

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՅՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐՑԱԽՈՒՄ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԶՈՎՍԵՓՅԱՆ

**ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐՑԱԽՈՒՄ**

«Դիզակ պլուս» հրատարակչություն
Ստեփանակերտ-2016

ՀՏԴ 340(091)
ԳՄԴ 67.3
Հ 872

Նվիրվում է Արցախի Հանրապետության հռչակման 25-ամյակին

*Երաշխավորված է տպագրության Հայաստանի Հանրապետության
«Սահմանադրական իրավունքի կենտրոն» խորհրդի կողմից*

*Խմբագիր՝ ՀՀ «Սահմանադրական իրավունքի կենտրոն» խորհրդի
նախագահ Գևորգ Դանիելյան*

Գրքի հրատարակությունը հովանավորել է ԼԴՀ կառավարությունը

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐ
Հ 872 ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ/
Վ.ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ.- Ստեփանակերտ: «Դիզակ պլուս» հրատ.,
2016.-304 էջ:

Աշխատության մեջ լուսաբանվում են Հայոց Արևելից կողմանքում ստեղծված և գործած իրավական հուշարձանների (Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրություն, Պարտավի ժողովի կանոններ, Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնական օրինադրություն, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք) հիմնական բնորոշ գծերը, նրանց տեղը հայ իրավունքի համակարգում, անդրադարձ է կատարվում այն իրավահայտ աղբյուրներին, որոնցում արտացոլված են պատմական Հայաստանի մի հատվածի՝ Արցախի իրավունքի և պետականության առանցքային հարցեր:

Աշխատության մեջ քննարկվում են նաև օրինականության և արդարադատության հարցերն Արցախում՝ սկսած միջնադարից ներառյալ մեր օրերը: Աշխատությունը կարող է օգտակար լինել բուհերի դասախոսների, ուսանողների, արդարադատության և իրավակիրառ գործունեություն իրականացնող բնագավառի աշխատողների և, առհասարակ, հայ ժողովրդի իրավունքի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 340(091)
ԳՄԴ 67.3

ISBN 978-9939-1-0356-3

© ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, 2016

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ իրավունքի պատմությունը մեր ժողովրդի բազմադարյա պատմության մի փոքրիկ մասն է կազմում, ուստի հայագիտության հետ այն հարաբերվում է ինչպես մասն ամբողջի: Լինելով վերնաշենքային հասկացություն՝ իրավունքը հնարավորություն է տալիս ճիշտ մոտեցումներ որդեգրել պատմական մի շարք կնճռոտ հարցերի լուսաբանման համար: Եվ եթե հայագիտությունը հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման և լուսաբանման բնագավառում աննախադեպ հաջողություններ է գրանցել, նույնը չի կարելի ասել հայ իրավունքի պատմության մասին, որը, սովետահայ անվանի իրավագետ Խ. Թորոսյանի բնորոշմամբ, հայագիտության ամենահետ մնացող բնագավառն է հանդիսանում: Մասնավորապես, դա կարելի է բացատրել նրանով, որ հայ իրավունքի պատմության լուսաբանման հարցերն առաջին հերթին տեղ են գտել պատմաբանների և բանասերների աշխատություններում:

Միևնույն ժամանակ, չպետք է անտեսել այդ բնագավառում ծանրակշիռ ավանդ ունեցած խոշոր իրավագետներ Վ.Բաստամյանցի, Ս.Եղիազարովի, Խ.Սամուելյանի, Ի.Կարստի, Ա.Բրոսսեի, Մելիք-Թանգյանի, Ա.Սուքիասյանի, Ա.Թովմասյանի, Խ.Թորոսյանի, Ա.Ավագյանի և այլոց հետազոտությունները: Նշված գիտնականներն իրենց աշխատություններում այս կամ այն ձևով անդրադարձել են Հայոց Արևելից կողմանքում ստեղծված իրավական մտքի այնպիսի խոշոր հուշարձանների, ինչպիսիք են Վաչագան արքայի «Կանոնական Սահմանադրությունը», Դավիթ Ալավկա որդու «Կանոնական օրինադրությունը», Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» և այլն: Ամեն պարագայի այդ հուշարձաններում օգտագործված «Աղվանք», «Աղվանից երկիր», «Աղվանից աշխարհ» եզրույթների նկատմամբ յուրահատուկ զգուշավորություն է դրսևորվել, ինչն էլ տարաբնույթ մեկնաբանությունների առիթ է հանդիսացել:

Ինչպես դարաբաղյան շարժման տարիներին, այնպես էլ դրանից հետո, Հայոց Արևելից կողմանքի անցյալին և ներկային վերաբերող հարցերի բազմաթիվ նոր ուսումնասիրություններ են կատարվել և հրատարակվել: Դրանք հիմնականում նույնպես կատարվել են պատմաբանների և բանասերների կողմից, որոնք իրենց ուսումնասիրություններում թռուցիկ են անդրադարձել պատմական Արցախ, Ուտիք և Գարդման գավառներում ստեղծված և զործած իրավական հուշարձանների և իրավունքի ինստիտուտներին: Բացառություն են կազմում պատմաբան Կ. Ղահրամանյանի ուսումնասիրությունները և հրատարակած գրքերը Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրության մասին: Բայց, ինչպես ասում են, պատմաբանները տեսնում են պատճառները՝ չնկատելով հետևանքները, իրավաբանները տեսնում են հետևանքները՝ չնկատելով պատճառները:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը կայացած իրողություն է: Երկրորդ հայկական հանրապետության բազմադարյա պատմությունը և մշակույթն աշխարհի ժողովուրդներին ճշմարիտ ներկայացնելու համար պատմաբանները, իրավաբանները, տնտեսագետները, քաղաքագետները և այլ մասնագետներ շատ ու շատ անելիքներ ունեն: Այդ բնագավառում

աղբրեջանական խեղաթյուրումներին ոչ միայն պատասխանելով պետք է բավարարվենք, այլև՝ մի շարք դեպքերում՝ նախահարձակ լինելով, որովհետև մենք ենք այս երկրի բնիկ տերերը և հաստատական պետք է լինենք մեր բռնած գործը հաղթանակին հասցնելու պայքարում:

Գիտության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ հայ իրավունքի պատմությունը գտնվում է երկու գիտությունների՝ հայագիտության և իրավագիտության միացման տեղում: Այս երկու գիտություններից որևէ մեկի առաջընթացը պետք է խթան հանդիսանա մյուսի համար:

Ձեռնամուխ լինելով սույն աշխատանքին՝ նպատակ ենք հետապնդել հետազոտելու, թե Մեծ Հայքի թագավորության անկախության կորստից հետո նրա Արցախ, Ուտիք և Գարդման գավառներում, որոնք հայ մատենագրության մեջ կոչվում են Հայոց Արևելից կողմանք, և Վ դարում նորաստեղծ Աղվանից մարզպանությանը բռնակցվելուց հետո ինչպիսի՞ վարչաքաղաքական միավորներ կազմավորվեցին այդ տարածքներում, և պետականության առումով դրանք ինչպիսի՞ կարգավիճակով հանդես եկան պատմական որոշակի ժամանակահատվածներում, այդ կարգավիճակներին հանգույն ինչպիսի՞ իրավական նորմեր և ինստիտուտներ էին գործում և այլն: Սույն աշխատությանը մենք բնավ միտք չունենք հայ իրավունքից բոլորովին նոր՝ «արցախյան իրավունք» ստեղծելու: Նման գատնան դեպքում կնշանակի աղավաղել հայ իրավունքը և ջուր լցնել հակառակորդի ջրաղացին: Մեր երկրամասը, թեկուզ Վ դարի կեսերից մինչև 1988 թվականի դարաբաղյան շարժումը, քաղաքական առումով հիմնականում կտրված է եղել Մայր հայրենիքից, բայց կյանքը, ոգին և, առհասարակ, ամեն ինչ այստեղ հայկական է եղել՝ կազմելով հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մի մասը: Աշխատությունը կազմված է նախաբանից, 14 գլուխներից և վերջաբանից: Կցված է նաև «Հավելվածներ» բաժինը, որի նյութերն ուղղակիորեն առնչվում են սույն աշխատության հետ: I գլուխը նվիրված է «իրավունք», «արդարադատություն» և «դատարան» եզրույթներին: II-V գլուխներում անդրադարձ է կատարվել Հայոց Արևելից կողմանքում ստեղծված իրավունքի աղբյուրներին և իրավական ինստիտուտներին: VI-XII գլուխներում քննարկվել են օրինականության և արդարադատության հարցերը մեր երկրամասում, սկսած միջնադարից մինչև մեր օրերը, իսկ վերջին 2 գլուխներում ամփոփման ձևով շարադրվել են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում իրականացվող դատաիրավական բարեփոխումների ուղղություններն արդի փուլում: Աշխատության վերջում տրված են օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկերը:

Մենք հեռու ենք մեր հետազոտությունները կատարյալ համարելուց և դրանց գնահատականը թողնում ենք ընթերցողի դատին: Հաշվի առնելով, որ պատմական Արցախ նահանգին և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզին /ԼՂԻՄ/ վերաբերող շատ ու շատ արխիվային նյութեր և փաստաթղթեր, հայտնի հանգամանքների բերումով, առայժմ հասու չեն հայ հետազոտողներին, ուստի գտնում ենք, որ հետազայում դրանց հասանելիության պարագայում մեր կատարածն օգտակար կլինի հայ իրավունքի արցախյան բնագավառն ուսումնասիրող երիտասարդ և կարող ուժերի համար:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայրենական իրավունքի պատմության հիմնարար հարցադրումները հայ իրավագիտությունը դեռևս համարժեք ու համակողմանի հետազոտության նյութ չի դարձրել, ինչը պայմանավորված է արդիական հիմնախնդիրների աննախադեպ ծավալով ու բարդությամբ: Անկախության կայացման ու ամրապնդման գործընթացն ինքնին անխուսափելիորեն ենթադրում է ողջ արժեհամակարգի վերախմաստավորում և դրան համահունչ իրավական հիմքերի մշակման անասելի բարդ գործընթաց, ինչն էլ ավելի է խոցելի դարձել տարածաշրջանային ռազմական անկայուն վիճակի արդյունքում: Այնուամենայնիվ, անվիճելի է այն, որ իրավիճակային լուծումները, որքան էլ դրանք լինեն արհեստավարժ ու խելամիտ, ի գորու չեն սպառիչ ու հեռանկարային լուծումներ առաջադրելու, եթե դրանք կտրված են իրենց պատմաքաղաքական արմատներից և սնուցում չեն ստանում այն «կենարար» աղբյուրներից, որոնք ունակ են ապահովելու հարատև, բնականոն ու կանխատեսելի էվոլյուցիա:

Ահա այս անխոցելի բանաձևն է դրված իրավագետ Վլադիմիր Հովսեփյանի «Իրավունքը և արդարադատությունն Արցախում» մենագրությունում: Այն առանձնանում է անհրաժեշտ գիտագործնական խորությամբ, միանգամայն ինքնատիպ վերլուծությամբ ու դատողություններով, հարուստ տեսական աղբյուրներով ու իրավակիրառ պրակտիկայի նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությամբ: Աշխատության արժանիքներից է այն, որ հեղինակը, վերլուծելով, առաջին հայացքից նաև գիտականություն չբովանդակող աղբյուրներ, բացահայտել է դրանցում այնպիսի ուրույն դրվագներ ու լուծումներ, որոնք որոշակի ասպեկտներով հետազոտելու և մեկնաբանելու արդյունքում հնարավոր է դարձել հանգելու միանշանակ գիտական եզրահանգումների: Հեղինակը հաջողությամբ փորձել է հիմնավորել, որ իրավունքի և ընդհանրապես կյանքի փիլիսոփայությունը «թաքնված» է ոչ միայն ակնհայտ մատչելի տեսական, այլ պատմական, կրոնական ու բանահյուսական աղբյուրներում: Ընդ որում, հեղինակի կողմից առաջադրված եզրահանգումները կարող են հուսալի բանալի լինել արդեն մեր օրերում ծագած ու դեռ սպասվող խրթին իրավական հիմնախնդիրների լուծման համար:

Մենագրությունն իրենից ներկայացնում է հարուստ պատմաիրավական աղբյուրների խիստ համակարգված վերլուծություն, ինչը ոչ միայն կարող է երաշխավորել անհրաժեշտ իրավագեղականություն՝ մշակված հարցադրումներով հետաքրքրվող մասնագետների համար, այլև

հընթացս բովանդակում է Արցախի բացառապես հայկական ժազման առնչությամբ բազում անհերքելի փաստեր: Հարկ ենք համարում նկատել, որ թեպետ հետազոտության նյութը վերաբերում է Արցախի իրավական համակարգի առանցքային նշանակություն ունեցող հարցադրումներին, այն կարող է գիտական արժեք ունենալ նաև ընդհանրապես հայ իրավունքի արժեքների համակողմանի լուսաբանման և հիմնավորված եզրահանգումների համար:

Ընդգծենք, որ մենագրության գիտական խորությունն ու փաստարկված շարադրանքը մեծապես պայմանավորված են նաև հեղինակի կենսագրությամբ. Վլադիմիր Հովսեփյանն իր դատողությունները կառուցելիս, անշուշտ, հենվել է ոչ միայն զուտ պատմաիրավական աղբյուրների պարզ ուսումնասիրության, այլև իր իսկ հարուստ կենսափորձի վրա: Տևական ժամանակ ներգրավված է եղել արհեստավարժ իրավագետի պատրաստվածություն պահանջող կառույցներում, հետագայում արդեն պատասխանատու դիրք զբաղեցնելով ինչպես իրավապահ մարմիններում, այնպես էլ արդարադատության համակարգում: Այս պահին էլ Վլադիմիր Հովսեփյանը, լինելով գործող դատավոր, քաջածանոթ է ողջ դատական համակարգի նրբություններին և խորքային պատկերացումներ ու տեսլական ունի այդ բարդ համակարգի բարելավման առնչությամբ:

Սույն մենագրությունը բարեխիղճ գործելու, տեսական հարցերի անվերապահորեն պատասխանատվությամբ վերաբերվելու արգասիք է, այն, ինչ-որ տեղ և, հատկապես, մեր երիտասարդ սերնդի համար՝ գիտական հետազոտություն իրականացնելու և ինքնուրույն, հիմնավորված գաղափարներ առաջադրելու ուսանելի օրինակ է, քանզի դրանում բացարձակապես չի նկատվում հապճեպ ու սոսկ մի քանի հանրաճանաչ աղբյուրների վերլուծության հիման վրա մակերեսային մտքեր հրամցնելու միտում:

Հայաստանի Հանրապետության «Սահմանադրական իրավունքի կենտրոն» խորհուրդը գոհունակությամբ արձանագրել է, որ մենագրությունն արժանի է երաշխավորել տպագրության:

**ՀՀ «Սահմանադրական իրավունքի կենտրոն»
խորհրդի նախագահ, իրավաբանական
գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ**

**«ԻՐԱՎՈՒՆՔ», «ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ «ԴԱՏԱՐԱՆ»
ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐՆ ԻՐԱՎԱՅԱՅՏ ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ**

*Արդարներին և կյանքում ուղիղ ընթացողներին
դատարան չկա, և արդարամիտ մարդը չի վախենում
ոչ երկնավոր և ոչ էլ երկրավոր դատավորից:
Մխիթար Գոշ*

Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ի համաձայն՝ հայերեն *իր* /բան, մի բան/ բառի իրավ գործիական ձևը «իրավունք, դատաստան, արդարադատություն» նշանակությամբ գոյական դառնալով և որպես գոյական ըմբռնվելուց հետո՝ տվել է նորանոր ածանցներ, որոնցից մեկն էլ իրավունք բառն է:¹

Պետության հիմնական հատկանիշներից մեկն էլ իրավունքի՝ այսինքն, պետության կողմից սահմանված և տվյալ պետության տարածքում բնակվող ամբողջ բնակչության համար վարքագծի պարտադիր կանոնների առկայությունն է: Այդ առումով կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում օրենք, դատարան և դատավոր հասկացությունները: Եթե, ինչպես նշեցինք, իրավունքն իրենից ներկայացնում է իրավական նորմերի միասնական համակարգ, որը պարտադիր է տվյալ պետության տարածքում բնակվող ամբողջ բնակչության համար և հանդես է գալիս որպես հասարակական հարաբերությունների պետական կարգավորիչ, ապա իրավագիտության մեջ, նեղ իմաստով, օրենքի տակ նկատի է ունեցվում պետական իշխանության ներկայացուցչական (օրենսդրական) մարմնի կողմից հատուկ կարգով ընդունված նորմատիվ ակտը, որը կարգավորում է որոշակի հասարակական հարաբերություններ և դրանց կատարումն ապահովում պետական հարկադրանքի միջոցների կիրառման հնարավորությամբ: Լայն իմաստով, օրենքի տակ նկատի է ունեցվում որոշակի իրավական համակարգի շրջանակներում գործող ցանկացած նորմատիվ-իրավական ակտ:

Հայոց լեզվում *արդար* ածական բառը ստուգաբանվում է անմեղ, հանցանք չկատարած, ճշմարիտ, անկողմնակալ, անխարդախ, իրավարար, բարեպաշտ, իրավացի, օրինավոր և այլ իմաստներով: *Արդար* բառից են ծագում *արդարություն*, *արդարադատություն*, *արդարամիտ*, *արդարադատ* և մի շարք այլ բառեր: Արդարադատությունը պետական

գործունեության հատուկ տեսակ է, որը մարդկության պատմության զարգացման տարբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր բովանդակություն և գործառույթներ է ունեցել: Հին աշխարհում արդարադատության գործառույթները հիմնականում գտնվել են միապետների՝ թագավորների, արքաների, կայսրերի ձեռքում և եթե, այսօրվա իմաստով, գործել են ինչ-որ դատաիրավական կառույցներ /ոստիկանություն, մախաքննության մարմիններ, դատախազություն, դատարաններ, հարկադիր կատարողներ/, ապա դրանք միայն գործիք են ծառայել միապետների համար: Ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, որովհետև Հին աշխարհում ամբողջ իշխանությունը պատկանում էր միապետին:

Ի տարբերություն արդարադատության, արդարությունը պատմական հասկացություն է / աչքի դիմաց աչք, ատամի դիմաց ատամ/: Որպես այդպիսին, այն նաև բարոյական, քաղաքական կատեգորիա է և արդարադատության բնութագրիչներից մեկն է համարվում, ավելի ճիշտ, նրա հիմնական պահանջը:

Ներկայումս աշխարհի բոլոր երկրներում արդարադատությունն իրականացվում է դատարանների միջոցով:

«Դատարան» եզրույթն իրավական իմաստով օրենսդրության մեջ ներկայումս օգտագործվում է մի քանի նշանակությամբ:

1) Պետական մարմին, որն անկախ և ինքնուրույն է պետական իշխանության այլ ճյուղերի մարմիններից և Սահմանադրությամբ ու օրենքներով լիազորված է իրականացնելու դատական իշխանություն, այդ թվում՝ արդարադատություն: Դատարանը՝ որպես պետական իշխանության մարմին, կազմված է օրենքով սահմանված կարգով նշանակված (ընտրված) դատավորներից, ովքեր գործում են արհեստավարժության հիման վրա:

2) «Դատարան» հասկացությունն ընդգրկում է նաև դատական համակարգի կառուցվածքային միավորները՝ ատյանները և օղակները, որոնցից յուրաքանչյուրը նշելու համար օգտագործվում է «դատարան» եզրույթը, ինչը ցույց է տալիս դրա տեղն ու դերը և կարգավիճակը դատական համակարգում:

3) «Դատարան» հասկացության իրավական իմաստներից մեկն էլ բացահայտում է դատական կազմը (միանձնյա կամ կոլեգիալ), որն օրենքի համաձայն իրավասու է քննելու և լուծելու կոնկրետ գործը²:

«Դատավոր» եզրույթը հայոց լեզվում օգտագործվում է մի քանի՝ իրավական, մարզական, կրոնական (երկնային դատավոր), ընկերական, ներքին (խղճի դատավոր) և այլ առումներով: Դատավորի՝ որպես

պետության պաշտոնատար անձի և դատական իշխանության կրողի, հասկացությունն առայսօր իրավաբանական և գիտական գրականության մեջ և իրավաբանական հանրագիտարաններում տրված չէ: Միայն խոսվում է նրա կարգավիճակի, վարքագծի կանոնների, արդարադատության իրականացման իրավասության և լիազորությունների, դատավորների նշանակման կարգի, նրանց ներկայացվող պահանջների և այլ հարցերի մասին: Իրավական առումով, համաձայն ԼԴՅ դատական օրենսգրքի 5-րդ հոդվածի՝ «Դատավոր է Գերագույն, վերաքննիչ և առաջին ատյանի դատարանների նախագահների և դատավորների պաշտոնում օրենքով սահմանված կարգով նշանակված անձը»: Այս ձևակերպումից բխում է, որ դատավորը դատական մարմիններում աշխատող պաշտոնատար անձ է, ով օժտված է պետաիշխանական լիազորություններով և դատական որոշումներ է կայացնում պետության անունից: Ամեն դեպքում, «դատարան» և «դատավոր» եզրույթների արմատը «դատ» բառն է կազմում: Նշված արմատն են կրում դատել, դատապարտել, դատափետել, դատավարություն, դատվածություն, դատավճիռ, դատակոչ, դատաստան, դատապաշտպան, դատախազ, դատախաղ (չինծու դատավարություն), դատամուլ, դատազանց, դատախնդիր (հայցվոր), դատակիր (պատասխանող) և այլ բազմաթիվ բառեր:

«Չայերեն արմատական բառարան»-ի հեղինակը նշում է, որ համաձայն «դատ» բառը հավասարազոր է պահլավերեն *dat*, պազենդերեն (իրանյան լեզու) *dad*, քրդերեն, աղվաներեն *dad*, պարսկերեն *dad* (օրենք, արդարություն, իրավունք), հյուսիսային պարսկերեն *data*-«օրենք», զենդերեն *data*-«օրենք, կանոն» բառերին, որոնք ծագում են իրանական *da*-«տալ, դնել» արմատից: Իրանականից փոխառյալ են բաբելական *data*, հրեական *dat*-«արքայական հրաման, օրենք», ասորական *data*-«օրենք», արևելյան թուրքերեն *tat*-«արդարություն» բառերը:

Չայերենի մեջ «ստան» և «արան» գոյականակերտ վերջածանցները նույն իմաստն ունեն և նշանակում են տեղ, վայր (Չայաստան, Վրաստան, Ռուսաստան, վեհարան, լսարան, թանգարան): Այդ տեսանկյունից, «դատարան» և «դատաստան» հոմանիշ բառերը հավասարազոր են պահլավերեն *dadistan*, պազենդերեն *dadastan*, պարսկերեն *dadistan* բառերին, որոնք, կազմված լինելով *dad* («դատ») բառից և *stan* («ստան») մասնիկից, երկուսն էլ արտահայտում են դատն ընթանալու և դատական որոշում կայացնելու իմաստը: «Դատավոր» («դա-

տաստան կտրող») բառը հավասարազոր է պահլավերեն datavar, մանիքերեն datbr, պագենդերեն davar, պարսկերեն dadvar կամ davar-«դատավոր» իրանյանից փոխառնված արմատն dadawar («դատավոր») բառերին, որոնց բոլորի արմատն իրանական dat («դատ, իրավունք») բառն է կազմում: Ի դեպ, պարսկական բարդություն է նաև «դատախազ» («դատ պահանջող, գանգատվող, հակառակորդ, դատի մեջ անբաստանող») եզրույթը, որի արմատը ևս պարսկերեն dad («դատ») բառն է³:

«Դատարան» և «դատական իշխանություն» հասկացությունները նույնաբովանդակ չեն: Եթե «դատական իշխանություն» հասկացությունը ենթադրում է պետական իշխանության ճյուղերից մեկը՝ օժտված լիազորություններով և գործառնություններով, ապա դատարանը հանդես է գալիս որպես իշխանության այդ ճյուղի լիազորությունները և գործառնությունները կրող մարմին: Այդ երկու հասկացությունները միմյանցից տարբերվում են նաև իրենց պատմական արմատներով: «Դատական իշխանություն» եզրույթն ավելի ուշ ժամանակաշրջանի հասկացություն է: Այն առաջին անգամ իր արտացոլումը գտավ ԱՄՆ-ի 1787 թվականի Սահմանադրության մեջ, իսկ Արցախի պետական շինարարությանն առնչվող փաստաթղթերում՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի 1992 թվականի հունվարի 6-ին ընդունած՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետության պետական անկախության հիմունքների մասին» սահմանադրական օրենքում: Անվիճելի փաստ է, որ, որպես սոցիալական երևույթ, դատարանը պատմականորեն հանդես է եկել պետության առաջացման հետ միաժամանակ, որի ակունքները հասնում են մինչպետական հասարակարգ, որտեղ կյանքի հիմքում ընկած էր արտադրության միջոցների հանրային սեփականությունը, իսկ աշխատանքի արդյունքի բաշխումն իրականացվում էր հավասարության սկզբունքով:

Նախնադարյան համայնական հասարակության կազմակերպման հիմքը եղել է համայնքը, տոհմը, ցեղը, տոհմի կամ ցեղի խորհուրդը և այլն: Այստեղ իշխանությունը կրում էր սոսկ հասարակական բնույթ, իշխանական գործառնություններն իրականացվում էին տոհմի բոլոր մեծահասակ անդամների կողմից: Հասարակարգում գործում էին վարքագծի որոշակի կանոններ՝ սոցիալական նորմեր: Դրանց թվին են դասվում սովորությունները, որոնք, դարերի ընթացքում կատարելագործվելով, կարգավորում էին ցեղի անդամների աշխատանքը, ընտանեկան հարաբերությունները, այսինքն՝ ծառայում էին որպես հասարակական

հարաբերությունների կարգավորիչ: Հանցանքի կամ իրավախախտման համար ամենախիստ պատիժը եղել է տոհմից վտարելը, ինչպես նաև՝ արյան վրեժը: Սակայն ժամանակի ընթացքում սովորույթները դադարեցին կատարել իրենց կարգավորիչ գործառնությունը:

Քարե դարաշրջանի վերջին փուլում (մ.թ. 8-10 հազար տարի առաջ) մարդկությունը բաժանվեց խաշնարածների, հողագործների, արհեստավորների և վաճառականների խմբերի, բարձրացավ աշխատանքի արտադրողականությունը, աշխատանքի բաժանման գործընթացում ավելցուկ ապրանքը կուտակվեց առաջին խմբերի ձեռքում: Նման պայմաններում հնարավոր չէր սովորույթով հիմնավորել այն փաստը, որ ցեղի մի անդամը պարտավոր է աշխատել, իսկ մյուսները կարող են միայն սպառել: Անհրաժեշտություն առաջացավ ստեղծելու մարդկանց միջև հարաբերությունները կարգավորող հատուկ վարքագծի կանոններ: Սկզբում դրանք բնակչության կողմից ընկալվում էին որպես ի վերուստ տրված: Եվ հասարակության մեջ ստեղծված, մշակված կանոնները գործադրվում էին համայնքի մեծերի, ցեղի առաջնորդների և քրմերի կողմից: Նրանք էլ իրականացնում էին արդարադատություն:

Մասնավոր սեփականության հետևանքով, հասարակությունը հարուստների և աղքատների բաժանվելու պարագայում, անհրաժեշտություն առաջացավ կազմակերպել այնպիսի իշխանություն, որը կպահպաներ ունևորների շահերը, իսկ չունևորներին կպահեր սանձահար վիճակում: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում, Հին Արևելքում, իսկ ավելի ուշ՝ Հնդկաստանի թերակղզում, ծագեցին առաջին պետությունները: Առաջին պետությունների ծագումը հանգեցրեց նրան, որ հասարակության մեջ ստեղծվեցին նախադրյալներ՝ իշխանության բաժանման, այդ թվում՝ դատական իշխանության բաժանման համար: Մարդկության զարգացման պատմությունը վկայում է, որ հասարակության կենսագործունեության համար դատարանն անհրաժեշտ արդյունք է հանդիսացել: Պետական միավորում ստեղծելու մարդկանց ցանկացած համակցություն անխուսափելիորեն ենթադրում է դատական մարմինների առկայություն: Պատմաբանների կարծիքով, դա կատարվեց մոտավորապես մ.թ. 1000 (հազար) տարի առաջ, Հին Հունաստանում: Ինչպես հայտնի է, հին հունական քաղաք-պետություններն ունեցել են կառավարման հասարակ-ժողովրդավարական ձև: Հատկապես այդ պետությունում, անձնական վրեժխնդրությունից անցում կատարվեց դեպի իրավական նորմերի ճանաչում, որտեղ և ծագեցին առաջին միջնորդ դատարանները: Ավելի ուշ, նման դատարաններ ստեղծվեցին

Հռոմեական կայսրությունում, որտեղ հռոմեացիներն իրավունքը բաժանեցին հանրայինի և մասնավորի, և հենց «հռոմեական» (մասնավոր) իրավունքի հիման վրա ստեղծվեցին եվրոպական երկրների քաղաքացիական օրենսգրքերի մեծ մասը: Հռոմեացիները «միջնորդ դատավոր» հասկացության փոխարեն մտցրեցին «արբիտր» հասկացությունը:

Հայկական լեռնաշխարհում ցեղային առաջին իշխանությունները ձևավորվել են մ.թ.ա. II հազարամյակում, իսկ առաջին հայկական պետությունը՝ Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու), հիմնվեց մ.թ.ա. IX դարում և երվանդունիների, Արտաշեսյանների ու Արշակունիների արքայատոհմերի տիրապետմամբ գոյատևեց մինչև մ.թ. 428 թվականը: Այդ ժամանակաշրջանի գրավոր աղբյուրները մեզ շատ քիչ տվյալներ են թողել՝ պատկերացում կազմելու, թե հեթանոսական Հայաստանում իրավունքի ի՞նչ իմաստաբանություններ են գործել, ինչպե՞ս է իրականացվել արդարադատությունը, գործերի ի՞նչ ընդդատություն է եղել, ի՞նչ լեզվով է տարվել դատավարությունը և այլն: Հարցը դժվարանում է նաև նրանով, որ երկրում, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո (301թ.), նոր գաղափարախոսությունը ոչնչացրեց հայ ժողովրդի հեթանոսական բազմադարյա մշակույթը՝ անհետ վերացնելով պետության իրավական համակարգին առնչվող բազմաթիվ նյութական և ոչ նյութական հուշարձաններ:

Պատմական Հայաստանում հանցագործին պատժելու վերաբերյալ ամենավաղ հիշատակումը գտնում ենք երգիծաբան գրող Լուկիան Սամոսատցու (մ.թ. 120-180թթ.)՝ «Պերեգրիների մահվան մասին» աշխատության մեջ, որին նաև անդրադարձել է Ֆր. Էնգելսը՝ «Նախասկզբնական քրիստոնեության պատմության շուրջ» հոդվածում: Ազգությամբ հույն Պերեգրիները, հանդիսանալով մի փառասեր և արկածախնդիր անձնավորություն, երիտասարդ հասակում Հայաստանում իր ապագա հաջողությունը (կարիերա) սկսեց «շնություն» (ընտանեկան հավատարմության խախտում) անելով և բռնվեց արարքի կատարման վայրում: Տեղական սովորույթների ուժով Պերեգրիներ ենթարկվեց ինքնադատաստանի, սակայն, երջանիկ պատահականությամբ, կարողացավ խուսափել մահից՝ տանիքից ցատկելով և թաքնվելով անվտանգ վայրում:⁴ Սա մի ծանրակշիռ փաստ է, որ ինչպես բոլոր ժողովուրդների մոտ, այնպես էլ պատմական Հայաստանում, արդարադատության իրականացման սկզբնական ձևերից մեկն էլ ինքնադատաստանն է եղել: Իսկ ինքնադատաստանը դատաստանից տարբերվում է նրանով,

որ մարդու ճակատագիրը որոշում են ոչ թե օրենքով, այլ՝ զգացմունքների կամքով: Իհարկե, ինքնադատաստանից բացի, պատմական Հայաստանում արդարադատությունն իրականացվել է նաև դատարանների միջոցով: Եկեղեցական խոշոր գործիչ և գրող Ե.Կեսարացին (263-340թթ.) նշում է, որ հայերի և պարսիկների մոտ մարդասպանները ենթարկվել են մահապատժի՝ և՛ դատավորների, և՛ սպանվածի հարազատների կողմից:⁵ Այս երկու օրինակները վկայում են, որ, պատմական Հայաստանի պետականության զարգացմանը զուգընթաց՝ մասնավոր արդարադատությունն աստիճանաբար իր տեղը զիջել է պետական արդարադատությանը:

Աշխարհի հզոր գաղափարախոսություններից մեկը՝ քրիստոնեությունը, Մեծ Հայքում 301 թվականին հռչակվեց որպես պետական կրոն: Նոր կրոնի հաղթարշավի պայմաններում դատաիրավական գործառույթների մի մասն անցավ հոգևորականության ձեռքը: Արդեն Ներսես Մեծ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում հրավիրվեց Հայ առաքելական եկեղեցու առաջին պաշտոնական ժողովը (356թ.), որը բնակչության բոլոր խավերի համար համապարտադիր կանոններ սահմանեց: Ինչպես Աշտիշատի, այնպես էլ Շահապիվանի (444թ.), Դվինի (452թ.) և մյուս եկեղեցական ժողովներում ընդունված կանոններն իրենց սուր ծայրով հիմնականում ուղղված են եղել հեթանոսական սովորույթների դեմ՝ արտացոլելով հայ ժողովրդի նվիրվածությունը քրիստոնեական հավատին: Շահապիվանի կանոնները մեզ հուշում են, որ քրեական գործերն ընդդատյա են եղել աշխարհիկ դատարաններին: Կանոնների մեջ նշվում է «ավագ դատավորների»⁶ մասին, որոնք իշխանության մեջ բարձր դիրք են գրավել և ամենայն հավանականությամբ աշխարհականներ են եղել:

Բնական պետք է համարել, որ հայերեն գրերի գյուտից հետո (406թ.) հայերեն լեզվով առաջին գիրքը եղել է քրիստոնեական հավատի գլխավոր մատյանի՝ Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որը կատարել են Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը և նրանց աշակերտները: Աստվածաշնչի առաջին գիրքը՝ Հին Կտակարանը («Մովսիսական օրենքներ»), կարգավորելով ամուսնաընտանեկան, քաղաքացիական, քրեական, դատական և մի շարք այլ իրավահարաբերություններ, ևս ընդունվեց հայ քաղաքական և հոգևոր վերնախավի կողմից, անշուշտ, հաշվի առնելով, որ Մովսիսական օրենքները ստեղծվել են քրիստոնեության հիմնադրի հայրենիքում: Քանի որ Աստվածաշունչն իրավունքի մի շարք ճյուղերի համար աղբյուր է հանդիսացել, որտեղ արտա-

ցուված են արդարադատության իրականացման մի շարք սկզբունքներ, փորձենք ցույց տալ, թե Աստուծոց ոգեշնչված մարգարեներն ու առաքյալներն ինչպիսի՞ պատկերացում են ունեցել դատարանների ու դատավորների մասին:

«Դատավոր» եզրույթն առաջին անգամ հանդիպում ենք Աստվածաշնչի Ելից գրքում. դա այն ժամանակներն էին, երբ հրեաները դեռևս գտնվում էին Եգիպտոսում: Մովսեսը, նկատելով իրար հետ կռվող երկու հրեաների, մեղավորին նկատողություն է անում՝ ընկերոջը ծեծելու համար և ստանում հետևյալ պատասխանը. «Ո՞վ քեզ մեր վերայ իշխան կամ դատաւոր դրավ. ի՞նձ էլ մեռցնելու միտք ունիս, ինչպես որ եգիպտացուն մեռցրիր»:⁷ Ճիշտ է, ուրիշ ժողովուրդներ ևս ունեցել են դատավորներ, բայց Աստծո ժողովրդի դատարանը Աստծո գործն էր և իրականացվում էր Նրա անունից՝ Մովսես մարգարեի միջոցով: Սակայն Մովսեսի համար միայնակ դժվար էր կազմակերպել դատաստանական գործի իրականացումը, ուստի իր աներոջ՝ քահանա Յոթորի խորհրդով, դատավորներ ընտրեց՝ վերապահելով նրանց որոշ դատական գործառույթներ. «Եւ Մովսէսը բոլոր Իսրայէլիցը կարող մարդիկ ընտրեց, եւ նորանց ժողովրդի վերայ գլխավորներ, այսինքն հազարապետներ, հարիւրապետներ, յիսնապետներ և տասնապետներ կարգեց: Եւ ամեն ժամանակ նորանք էին դատում ժողովրդին, դժուար բանը Մովսէսին էին բերում, բայց ամեն փոքր բանը իրանք էին դատում» (Ելից գրքի ԺԸ գլխի 14-24 կետեր):

Այսպիսով, Մովսես մարգարեն ստեղծեց դատական իշխանություն, պրոֆեսիոնալ իրավական աշխատանք կատարող մարդկանց՝ դատավորական խավ: Այլ կերպ ասած՝ նա դրեց ոչ միայն իշխանությունների տարանջատման առաջին և գլխավոր հիմքը, այլև նախասահմանեց դատական տարբեր օղակների ընդդատությունը:⁸ Դատական գործառույթներ իրականացնելու համար, ըստ Սուրբ Գրքի՝ Սինայի անապատում և համանուն լեռան վրա, Եհովա աստվածը Մովսեսին տվեց հանրահայտ այն տասը պատվիրանները, որոնցից յոթը հիմք հանդիսացան իրավունքի ներկայիս հիմնարար ճյուղերի առաջացման համար (հանգստացիր յուրաքանչյուր 7-րդ օրը և հանգիստ տուր քո ընտանիքի անդամներին..., հարգիր հորդ և մորդ, շնություն մի արա, մի՛ սպանիր, մի՛ գողանար, սուտ վկայություն մի արա, ուրիշի գույքը, ուրիշի ծառային և ուրիշի կնոջը մի ցանկար): Պրոֆեսոր Ռ.Պետրոսյանի պատկերավոր բնորոշմամբ՝ «Ջենց այստեղ է, որ յուրաքանչյուր մարդ պետք է մտքով խորանա իր վարքագծի մեջ՝ ճիշտ պատկերացում

կազմելու համար, թե որքան է նա հեռացել այս գեղեցիկ պատվիրաններից և ի՞նչ պետք է անի նա, որպեսզի վերադառնա Աստծո շնորհներով օժտված մարդ էակի վիճակին»:⁹ Աստվածաշունչը սահմանում է արդարադատության իրականացման մի շարք սկզբունքներ, որոնց ուսումնասիրությունը հատուկ նյութ է կազմում:

«Դատավոր» եզրույթը, բառիս ավելի լայն իմաստով, նշանակում է կառավարիչ: Այդպես էին կոչվում այն առաջնորդները և ազատագրողները, որոնք Մովսեսի սպասավոր Նավեի որդի Յեսուի մահվանից հետո, երկրի անհանգիստ և խառնակ ժամանակներում, Տիրոջ կողմից կարգվել են՝ թշնամիների կողմից տառապվող ժողովրդին կառավարելու և օգնելու համար: Դրանք այն օրերն էին, երբ Իսրայելում թագավոր չկար, և ամեն մարդ իր ուզածն էր անում: Աստվածաշնչի Դատավորաց գիրքը վերաբերում է հենց Իսրայելում կառավարող և օրինականություն հաստատող դատավորների գործունեությանը: Դատավորներն օժտված չեն եղել թագավորական իշխանությամբ (բացառություն էր կազմում Աբամելեք դատավորը): Նրանք որևէ իրավունք չեն ունեցել հողի և ժողովրդի նկատմամբ ու իրենց պաշտոնը ժառանգաբար չեն փոխանցել: Նրանք իրենց իշխանությունը կիրառել են այն ժամանակ և այն վայրերում, որոնք Տերը մատնանշել է: Այդ իշխանության մի մասը կայացել է արդարադատության իրականացման (Դատավորաց գրքի Դ գլխի 4-րդ կետ, «Ա» Թագավորաց գրքի Է գլխի 15-րդ կետ և այլն), իսկ մի մասն էլ՝ կառավարչի պարտականությունների կատարման մեջ (Դատավորաց գրքի Ժ գլխի 2-րդ կետ, ԺԲ գլխի 8-րդ կետ և այլն): Դատավորը երկիրը կառավարել է ցմահ: Հրեա դատավորների դրությունը և նրանց տիտղոսը (եբրարերեն՝ շոֆետ) համահունչ էր Հին Կարթագենի աստիճանավորների դրությանը և տիտղոսին, որոնք կոչվում էին «սուֆֆետ»: Վերջիններիս իշխանությունը համապատասխանում էր Հռոմում կոնսուլների իշխանությանը, որոնց պատմիչ Տիտոս Լիվիը (մ.թ.ա. 59 - մ.թ.17) դատավորներ էր անվանում: Համաձայն Աստվածաշնչի՝ Դատավորաց իշխանությունը տևել է 450 տարի: Իսրայելը կառավարած 15 դատավորներից մեկն էլ կին է եղել՝ Դեբորա անունով, որը 40 տարի ղեկավարել է երկիրը (Դատավորաց գրքի Դ գլխի 4-րդ կետ): Աստվածաշնչի Հին Կտակարանում կարմիր թելի պես անցնում է այն միտքը, որ դատաստանը կատարվում է Աստծո անունից և Աստծո կողմից Մովսեսի միջոցով ժողովրդին տրված պատվիրանների հիման վրա: Օրենքները Սիոնից կելնեն, Տիրոջ խոսքը՝ Երուսաղեմից, ընդգծում է Եսայի մարգարեն:

Իսկ ի՞նչ է ասում քրիստոնեության գաղափարախոսությունը դատարանների և դատավորների մասին: Ավետարանի առաջին երեք գրքերում, քրիստոնեական քարոզների համեմատ, շատ քիչ է խոսվում դատարանների և դատավորների մասին և, ի տարբերություն Հին Կտակարանի, Նոր Կտակարանը «ահավոր դատաստան» եզրույթը չի օգտագործում: Հիսուս Քրիստոսն ասում է, որ «ամեն դատարկ խոսքի համար մարդիկ դատաստանում պետք է պատասխան տան»։ մեղավորները չեն կարող խույս տալ «գեհենի դատաստանից» (Ավետարան ըստ Մաթևոսի, գլուխ ԺԲ, 36, 37 կետեր, գլուխ ԻԳ, 23-33 կետեր): Մեր կարծիքով, «Մի դատվեք, որ չդատվեք, որովհետև ինչ դատաստանով որ դատում եք, նրանով պիտի դատվեք» աստվածաշնչյան պատգամը (Մաթևոս, գլուխ է, 1,2 կետեր), վերաբերում է այն փարիսեցիների (կեղծավոր մարդ), որոնք «օրենքի ծանր բաները»՝ դատաստանը և հավատքը, թողել, կեղծ դատավարություններ են իրականացրել, բայց իրենք չեն ուղղվել (Մաթևոս, գլուխ ԻԳ, 22-35 կետեր): Այդ կապակցությամբ Քրիստոսն առակ է պատմում այն անիրավ դատավորի մասին, որին մի աղքատ այրի կին իր համառությամբ ստիպում է կատարելու իր պարտականությունները (Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ ԺԸ, 1-9 կետեր):

Դատարանը, որի մասին խոսում է Քրիստոսը, դա լույսի հաղթանակն է խավարի նկատմամբ:

Կասկածից վեր է, որ հայերեն լեզվով թարգմանած Աստվածաշունչը, V դարի հայ գրականության համար մի մեծ աղբյուր հանդիսացավ, որից օգտվեցին միջնադարյան մեր բոլոր պատմիչները՝ Ազաթանգեղոսը, Փավստոս Բյուզանդը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Մովսես Խորենացին և մյուսները:

Ենթադրվում է, որ, Սուրբ Գրքից հետո, հայերեն լեզվով առաջին գիրքը՝ Ազաթանգեղոսի «Հայոց Պատմություն»-ն է եղել, որի առանցքն են կազմում Գրիգոր Լուսավորչի վարքն ու հայերի դարձը քրիստոնեության: Չնայած աշխատության մեջ առատորեն օգտագործված են աստվածաշնչյան գաղափարներ, այնուամենայնիվ, այդ երկը զուրկ չէ պատմաիրավական արժեքից: Աշխատության մեջ բազմիցս նշվում են «դատ», «դատաստան», «դատել», «Աստծո դատաստան», «դատապարտել», «վճիռ արձակել» եզրույթները: Այսպես, բանավեճի մեջ մտնելով Գրիգոր Լուսավորչի հետ, հայոց Տրդատ արքան (278-330թթ.) նրան հարցնում է. «Ու՞ր է քո աստվածը, որը քեզ փրկի իմ ձեռքից կամ դատի, որպես ասացիր, իր դատաստանով»: ¹⁰ Գ. Լուսավորչի պատաս-

խաններում օգտագործված «դատարան», «դատավոր, դատավորներ» եզրույթները բխում են Սուրբ Գրքի վկայաբանություններից: Եհշտ է, ինչպես արևելյան բոլոր միապետություններում, այնպես էլ Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության տարիներին երկրի գլխավոր դատավորը Հայոց արքան է եղել, բայց երկրում միաժամանակ գործել է դատական գործառույթներով օժտված դատավորի ինստիտուտը: Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ, երբ Տրդատ արքան Վաղարշապատ քաղաքում զորաժողով է անում, ներկայանում են «մեծամեծեր, կուսակալներ, գավառապետներ, պատվավորներ, պատվականներ, զորավարներ, պետեր, իշխաններ, նախարարներ, ազատներ, դատավորներ ու զորագլուխներ»:¹¹ Ինչպես տեսնում ենք, նույնիսկ հեթանոսական Հայաստանում դատավորները տիրապետող դասակարգի խավերի մեջ բարձր դիրք էին գրավում:

Բյուզանդը մեծ գովասանքով է խոսում Խոսրով Կոտակի թագավորության տարիների մասին, որի օրոք «ծաղկած էին իրավունքն ու արդարությունը»: Ըստ պատմիչի՝ Տարոն գավառում գործում էր «Մեծ դատավարության» գործակալությունը:¹² Ինչպես մյուս գործակալությունները, այնպես էլ արդարադատության բնագավառը ղեկավարող «Մեծ դատավարության» գործակալը ստորադրված էր թագավորին և ենթարկվում էր նրա գերագույն իշխանությանը: Դա նշանակում է, որ դատական իշխանության բարձրագույն կրողը թագավորն էր: Իսկ գործակալությունները, ներկայիս իմաստով, կարելի է համեմատել նախարարությունների, գերատեսչությունների հետ: Գործակալությունների ղեկավարները տվյալ գավառի դատավորներն են հանդիսացել և պետաիրավական գործառույթներ իրականացրել: Այդ հանգամանքը հաստատվում է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացու վկայությամբ, ըստ որի՝ Վաղարշակ թագավորը (մ.թ. 1-ին դար), սահմանում էր իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում: Մեկ այլ առիթով պատմահայրը դատավորներին ևս առանձին է շեշտում՝ բնութագրելով նրանց տմարդի, ստախոս, խաբող, կաշառակեր, իրավունքը չպաշտպանող, անկայուն, ընդդիմացող բառերով:¹³ Սրանք արդեն մեկ միասնական պետական իշխանությունից առանձնացված դատական գործառույթներ կրող անձինք են եղել:

Բյուզանդից կարելի է նաև եզրակացնել, որ պատմական Հայաստանում աշխարհիկ և հոգևոր դատարանների միջև առկա էր գործերի ընդդատության սկզբունքը: Արշակավան քաղաքը բնակեցնելու նպատակով՝ Արշակ II թագավորի (մ.թ. 350-367թթ.) հրամանով այնտեղ էին

հավաքվել գողերը, ավազակները, արյունապարտները, մարդասպանները, ստախոսները, խաբեբաները, վնասարարները, գրպանահատները, զրկողները, դատի մեջ ստողները, գրպարտողները, հափշտակողները, պարտատերերը, գրավատուները: Սխալ չէր լինի թվարկումից ենթադրել, որ նրանց կողմից կատարած քրեական և քաղաքացիական բնագավառի որոշակի գործերն ընդդատյա են եղել աշխարհիկ դատարաններին: Սակայն, ի տարբերություն Վաղարշակ թագավորի, Արշակ թագավորը չկարողացավ երկրում կարգ ու կանոն հաստատել, պաշտպանել իրավունքը, այդ պատճառով բոլոր մարդիկ վա՛յ տալով հառաչում էին. բոլորի բերանում ընդհանուր խոսք էր դարձել և միշտ ասում էին, թե «Իրավունքը մեռավ, եթե նա գոյություն ունենար, բայց կորած լիներ՝ կփնտրեինք, մի տեղ կգտնեինք նրան»:¹⁴

Միջնադարյան հայ պատմիչները «դատարան» եզրույթի փոխարեն օգտագործել են ատյան բառը, որը հայերեն լեզվի բուն նշանակությամբ մեկնաբանվում է «ժողով, պաշտոնական մարմնի ժողով, ժողովի նիստ, ժողովասրահ, դատավորների ժողով, դատաստան, դատարանի առաջ հարցաքննություն»¹⁵ իմաստներով: Դատարան բառն առաջին անգամ օգտագործվել է ուշ միջնադարում: Անվիճելի փաստ է, որ մեծ է եղել ինչպես Իրանի, այնպես էլ Բյուզանդիայի պետական լեզվի և իրավունքի ազդեցությունը Հայաստանի վրա: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Ավարայրի ճակատամարտից հետո (451թ. Տղմուտ գետի ափին) հայոց նախարարներին և հոգևորականներին դատելու նպատակով ստեղծված Տիգրանի դատաստանական ատյանի դատավարությունը, որտեղ ամբաստանվում էին ութ հայ քահանաներ և երեսունմեկ նախարարներ: Թեկուզ բազում դարեր են անցել, բայց Տիգրանի դատաստանական ատյանը մերձեցման շատ եզրեր ունի ներկայիս դատավարությունների հետ: Այն ստեղծվել էր Արյաց արքայի հրամանով և կազմված էր երկու փուլերից՝ նախապատրաստական և բուն դատաքննությունից: Առաջին փուլում («հարցուփորձի ատյան») նախագահում էր երկրի հազարապետը՝ Մուշկան Նյուսալավուրտը, երկրորդ փուլում՝ Արյաց արքան՝ Հազկերտը: Դատաքննության արդյունքներով հայոց ապստամբության պարագլուխների նկատմամբ մահվան դատավճիռ արձակվեց: Սակայն, քուշանական ցեղերի դեմ պատրաստվող պատերազմի պատճառով, պատիժը ժամանակավորապես ի կատար չածվեց և մահապարտները շղթայակապ սպասեցին իրենց ճակատագրին: Պատերազմում անհետ կորչելու հետևանքով Հազկերտին փոխարինեց Պերոզը: Վերջինս իր դիրքերն ամրապնդելու և հայ

ժողովրդին սիրաշահելու նպատակով ներում շնորհեց հայ ապստամբների: Տիգրանի դատավարությունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ բուն դատավարության ընթացքը նկարագրած պատմիչ Եղիշեն հայոց լեզվում առաջին անգամ օգտագործեց «դատախազ» եզրույթը: Տիգրանի դատավարությունում ամբաստանվողներից մեկն էլ Հայաստանի մարզպան Վասակ Սյունին էր, որին առաջադրված մեղադրանքը կազմված էր տարբեր դրվագներից: Այդ դրվագներից մեկն էլ թագավորին հայտնել էին նրա ազգականները, որոնց պատմիչ Եղիշեն «դատախազ» էր անվանում: («Եւ մինչդեռ այս ամենայն ամբաստանութիւն զնմանէ էր զայն չափ բազում աւուրս, յառաջ մատեան և իւր ազգակաճանաքն, որ ևս յառաջագոյ դատախազ լեալ էին չնմանէ առաջին արքային...»):¹⁶ Ինչպես նկատելի է, պատմիչ Եղիշեն «դատախազ» եզրույթն օգտագործել է բողոքավոր, գանգատավոր իմաստով: Ավելորդ չէ նշել, որ Արյաց արքան չխնայեց և Վասակին: Նա հեռացվեց ասպարեզից, զրկվեց պատվանշաններից, խոշոր չափով տուգանվեց և ծաղր ու ծանակի ենթարկվելով՝ շատ կարճ կյանք ունեցավ: «Դատախազ» եզրույթն օգտագործել է նաև V դարի մեկ այլ պատմիչ՝ Ղազար Փարպեցին, սակայն, բոլորովին այլ իմաստով: Փարպեցին դրա տակ նկատի է ունենում պետական լիազորություններով օժտված արքունի պալատի պաշտոնյային: Մաղխազ (թիկնապահ զորքի պետ) Գաղիշոն պարսից Պերոզ թագավորի առջև սուտ հանցանքների մեջ ամբաստանեց Հայոց Գյուտ կաթողիկոսին: Վերջինս թագավորի հրամանով կանչվեց պալատ և պատասխանեց դատախազի հարցերին: Փարպեցու երկի շարադրանքից նկատելի է, որ պարսից արքունիքում «դատախազի» լիազորությունները կատարել է թագավորի դայակի որդին:¹⁷

Միջնադարյան Հայաստանում օրենքի և դրա կիրառողների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում հայ փիլիսոփա Եզնիկ Կողբացին: Այն հարցին՝ թե չարիքներն ի բնե՞ են և ոչ կամածին, Ե. Կողբացին պատասխանում է, «թե որ ի բնե են, ինչո՞ւ են թագավորներից սահմանվում օրենքներ, իշխաններից՝ սաստումներ, դատավորներից՝ պատիժներ, չէ՞ որ չարիքներն արգելելու համար են դրանք: Այլև եթե չարիքները բնական լինեն, օրենսդիրն օրենքներ չպիտի սահմանի, ոչ էլ իշխանը չարագործին պիտի պատժի ենթարկի: Ինչու պատժել այն մարդուն, ով ինքնական չար չէ, որին պետք է կարեկցել: Իսկ երբ տեսնում ենք, որ թագավորն իր օրենքներին հակառակվելու համար պատժում է ու պատժելով հանցանքը պակասեցնում է, դատավորը գողին, ավազակին ամուր կապում ու տանջում է՝ վնասակարությունը մեջտե-

դից վերացնելու համար, և հայրը դաժան որդուն, որպես մահապարտի, դատավորներին է հանձնում, ուրիշ բոլորն էլ իրենց անարգանքների համար պատժում են՝ անձամբ կամ իշխանների միջոցով, պարզ է, որ կատարվող չարիքները չարի լինելը կամածին են և ոչ ի բնե»:¹⁸

Արշակունյաց թագավորության կործանումից հետո, Բյուզանդիան Արևմտյան Չայաստանի ազգային պետականությունը վերացրեց, և երկիրը կուլ գնաց բյուզանդական կայսրերի վարչական և դատաիրավական բարեփոխումներին, իսկ Արևելյան (մարզպանական) Չայաստանում մինչև Բագրատունիների կողմից հայոց թագավորության վերականգնումը, երկրի օրենսդրական և դատական գործառույթների մի մասը շարունակվեց մնալ հոգևոր դասի ձեռքին, որը հիմնականում ղեկավարվում էր ազգային եկեղեցական ժողովների կանոններով, իսկ հետագայում՝ Չայոց կաթողիկոս Յովհան Օծնեցու կողմից կազմված «Կանոնագիրք Չայոց» հանրահայտ աշխատությամբ: Դրանով պետք է բացատրել, որ իրավունքի և դատական գործառույթների վերաբերյալ եկեղեցական ժողովների գերակշիռ մասը հրավիրվել է V-IX դարերում: Սակայն բացառություն է կազմում միայն պատմական Չայաստանի հյուսիս-արևելյան երկրամասը՝ Արցախ և Ուտիք հայաշխարհը, որտեղ ոչ միայն շարունակվեց հայոց պետականությունը, այլև ընդունվեց իրավական մտքի մի այնպիսի խոշոր հուշարձան, որը բացառիկ նշանակություն ունի հայոց իրավունքի պատմության համար: Խոսքը Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրության մասին է, որը իրավունքի, պատժիչ քաղաքականության վերաբերյալ մի շարք նորմեր է պարունակում: Սահմանադրական կանոնները մեզ տեղեկություններ են տալիս մեր երկրամասում գործող թագավորական և հոգևոր (եպիսկոպոսական և քահանայական) դատարանների և նրանց միջև գործերի ընդդատության մասին:

Բագրատունիների կողմից հայոց պետականության վերականգնմամբ, թեկուզ՝ ավատատիրական մանրատվության ձևով, Չայաստանում դրությունը փոխվում է, որտեղ հոգևոր իշխանությունը երկրորդ պլան է մղվում և երկրի դատական գործառույթների մեծ մասն անցնում է աշխարհիկ իշխանությանը ու վերստին սկսում է գործել աշխարհիկ դատարանների և դատավորների ինստիտուտը: Այդ պարագայում, դատական իշխանության վերին աստիճանը, բնականաբար, անցել է երկրի թագավորի իրավասության ներքո: Քննարկվող խնդրի վերաբերյալ պատմությունը բավարար տվյալներ է թողել: Երկիրն «իրավադատությամբ» կառավարող Վասպուրական աշխարհի Գագիկ թա-

զավորը վառում-այրում էր ավազակներին և երկրից դուրս վռնդում, «Նա արդարությամբ էր կատարում իրավունքն ու դատաստանը, կտրում էր անբարտավանների բարձրաթռիչ թևերը»:¹⁹ Մեկ այլ պատմիչի վկայությամբ՝ Ցուրաբերդ գյուղի բնակիչները պատուհաս էին դարձել Տաթևի սուրբ միաբանության համար: Նրանք գիշերով հարձակվում էին վանքի և վանականների վրա, սպանություններ կատարում: Իմանալով այդ մասին, Սյունիքի Սմբատ իշխանը հաշվեհարդար է տեսնում նրանց հետ՝ ջնջելով ու մաքրելով նրանց աշխարհի երեսից:²⁰ Սակայն հայոց թագավորները խիստ են եղել ոչ միայն սեփական հպատակների, այլև ազգային արժանապատվության հարցում, այլոց կողմից հայ անվանը հասցված անարգանքի համար: Անիի Գագիկ թագավորը, լսելով, որ եպիսկոպոս ոմն Մարկոս մի շուն ունի և հույների՝ հայերի հանդեպ ունեցած ատելության պատճառով, շան անունը Արմեն էր դրել, նա եպիսկոպոսին և շանը գցում է մի պարկի մեջ և հրամայում խթանով խթանել տիրոջը և շանը: Շունը ցավի կսկիծից ժանիքներով ու ճանկերով պատառ-պատառ է անում տիրոջը:

Միջնադարյան մեր պատմիչներն ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս նաև աշխարհիկ դատավորների մասին: Պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, նկարագրելով արաբ ոստիկան Բուղայի՝ Հայաստանում կատարած հրեշավոր արարքները, դեպի Բաղդադ քշված գերիների թվում առանձին շեշտում է դատավորներին:²¹ Մաթևոս Ուռհայեցին, դատավորներին թվարկելով հոգևորական դասի ներկայացուցիչներից և իշխաններից զատ, միաժամանակ ենթադրում է, որ «Իշխաններն ու դատավորներն ավելի պոռնկասեր, քան թե աստվածասեր են լինելու»:²² Նման որակումը միայն անձնական կարծիք պետք է համարել, քանի որ ուշ միջնադարյան մեկ այլ պատմիչ՝ Արիստակես Լաստիվերտցին, հաղորդում է, որ իր հայրենի Արծն քաղաքի (ներկայիս Էրզրում քաղաքի մոտ) դատավորները «արդարացի և անկաշառ են»: Իսկ Դավիթ Ալավկա որդին, իր «Կանոնադրական օրինադրություն» աշխատության մեջ նկարագրելով իրականության հոռի երևույթները, այդ թվում՝ դատավորների և դատարանների քաջքուկները («Ի դատաւորս և յատեանս բազում քարշումն»), այդ ախտերը կապում է չար առաջնորդների և չար քահանաների սխալ գործունեության հետ:

Ի՞նչ է դատարանը, ինչպիսի՞ն պետք է լինի այն, ի՞նչ դեր պետք է ունենա հասարակական կյանքում, ի՞նչ դատական համակարգ պետք է ունենա Հայաստանը, ո՞վ է դատավորը, ի՞նչ դրական հատկանիշներ

պետք է ունենա և ինչպե՞ս պետք է վարձատրվի նա. այս բոլոր հարցերին պատասխանում է XII դարի հռչակավոր գիտնական Մխիթար Գոշն իր հանրահայտ Դատաստանագրքում: Աշխատության մեջ Մ.Գոշն «դատարան» եզրույթն օգտագործում է երկու անգամ՝ Դատաստանագրքի նախադրության «Ի՞նչ է դատաստանը և ու՞մ է կարելի հանձնել դատական գործեր վարելու իրավունքը» անվանումը կրող Ե գլխում: Ըստ Գոշի, «դատաստան» եզրույթը կազմված է առարկա և տեղ մատնանշող բառերից («Բաղկանայ անունդ յիրե եւ ի տեղւոջէ. յիրէ՛ դատել, որ է քննել, եւ աստան, որ է տեղի, և ըստ փոխման՝ արան, որ է դատարան եւ է զննարան, զի զննելով լինի իրք դատաստանաց ի դատաւորէ քննաւորէ, դատախազաց եւ ամբաստանելոց ի տեղւոջ: Ձի բազումք են յանուանցդ այսպիսիք, որպես՝ Յայաստան եւ Ասորեստան, մանապես եւ՝ այլքդ»)՝²³: Անապատիր դատը, ընդգծում է Մ.Գոշն, Երկնայինինն է, քանզի նա է, որ տեսնում է տեսանելին և ամենայն խորերը, իսկ երկրային դատավորները հաճախ սխալվում են, սակայն չպետք է հանդիմանել նրան, ով պատահական է սխալվել: Ով գիտակցաբար նենգափոխում է դատը, ինքը կդատապարտվի Երկնային դատաստանով: Ինչպես նկատելի է, առաջին դեպքում ըստ Մ.Գոշի՝ դատարանը դիտվում է այն տեղը, որտեղ արդարադատություն է իրականացվում, իսկ երկրորդ դեպքում, արդարադատություն իրականացնող մարմինը վերաբերում է երկնային դատարանին: Իրավական առումով, Մ.Գոշն Դատաստանագրքում դատարանի փոխարեն 14 անգամ օգտագործում է հայկական «ատյան» բառը, որից 7 անգամ՝ «ատյան-դատաստան» բառակապակցությամբ: Ըստ Գոշի՝ անկախ Յայաստանի դատական համակարգը պետք է բաղկացած լինի աշխարհիկ և հոգևոր դատարաններից, առաջինները՝ թագավորների կամ իշխանի գլխավորությամբ, իսկ երկրորդները՝ կաթողիկոսի կամ եպիսկոպոսի: Դատարանի նպատակը պետք է լինի արդարության բացահայտումը, մարդկանց միջից խռովության վերացումը, նրանց միջև խաղաղություն ստեղծելը: Դատարանը պետք է անաչառ լինի և՛ մեծավորի, և՛ աղքատի հանդեպ: Մ.Գոշն նշում է, թե ինչպիսի բարոյահոգեբանական և մասնագիտական հատկանիշներով պետք է դատավորն օժտված լինի: Նա պետք է լինի չափահաս, առաքինի, բարի և համբերատար, անաչառ և անկաշառ, դատը վարի կոլեգիալ և արդար, կատարյալ տիրապետի օրենքներին և յուրաքանչյուր ազգի իմաստուն այրերի խոսքին, ունենա և՛ տեսական պատրաստություն, և՛ պրակտիկ փորձ: Դատավորի համար սրանք այնպիսի հատկանիշներ-բարեմասնություն-

ներ են, որ արդիական են նաև մեր օրերում:

Միջնադարում ինչպես բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայերի մոտ, ոչ թե պետությունը, այլ տուժող կողմն է հետապնդել իրավախախտողին, պետությունը միջամտել է միայն պետական հանցագործություն կատարելու դեպքում: Ինչպես քրեական, այնպես էլ քաղաքացիական դատավարությունում կողմերը նույնաման հրավունքներ են ունեցել: Մ.Գոշի մոտ կողմերը հանդես են գալիս «դատախազ», «դատաստանավոր», «ոսոխ», «ամբաստան» եզրույթներով: Վերջին եզրույթն օգտագործված է՝ առավելապես մեղադրող իմաստով:²⁴

Միջնադարյան Հայաստանի իրավունքի պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Կիլիկյան Հայաստանի ամենափառաբանված գորավար, պատմիչ, իրավագետ, արմատներով արցախցի Սմբատ Սպարապետի (Գունդատաբլ) կողմից 1265 թվականին կազմված Դատաստանագիրքը, որը մեկ դարից ավել կիրառվեց Կիլիկյան հայկական պետությունում: Մինչ այդ հայկական Կիլիկիայում կիրառվող իրավունքի աղբյուրների թվում կարևոր տեղ էին զբաղում՝ օտարերկրյա Անտիոքի դքսության Դատաստանագիրքը՝ «Անտիոքի ասիզներ»-ը: Դա ծավալով փոքրիկ օրենսգիրք էր՝ կազմված 38 հոդվածներից, որը հին ֆրանսերենից թարգմանվել էր հայերեն և կարգավորում էր իրավահարաբերությունների չափազանց սահմանափակ շրջանակ (սյուզերենի և վասալի հարաբերություններ, ամուսնաընտանեկան, գույքային հարաբերություններ, առևտուր և այլն): Ասիզների հայերեն լեզվով թարգմանիչը Սմբատ Սպարապետն էր, ով «դատարան» բառը թարգմանել է «դարպաս» իմաստով: Սա բնագրից շեղում չի կարելի համարել, քանի որ ասիզների բնագրերում օգտագործվել է ֆրանսերեն *cour* (ռուսերեն՝ *двор*) բառը: Դեռևս վաղ միջնադարյան Հայաստանում «դուռ» բառն օգտագործվել է «արքունի դուռ», «արքունի պալատ կամ խորհուրդ», «արքունի դարպաս կամ ատյան» իմաստներով: Վերջին առումով, «դարպաս», «դուռ», «ատյան» բառերը համընկնում են, որոնց իմաստներից մեկն էլ «դատարան» (ատյան) եզրույթն է հանդիսանում: Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագիրքում միայն մեկ անգամ օգտագործվում է «դատաստանի և կանոնի մասին» եզրույթը («Վասն դատաստանաց և կանոնաց»)²⁵: Սակայն, խոսքն այդտեղ բոլորովին դատարանի մասին չէ, այլ՝ օրինականության ամրապնդման: Բուն դատարանի մասին Սմբատ Սպարապետը նշում է 53 անգամ՝ օգտագործելով «դարպաս» բառը, որը հայերենում ստուգաբանվում է որպես «արքունի կամ իշխանական դուռ, մեծ դուռ», «պալատ, ապարանք»: Կի-

լիկյան Հայաստանում առանձին դատարաններ, որոնք զբաղված լինեին միայն արդարադատության իրականացմամբ, չեն եղել: Արդարադատությունն իրականացրել է համապատասխան պաշտոնատար անձը՝ իր ատյանով կամ դարպասով: Պետության կենտրոնական ապարատը կոչվել է թագավորական ատյան կամ թագավորական դարպաս կամ արքունի դիվան (թուրքերեն՝ դիվան, հայերեն՝ դատարան բառից): Թագավորական Գերագույն դատարանին ստորադաս է եղել Մեծ իշխանի դատարանը, քաղաքներում և նավահանգիստներում գտնվող դատարանները կոչվել են բուրջեսներ (Գերմաներեն՝ բուրգ, ֆրանսերեն՝ բուրջ-քաղաք բառից): Կիլիկիայի հայկական պետությունում գործել են նաև եկեղեցական դատարաններ, որոնք քննության էին առնում հիմնականում հավատքի և բարոյականության դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը:²⁶

Սմբատի Դատաստանագրքում բազմիցս օգտագործվում է «դատավոր» եզրույթը (20 անգամ): Աշխատության նախաբանում Սմբատը նշում է, որ Դատաստանագիրքը գրել է «վասն հաստատեթեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ գոյանալոյ երկրի. ապա վասն աշխարհական դատաւորաց եւ թագաւորաց»:²⁷ Ինչպես Մ.Գոշի, այնպես էլ Սմբատ Սպարապետի մոտ դատավորները բաժանվում էին երկու խմբերի՝ աշխարհիկ և հոգևորական: Այս բաժանումը բնական պետք է համարել, քանի որ Գոշի Դատաստանագիրքը Սմբատի Դատաստանագրքի գլխավոր աղբյուրն է հանդիսացել: Կիլիկյան Հայաստանի դատարաններում դատավարությանը մասնակցում էր «հոգցողը», այսինքն՝ դատախազը: Սա ուշ միջնադարյան Հայաստանում նորաստեղծ բառ է, որ գալիս է լատիներեն-ֆրանսերեն՝ curator, procurator, ռուսերեն՝ прокурор- բառերից, որոնց իմաստային թարգմանությունը հայերեն նշանակում է հոգ տանել, հոգալ: Ավելորդ չէ նշել, որ Կիլիկյան Հայաստանում գործել են զինվորական դատարաններ («կոմս կամ տրիբուն»): Այդ է վկայում Ներսես Լամբրոնացու կողմից թարգմանված և բանակում կիրառված «Զինվորաց օրենսգիրք»-ը:

Ուշ միջնադարում, երբ Հայաստանը բաժանված էր Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև, օտար տիրակալները հողային հարաբերությունների հետ կապված մի շարք վեճեր լուծել են շարիաթական իրավունքի նորմերով: Այդ ենթատեքստում պարսիկների մոտ դատավորները կոչվել են ղազի կամ կազի, թուրքերի մոտ՝ կադի կամ ղադի:

Պատմական բավարար տվյալներ կան, որ Արցախի մելիքություններում աշխարհիկ դատարանների գործառույթները կատարել են մե-

լիքները և տանուտերեր-քյոխվանները: Վերջիններս, նշանակված կամ հաստատված լինելով մեկիքների կողմից, հանդես էին գալիս որպես ստորադաս դատարաններ: Միջնադարյան Հայաստանում դրանք կոչվում էին տանուտիրական դատարաններ:

Հայ իրավունքի եզակի հուշարձաններից մեկն էլ Աստրախանի Հայոց Դատաստանագիրքն է,²⁸ որի հեղինակներն են երեք քաջ հայորդի իրավաբաններ՝ Եղիազար Գրիգորյանը, Գրիգոր Կանպանյանը և Հովհաննեսի որդի Սարգիսը: Դատաստանագրքի ստեղծման պատճառ է հանդիսացել Աստրախանում և Հյուսիսային Կովկասի մի շարք քաղաքներում (Մոզդոկ, Կիզլյար, Արմավիր և այլն) հայաշատ գաղութների առկայությունը: Արդեն 1746 թվականին Աստրախանում հիմնվել էր հայկական դատարան, որը կոչվում էր ռադիաուզ (գերմաներեն Rathaus- «խորհրդի տուն» բառից, ռուսական պաշտոնական գրություններում՝ Астраханский особый Армянский суд) և այն գործել է մինչև 1840 թվականը: Դատարանի իրավասության մեջ մտնում էին ինչպես տեղական նշանակության (հայ առևտրականներից հարկերի և տուրքերի հավաքում), այնպես էլ դատական գործառույթներ: Դատարանը հանդիսացել է և՛ դատավարության, և՛ ներքին ինքնավարության մարմին, որտեղ դիմել են նույնիսկ վրացիներն ու հույները:

Հայկական դատարանի առկայությունն ինքնըստինքյան թելադրում էր ազգային դատաստանագիրք ունենալու անհրաժեշտություն: Այն ստեղծվեց 1765 թվականին: Հայկական դատարանը քննում էր հայերի բոլոր քրեական և քաղաքացիական գործերը, բացառությամբ այն գործերի, երբ կողմերից մեկն այլազգի էր: Դատարանը նաև հետևում էր հայերի շրջանում հարկերի բաշխմանը և գանձմանը: Դատարանի վերջնական ակտից դժգոհ կողմը կարող էր դիմել նահանգի գլխավոր կամ «վեհագույն» դատարանին: Ըստ Դատաստանագրքի՝ դատարանը կազմված էր երկու ատյաններից՝ ստորին և վերին: Ստորին ատյանում գործերը քննվել են կոլեգիալ՝ երեք դատավորի կազմով, որոնք ընտրվել են տարին մեկ անգամ: Վերին ատյանի պարտականությունները կատարել է իննի խորհուրդը, որը գործել է հասարակական հիմունքներով: Թե՛ քրեական, և թե՛ քաղաքացիական գործերով կողմերը կոչվել են դատախազներ և պատասխանողներ: Դատախազը ներկա իմաստով հայցվորն է, իսկ պատասխանողը՝ ամբաստանյալը: Դատախազ չէին կարող լինել որդիները ծնողների դեմ և հակառակը, ծառաները տերերի դեմ, կինն ամուսնու դեմ և հակառակը, բացառությամբ անբարոյականությանը վերաբերող մեղքի: Սակայն, քրեական այնպի-

սի հանցանքների դեպքում, երբ դրանք ուղղված են թագավորի և Աստ-
ծո դեմ, վերոհիշյալները կարող են լինել դատախազներ:

Աստրախանի Դատաստանագրքով ղեկավարվել են նաև Կիզյարի
և Մոզդոկի հայկական հատուկ դատարանները, ինչպես նաև Նոր-Նա-
խիջևանի հայկական մագիստրատը:

Ապագա անկախ հայկական պետության սահմանադրության մա-
խազիժը՝ «Որոգայթ փառաց»-ը, գրվեց 1773 թվականին, Յնդկաստա-
նի Մադրաս քաղաքում, այսինքն՝ ԱՄՆ-ի սահմանադրությունից 14
տարի առաջ: Նախագծի հեղինակները (Շահամիր Շահամիրյանը և
նրա համախոհները), տոգորված մարդկության առաջավոր գաղա-
փարներով, ցանկանում էին դրանք տարածել հայ իրականության մեջ
և աշխարհի երկրորդ դրախտի՝ Արարատյան դաշտի բանալիները,
տեսնում էին կատարյալ հայկական օրենքների և իրավակարգի մեջ:
Նախագծի վերնագիրը մեզ հուշում է ապագա պետականության կա-
ռուցվելիք ճանապարհին սպասվելիք որոգայթները հաղթահարելու
մասին: Սահմանադրության նախագծի հեղինակները հայկական պե-
տության կորիզը և նրա բարձրագույն մարմինը՝ Չայոց տունը, զետե-
ղում էին Արցախում՝ յուրաքանչյուր մեկիքի հնարավորություն տալով
դառնալ երկրի առաջին դեմքը: Նրանք համոզված էին, որ Արցախից
պետականության իրավազորությունը հետագայում կտարածվեր
պատմական Չայաստանի մյուս նահանգների վրա: Նախագիժը բազ-
մաթիվ նորմեր է պարունակում ապագա պետության արդարադատու-
թյան իրականացման, յուրաքանչյուր բնակչի՝ իրավունքների, դատա-
րան դիմելու կարգի, դատարան ներկայացվող հայցի և դրա դեմ բեր-
ված պատասխանի ձևի, դատավարության և դրանց մասնակիցների
(հայցվոր, պատասխանող, դատախազ, փաստաբան և այլն), դատա-
կան ակտին ներկայացվող պահանջների, դատավորների ընտրության,
նրանց պաշտոնավարման ժամկետի, իրավասությունների և լիազորու-
թյունների ու համանման այլ հարցերի վերաբերյալ:²⁹ Ճիշտ է, «Որո-
գայթ փառաց»-ը մնաց որպես նախագիծ, բայց այն սահմանադրական
հանրապետություն ստեղծելու առաջին ծրագիրն էր աշխարհում և
իրավունքի պատմության մեջ խոշոր իրավահայտ աղբյուր հանդիսա-
ցավ սահմանադրական մտքի զարգացման համար:

XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներում տեղի ունեցած ռուս-
պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների արդյունքում Արևել-
յան Չայաստանը մտավ Ռուսական կայսրության կազմի մեջ, իսկ
Արևմտյան Չայաստանը շարունակեց մնալ թուրքական լծի տակ:

Արևելյան Հայաստանում, ինչպես նաև Շուշիի գավառում, ստեղծվեցին և մինչև 1918 թվականը գործեցին ցարական Ռուսաստանի դատարաններ, որոնք ղեկավարվում էին կայսրության օրենսդրությամբ: Ցարական Ռուսաստանը 1836 թվականին ընդունեց Կանոնադրություն (Положение)՝ Հայ առաքելական եկեղեցու գործերի կառավարման մասին: Կանոնադրությունը հոգևոր դասին դատական գործառույթներ իրականացնելու ընդամենը մեկ դեպք վերապահեց: Այսպես, համաձայն Կանոնադրության 113 (1221)-րդ հոդվածի՝ «Հայոց վանքերի և եկեղեցիների դատական գործերը քննվում են ընդհանուր դատարանական տեղերում այն հիմքով, ինչ հիմքով որ վարվում են պետական դատական գործերը: Դատաստանական ատյաններն այդպիսի գործեր վճռելու ժամանակ, այն տեղերում, որտեղ մտցված չեն Ալեքսանդր II Կայսեր դատաստանական օրենքները, ընդհանուր հիմունքներով հրավիրում են ատյան, հոգևոր իշխանության կողմից ներկայացուցիչներ՝ դիմելով դրա համար այս դավանանքի պատշաճավոր հոգևոր իշխանությանը»: Կանոնադրությունը Հայոց եկեղեցուն ուրիշ այլ իրավունք և արտոնություն չի վերապահել: Նույնիսկ էջմիածնի վանքին պատկանող գյուղերի բնակիչների գույքի վերաբերյալ վիճելի գործերը և գանգատները ենթակա են եղել աշխարհիկ դատարանների իրավասությանը:

Սուլթանական Թուրքիայի կողմից 1863 թվականին հաստատված թուրքահայերի Ազգային Սահմանադրությունը չափազանց ուշագրավ երևույթ է մեր ժողովրդի պատմության համար: Ազգային Սահմանադրության համաձայն՝ Ազգային Քաղաքական Ժողովի կողմից ընտրված չորս խորհուրդներից մեկն էլ Դատական Խորհուրդն էր, որի նախագահը Կ.Պոլսի Պատրիարքի փոխանորդն էր: Դատական Խորհուրդը բաղկացած էր ամուսնացած և քառասուն տարին լրացած ութ իրավագետներից, որոնցից չորսը եղել են եկեղեցականներ, իսկ չորսը՝ աշխարհականներ: Խորհրդի անդամներն ընտրվել են Խառը Ժողովի կողմից: Խորհրդի դերն ընտանեկան վեճերը լուծելը և Բարձր Դռան կողմից Պատրիարքարան հանձնված դատերը հանձնարարությանը համապատասխան քննելն ու որոշելն էր: Դատական գործն իր իրավասությունից բարձր համարելու դեպքում՝ Խորհուրդն այն ըստ ընդդատության ուղարկել է Կրոնական, Քաղաքական կամ Խառը Ժողովին: Դատական Խորհրդի որոշումից դժգոհ դատապարտյալի բողոքը քննվել է հիշյալ Ժողովներից մեկում, որին որ վերաբերվել է:

Այսպիսով, «Իրավունք», «արդարադատություն» և «դատարան»

Եզրույթների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ, թագավորական իշխանության տարիներին, պատմական Հայաստանում իրավունքը պատկանել է արքայական և հոգևոր դասին, իսկ արդարադատությունն իրականացրել են վարչա-կառավարչական և հոգևոր լիազորություններով օժտված բոլոր մարմինները և անձինք՝ թագավորը, իշխանները, հոգևորականները և այլք: Նրանք իրենց կառավարչական գործառույթները համատեղել են դատական աշխատանքի հետ: Մինչև ժամանակ, չնայած դատարանները, որպես անկախ և առանձին մարմիններ, ձևավորված չեն եղել, բայց երկրում գործել է դատավորի ինստիտուտը: Պետականության կորստի պայմաններում, արդարադատության իրականացման գործառույթների նշանակալից մասն անցել է Հայոց եկեղեցուն: Այդ հարցում ակնհայտ է եղել օտար տիրողների՝ պարսիկների, արաբների, հույների, թուրքերի, մոնղոլների և թուրքմենական ցեղերի կամաարտահայտությունը, քմահաճույքը: Հավելենք, որ «իրավունք» և «արդարադատություն» եզրույթները հայ ժողովրդի իրավունքի պատմության համար համաիրավական բնույթի հասկացություններ են, որոնք գալով հազարամյակների խորքից՝ ծագել, փոփոխվել և զարգացել են Հայաստանի պետության և իրավունքի պատմության ժամանակաշրջաններին համեմատ: Այս երկու հասկացություններն ամուր թելերով կապված և միահյուսված են այսօրվա համանման եզրույթների հետ: Այդ առումով, պատմական ժառանգության պահպանումը և իմաստավորումը՝ ժամանակակից իրավունքի համակարգի արդյունավետ զարգացման գրավականներն են:

ԳԼՈՒԽ 2

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՐՔԱՅԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Ճշմարտությունը չէր կարող ծածկված
մնալ, և լույսը փակի տակ լինել:
Մ.Կաղանկատվացի*

Շուրջ 200 տարի է, ինչ VII դարի հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու /այլ աղբյուրներում՝ նաև Դասխուրանցի/ «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գիրքը, որը թարգմանվել և լույս է տեսել աշխարհի մի շարք լեզուներով, գտնվում է բազմաթիվ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:¹

Եվ եթե հայ և օտար գիտնականների միջև բանավեճը հիմնականում ընթանում է Կաղանկատվացու աշխատության գրելու ժամանակի, կառուցվածքի, շարադրանքի, երկրի պատմական արժեքի, օգտագործած սկզբնաղբյուրների քննության և Կովկասյան Աղվանք պետության պատմության ու մշակույթի հարցերի շուրջ, ապա աղբյուրագիտնականները, սկսած XX դարի 50-ական թվականներից, պետական մակարդակով ձեռնամուխ են եղել ապացուցելու, թե իբր հայերը, նկրտումներ ունենալով Կուր գետի աջափնյա տարածքների նկատմամբ, սեփականացրել են իրենց նախնիների՝ ազգությամբ աղվան, բայց թուրքախոս Մովսես Կաղանկատվացու, Դավթակ Քերթոզի, Մխիթար Գոշի, Կիրակոս Գանձակեցու և այլոց կողմից ստեղծված մշակութային հուշարձանները:²

Իսկ ինչպե՞ս են իրենց սուտը մատուցում: Թե իբր, աղվանական մշակույթի գործիչների գրվածքները գրաբար թարգմանելու ժամանակ, հայերը գիտակցաբար սկզբնական տեքստերն աղավաղել են, իսկ հետքերը թաքցնելու նպատակով՝ բնագրերը ոչնչացրել: Նույն ձևով հայերն իբր մշակույթի կոթողների վրա աղվանական արձանագրությունները քերել-մաքրել են և դրանց վրա հայկական գրեր քանդակել: Կիլիկիայի հայկական պետության ստեղծման մեջ նույնպես աղվանական արմատներ են որոնում: «Աղվանական առասպելի» հակագիտական հայեցակարգի քարոզչության ամենաակտիվ ջատագովը պատմաբան Ֆարիդա Մամեդովան է, որին հայր Ալիևը աղբյուրագիտական պատմագիտության «ասպետ» է անվանել:

Իր ճակատագիրն ինքնուրույն որոշող Արցախն Աղբյուրագիտական կազմ մտցնելու մոլուցքով տարված՝ աղբյուրագիտական գիտնականներն առաջին

հերթին զինվել են հայկական հետքը Ադրբեջանի տարածքից արմատախիլ անելու գաղափարախոսությամբ, որի ջատագովները տարբեր բնագավառի մասնագետներ են՝ քաղաքագետներ, պատմաբաններ, ճարտարապետներ, լեզվաբաններ, մշակութաբաններ և այլոք: Եվ ի՞նչ են անում: Թուրանական, պանթուրքական ծրագրերի մեջ խրված «հայկական սեպը» վերացնելու նպատակով՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքը համարում են որպես արևմտյան Ադրբեջանի տարածք: Մի կողմից՝ հայկական «քար» արմատը փոխարինելով թուրքական «դաշ» արմատով, Արցախի և Ադրբեջանի տարածքում գտնվող բոլոր խաչքարերն անվանում են աղվանական «խաչդաշներ», իսկ մյուս կողմից՝ Ջուղա քաղաքի հայկական գերեզմանոցը բուլղոզերներով հիմնահատակ մաքրում են հազարավոր խաչքարերից և տարածքը վերածում հրաձգարանի: Բնավ զարմանալու ոչինչ չկա, քանի որ վաչկատուն վրանաբնակ ցեղերին հատուկ է եղել «Չունես քո սեփականը, ուրիշինը միշտ քոնը համարիր» կարգախոսը:

Մեր նպատակներից դուրս է մասնակցելու Կաղանկատվացու պատմական երկի շուրջ ծավալված բանավեճերին, սակայն, հաշվի առնելով, որ հենց նրա աշխատության միջոցով է մեզ հասել հայ իրավագիտական մտքի և սահմանադրական մշակույթի մի այնպիսի խոշոր հուշարձան, ինչպիսին Աղվենի ժողովում հաստատված Վաչագան թագավորի Կանոնական Սահմանադրությունն է³, ուստի, նախքան մեզ գրավոր հասած հայ իրավունքի ամենահին աղբյուրներից մեկին անդրադառնալը, փորձենք հակիրճ ցույց տալ, թե մշակույթի, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական առումով միմյանց հետ սերտորեն կապված հայոց և աղվանից երկրների հոգևոր-մշակութային ու պետաիրավական շինարարության ոլորտներում մ.թ. IV և V դարերում ինչպիսի՞ կարևոր գործընթացներ և իրադարձություններ են տեղի ունեցել և որո՞նք էին այն սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, որոնք հիմք հանդիսացան Աղվենի ժողովում Կանոնական Սահմանադրության ընդունման համար:

Համաձայն անտիկ և միջնադարյան գրավոր աղբյուրների՝ (Ստրաբոն, Պտղոմեոս, Պլինոս Ավագ, Դիոն Կասիոս, Ստեփանոս Բյուզանդացի, Ագաթանգեղոս, Բյուզանդ, Կորյուն, Խորենացի, Եղիշե, Շիրակացի և այլոք) Մեծ Հայքի հյուսիսային սահմանը Կուր գետն է եղել, որից այն կողմ՝ մինչև Կովկասյան լեռնաշղթայի փեշերը և Ալազան գետից մինչև Կասպից ծովը՝ Աղվանք պետությունը: Երկու դրկից և բախտակից երկրներում թագավորել են Պարթև Արշակունի արքայատոհմի կրտսեր ճյուղագրությունները: Պատմությունը վկայում է, որ Մեծ Հայքը, Աղվանքը և Վիրքը, ապրելով հաշտ ու խաղաղ, հաճախ էին միացյալ ուժերով դուրս գալիս արտաքին թշնամու դեմ:

Հայերը և վրացիները հոգևոր մշակութային և տնտեսական առու-նով, անկասկած, ավելի բարձր են եղել աղվանների համեմատու-թյամբ: Աղվանական 26 ցեղերը, որոնք խոսել են տարբեր բարբառնե-րով, չեն կարողացել միաձուլվ ժողովուրդ դառնալ, ստեղծել սեփական գիր ու գրականություն և տնտեսական առունով այնքան հետամնաց են եղել, որ 100-ից ավել հաշվել չեն իմացել: Աղվանական ցեղերի մեծ մասը շատ շուտ է հեռացել պատմության թատերաբեմից՝ ավանդելով միայն մի քանի աշխարհագրական անուններ: Մինչև այսօր Կուր գետի աջափնյա տարածքներում աղվաններն գրով և լեզվով որևէ փաստա-թուղթ և վիճագիր արձանագրություն չի հայտնաբերվել, այլ հակառա-կը, բոլոր պեղումների արդյունքում հայալեզու և հայատառ արձանագ-րություններ են հայտնաբերվել և հայտնաբերվում: Որպես օրինակ՝ Հայոց արքա Տիգրան Մեծի կողմից Արցախում հիմնադրված Տիգրա-նակերտ քաղաքի հնագիտական հետազոտությունները:

Քրիստոնեությունը Հայաստան մուտք գործեց առաջին դարում և չորրորդ դարի սկզբում հռչակվեց որպես պետական կրոն: Այն անմի-ջապես տարածվեց երկրի հյուսիս-արևելյան կողմում՝ Ուտիքում և Ար-ցախում: Գրիգոր Լուսավորիչն Արցախ աշխարհի Ամարաս ավանում /ԼՂՅ Մարտունու շրջանի Սոս և Մաճկալաշեն գյուղերի մոտ/ եկեղեցի կառուցեց և իր թոռանը՝ Գրիգորիսին, կարգեց Հայոց Արևելից կող-մանքի եպիսկոպոս: Վերջինս քրիստոնեություն քարոզելու նպատա-կով անցավ Աղվանից աշխարհ, սակայն նահատակվեց բարբարոս ցե-ղերի կողմից: Նրա աճյունը փոխադրվեց Ամարաս և անփոփոխ իր պապի կառուցած եկեղեցու մոտ: Աղվանից երկրում քրիստոնեությունն ընդունվեց ավելի ուշ՝ IV դարի 70-ական թվականներին: Ինչպես նա-խաքրիստոնեական, այնպես էլ քրիստոնեական Հայաստանում սկզբ-նական շրջանում պետական գրագրությունները և եկեղեցական ծեսե-րը կատարվում էին հունարեն կամ ասորերեն լեզուներով: Հայ գրերի ստեղծումը ժամանակի պահանջ էր, և դրանք ստեղծվեցին Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից V դարի սկզբին: Սուրբ Մեսրոպն արդեն 415-420 թվականներին իր 36 զինվորներով գտնվում էր Ուտյաց և Արցախ գա-վառներում, որտեղ և Ամարասում բացեց առաջին դպրոցներից մեկը: Հայ ժողովրդի համար Արցախ և Ուտիք գավառները կարևոր հանգր-վաններ էին քրիստոնեությունը և դպրությունն Աղվանից աշխարհում տարածելու համար: Փաստորեն, հայերի և աղվանների միջև շփումը տեղի էր ունենում այս երկու գավառների միջոցով: Մ. Մաշտոցը գրեր հորինեց նաև վրացիների և աղվանների համար, սակայն աղվաններն անընդունակ գտնվեցին սեփական լեզվով գիր և գրականություն ստեղծելու: Ըստ պատմիչ Կաղանկատվացու՝ աղվանների լեզուն «կո-կորդահունչ էր, կոշտ ու կոպիտ խժական»⁴: Երևի դա էր պատճառը, որ

աղվանական գլխավոր ցեղերից մեկի՝ գարգառացիների համար Մաշտոցը ստիպված էր 52 տառ հորինել: Միթե՞ մեր հարևանները չեն տեսնում, որ պատմիչ Կաղանկատվացին ազգությամբ աղվան լինելու դեպքում չէր կարող իր մայրենի լեզվի մասին այդքան բացասական կարծիք ունենալ: Կամ, միթե՞ նրանք չեն տեսնում, որ Կաղանկատվացու միջոցով մեզ հասած գեղեցիկ ողբի՝ հայ գրականության մեջ հայոց այբուբենի կարգով գրված առաջին աշխարհիկ քերթվածքի հեղինակը՝ Դավթակ Քերթողը, կարող է միմիայն հայ լինել, այլ ոչ թե աղվանցի:

Մինչև քրիստոնեության ընդունումը հայերը եղել են հեթանոս, այսինքն՝ դավանել են բազմաստվածություն: Երկրում դատական գործառույթը գտնվել է հեթանոսական կրոնի պաշտոնյաների՝ քրմերի ձեռքին: Ինչպես Չայքում, այնպես էլ Վիրքում և Աղվանքում քրմապետի պարտականությունները կատարում էր թագավորից հետո ամենից ավելի հարգանք վայելող անձնավորությունը: Բացի արդարադատությունից, քրմապետին հանձնված է եղել նաև զինվորական հրամանատարությունը⁵:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո դատական իշխանության կամ արդարադատության գործառույթների որոշ մասը քրմերից անցավ Չայոց եկեղեցուն: Հին և միջնադարյան Չայաստանում Չայոց թագավորը երկիրը կառավարել է գործակալությունների միջոցով, որոնց ղեկավարները կոչվել են գործակալներ: Վերջիններս, հանդիսանալով նախարարական խոշոր տների ներկայացուցիչներ, իրենց պաշտոնում նշանակվել են թագավորի կողմից և ենթարկվել նրա Գերագույն իշխանությանը: Գործակալություններից մեկն էլ «մեծ դատավարության» գործակալությունն էր, որը ղեկավարել է երկրի արդարադատությունը⁶:

Գիտության մեջ երկար ժամանակ ընդունված էր այն տեսակետը, որ «մեծ դատավարության» գործակալության գլուխ կանգնած էր Չայոց կաթողիկոսը, որն էլ դատական իշխանության բարձրագույն կրողն է հանդիսացել: Սակայն, իրավագետ Խոսրով Թորոսյանը համոզիչ փաստերով ապացուցել է, որ ինչպես մյուս գործակալությունները, «այնպես էլ արդարադատության բնագավառը ղեկավարող գործակալը ստորադրված էր թագավորին...դատական աստիճանակարգության գլուխը, դատական իրավասության բարձրագույն կրողը թագավորն էր»⁷:

Չայոց աշխարհում վաղ ավատատիրության ժամանակաշրջանի (III–IX դարեր) իրավունքի աղբյուրներ են հանդիսացել սովորույթը կամ սովորության իրավունքը, կանոնական կամ եկեղեցական իրավունքը, օտար իրավունքի փոխառումները, իրավահայտ աղբյուրները, հայ և

օտար պատմագիրների աշխատությունները, վիճաբանարձանագրությունները և նյութական մշակույթի այլ հիշատակարանները:

Հին հայ իրավունքի պատմության մեծ երախտավոր, պրոֆեսոր Խ.Սամուելյանը կանոնական իրավունքի աղբյուրները բաժանում է երկու զլխավոր խմբերի՝ արտաքին և ազգային: Նա առաջինի մեջ է մտցնում այն կանոնները, որոնք հունական և ասորական ծագում ունեն և ռեցեպցիայի, այսինքն՝ օտար հասարակության մշակութային-ընկերային ձևերի ընդունման, յուրացման կարգով են մտել Հայաստան: Խոսքը վերաբերում է այն կանոնական որոշումներին, որոնք հորինվել են, երբ Հայոց եկեղեցին տակավին ընդունում էր տիեզերական երեք ժողովների կողմից ընդունված կանոնները⁸:

Եկեղեցական կանոնների արտաքին աղբյուրները հիմնականում կրոնադավաբանական և եկեղեցական բնույթ են ունեցել: Եվ երբ Հայոց եկեղեցին անջատվեց հունականից՝ սեփական, ազգային կանոններ ունենալու անհրաժեշտություն ծագեց: Այդ կապակցությամբ Ներսես Մեծ կաթողիկոսի նախածեռնությամբ 365 թվականին Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանում ազգային- եկեղեցական ժողով գումարվեց, որտեղ բացի հոգևոր դասից, մասնակցում էին աշխարհական դասի ներկայացուցիչներ: Ժողովում ընդունված կանոնները մեզ հավաք կերպով չեն հասել, դրանց մասին կարելի է միայն պատկերացում կազմել Բյուզանդի, Խորենացու և Դրասխանակերտցու աշխատություններից: Պատմիչների թողած տեղեկությունները մեզ պատկերացում են տալիս, որ ժողովում ընդունված կանոնները տարածվել են ոչ միայն կրոնա-եկեղեցական, այլև աշխարհիկ հարցերի վրա: Այդ կանոնները, որոնք հին հայ իրավունքի գրավոր աղբյուրներ են հանդիսանում, կարգավորել են նաև քրեական և քաղաքացիական բնույթի հարցեր⁹: Բացի Աշտիշատի ժողովի կանոններից, Մեծ Հայքում գործել են նաև Գրիգոր Լուսավորչին, Սահակ Պարթևին, Ներսես Մեծին վերագրված կանոնները, սովորութային իրավունքը և օտար իրավունքի փոխառումները:

Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև մղված պայքարի արդյունքում Հայաստանը 387 թվականին բաժանվեց նրանց միջև: Բյուզանդական մասում անմիջապես վերացվեց հայոց ազգային պետականությունը, իսկ պարսկական մասում այն շարունակվեց մինչև 428 թվականը, որից հետո Հայաստանի պարսկական մասը վերածվեց մարզպանության: Հայաստանը մարզպանական էր կոչվում, քանի որ Արշակունիներից հետո երկրում նստում էր պարսից արքայի ներկայացուցիչը, ով կոչվում էր մարզպան (պարսկերեն marz-երկիր, աշխարհ և pan-պահպան բառերից): Մարզպանական Հայաստանի համար Կուր գետը դադարեց Աղվանքի հետ բաժանարար սահմանագիծ համարվելուց,

քանի որ Սասանյանները բուն Աղվանքից, ինչպես նաև հայկական Ուտիք, Արցախ և Փայտակարան գավառներից կազմեցին նոր վարչատարածքային միավոր՝ Աղվանից մարզպանություն անվամբ: Սկզբնական շրջանում պարսիկները մարզպանական Յայաստանի նկատմամբ հանդուրժողականություն էին ցուցաբերում, երկիրն օժտված էր որոշակի ներքին ինքնավարությամբ և արտոնություններով, քրիստոնեության նկատմամբ հետապնդում չկար: Նույնիսկ 444 թվականին Շահապիվանում (Հին Բայազետի շրջակայքում) գումարվեց եկեղեցական ժողով և տեղի ու ժամանակի պայմաններին համապատասխանող կանոններ ընդունվեցին: Այդ կանոնները վերաբերվում էին ոչ միայն եկեղեցուն, այլև քաղաքացիական և քրեական իրավունքի հարցերին, այսինքն՝ դրանք ուղղված էին ամբողջ հայությանը և պարտադիր էին ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ տերերի համար¹⁰:

Պատմական փաստերը վկայում են, որ Սասանյան Պարսկաստանը երկար չհանդուրժեց Անդրկովկասի 3 ժողովուրդների ներքին ինքնուրույնության կարգավիճակը, ուստի ձեռնամուխ եղավ մարզպանական Յայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը Պարսկաստանի հետ միաձուլելու քաղաքականությանը: Այդ կապակցությամբ 449 թվականին արքունի հրովարտակով հայերից, աղվաններից և վրացիներից պահանջվում էր ուրանալ քրիստոնեությունը և ընդունել զրադաշտականությունը (կրակապաշտությունը), այսինքն, երկրպագել արեգակին և կրակին՝ բազմաթիվ ծիսակատարություններով: Դա մահացու հարված էր հայկական բարձրավանդակի և այսրկովկասյան ժողովուրդների համար, ուստի այդ երկրներում ապստամբություն է բռնկվում, որը ղեկավարում էր քաջակորով սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը: Թեև Արցախն ու Ուտիքը իրապես դուրս էին մնացել հայկական իշխանության տիրույթից և հայտնվել էին Աղվանից մարզպանության կազմում, բայց նրանք լրիվությամբ հայաշունչ ու հայախոս աշխարհներ էին և բնակչության քանակի ու տարածության չափի տեսակետից ավելի շատ և խոշոր դիրք էին զբաղեցնում, քան անդրկուրյան Աղվանքը, որտեղ մարզպանության ստեղծումով պետական իշխանությունը կնքեց իր մահկանացուն՝ Աղվանք աշխարհագրական անունը թողնելով միայն Կուր գետի աջափնյա տարածքների վրա:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Աղվանից երկրի հոգևոր իշխանությունը համարյա միշտ ստորադաս է եղել Յայ առաքելական եկեղեցուն, ուստի, Յայ եկեղեցական իրավունքի առումով, Աղվանք տեղանունի սահմաններն ավելի ընդարձակ էին՝ ընդգրկելով Կուր գետի ինչպես ձախափնյա, այնպես էլ աջափնյա տարածքները: Մինևույն ժամանակ, Կուր գետի աջափնյա մասը զբաղեցնող Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհը շարունակել է հոգևոր մշակութային սերտ կապերի մեջ

գտնվել Մայր հայրենիքի հետ և հարաբերվել՝ ինչպես մասն ամբողջին:

Պարսիկների դեմ նդված պայքարում մեծ է եղել նաև Արցախի և Ուտիքի գահերեց իշխան Առանշահիկ Վաչեի դերակատարությունը: Պատմական փաստ է, որ Արցախի զորագունդը Բակ իշխանի գլխավորությամբ մասնակցել է Ավարայրի ճակատամարտին¹¹: Ավարայրի ճակատամարտից հետո Վաչե իշխանի կողմից (հայոց աղբյուրներում՝ թագավոր) Աղվանից աշխարհում բարձրացված հակապարսկական ապստամբությունը ևս ճնշվել է և նա, հրաժարվելով գահից ու կրակապաշտությունից (462թ.), մեկուսացած կյանք է վարել: Ըստ ավանդության՝ նրա ճգնավորության վայրում հետագայում կառուցվել է ներկայիս Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց գյուղը:¹²

Վաչե իշխանից հետո մոտ 20 տարի Ուտիք և Արցախ գավառները ենթարկվել են Պարտավ քաղաքում նստող պարսից մարզպանին: Այդ նույն ժամանակահատվածում հայոց աշխարհում Վահան Մամիկոնյանի կողմից առաջնորդվող ազատագրական պայքարը նոր թափ էր ստացել, որն էլ տվեց իր պտուղները: Պարսիկների հետ կնքված Նվարսակի հաշտության պայմանագրով (484թ.) հայերը ստացան վարչական ինքնուրույնություն և հավատի լիակատար ազատություն: Նվարսակի հաշտության պայմանագիրը մի բարենպաստ վիճակ էր Չայոց Արևելից աշխարհի համար, որից օգտվելով, տեղի բնիկ հայկազուն Առանշահիկ տոհմից Վաչագանը հռչակվեց թագավոր, իսկ պարսից շահը, հաշվի առնելով կատարված իրողությունը, արտոնություններ տվեց Վաչագանին, այդ թվում՝ աղվանական ցեղերին կառավարելու համար:

Միննույն ժամանակ, քսան տարվա անիշխանությունն իր խոր հետքն էր թողել Չայ Աղվանքի վրա: Երկրամասում գործում էին պարսկական օրենքները, տրոհվել էին նախկին նախարարական տները, թուլացել էր Չայ առաքելական եկեղեցին՝ զիջելով դիրքերը մազդեականության կրոնին և տարբեր աղանդների: Առանշահիկ Վաչագանը, քաջ հասկանալով, որ տեղական ազգային իշխանություն ստեղծելու համար անհրաժեշտ է կարգավորել ոչ միայն եկեղեցին, այլև ներքին հասարակական հարաբերությունները, հրաժարվում է կրակապաշտությունից և վերստին վերադառնում է քրիստոնեության, նույնն էլ հորդորում նախարարական տներին, հայրենիքը լքած բնիկ իշխաններին ետ է դարձնում և վերականգնում նրանց իշխանությունը: Թագավորն անխնա պայքար է մղում երկրի համար վտանգավոր աղանդների դեմ, տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ կառուցում, զարկ տալիս դպրության գործին: Նրա հանձնարարությամբ Արցախ են տեղափոխվում Գրիգոր Լուսավորչի, Յուսուբյան և Գայանե կույսերի մասունքները: Թագավորի հայրենաշեն և հայրենամվեր գործունեության համար

պատմիչը նրան պսակել է Բարեպաշտ և Աստվածավախ բառերով: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ Արցախի Վաչագան արքան, իր իշխանությունը տարածելով նաև անդրկուրյան որոշ շրջանների վրա, շուրջ 500 թվականին իր դուստր Վարսենիկին օժիտ է տվել Ապշերոնյան թերակղզին և ներկայիս Բաքու քաղաքի տեղում կառուցել տվել առաջին հայկական եկեղեցին, իսկ Շամախի քաղաքը դարձրել արքայադատեր ամառանոցը¹³: Աշխարհաշեն Վաչագան արքան կարողացավ շատ կարճ ժամկետում առաջ մղել երկրի մտավոր և մշակութային զարգացումը և այդ ենթատեքստում թագավորն անձամբ օրինակ էր ծառայում: Բայց դա դեռ բավական չէր: Հոծ հայկական բնակչություն ունեցող երկիրը կառավարելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ տեղական բարքերից բխող ազգային օրենքներ:

Ակներև է, որ ազգային օրենքներ ունենալու անհրաժեշտությունն օրակարգի հարց էր և հիմա պատկերացնենք, թե ինչ կլինեք թագավորի վիճակը, եթե նա չունենար որևէ օրենք երկիրը ղեկավարելու համար: Նա ինչպե՞ս պետք է պայքար մղեր պետական իշխանությունն ուժեղացնելու, ավատատերերին սանձահարելու և հասարակության տարբեր խավերի միջև առկա տարածայնությունները վերացնելու համար:

Հետևաբար, Վաչագան Բարեպաշտը շատ լավ էր հասկանում, որ երկրի պետականության ամուր հիմքեր և հասարակության բոլոր խավերի միջև երկարատև և կայուն անդորր ստեղծելու համար անհրաժեշտ է ունենալ անսասան և ժամանակի բարքերին մոտ օրենքներ:

Այդ խոշոր գործիչն իր նպատակին հասնելու համար հարցումներով դիմել է հայոց աշխարհի հեղինակավոր գիտնականներին՝ Մատթե քահանային, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսին, Սյունիքի Պետրոս եպիսկոպոսին:¹⁴ Ինչպես պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանն է նշում, հարցումները եղել են «բազմաթիվ լուրջ ու ծանրակշիռ խնդիրների մասին», իսկ պատասխանները՝ «պատշաճ ու ճիշտ լուծումով»:¹⁵

Թագավորը, իր ձեռքի տակ ունենալով բավականաչափ նյութեր, համապետական օրենք ընդունելու համար իր Աղվեն ամառանոցում¹⁶ գումարում է մի բազմամարդ ժողով, մի «բազմամբոխ ատյան», որը հայ իրականության մեջ Սահմանադիր ժողովի նախատիպ կարող է համարվել: Պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է Աղվենի ժողովի գումարման տարի և ամիս համարել 488 թվականի մայիս ամիսը:¹⁷

Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթին անդրադարձել են Ն.Ադոնցը, Խ.Սամուելյանը, Հ.Մանանդյանը, Լեոն, Ս.Երեմյանը, Թ.Ավդալբեկյանը, Ա.Սուքիասյանը, Վ.Առաքելյանը, Ա.Հակոբյանը, Ա.Թովմասյանը, Ն.Ակինյանը, Ա.Հովհաննիսյանը, Կ.Տրեվերը, Ֆ. Սամեդովան,

Ս.Իսմայլովը, Բ.Ուլուբաբյանը, Կ.Ղահրամանյանը և Վ.Յովհաննիսյանը:¹⁸

Վերոնշյալ բոլոր հեղինակները, բացի Ֆ.Սամեդովայից, Բ.Ուլուբաբյանից, Կ.Ղահրամանյանից և Վ.Յովհաննիսյանից, իրենց աշխատություններում անդրադարձել են Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթի այս կամ այն կանոնին: Հայոց եկեղեցական իրավունքի ամենահամապարփակ ձեռնարկի՝ «Հայոց եկեղեցական իրավունքը» դասագրքի հեղինակ՝ Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյանը նույնիսկ մի խոսքով անգամ չի անդրադարձել Աղվենի ժողովում ընդունված իրավունքի կոթողին:

Բ.Ուլուբաբյանն Աղվենի ժողովում ընդունված Կանոնական Սահմանադրությանը մոտեցել է պատմաբանի քննախույզ հայացքով, վեր է հանել նրա էությունն Աղվանից երկրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, հարկային քաղաքականության և հասարակական կարգապահության նորմերի կարգավորման բնագավառում: Կ.Ղահրամանյանը և Վ.Յովհաննիսյանն անդրադարձել են Կանոնական Սահմանադրության ընդունման հանգամանքներին և ցույց են տվել այդ փաստաթղթի դերն Արցախում՝ իրավական գիտակցության ձևավորման և պետականության ամրապնդման գործում՝ սկսած Վաչագան Բարեպաշտից մինչև ԼՂՀ կայացումը: Սակայն, ինչպես իրավագիտորեն նշել է Կ.Ղահրամանյանը, «իրավագիտական այս եզակի փաստաթուղթը մինչև օրս արժանի քննության ու գնահատականի չի արժանացել»:

Ադրբեջանցի գիտնականներն իրենց աշխատություններում Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթին մոտեցել են ամենայն «աչառությանմբ», նպատակ ունենալով վերացնել, բացառել այդ փաստաթղթի կապը հայ իրականության հետ և այն աշխարհին ներկայացնել որպես աղվանական իրավունքի հուշարձան:

Իրավական մտքի այդ խոշոր հուշարձանը դեռևս որևէ հայ հեղինակի կողմից համապարփակ պատմաիրավական և տեքստաբանական ուսումնասիրության չի ենթարկվել, չի հետազոտվել և չի համադրվել այլ փաստաթղթերի հետ, ուստի, մեր ուժերի ներածին սահմաններում, փորձենք վերլուծել հին հայ իրավունքի այդ գրավոր ժողովածուի հիմնական բնորոշ գծերը:

Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթին պատմիչը տալիս է «Աղվանից արքա Վաչագանի Կանոնական Սահմանադրությունը՝ հաստատված Աղվենում տեղի ունեցած ժողովում» անվանումը: Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի նախագահ Գ.Հարությունյանը բովանդակային առումով վերլուծելով հայ պատմիչների գործերում, հայ ազգային եկեղեցական ժողովներում, իրավունքի հայկական հուշարձաններում և հայոց լեզվի բառարաններում օգտա-

գործվող «սահմանադրություն» բառի իմաստը, ընդգծել է, որ դրա տակ նախկինում նկատի են ունեցել, որ դա որոշում է, վճիռ է, «օրինադրություն» է, և հստակ բնութագրում է իրերի ու երևույթների որոշակի կարգ, կանոն, օրինաչափություն սահմանելու, ընդունելու հանգամանքը՝ ընդգծելով վերջինիս որոշակի, առանձնահատուկ բնույթը, որ այն ունի սահմանային նշանակություն, իրենից այն կողմ, իրենից վեր կամ գերակա «որոշում» լինել չի կարող, մի որոշում, որ տրված է «ի վերուստ» և ունի սահմանային ու գերակա բնույթ:¹⁹

«Կանոն»-ը հունական բառ է, որը նշանակում է ուղիղ փայտ, ձող, ուղիղ գիծ, սահմանագիծ: Կանոն բառն օգտագործվում է երաժշտության, քերականության, հոգևոր և այլ ոլորտներում: Հոգևոր իշխանության մեջ կանոն բառը նշանակում է եկեղեցական գրությունների, Սուրբ գրքի և ժողովների պարտադիր հրահանգներ, գրավոր հրամաններ, այսինքն՝ քրիստոնեական եկեղեցու կողմից օրենքի աստիճանի բարձրացված այն համընդհանուր դրույթները, որոնք վերաբերում են եկեղեցական կարգին, եկեղեցական կառավարմանը և յուրաքանչյուր անձի պարտականությանը: Եկեղեցու մեջ կանոնն այն է, ինչ-որ օրենքը պետության մեջ: Կանոնի և օրենքի տարբերությունը հստակեցվեց հռոմեական իրավագիտության մեջ Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում և ընդունվեց բոլոր ազգերի կողմից: Կանոն եզրույթը հատկացվեց միայն եկեղեցական սահմանադրությունների՝ զուգակշիռ դնելով դրան քաղաքացիական կարգադրությունները, որոնք կոչվում էին օրենքներ:²⁰

Ըստ պրոֆ. Խ.Սամուելյանի՝ սկզբնական շրջանում եկեղեցական կանոնները դավաբանաթեզերի ու բարոյագիտական նորմերի հավաքածու են եղել: Այդ կանոնները սահմանվում էին ավելի հաճախ՝ այսպես կոչված եկեղեցական ժողովներում, որոնք լինում էին տիեզերական և տեղական: Հայ եկեղեցական ժողովներին երբեմն մասնակից էին լինում նաև աշխարհիկ ավատատերերը, մասնավոր՝ քաղաքական ճգնաժամային պահերին: Նման պայմաններում եկեղեցին յուրացնում էր օրենսդիր և իրավադիր գործառույթներ, որոնց ուժով եկեղեցին իրեն իրավունք էր վերապահում ոչ միայն կարգավորելու եկեղեցու և հոգևոր դասի ներքին հարաբերությունները, պարտականությունները, տնտեսական գույքային հարցերը, կազմել *սահմանադրություն*, այլև միջամտելու աշխարհիկ հասարակական հարաբերություններին ու դրանք ենթարկել եկեղեցու իրավասությանը:²¹

Բյուզանդական իրավագիտության մեջ այն աշխարհիկ և հոգևոր օրենքների հավաքածուն, որով ղեկավարվում էր եկեղեցին և եկեղեցական դատարանը, կոչվում էր «նոմոկանոն» (հունարեն՝ նոմոս-օրենք և կանոն բառերից): Ռուսները նման օրենքների հավաքածուներն

անվանել են “Кормчие книги” (ղեկավար գրքեր): Անվիճելի է, որ բյուզանդական իրավագիտությունն իր հետքն է թողել նաև հայ իրավունքի վրա: Բյուզանդիայում թագավորական օրենքները կոչվում էին նաև *սահմանադրություններ*. և հիմնականում այն օրենքներն են կոչվել *սահմանադրություններ*, որոնք նպաստել են երկրի քաղաքական հարաբերությունների կայունացմանը: Բյուզանդիայում թագավորական օրենքները և եկեղեցական կանոններն առաջին անգամ օրինակարգավորման են ենթարկվել 438 թվականին: Նման հավաքածուները Սահմանադրության նախատիպ են հանդիսացել:

Մեր պարագայում, քննարկվող փաստաթղթի՝ Աղվանից արքա Վաչագանի «Կանոնական Սահմանադրություն» անվանումը ցույց է տալիս, որ փաստաթուղթը բոլորովին եկեղեցական կանոնների հավաքածու չէ, այլ միապետի կողմից ընդունված բարձրագույն օրենք: Իսկ այն հանգամանքը, որ Աղվեհի ժողովում ընդունված փաստաթուղթը հոգևոր հարցերից բացի կարգավորել է նաև աշխարհիկ հարաբերություններ, թույլ է տալիս այն կոչել «Կանոնական Սահմանադրություն»: Միաժամանակ, մենք հեռու ենք այդ փաստաթուղթը V դարի իրականությունից կտրելու և այն ներկայիս իմաստով *սահմանադրություն* կոչելու գայթակղությունից, չնայած մեր ուսումնասիրությունում հարազատ ենք մնում «Կանոնական Սահմանադրություն» եզրույթին:

Հայ ժողովրդի լեզվով խոսող այդ փաստաթղթի նախաբանը բանալի է տալիս մեզ հասկանալու, թե ինչի համար է իրավիրվել ժողովը: Մասնավորապես, նախաբանում նշվում է. «Աղվանից արքա Վաչագանի տարիներին աշխարհականների ու եպիսկոպոսների, քահանաների ու քորեպիսկոպոսների, ազնվականների ու ռամիկների միջև բազմաթիվ հակասություններ էին լինում: Արքան կամեցավ մի բազմամարդ ժողով գումարել Աղվեհում, որը կայացավ մարաց ամսի տասներեքին»:

Փաստաթղթի նախաբանը մեզ նաև հուշում է, որ հակասությունները եղել են կրոնական և սոցիալական բնույթի: Փաստաթղթի տեքստը սկսվում է. «Ես Վաչագան՝ Աղվանից արքաս, (այնուհետ թվարկվում է հոգևոր և ազնվական անձանց անունները, որոնք միաբան արքայի ամառանոցն են ներկայացել)... Որոշեցինք հետևյալը»:

Սահմանադրության նախաբանում անուններով և բնակավայրերով նշված 18 հոգևորականներից 16-ը ներկայացրել են այսրկուրյան Հայ Աղվանքը, աշխարհիկ տերերից մասնակցել են ազնվական (ծեռագրերում՝ ազատ) մարդիկ, Արցախի նահապետները, Կաղանկատույք բնակավայրի Բակուր նահապետը և այլ բազմաթիվ երևելիներ:

Պատմական առումով ազնվականներն (ազատները), ավատատի-

րական աստիճանակարգության մեջ թագավորներից և նահապետներից հետո, խոշոր կալվածատերեր են հանդիսացել, իսկ քերականական իմաստով ազնվական բառը նշանակում է ազնվագարմ, ազնվատոհմիկ, ազնավուր, ազնվացեղ, արիստոկրատ, նշանավոր տոհմի պատկանող:²² Արշակունյաց Չայաստանում նախարարության գլուխ կանգնած էր տարիքով ավագագույն անդամը, որը հայ մատենագրության մեջ կոչվում էր տեր կամ տանուտեր, նախարար կամ նահապետ: Այս եզրույթները հայ պատմագիրների հուշարձաններում հաջորդում են միմյանց որպես պարզ հոմանիշ հասկացություններ, այն տարբերությամբ միայն, որ հեղինակներից մի քանիսը գերազանցապես գործածում են դրանցից մեկը, իսկ ոմանք էլ մյուսները:²³ Նահապետը համարվում էր ամբողջ տոհմի ներկայացուցիչ, որի ձեռքում էին տոհմային կալվածքի բովանդակ հողային իրավունքը և քաղաքական իշխանությունը նախարարական տարածքի նկատմամբ: Նահապետը թագավորից միայն վասալական կախվածության մեջ էր գտնվում:

Մխաված չենք լինի, եթե Արշակունյաց Չայաստանի ավատատիրական աստիճանակարգության բնորոշ գծերը տարածելով Չայ Աղվանքի վրա, նշենք, որ Աղվենի ժողովում ապահովված է եղել Չայոց Արևելից կողմանքի յուրաքանչյուր վարչական միավորի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանություն կրողների ներկայությունը:

Կանոնական Սահմանադրությունը բաղկացած է 21 կանոններից և եզրափակիչ կանոն դրույթներից: Այդ կանոնները կարելի է բաժանել 4 խմբերի՝

- ա) ներեկեղեցական գործեր կարգավորող կանոններ,
 - բ) հոգևոր և աշխարհիկ դասի վերնախավի հարաբերությունները կարգավորող կանոններ,
 - գ) հոգևոր դասի և հավատացյալների հարաբերությունները կարգավորող կանոններ,
 - դ) իրավական՝ քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական իրավունքի հարաբերությունները կարգավորող կանոններ:
- Այժմ դիտարկենք այդ 4 խմբերի կանոններն առանձին-առանձին.

ա) ներեկեղեցական գործեր կարգավորող կանոններ (Ա, Բ, Զ, Է, Թ, ժե, ժզ)

Ա կանոնը կարգավորում է եպիսկոպոսների մոտ հոգևոր կարգ ու կանոն սովորող գյուղական քահանաների պարտավորությունը՝ առաջիններին տարեկան երկու անգամ երկրպագելու և ընծա տալու վերաբերյալ հարցերը: Կանոնի մեջ նշված «ինչպես կարգն է» եզրույթը մեզ հուշում է, որ ներեկեղեցական հարաբերություններում հնուց եկող մի

կարգ է եղել՝ ի հատուցումն այն ծառայության, որի դիմաց քահանան կարգ ու կանոն է սովորել եպիսկոպոսից՝ ըստ Սուրբ Գրքի: Անշուշտ, այդ կարգում պետք է սահմանված լիներ տրվելիք ընծայի տեսակը, չափը և արժեքը, ուստի այդ հարցերում Ա կանոնը, հանդիսանալով մատնանշող նորմ, խուսափել է անհարկի կրկնությունից: Բացի այդ, Կանոնական Սահմանադրության նախաբանից նկատելի է, որ Աղվենի ժողովին մասնակցել են յոթ եպիսկոպոսներ, որոնք հիմնականում ներկայացնում էին Կուր գետի աջափնյակը: Այդ եպիսկոպոսները տարբեր հոգևոր թեմերի առաջնորդներ էին: Հետևաբար, Ա կանոնն առաջին հերթին կարգավորել է վերջիններիս և քահանաների միջև ծագած տարածայնությունները:

Բ կանոնն Ա կանոնի նման կարգավորում է քահանա և սարկավագ ձեռնադրվելու համար տրվելիք դրամական գումարի չափը («Երբ քահանա և սարկավագ են ձեռնադրում, չորս դրամ քահանային, իսկ երկու դրամ սարկավագին պետք է տան»): Անվիճելի է, որ քահանա և սարկավագ ձեռնադրողը վերադաս հոգևոր մարմինն է եղել: Կանոնը, սահմանելով եկեղեցական ծիսական արարողության դիմաց ձեռնադրվողին դրամական միավորով տրվելիք վարձի չափը, միևնույն ժամանակ անորոշ է թողնում, թե ով պետք է տա սահմանված վարձը: Կարծում ենք, որ դրամական այդ պարտավորությունները դրված են եղել այն բնակավայրի վրա, որտեղ պետք է սպասարկելին ձեռնադրված քահանան կամ սարկավագը: Սա միակ կանոնն է, որում եկեղեցուն տրվող վճարը սահմանված է դրամական ռենտայով: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում և Աղվանքում դրամը պարսկական դրամական միավորն էր և, ըստ Անանիա Շիրակացու, կտրվել է արծաթից, որի կշիռը եղել է 4.08 գրամ:²⁴ Բ կանոնը նախորդի նման ևս պարտավորական իրավունքի նորմ է: Նման նորմեր պարունակվում են նաև Գ, Դ, Ե, ԺԸ, ԺԹ կանոններում, որոնցով սահմանված են ժողովրդի կողմից եկեղեցուն տրվող տուրքերի տեսակները և քանակը:

Զ կանոնն արձանագրում է, որ «Եթե վաներեցը կամ որևէ վանական վանքին վնաս է հասցնում (գողանում է) և վրան հաստատվում է, պետք է անարգեն ու տեղից հեռացնեն, իսկ գողացածը գրավեն եկեղեցու համար» (գրաբար հրատարակչություններում՝ «Վանաց երեց կամ վանական ոք՝ եթե ի վանացն գայթանք առնե և ի վերայ յայտ լինի, անարգեսցեն զնա և ի տեղոյն ի բաց արասցեն, ի զխոստակն յեկեղեցին կալցեն»):

Կաղանկատվացու երկի աշխարհաբար տարբերակում «խոստակ» բառը թարգմանվել է «գողոնը», «գողացածը» իմաստներով: «խոստակ» բառն ինքնըստինքյան ասում է, որ այն ոչ հայկական ծագում ունի: Ականավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանը «խոստակը» համարում է

պարթևական բառ՝ «կալվածք», «ստացվածք» իմաստներով: Հ.Մանանդյանը, համաձայնվելով բառի պարսկական ծագման հետ, հիմնավորել է, որ եկեղեցու ծառայողները հոգևոր «ծառայության» համար եկեղեցու կողմից օգտագործման և տիրապետման իրավունքով ստացել են հողաբաժիններ, որոնց նկատմամբ՝ իբրև ժառանգություն, իրավունք են ունեցել դրանք թողնելու իրենց որդիներին և մերձավորներին: Սակայն, եթե հոգևոր ծառայությունն անհնարին էր դառնում հոգևորականի տգիտության կամ ծանր հանցագործություն կատարելու պատճառով, ապա եկեղեցին իրավունք ուներ հողի՝ գերագույն սեփականության իրավունքը պատկանելու ուժով, այդ գույքը ետ գրավել:²⁵ Խ.Սամուելյանը, չառարկելով Հ.Մանանդյանի վերլուծությունները, միաժամանակ կարծիք է հայտնել, որ «խոստակ» բառն օգտագործվել է միայն տնտեսապես և քաղաքականապես միմյանց հետ սերտ կապերի մեջ գտնվող Աղվանքում և Սյունիքում, չտարածվելով այլևս Հայաստանի մյուս մասերում:²⁶

Այսբանից կարելի է միայն եզրակացնել, որ Կանոնական Սահմանադրության ձեռագրերի և գրաբար հրատարակությունների Ձ կանոնում նշված «խոստակ» բառը պետք է համարել այն հողաբաժինները և անշարժ գույքը, որոնք հոգևորականներին պատկանել են ոչ լիակատար սեփականության իրավունքով, այսինքն՝ նրանք զրկված են եղել գույքի ճակատագիրը փաստացի տնօրինելու իրավունքից:

Ձ կանոնը բովանդակային առումով համապատասխանում է Շահապիվանի ժողովով սահմանված Բ գլխի բ կետին, որի ուժով՝ հոգևորականի կողմից հանցանք կատարելու դեպքում նրա նկատմամբ կիրառվող պատիժներից մեկն էլ եկեղեցու բաժնից զրկելն էր:²⁷

Է և Թ կանոններն ուղղված են եղել միավոր քանակի առումով վանքերի քահանաների և բնակավայրերի բնակչության համար հավասար պայմաններ ստեղծելուն: Հարցը կարգավորվել է այնպես, որ բազմաժողովուրդ ունեցող վանքից հավատացյալների մի մասին վերցրել և հանձնել են այն վանքին, որի քահանաներն ավելի շատ են եղել, կամ մեծ գյուղի վրա հովվող քահանային արգելել են մեկ այլ գյուղի վրա հովվելու: Բացառություն էր կազմում, երբ երկու գյուղեր միմյանց մոտ են եղել: Փաստորեն, այս կանոնների ուժով բնակավայրերի եկեղեցական հոտը պետք է քահանաների թվին համաչափ լիներ:

Ըստ **Ժե կանոնի**՝ քահանայի կամ սարկավագի անօրինական գործողությունները կարող էին բողոքարկվել եպիսկոպոսին: Ստորին դասի հոգևորականների կողմից մեղքն ընդունելու դեպքում պատիժը կրել են անապատում ապաշխարելով, իսկ եթե մեղքը չի ընդունվել՝ դատավարություն է տարվել, որն ավարտվել է երկու ելքով, մեղքը ապացուցվելու պարագայում՝ կանոնի մեջ նշված վկայակոչող նորմե-

րի ուժով հանցավորն արտաքսվել է բնակության վայրից, իսկ եթե չի հաստատվել՝ զանգատավորը պարտավոր է եղել քահանային նվեր տալ: Ակնհայտ է, որ ժԵ կանոնը, բացի ներկեղեցական հարաբերություններ կարգավորելուց, իր մեջ պարունակում է քաղաքացիական, քրեական և դատավարության իրավունքների այնպիսի կարևորագույն նորմեր և ինստիտուտներ, ինչպիսիք են զրպարտությունը, ակնհայտ անմեղ անձին ամբաստանելը, դատավարությանը մասնակցող անձինք, ապացույցները և ապացուցումը, դատաքննությունը, դատական ակտ կայացնելը, պատժի տեսակները և այլն: ԺԵ կանոնը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ երկրում գործող դատական ատյաններից մեկն էլ եպիսկոպոսական դատարանն է եղել:

ԺԶ կանոնը, Ձ ե ԺԵ կանոնների նման, նույնպես կարգավորել է այն հարաբերությունները, որոնց պարագայում օրինազանցը դարձյալ հանդիսանում է եկեղեցու ստորին պաշտոնյան՝ քահանան: Սա տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ քահանայի ընկերներն ու աշակերտները մեղք են բարդել քահանայի վրա: Այս կանոնում եկեղեցու քահանան եկեղեցու սեղանի առջև կանգնում էր մեղադրյալի, վերջինիս ամբաստանողները՝ մեղադրողի, իսկ ժողովուրդը՝ դատավորի դերում:

Ինչպես նկատելի է՝ ամբաստանողների դերում հանդես են գալիս քահանայի ընկերները և աշակերտները: Մեղքը հաստատվելու դեպքում՝ քահանան արտաքսվել է գյուղից: Իսկ եթե դատավարության ընթացքում պարզվել է, որ քահանայի ընկերները և աշակերտները վրեժի դրդմամբ են ակնհայտ սուտ մատնություն կատարել, քահանան արդարացվել է, իսկ ակնհայտ սուտ մատնիչները ժողովրդի կողմից դուրս են քշվել վանքից: Ակնհայտ սուտ մատնիչների կողմից հանցանքը խոստովանելը դիտվել է որպես մեղմացուցիչ հանգամանք և առանց վանքից հանելու նրանց վրա ապաշխարանք է դրվել: Բացի այդ, հետագայում էլ, եթե վերստին հանցանք են գործել, ապա դատվել են կանոններով:

ԺԶ կանոնը մեզ միաժամանակ հուշում է, որ վանքերը նաև դպրոցներ են հանդիսացել: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ Վաչագան թագավորը Չայոց Արևելից գավառներում տարվա օրերի քանակով եկեղեցիներ ու վանքեր է կառուցել, ապա կարելի է պատկերացնել, թե թագավորն ինչպիսի կարևոր նշանակություն էր տալիս կրթական գործին, դպրությանը:

Բ) Չոզևոր և աշխարհիկ դասի վերնախավի հարաբերությունները կարգավորող կանոններ (ժԷ, ԺԸ, Ի, ԻԱ)

Ինչպես նշեցինք, մինչև Վաչագան Բարեպաշտի գահակալությունը, երկրում մոտ 20 տարի անիշխանություն էր տիրում, երկիրը զուրկ էր հայազգի ղեկավարից, Արցախի, Ուտիքի, Ծավդեից և Գարդմանի

նախկին նախարարական տները տրոհվել էին՝ ժողովրդի մի մասը երկրից հեռացել էր, մի մասը կրակապաշտություն էր ընդունել, իսկ առավել կենսունակ իշխանական տոհմերը տեր ու տիրական էին դարձել իրենց զավառներում: Հայոց եկեղեցու նկատմամբ պարսից իշխանությունների վարած հակաքրիստոնեական քաղաքականության պատճառահետևանքային կապով երկրում չկար մեկ միասնական թեմ: Ուստի, եկեղեցական իշխանության թուլության պատճառով, տեղական ազնվականները եկեղեցիները վեր էին ածում վանքերի՝ ստանալով լրացուցիչ եկամուտներ: Ժե կանոնը հենց մի փաստ է, որ անիշխանության պայմաններում՝ աշխարհիկ դասը հոգևոր իշխանության նկատմամբ հաղթող է դուրս եկել: Սակայն, եկեղեցին չէր կարող հաշտվել դրա հետ և հրաժարվել իր հասույթներից: Թագավորական իշխանության վերականգնման պայմաններում՝ եկեղեցին հանդես է գալիս գանգատավորի դերում: Այդ հանգամանքը, ըստ Լեոի՝ ցույց է տալիս..., թե Աղվանից երկրում այն ժամանակներին արդեն վանքերը կազմում էին աշխարհականների սեփականություն և նրանց համար արդյունքի աղբյուրներ էին, մի դրություն, որ գոյություն ուներ ընդհանուր եկեղեցու ծոցում... որ այս գանգատը հենց այդ դրությունն էր մատնանշում, ցույց տալիս ժողովրդի վճիռը՝ թողնել վանք դարձրած եկեղեցիներին իրենց նախկին դրության մեջ, իսկ նրա ստացած արդյունքները հատկացնել զլխավոր եկեղեցուն:²⁸

Ավելորդ չենք համարում մեջբերել **ժե կանոնը**, որը հոգևորականության և ազնվականության միջև հակասությունների լուծմանն ուղղված փոխզիջումային տարբերակ է հանդիսանում: «Դարծյալ՝ եթե եպիսկոպոսներն ու քահանաները թագավորի մոտ գանգատվեն ազնվականների դեմ, թե դրանք գյուղում երկու կամ երեք եկեղեցի վանք են դարձնում, և եթե թագավորի ներկայությամբ ազնվական մարդիկ պայմանավորվեցին, և թագավորին, եպիսկոպոսին, ազնվականներին այդպես հաճելի թվաց, թե վանք դարձրած եկեղեցիները կթողնեն նույն վիճակում, իսկ եկեղեցու պտղին ու տուրքը կտան մայր եկեղեցուն»:

Այսպիսով, հոգևոր և ազնվական բարձր դասի միջև «եկեղեցիվանք» սեփականության շուրջ ծագած վեճը քննվել է թագավորի կողմից և հաշտության համաձայնություն կնքելու ու այն թագավորի կողմից հաստատելու դեպքում եկեղեցու նախկին վիճակը՝ status quo-ն պահպանվել է, իսկ եկեղեցուն տրվելիք վճարումները՝ անցել մայր եկեղեցուն: Շատ պարզորոշ է, որ տնտեսական այս պայքարի մեջ հոգևոր դասը հաղթող է հանդիսացել և եկեղեցին ավելի է զորեղացել: Միաժամանակ այս նորմով սանձահարվել է ազնվականների կենտրոնախույս իշխանությունը:

ժԸ կանոնը կարգավորում է ազնվականների կողմից եկեղեցիներ

րին տրվող տուրքերի չափը: «Եթե ազնվականները տասանորդ են տալիս, պետք է մի մասը (ծեռագրերում և գրաբար հրատարակություններում՝ զկեսնիք) բուն գլխավոր եկեղեցուն տան, մյուս մասը՝ իրենց եկեղեցուն»: Տասանորդը հնագույն հարկատեսակ է և կազմել է ստացված եկամտի տասներորդ մասը: Հայոց Կանոնագրքում հիշվում է եկեղեցական պտղի, ինչպես նաև տոկոսի առումով:²⁹

Ազնվականների և եկեղեցական իշխանության առջև առկա տարածայնությունների վերացման առումով ուշադրության արժանի փոխզիջումային տարբերակ է հանդիսանում **Ի կանոնը**, որի պարագայում կողմերը ստանձնել են փոխադարձ իրավունքներ և պարտականություններ. «Ազնվականներն առանց եպիսկոպոսի իրավունք չունեն քահանային հեռացնել կամ նշանակել՝ չնայած, որ իրենց դաստակերտն է. եպիսկոպոսն էլ չպետք է առանց նրանց ազատի կամ նշանակի: Եթե ազնվականից կամ ժողովրդից քահանային վտանգ է սպառնում, քահանան էլ իրավունք չունի հեռանալու առանց եպիսկոպոսի թույլտվության»:

Հին և միջնադարյան Հայաստանում դաստակերտ, ծեռակերտ են անվանել թագավորների, իշխանների հիմնած և նրանց պատկանած քաղաքները, ավանները, գյուղերը, ազարակները՝ ապարանքներով, տնտեսական կառույցներով, վարելահողերով, այգիներով հանդերձ:³⁰

Հայաստանի ավատատիրական դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը մանրակրկիտ լուսաբանած ակադեմիկոս Յ.Մանանդյանի դիտարկմամբ՝ մարզպանության շրջանում հայ ազնվականությունը մաքառել է հոգևորականների դեմ, ցանկացել տեր ու տնօրեն դառնալ եկեղեցական շահավետ հաստատությունների և ձգտել է նույնիսկ հարկատու դարձնել եկեղեցական ստորին պաշտոնեությանը, ժխտելով նրա ապահարկությունը և «ազատությունը»: Այդ հակամարտությունը և պայքարը բացատրվում են մասամբ նրանով, որ եկեղեցիները, վանքերը և եկեղեցական այլ հաստատությունները կառուցվում կամ պահպանվում էին մեծ մասամբ ազնվական տոհմերի միջոցներով, որոնք այդ հաստատությունների նկատմամբ ունեին հսկողության և հովանավորության պարտականություններ, հավանաբար, նաև հատուկ իրավունքներ, որոնք միջնադարյան արևմտյան երկրներում անվանվում էին patronat:³¹ Այդ խնդիրն առկա է եղել նաև Հայոց Արևելից կողմանքի թագավորությունում:

ԻԱ կանոնի առանցքն ազնվականների կողմից եկեղեցուն սեղան կառուցելու, պատարագ անելու և եկեղեցու համար մասունքներ բերելու հարցերի կանոնակարգումն է: Ընդ որում, այս հարցերում վեճը լուծվել է հօգուտ հոգևոր իշխանության, և ազնվականը որքան էլ հարստության տեր լիներ, նա կարող էր այդ կարգի գործողություններ

կատարել միայն եպիսկոպոսի գրավոր թույլտվությամբ, իսկ ինքնագլուխ կատարելու դեպքում նա պարտավոր էր ըստ իր կարողության տուգանք վճարել եպիսկոպոսին: Վերջում կանոնն ակնարկում է, որ ազնվականը հետագայում էլ կարող է տուգանք վճարել «ըստ կանոնների»: Չնայած կանոնի վերջին պարբերությունը մութ և անորոշ է, բայց մի բան պարզ է, որ տուգանքի վճարման հարցում երկրում գործել են որոշակի կանոններ:

Գ) Հոգևոր դասի և եկեղեցու համայնքի հարաբերությունները կարգավորող կանոններ (Գ, Դ, Ե, ԺԹ)

Այս խմբի կանոնների ուժով եկեղեցու հավատացյալները պարտավոր են եղել տարբեր տեսակի եկեղեցական հարկեր և տուրքեր վճարել եկեղեցուն: Այդ կանոններում դրսևորվում է հոգևոր բնագավառում պետության հարկային քաղաքականությունը, մի քաղաքականություն, որին պարտավոր են եղել ենթարկվել բոլորը՝ շինականից մինչև թագավորական ցեղի անդամը: Կանոնները մեզ պատկերացում են տալիս, թե երկրում ինչպիսի հարկային համակարգ է գործել և ինչ տեսակներով ու չափերով են հարկերը տրվել եկեղեցուն:

Գ կանոնն արձանագրում է. «Ազնվական կամ թագավորական ցեղին պատկանող որևէ մեկը կենդանության ժամանակ իր ձեռքով հոգու բաժին պետք է տա, ասենք՝ ձի թամբով ու սանձով և կամ ինչ հարստություն որ ունի, դրանից պետք է տա, եթե կենդանության օրոք չտա, ապա նրա մահից հետո ընտանիքն է պարտավոր տալ»: Այդ հարկատեսակով թագավորական ցեղին, տոհմին (թագավորազուն) պատկանողները հավասարեցված են ազնվականների հետ և եթե նրանց վրա դրված յուրահատուկ հարկատեսակը կենդանության օրոք չի տրվում, ապա մահվանից հետո այդ պարտավորությունն անցնում է մահացածի ընտանիքին:

Դ կանոնը ժողովրդի կողմից քահանային տուրքեր տալու կարգը հետևյալ կերպ է սահմանել. «Ունևորը պետք է տա չորս գրիվ ցորեն, վեց գրիվ գարի, տասնվեց փաս քաղցու, իսկ նա, որ հացասակավ է, դրա կեսը պետք է տա, ինչ վերաբերում է գինուն, թող տա այնքան, որչափ կարող է: Վար ու ցանք և այգի չունեցողից չպետք է առնեն: Իսկ նա, ով ոչխար ունի, պետք է տանից մի ոչխար տա, երեք զգաթ բուրդ ու մի գլուխ պանիր, ով ձիեր ունի տանը, պետք է տա մի քուռակ, իսկ խոշոր եղջերավոր անասուն ունեցողը՝ մի հորթ»:

Գրիվը հողը ցանելու համար պահանջվող հացահատիկի չափն է եղել: Այստեղից նաև՝ հայերեն գրուանը, գրուանքայն, որ կշռի չափ է և մոտավորապես հավասար է 10 կգ քաշի: Պարսկերեն «փաս» բառը հեղուկ մարմինների չափ է:

«Ժողովուրդ» հասկացության տակ մեր պատմիչները նկատի են առել «բոլոր նրանք, ովքեր չէին մտնում ազատների, ազնվականության և հոգևորականության դասի մեջ և հանդիսանում էին մի զանգված, ստորին բնակչության մի խավ՝ շինականության անվան տակ»: Շինականը գյուղացի իմաստով ամենագործածական բառն է, բայց այն հաճախ փոխարինվում է ռամիկ, զեղջուկ բառերով և եկեղեցական ժողովուրդ եզրույթով:³²

Սահմանադրության Դ կանոնը մեզ հուշում է, որ Արցախ-Ուտիքյան աշխարհում եկեղեցական ժողովրդի մի մասը զբաղվել է երկրագործությամբ, իսկ մյուս մասը՝ անասնապահությամբ: Երկրի հիմնական, անմիջական բարիք արտադրողները սոցիալական այդ երկու խավերն են եղել, որոնք, նյութական կախվածության մեջ լինելով հոգևորականներից, վերջիններիս բնատուրք են վճարել: Սակայն տարբեր են եղել նրանց կողմից բնական արդյունքով վճարվելիք տուրքերի չափը և տեսակը: Երկրագործները վճարումները կատարել են հողից ստացված եկամուտների հաշվին (հողային հարկ), հողագուրկ մարդկանց նկատմամբ հողային հարկը չի տարածվել: Խաշնարածներից վճարումները կատարվել են գլխահարկի ձևով (անասնահարկ): Կանոնի մեջ օգտագործվող «զգաթ բուրդ» հասկացությունը ևս տուրքի տեսակ է, բրդի որոշակի քանակ, որ ծագում է հայերեն «զգել» բառից և նշանակում է, որ խաշնարածների կողմից եկեղեցուն տրվող գլխահարկի մեջ էր մտնում նաև «երեք զգաթ բուրդը»: Դրանում զարմանալի ոչինչ չկա, որովհետև խաշնարած մարդկանց համար բնորոշ է եղել հարկը բրդով վճարելը:

Կանոնից կարելի է նաև ենթադրել, որ ավելի բարեբեր և ոռոգվող հող ունեցող գյուղացիները հողը ցանելու համար ցորենի, գարու, քաղցր ընպելիքների և գինու տեսքով եկեղեցուն ավելի շատ հարկ են վճարել, քան սակավ, չորոգվող հող ունեցող գյուղացիները:

Ե կանոնը պարտավորեցնում է բոլոր աշխարհականներին, լինեն նրանք ազնվական, շինական կամ մեկ ուրիշ դասի ներկայացուցիչներ, որ տարվա ընթացքում մեկ անգամ պատարագ կատարեն իրենց հանգուցյալների հիշատակի համար և իրենց վաստակից մեռելներին բաժին հանեն՝ «մեռած մարդու համար մի ձի, եթե ձի կա, մի խոշոր եղջերավոր անասուն՝ արջառ, եթե կա, մեռելի տերը եկեղեցուն պետք է տա, դրանից որ մեկը կամենա»: Այս կանոնում պատժի մասին որևէ խոսք չկա, կարծում ենք, որ կանոնը գործել է սովորության իրավունքի ուժով: Ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ կանոնով եկեղեցին հարկատու էր դարձնում նաև երկրի ազնվական դասին:

ԺԹ կանոնը կարգավորում է տիրոջ և ծառայի փոխհարաբերությունները եկեղեցի հաճախելու հարցում: Նրանք միայն կիրակի օրերը

կարող էին միասին գնալ մայր եկեղեցի ու հիշատակ կատարել եկեղեցում: Իսկ սա նշանակում է, որ շաբաթվա մյուս օրերին տերն ու ծառան մայր եկեղեցի կարող էին մտնել առանձին-առանձին: Կանոնի պահանջները տարածվում են միայն մայր եկեղեցու վրա, մյուս եկեղեցիների մասով (գլխավոր եկեղեցի, բնակավայրերի եկեղեցի) կանոնը որևէ սահմանափակում չի դնում: Այս կանոնը վկայում է, թե հոգևոր պետքերի բնագավառում որքան խորն է եղել խտրականությունը իշխող դասակարգի և հասարակ ժողովրդի միջև: Ուստի, հակված չենք այն հեղինակների կարծիքին, ովքեր գտնում են, որ Վաչագան թագավորի Կանոնական Սահմանադրությունը ներդաշնակորեն ապահովել է երկրի բոլոր խմբերի և խավերի շահերը: Ընդհակառակը, համոզված ենք, որ սահմանադրական նորմերով սահմանազատվել և որոշակի շրջանակների մեջ են դրվել հասարակության յուրաքանչյուր անդամի իրավունքները և պարտականությունները, իսկ հարկային քաղաքականության բնագավառում օրինականացվել, հստակեցվել են, այլ ոչ թե խստացվել աշխարհականների կողմից հոգևոր իշխանությանը տրվող հարկերի, տուրքերի և հասույթների չափն ու քանակը:

Դ) Իրավական բնույթի կանոններ (Ը, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ)

Մարդկության պատմության բոլոր դարերում անձի կյանքի և առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունները, նախևառաջ՝ դիտավորյալ սպանությունը, միշտ էլ խստորեն պատժվել են: Նման տեսակի իրավանորմեր նախատեսված են եղել դեռևս Համմուրաբիի օրենսգրքով, Մովսիսական, թալիոնի ու շարիաթի անողոր օրենքներով և այլն:

Աստվածաշունչը ծանր հանցագործություն է համարում արյունահեղությունը՝ «Արինի վիժխնդիրը մեռցնէ մարդասպանին», «Եւ ձեր բնակած երկիրը չպղծէք, որովհետեւ արինը պղծում է երկիրն եւ նորա մէջ թափուած արինի համար երկրին քաւութիւն չի լինիլ, բայց միայն նորան թափողի արինովը»:³³ Աշտիշատի ժողովը թեև որոշ հանցագործություններ, այդ թվում՝ «արյունահեղ սպանությունը» դատապարտեց, բայց դրանց պատժելիության վերաբերյալ որևէ նորն չսահմանեց: Ճիշտ է, Շահապիվանի ժողովի որոշումները մի շարք հանցագործությունների համար սահմանեցին պատիժներ, բայց դրանցից ոչ մեկն անձի կյանքի և առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունների թվին չի դասվում:

Արյունահեղության վերաբերյալ հանցակազմը և դրա պատժելիությունը հին հայ իրավունքում առաջին անգամ օրենքի աստիճանի բարձրացվեց Կանոնական Սահմանադրության **Ը կանոնով**, ըստ որի՝ «Եթե քրիստոնյա մարդը կռվում և արյուն է թափում, ներկայացնում են եպիսկոպոսին և ըստ օրենքների պատժում»

Թեև **Ը կանոնն** ուղղված էր այն քրիստոնյաների դեմ, ովքեր կռիվ են արել և արյուն թափել, սակայն կանոնից չի երևում, թե այստեղ ո՞վ է տուժողը՝ քրիստոնյան, թե՞ այլ ազգի ներկայացուցիչը, ո՞րն է հանցագործության սուբյեկտիվ կողմը կամ արարքի ու հետևանքի պատճառական կապը և այլն: Բայց կանոնը հստակ մատնացույց է անում, որ հանցագործին պատժում են «ըստ օրենքների»: Եթե Սահմանադրության մեջ հինգ վկայակոչող, հղում կատարող նորմեր կան, որից չորսը (Ա, ԺԵ, ԺԶ, ԻԱ) հուշում է երկրում գործող ինչ-որ կանոնների մասին, ապա **Ը կանոնը** միակ նորմն է, որ հղում է կատարում օրենքին, որով հանցագործը, տվյալ դեպքում՝ «արյուն թափողը», պետք է պատժվի: Կանոնից ակնհայտ է, որ «արյուն թափող» քրիստոնյաները դատվել են եպիսկոպոսական դատարանի կողմից և նման կարգի հանցագործությունների վերաբերյալ պատիժ նշանակելու հարցում երկրում հստակ օրենք է գործել: Փաստորեն, հանցագործը դատվել է ոչ թե եկեղեցական, այլ թագավորի կողմից ընդունված օրենքով:

Ըստ երևույթին, թագավորի և եկեղեցու կողմից Սահմանադրության մեջ **Ը կանոնի** մտցնումը նախատեսված է եղել քրիստոնյաների կողմից կրոնական մոլեռանդությունը վերացնելու համար: Չէ՞ որ, ինչպես պատմիչն է նշում, երկրի համար պատուհաս էին դարձել չարաչար տանջանքների միջոցով մարդագոհության տարբեր աղանդների գործողությունները: Պատմիչն ահա թե ինչպես է նկարագրում դիվապաշտության աղանդներից մեկը. մանուկ երեխայի չորս բթամատներն ամուր կապում էին չորս ցցերից և կենդանի-կենդանի քերթում: Նախ կտրում էին այն ձեռքի բութ մատը ու քերթելով մորթու հետ՝ կրծքի վրայով ձախ ճկույթից հանում կաշին: Նույն ձևի վարվում էին ոտքի մատների հետ: Մատնահատության այդ պիղծ աղանդի վերջնական արդյունքում քրմապետը զննում է մարդկային զոհի մորթին՝ մատների հետ և բավականություն ստանում:³⁴

Ժ և ԺԱ կանոնները կարգավորել են ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները: Դիմենք **Ժ կանոնին**. «Ոչ մի տղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի և եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա»:

Արևելքի ժողովուրդների մեջ մերձավոր ազգականների ամուսնությունը տարածված է եղել շատ հնուց: Մովսիսական օրենքներում սահմանափակումներ դրվեցին մերձամուսնության հարաբերություններում և սահմանվեցին խիստ պատիժներ («Քո քրոջ մերկութիւնը չբանաս», «Քո հօր կնոջ մերկութիւնը չբանաս: Նա քո հօր մերկութիւնն է» «Եւ եթե մի մարդ իր եղբոր կինն առնե, պղծութիւն է նա, նա իր եղբոր մերկութիւնն է բանում, անգաւակ պիտի լինեն»):³⁵

Քրիստոնեությունը մերձամուսնությունը միշտ էլ համարել է արյու-

նապղծություն, արյունախառնակչություն: Մերձամուսնության մի շարք հարցեր կարգավորվեցին հունահռոմեական դարաշրջանում:

Մերձամուսնությունն արգելված է եղել ինչպես Աշտիշատի, այնպես էլ Շահապիվանի ժողովների կանոններով: Առաջին ժողովը մերձամուսնության աստիճանների տարբերակում չի սահմանել: Երկրորդ ժողովը մերձամուսնության արգելակումը հասցրել է մինչև չորրորդ պորտին և կանոնները խախտողների նկատմամբ սահմանել խիստ պատիժներ՝ ապաշխարանք 10 տարի ժամկետով կամ ցմահ և խոշոր գումարի դրամական տուգանքներ:

Աստիճան կամ պորտ անվանվում էր մեկի կապը մյուսի հետ ծննդյամբ. աստիճանների կապը անընդհատ շարունակվող գիծ: Աստիճանները և մերձավորությունը հաշվել են հետևյալ կերպ: Ամեն մի ծնունդ համարվում էր մեկ աստիճան կամ մի պորտ հորից սկսած: Օրինակ, որդին հոր նկատմամբ մի աստիճան է, թոռը պապի նկատմամբ՝ երկրորդ աստիճան, որովհետև երկրորդ ծնունդն է: Երկու եղբայր միմյանց նկատմամբ երկու աստիճան են, որովհետև երկու ծնունդ են, երկու պորտ են: Զույր և եղբայր դեպի միմյանց ևս երկու աստիճան են, երկու պորտ են:³⁶

Սահմանադրության **ժ կանոնը**, պարունակելով պարտադրող նորմեր, միևնույն ժամանակ պատժամիջոց չի նախատեսում: Մեզ հավանական է թվում, որ այս կանոնի պատժի հարցում Հայոց Արևելից կողմանքի հոգևոր իշխանությունը ղեկավարվել է Շահապիվանի ժողովի թիվ 12 և 13 կանոնների դրույթներով:

ԺԱ կանոնն ուշագրավ է այն առումով, որ, պարունակելով մի քանի հանցակազմ, բացի ամուսնաընտանեկան իրավունքից, կարգավորել է նաև քրեական և քրեական դատավարության իրավունքի հարաբերություններ: «Ով առանց պատճառի կնոջը բաց է թողնում ու առանց պսակի կին է առնում, ով անօրեն ու մարդասպան է կամ կախարդահարցությամբ է զբաղվում, նրան կապելով պետք է թագավորի մոտ տանել ու չարաչար կերպով սպանել»: Այս կանոնով ամուսնաընտանեկան իրավունքի հարաբերությունների բնագավառում հանցավոր արարքների սուբյեկտը տղամարդն է հանդիսացել: Ինչպես գիտենք, քրիստոնեությունն ընդունած ազգերի և ժողովուրդների մեջ ամուսնության տիրապետող ձևը մենամուսնությունն է: Ամեն մի պատմական դարաշրջանում ամուսնաընտանեկան հարաբերություններից բխող հանցագործությունների հասկացությունը փոխվել ու փոփոխվել է: Եթե տոհմական կարգերում խմբամուսնության ժամանակ ամեն մի կին իրավունք ուներ կենակցելու ցանկացած տղամարդու հետ, ապա Համնուրաբիի օրենսգրքով դավաճան կինը՝ արյունապիղծը, ենթարկվել է մահապատժի: Փաստորեն, ժամանակի ընթացքում օրինականացված և թույ-

լատրելի արարքները հետագայում դարձել են քրեորեն պատժելի հանցագործություններ:

Հին և միջնադարյան հայ օրենսդրական հուշարձաններում նախանշված են մի ամբողջ շարք արարքներ, որոնցով ոտնահարվում էին ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների տվյալ ժամանակաշրջանի համար ընդունելի սովորույթները: Պաշտպանել ու ամրապնդել մեծամուսնության վրա ստեղծված ընտանիքը որպես հասարակական-տնտեսական տեսակետից մեծ նշանակություն ունեցող ուժ՝ խախտողների նկատմամբ սահմանելով քրեաիրավական նորմեր, շահագրգռված են եղել ինչպես հայոց երկրի աշխարհիկ տերերը, այնպես էլ հայ լուսավորչական եկեղեցին:³⁷

Շահապիվանի ժողովի թիվ 3 կանոնի ա կետը շնացող և ամուսնական կարգը սրբությամբ չպահող տղամարդկանց ենթարկում էր կշտամբանքի, տուգանքի, ծեծի և վտարում էր եկեղեցուց: Ի տարբերություն գյուղացիների, ազատներն ազատվել են ծեծից, նրանց նկատմամբ կիրառվել է միայն տուգանքի պատժամիջոցը: Բացի այդ, կանոնի պահանջները հավասարապես տարածվել են նաև կնոջ վրա:

Մեր կողմից քննարկվող կանոնում խոսքը վերաբերում է ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների բնագավառում կատարվող այնպիսի հանցագործությունների, ինչպիսիք են կնաթողությունը և առանց պսակի կին առնելը: Կնաթողություն էր համարվում, երբ տղամարդը, առանց այդ բանի համար հիմնավոր պատճառների, թողնում էր իր կնոջը:

Առանց պսակի կին առնելը (ապօրինի կենակցություն) տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ տղամարդն ինքնազուլուխ, առանց օրենքով սահմանված կարգի, ամուսնական հարաբերությունների մեջ է մտնում մեկ ուրիշի հետ: Բոլոր դարաշրջաններում սա ևս պատժելի արարք է համարվել: Ապօրինի կենակցություն պետք է ենթադրել նաև ամուսնու դավաճանությունը, երկկնությունը, երբ եկեղեցական կարգով ամուսնացած ամուսիններից մեկն ու մեկը լքում է մյուսին և ամուսնական հարաբերությունների մեջ մտնում մեկ ուրիշի հետ:

Հայոց եկեղեցու կանոններով կնաթողությունը, տղամարդու անհավատարմությունը՝ ապօրինի կենակցությունը և այլն համարվել են քրիստոնեական կրոնին անհարիր արարքներ, որոնց համար պատիժներ են նախատեսվել ապաշխարանքի, տուգանքի և մարմնական պատժի ձևերով: Այս կարգի հանցագործությունների համար Սահմանադրության **ժԱ կանոնի** պատժամիջոցն աչքի է ընկնում իր խստությամբ՝ «չարաչար կերպով սպանելով», տանջամահ անելով: Կան նաև այլ տարբերություններ: Եթե քննարկվող կարգի հանցագործությունները Հայոց եկեղեցիների կանոնների ուժով ընդդատյա են եղել

հոգևորական դատարաններին, ապա Աղվենի ժողովում ընդունված կանոնների պարագայում՝ թագավորական դատարանին: Դժվար չէ կռահել, որ Վաչագան թագավորի համար հայ ընտանիքը և հայ կինը այնքան վեհ և բարոյական արժեքներ են եղել, որ տղամարդու պատճառով անուսնալուծությունը, կնոջը դավաճանելը, առանց պսակի կին առնելը հավասարազոր են եղել դիտավորյալ սպանության, և մեղավորները ենթարկվել են մահապատժի: Պատմիչի տեղեկություններից իմանում ենք, որ պահպանված է եղել նաև կնոջ գույքային իրավունքը: Ահա այդպես է պետությունը երաշխիք կանգնել հայ կնոջ նկատմամբ: Ավելացնենք նաև, որ **ԺԱ կանոնը** թերի է այն իմաստով, որ որևէ բան չի ասում կնոջ անհավատարմության, իր ամուսնուց կնոջ փախուստի և ուրիշի հետ ամուսնանալու մասին:

ԺԱ կանոնով նախատեսված հաջորդ հանցակազմը վերաբերում է «անօրեն ու մարդասպան» անձանց: Դժվար չէ կռահել, որ «անօրեն» բառն իր սովորական իմաստով առանձին հանցակազմ չի առաջացնում: Կանոնի մեջ այն հասցեագրված է «մարդասպան» բառին և բացահայտում է վերջինիս: Հայոց լեզվում «անօրեն» բառը օգտագործվում է մի քանի իմաստներով՝ 1. կրոնական, 2. անհավատ, անգութ, անխիղճ, 3 ոչ-օրինական, ապօրինի, օրենքի դեմ³⁸:

Համադրելով **Ը և ԺԱ կանոնների** հանցակազմերի սուբյեկտներից իրար հետ, մեր համոզմամբ՝ Կանոնական Սահմանադրության օրենսդիրներն «անօրեն ու մարդասպան» եզրույթի տակ նկատի են ունեցել ոչ քրիստոնյա, այլադավան մարդասպաններին: Վաչագան թագավորն այս նորմը բարձրացրել էր օրենքի աստիճանի, քանի որ երկրում արմատավորված տարբեր տեսակի «պիղծ» աղանդները, որոնց նպատակը մարդագոհությունն էր, երկրի և ժողովրդի համար պատուհաս էին դարձել, իսկ նրա կողմից նախկինում ձեռնարկված միջոցներն էական արդյունքներ չէին տվել:

Միայն հետագա դարերում **Ը և ԺԱ կանոններում** նախատեսված սպանության հանցակազմերը հստակեցվեցին: Օրինակ, Մ.Գոշը տարբերակում էր այլադավանի կողմից քրիստոնյային և քրիստոնյայի կողմից քրիստոնյայի կամ այլադավանի սպանությունը: Այլադավանը քրիստոնյային դիտավորյալ սպանելու դեպքում ենթարկվում էր մահապատժի, իսկ քրիստոնյան այլադավանին սպանելու դեպքում՝ մեղավորից զանձվում էր արյան գինը՝ 122 դահեկան: Քրիստոնյան քրիստոնյային սպանելու դեպքում պատժվում էր արյան գնով, այսինքն՝ արյան գնի հատուցմամբ, տուգանքով և մարմնական պատիժներով³⁹:

Անձի կյանքի և առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով **Ը և ԺԱ կանոնները** բացահայտում են, որ, եթե հանցագործության սուբյեկտը պատկանել է քրիստոնյա հավատին,

ապա գործն ընդդատյա է եղել եպիսկոպոսական դատարանին, այլահավատների պարագայում՝ թագավորական դատարանին:

Մարդկության պատմությունը կախարդության բազմաթիվ ձևեր և տարատեսակներ գիտի՝ հմայություն, վիուկություն, թովչություն, թուղթ ու գիր, գիր ու բժժանք և այլն:

Հին օրենքներով՝ կախարդությամբ զբաղվողները ենթարկվել են ամենախիստ պատիժների: Աստվածաշունչն ազդարարում է, որ «Կախարդը չթողես ապրէ», «Այր կամ կնիկ, որ վիուկ կամ իմացող լինի, անպատճառ պիտի մեռնցուի, քարերով նորանց քարկոծեն, նորանց արունը իրանց վերեայ լինի»⁴⁰:

Շահապիվանի կանոնները ևս խստագույն պատիժներ են սահմանել կախարդողների, գուշակների, հարցուկների և դյութողների նկատմամբ: Եվ այնքան խիստ է եղել քրիստոնյա եկեղեցու ընդդիմադիրների հետ տարվող պայքարը, որ չզղջացող կախարդողները ենթարկվել են ոչ քրիստոնեական պատժածնի՝ քարկոծման:

Վաչագան թագավորը գահ բարձրանալուն պես թողեց մոգությունը և վերստին վերադարձավ քրիստոնեական հավատին: Սակայն հայ հոգևոր իշխանությունը չափազանց թուլացել էր Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհում, ուստի թագավորը խիստ պատժում և տուգանում էր բոլոր նրանց, ովքեր ատրուշաններ էին կառուցում, կախարդությամբ զբաղվում: Նա դիմում է ծայրահեղ խստությունների. կախարդները, դյութողները և քրմերը ծանր տանջանքներով, գանահարությամբ, կապանքներով պալատ էին հասցվում, և նրանց նկատմամբ ծանր պատիժներ էին սահմանվում: Ոմանց աքսորում էին, ոմանց ստրկացնում, իսկ շատերին էլ խրատելով՝ քրիստոնյա դարձնում⁴¹:

Թագավորի կողմից կախարդությամբ զբաղվողների դեմ ձեռնարկված միջոցները բարձրագույն օրենքով կարգավորելը և մեղավորների նկատմամբ մահապատիժ կիրառելը ևս վկայում է, թե Վաչագան արքան որքան հաստատական էր երկրի քաղաքական իշխանության ամրապնդման և նոր արմատավորվող Հայ առաքելական եկեղեցու հավատն ամուր հիմքերի վրա դնելու համար:

Եթե հին հեթանոս (հունարեն՝ էթնոս-ժողովուրդ) հայերի համար սովորական երևույթ էր հանգուցյալի մահից հետո լացուկոծը, մազերը փետելը, երեսը չանգռոտելը, սուգ ու շիվանը, ինքնագոհությունը և այլն, ապա քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո եկեղեցին անխնա պայքար էր մղում նման հեթանոսական սովորույթների և հավատալիքների դեմ: Սակայն դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի կյանքում արմատավորված նախկին կյանքի դրզմաները շատ դժվար էր ջարդուփշուր անել: Ուստի նախկին կրոնի նկատմամբ նորի հաղթահարման մի շարք հարցեր բարձրացվեցին օրենքի աստիճանի

և համարվեցին քրեորեն պատժելի արարքներ: Ահա հենց դրան է հասցեագրված **ԺԲ կանոնը**. «Նրանց, որոնք լացուկոծում են տան գլխավորին, գուսանների հետ պետք է կապել, տանել թագավորի դուռը և պատժել, իսկ հարազատները չպետք է համարձակվեն նրանց հետևից լաց լինել»: Այս կանոնով նախատեսված հանցակազմը ևս ընդդատյա է եղել թագավորական դատարանին: Նման կարգի իրավախախտումները հայոց եկեղեցու նախկին կանոններով ընդդատյա են եղել եկեղեցական դատարանին:

Ինչպես ժԲ, այնպես էլ նախորդ կանոններում հանցագործները թագավորի մոտ են տարվել կապկապված վիճակում և ամենայն հավանականությամբ, **ԺԱ և ժԲ կանոնները** կիրառողները խախտողների նկատմամբ իրականացրել են մինչդատական վարույթ և «կապած վիճակում թագավորի մոտ տանելը» իրավախախտի նկատմամբ ընտրված խափանման միջոց է հանդիսացել:

ԺԳ կանոնը նույնպես ծառայել է կրակապաշտության ու հեթանոսության սովորույթներն արմատախիլ անելու և քրիստոնեության գաղափարախոսության հաղթարշավը դյուրացնելու համար. «Նրան, որ գեշ (լեշ) է ուտում, և նրան, որ քառասունքին միս է ուտում, կիրակի օրն աշխատում է ու եկեղեցի չի գնում, քահանան ժողովրդի հետ միացած պատժում է»: Աշտիշատի ժողովին վերագրվող կանոնները ևս դատապարտելի են համարել սատկած կենդանու միսն ուտելը և արյունը խմելը, չնայած դրանց համար հստակ պատիժներ չեն սահմանել: **ԺԳ կանոնն** ուշագրավ է նրանով, որ եկեղեցական դատարանի գործունեությանը մասնակից է եղել նաև ժողովուրդը: Քանի որ կանոնը զուտ կրոնաբարոյական է, կարելի է ենթադրել, որ մեղավորները պատժվել են Հայոց եկեղեցու կողմից սահմանված ներքին կանոններով:

Նույն նպատակն է հետապնդում նաև **ԺԴ կանոնը**, որի համաձայն՝ «Նա, որ չորեքշաբթի կամ ուրբաթ աղուհացից առաջ միս է ուտում, մի շաբաթ պաս պետք է պահի, իսկ եթե մեկը գա ու քահանայի մոտ այդ մասին վկայություն տա, թե պասը չի պահել, գյուղի տանուտերը (գրաբարյան հրատարակություններում՝ «աւագն շինոյնկալցե») նրանից պետք է մի եզ առնի ու տա քահանային»: «Գյուղապետ», «շինականների դասապետ», «շենի ավագ», «գեղջավագ» և «տանուտեր» եզրույթները հայերենում հոմանիշ բառեր են և միջնադարյան Հայաստանում նրանց վրա էր դրված գյուղացիներից, շինականներից հարկ հավաքելու գործառույթը: Դրա հետ մեկտեղ, մենք համամիտ ենք պրոֆ. Խ.Սանուկյանի այն եզրահանգմանը, որ բացի հարկ հավաքելուց, գյուղի ավագներն օժտված են եղել, թերևս, նաև դատական իշխանությամբ⁴²: Երևի թե այդ իմաստով էլ պետք է հասկանալ **ԺԴ կանոնի** մեջ արձանագրված տանուտերի՝ իրավախախտից մի եզ վերցնելու և քահանա-

յին տալու՝ դատական կատարածուի իմաստով գործառույթը:

Վերջին՝ **ԻԲ կանոնը** հռչակում է, որ Սահմանադրության պայմանները թագավորի ներկայությամբ ընդունել են եպիսկոպոսներ, քահանաներ, ազնվականներ, և թվարկում է բոլոր այն աշխարհիկ անձանց անունները, ովքեր իրենց մատանիներով հաստատել են ընդունված փաստաթուղթը, իսկ գրությունն ավելի վավերական լինելու համար կնքվել է նաև Վաչագան թագավորի մատանիով:

Կնքամատանիները համարվել են թագավորների, իշխանների և բարձրաստիճան այլ անձանց իշխանության խորհրդանիշ: Դրանցով հաստատվել, կնքվել են կարևորագույն փաստաթղթեր:

Ուշագրավ է, որ Կանոնական Սահմանադրության նախաբանում թվարկված հոգևոր և աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչների ստորագրությունների վերաբերյալ **ԻԲ կանոնում** որևէ խոսք չկա: Սահմանադրության տակ առկա է եղել Գարդմանա տեր քաջ Վարդանի մատանու կնիքը, որը, ինչպես Կաղանկատվացին նշում է իր աշխատության մեկ այլ գլխում, նախագահել է Աղվենի ժողովին⁴³:

Ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ մեզ իրավունք ենք վերապահում անելու հետևյալ եզրակացությունները.

ա) ինչպես յուրաքանչյուր իրավական ակտ, այնպես էլ Աղվենի ժողովում հաստատված Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությունն իր դարաշրջանի ծնունդն է, իր վրա կրում է այդ դարաշրջանի իրավագիտակցության կնիքը և ժամանակից բխող խոշոր պատմաիրավական փաստաթուղթ է հանդիսանում, որը վաղ ավատատիրության դարաշրջանում (մ.թ. V-IX դդ) կարգավորել է Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի հասարակական հարաբերությունները,

բ) հին հայ իրավունքի գրավոր այս խոշոր հուշարձանի համար իրավունքի աղբյուրներ են հանդիսացել Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական ժողովների կանոնները՝ հաշվի առնելով նաև տեղական ազգային իշխանության հասարակական, տնտեսական և քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները:

Կանոնական Սահմանադրությունը համադրելով Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական կանոնների հետ՝ Ս.Յովհաննիսյանը հիմնավորված կերպով եզրահանգել է, որ «Աղվենի ժողովի որոշումների հիմքում դրված է Աշտիշատի կանոնական որոշումների ոգին, նրանից հեռացնելով այն ամենը, ինչ չի համապատասխանում ժամանակի պահանջներին և դասային ուժերի նոր հարաբերությանը»: Միաժամանակ, Ս.Յովհաննիսյանը համեմատելով Շահապիվանի և Աղվենի ժողովների կանոնների նմանությունը՝ արձանագրել է երկուսի մերձեցումը հետևյալ պայմաններում՝

«1. կանոնների թվով, Շահապիվանում՝ 20, Աղվենում՝ 21.

2. մասամբ՝ կարգավորման առարկայով.

3. մասամբ՝ իրավախախտումների դեմ ներգործության միջոցով»:

Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթի սերտ աղերսը Շահապիվանի կանոնների հետ մատնանշել է նաև Ն.Ակինյանը⁴⁴,

զ) սահմանադրական նորմերով սահմանված են եղել հետևյալ պատժի տեսակները՝ եկեղեցական աստիճանից զրկելը, արտաքսելը, գույքը բռնագրավելը, տուգանքը, մահապատիժը: Կադանկատվացու երկից նկատելի է, որ հանցագործների նկատմամբ կիրառվել են նաև այլ պատիժներ՝ բանտարկություն կամ կալանք, արքայի, մարմնական պատիժներ, ստրկացում և այլն: Մի շարք կանոններ (**Ա, Ը, ժե, ժէ**) սանկցիաներ չեն պարունակում և պատժի հարցում հղում են կատարում այլ «կանոնների» և մեկ անգամ պատիժ նախատեսում «ըստ օրենքների» (**Ը կանոնը**): Դա վկայում է, որ պատժի նշանակման հարցում երկրում գործել են մի շարք այլ իրավական ակտեր,

դ) ի տարբերություն Աշտիշատի և Շահապիվանի ժողովների, Աղվենի ժողովը Վաչագան թագավորի ամառանոցում հրավիրվելու փաստը ցույց է տալիս, որ եկեղեցին գտնվել է թույլ, նվաստ վիճակում, և եթե նախորդ երկու ժողովներին հայոց թագավորները չէին մասնակցում, ապա Աղվենի ժողովը հրավիրվել է հենց թագավորի նախաձեռնությամբ և այն էլ՝ թագավորի մոտ, չնայած Կանոնական Սահմանադրության **ժէ, ժԸ և ժԹ** կանոններից նկատելի է, որ երկիրն ուներ մայր եկեղեցի և գլխավոր եկեղեցի: Միևնույն ժամանակ, Աղվենի ժողովում ընդունված փաստաթղթերից հետո Հայոց Արևելից կողմանքի եկեղեցին հայտնվում է անհամեմատ բարձր և պատասխանատու դիրքում (**Ա, Ը, ժե, ժէ, Ի, ԻԱ կանոններ**),

ե) եթե Աշտիշատի և Շահապիվանի եկեղեցական կանոնները չէին արտահայտում հայոց թագավորների կամքը, ապա Աղվենի ժողովում ընդունված Կանոնական Սահմանադրությունն առաջին հերթին ենթադրում էր Վաչագան թագավորի կամքը: Թերևս Վաչագան արքան գիտեր, որ Աշտիշատի ժողովի կանոնները երկար կյանք չունեցան, դրանք վերացվեցին Պապ թագավորի կողմից: Ուստի Սահմանադրության ընդունման կապակցությամբ նրա ընտրած ճանապարհը մի խիզախ և համարձակ քայլ էր, որին կարող է ընդունակ լինել միայն պետական խոշոր մտածողության տեր մարդը: Վաչագանի ձեռնարկած գործը անդորրություն և հանգստություն էր բերում հասարակության բոլոր խավերի համար: Սահմանադրության մի շարք կանոններ հասցեագրված են հենց թագավորին կամ թագավորական տոհմի անդամներին: Այն հանգամանքը, որ ժողովի պայմաններն «ավելի վավերական լինելու համար» վերջում կնքվել է նաև Վաչագան թագավորի մատանիով, վկայում է, որ Կանոնական Սահմանադրության կատարման

երաշխավորը թագավորն է հանդիսացել: Եվ այնքան գոհ են եղել Սահմանադրությունն ընդունողները, որ վերջին կանոնում օրինանք են ուղղել թագավորին և թագուհուն, նրանց զավակին, ամբողջ երկրին: Օրինանքից անմասն չեն մնացել ժողովին մասնակցողները,

զ) ինչպես նշված է Կանոնական Սահմանադրության նախաբանում, Աղվենի ժողովի հրավիրման պատճառներից մեկն էլ «ազնվականների ու ռամիկների միջև բազմաթիվ հակառակություններն» են եղել: Այնինչ, ոչ Կաղանկատվացու երկից, ոչ էլ Կանոնական Սահմանադրությունից չի երևում, թե դրանք ինչ հակասություններ են եղել և ինչպես են կարգավորվել: Մեր կարծիքով, Աղվենի ժողովն անդրադարձել է նաև այդ հարցերին և համապատասխան կանոններ ընդունել: Ավաղ, դրանք թերևս Կաղանկատվացու երկի հետագա հոգևոր շարահարողների կողմից դուրս են թողնվել և այսօրվա դրությամբ պետք է կորած համարել: Մենք մեր կարծիքը հիմնավորում ենք նրանով, որ մեզ հասած սահմանադրական կանոններն առնչվում են այն հարցերին, որոնք տարածայնությունների գծով առկա են եղել աշխարհականների և հոգևոր դասի միջև: Եվ ինչպես ցույց է տալիս վերլուծությունը, տարածայնությունները հիմնականում լուծվել են եկեղեցու օգտին՝ կարգավորվել են երկրի տերերի կողմից հոգու բաժին և տասանորդ տալու կարգը, եկեղեցական ծիսակատարությունները խախտողների կողմից հոգևոր դասին տրվելիք հասույթների չափը, ժողովրդի կողմից քահանային տասանորդ տալու կարգը, հստակեցվել է աշխարհականների կողմից մեռելների հիշատակը հարգելու համար եկեղեցուն տրվող հասույթների չափը, ազնվականների և հոգևոր դասի միջև առկա վեճերը լուծվել են հօգուտ վերջինիս, տարանջատվել է գործերի ընդդատությունը: Դեռ ավելին, եթե Կանոնական Սահմանադրությունից հստակ երևում է, թե աշխարհականներն ինչ տեսակի և չափերի հարկեր ու տուրքեր էին տալիս հոգևոր դասին, ապա կանոնները ոչինչ չեն ասում հասարակ ժողովուրդ՝ ազնվական-թագավոր հարաբերությունների վերաբերյալ, քանի որ այդ մասին Կաղանկատվացին միայն կցկտուր տեղեկություններ է հայտնում, ուստի պատկերը կարելի է պարզել միայն դիմելով նույն ժամանակահատվածում Հայաստանում գործող հարկային քաղաքականությանը,

է) սահմանադրական կանոնները տեղեկություններ են տալիս երկրում գործող թագավորական դատարանի (**ԺԱ, ԺԲ, ԺԷ կանոնները**), եպիսկոպոսական (**Ե, ԺԵ, ԻԱ կանոնները**) և քահանայական դատարանների մասին (**ԺԳ, ԺԶ կանոնները**): Այլ դատարանների մասին պատմիչը որևէ տեղեկություն չի նշում: Սակայն դա չի նշանակում, որ Հայ Աղվանքում աշխարհական դատարաններ չեն եղել: Այդ հարցի պատասխանը մնում է գտնել միջնադարյան Հայաստանի դատական

կառուցվածքի օրինակով: Իրավագետ Խ.Թորոսյանը միջնադարյան Հայաստանում դատարանի կառուցվածքը պատկերել է հոգևոր դատարանին վերաբերող փաստերի հիման վրա և հենց այդ դատարանի օրինակով՝ դրանով միաժամանակ պարզելով նաև աշխարհական դատարանի կառուցվածքն իր հիմնական գծերով: Գիտնականը դա կատարել է՝ հիմնվելով գիտության մեջ վաղուց նկատված այն իրողության վրա, որ ինչպես ամենուր, այնպես էլ Հայաստանում, եկեղեցական դատարանը կառուցված էր ըստ աշխարհական դատարանի օրինակի: Ըստ Խ.Թորոսյանի՝ զարգացած ավատատիրության ժամանակաշրջանի դատարանային համակարգը Հայաստանում ներկայանում է հետևյալ կերպ. պետական դատարաններ (թագավորական, իշխանապետական, ստորին), ավատատիրական դատարաններ (դասային, տերունական), հոգևոր-եկեղեցական դատարաններ (դատաժողով, կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական, քահանայական)⁴⁵: Վաչագան թագավորի Կանոնական Սահմանադրության նախաբանից և եզրափակիչ դրույթներից նկատելի է, որ Աղվենի ժողովին մասնակցել են երկրի բոլոր ազնվականները և Արցախի նահապետները: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այդ ազնվականները և նահապետները Գարդմանի, Ուտիքի և Արցախի իշխանական, ավատատիրական տների ներկայացուցիչներն էին, որոնցից յուրաքանչյուրի տարածքում գործել են աշխարհական դատարաններ: Եթե հաշվի առնենք, որ Հայոց Արևելից կողմանքում կաթողիկոսություն ստեղծվել է VI դարի 2-րդ կեսերին, ապա քննարկվող ժամանակաշրջանի համար կաթողիկոսական դատարանի մասին որևէ խոսք լինել չի կարող: Այսքանից միայն կարելի է եզրակացնել, որ Վաչագան թագավորի գահակալության տարիներին երկրում գործել են պետական դատարաններ /թագավորական և իշխանական/ ու հոգևոր եկեղեցական դատարաններ /եպիսկոպոսական և քահանայական/,

ը) դատելով կանոններից՝ պետական և եկեղեցական դատարանների միջև գործերի ընդդատության հստակ տարանջատում չի եղել: Օրինակ, թագավորական դատարանին ընդդատյա են եղել ամուսնաընտանեկան և եկեղեցական հարաբերություններին վերաբերող որոշ կարգախմբերի գործեր (**ԺԱ, ԺԲ և ԺԷ կանոնները**), իսկ եկեղեցական դատարանը՝ կատարելով քրեական և քաղաքացիական իրավունքի ոլորտին վերաբերող գործողություններ, պատժի հարցում ղեկավարվել է ոչ թե եկեղեցական, այլ պետական օրենսդրությամբ (**Ը կանոնը**): Բոլոր դեպքերում, պատժի առավելագույն չափը՝ մահապատիժը, արձակվել է թագավորական դատարանի կողմից: Իսկ դա նշանակում է, որ երկրի Գերագույն դատավորի լիազորությունները գտնվել է թագավորի ձեռքին: Ծանր հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով

(ԺԱ, ԺԲ կանոնները) նախաքննությունը և դատաքննությունն իրականացվել են թագավորին ենթակա հատուկ մարմնի կողմից: Որոշ բնույթի հանցագործությունների գործերով գյուղի ավագները դատական կատարածությունների գործառույթներ են կատարել նաև **(ԺԴ կանոնը)**: Երիցս ճիշտ է Խ.Թորոսյանը, երբ նշում է, որ «Հայկական իրավունքի պատմության մեջ հոգևորականությունը եղել է դատական իրավասության միակ կրողն այն շրջաններում և այն ժամանակ, որտեղ և երբ ազգային մարմնավոր իշխանություն չի եղել և որքանով այդպիսի իրավասություն արտոնվել է տիրողների կողմից⁴⁶»: Եկեղեցական դատարանը զբաղվել է գերազանցապես եկեղեցու և հոգևորականության հետ կապված գործերով: Աշխարհական գործերի խիստ նեղ բնագավառն է ընդդատյա եղել եկեղեցական դատարանին, սահմանափակված առավելապես ընտանիքի ու ամուսնալուծության իրավունքով և քաղաքացիական իրավունքի մի մասով,

թ) միտումնավոր և հիմնազուրկ են ադրբեջանցի գիտնականների կողմից առաջ քաշված և տարվող այն բոլոր հակագիտական հայեցակարգերը, որտեղ Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությունը դիտում են որպես աղվանական իրավունքի հուշարձան: Դա այն դեպքում, երբ աղվանագիտության մեջ համոզիչ և բարեխղճորեն ապացուցված է, որ Կաղանկատվացին միջնադարյան հայ պատմիչ է եղել, հայոց լեզվով և հայոց խոսքով գրել է իր հայրենիքի՝ բացառապես հայերով բնակեցված Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի պատմությունը: Իսկ Կանոնական Սահմանադրությունն էլ վկայում է, որ երկիրը զարգացել է հայկական օրենքներով: Վատ չէր լինի, եթե մեր հարևաններն իմանային, որ Արցախի ամենաբարեպաշտ թագավորը 510 թվականին, անհայտ հանգամանքներում, վախճանվելով Սյունիքի Բարկուշատ (Քաշունիք) գավառում, նրա մարմինը տեղափոխվել է Արցախ և ամփոփվել Մռավ սարի մի լեռնաբազուկի վրա՝ թագավորի կողմից Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գյուղից ոչ շատ հեռու անմատչելի լեռների մեջ կառուցված եղիշե առաքյալ կամ Ջրվշտիկ վանքի մոտ: Թագավորի գերեզմանին դրված է առանձին խնամքով պատրաստված և մաքուր տեսքով հղկված մի եռանկյունաձև տապանաքար, որի վրա մատուռ է կառուցված: Իսկ մատուռի խորանի ճակատակալ քարի վրա քանդակված է «Այս է հանգիստ Վաչական թագավորին, Աստուած ողորմի Հայրապետայ և ոյր (յուր) ծնողացն, ոչ շինեց գեկեղեցիս առաջնորդին տէր Սիմիոնի ՉԼԷ. էր»⁴⁷(1286թ.): Թեկուզ անցել են բազում դարեր, սակայն Արցախի երախտապարտ ժողովուրդը միշտ էլ հիշել և մեծարել է իր թագավորին, նրա գերեզմանն ուխտագնացության վայր դարձրել: Եվ պատահական չէ, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական պարզևներից մեկն էլ «Վաչագան Բարե-

պաշտ» մեղալն է, որով պարզևատրվում են մշակույթի, գրականության, հումանիտար գիտությունների, արվեստի, առողջապահության ասպարեզներում ունեցած ստեղծագործական նվաճումների, ինչպես նաև ԼԴՀ-ում նշանակալի բարեգործական գործունեության համար⁴⁸,

ժ) հայկական լեռնաշխարհի անբաժանելի մասը կազմող Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհում հայկազուն Առանշահիկ տոհմի խոշոր ներկայացուցիչ Վաչագան արքայի իշխանությունն երբեմնի հզոր Մեծ Հայքի թագավորության մի բեկորն էր հանդիսանում, որի կենտրոնն Արցախամուր աշխարհն էր, իսկ արքայի կողմից ընդունված Կանոնական Սահմանադրությունը, որը հռչակեց օրենքի զերակայության գաղափարը, երկար ժամանակ համերաշխություն, հաշտություն և անդորրություն բերեց երկրին, որի պատճառով հայկական կիսանկախ պետական իշխանությունը շարունակվեց հետագա դարերում: Երևի հենց դա է նկատի առել միջնադարյան պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին, երբ գրել է, որ հայոց աշխարհում կատարվող բացասական երևույթները` բախտի բերմամբ, ուժով ու կարողությամբ, արժանիների փոխարեն անարժանիներին առաջ քաշելը և այլն, «չկարողացավ մուտք գործել Աղվանից երկիր, որ կոչվում էր Խորին Աշխարհ Հայոց... այդ երկիրը մինչև այսօր մնաց անասան` հայրապետով և թագավորով»⁴⁹:

Ամուր և դարերի խորքերն են գնում Արցախի Հանրապետության պետականության կայացման պատմաիրավական հիմքերը: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այդ հիմքերից մեկն էլ հին հայ իրավունքի գրավոր հնագույն ժողովածուն` Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությունն է:

**ՊԱՐՏԱԿԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐ**

*Ձորավոր է այն ազգը, որը
զորավոր ընտանիք ունի:
Սուրացան*

Որևէ կասկած չի կարող, որ հին հայ իրավունքի գրավոր հնագույն ժողովածուի՝ Աղվենի ժողովում հաստատված Վաչագան Բարեպաշտի Կանոնական Սահմանադրության դրույթները, թագավորի մահվանից հետո (510թ), VI-VIII դարերում ճիշտ ու անշեղ կիրառվել են Հայոց Արևելից կողմանքում: Չնայած այդ մասին հայոց պատմագրության մեջ շատ քիչ տվյալներ կան, բայց եղածներն էլ վկայում են, որ արցախյան հողում ծնված և հայերեն լեզվով խոսող իրավական մտքի այդ խոշոր հուշարձանը բազում տարիներ ապահովել է երկրի հարաբերական խաղաղությունը: Այսպես, «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» երկի հեղինակ Մովսես Կաղանկատվացին, նկարագրելով VI-VII դարերում Հայաղվանքում տեղի ունեցած իրադարձությունները, նշում է, որ Պարտավ քաղաքում նստող մեծ իշխանի պալատում «արդար դատաստանը և անկաշառ իրավունքը» շնորհում էին բոլորին: Անդրադառնալով եկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված փաստաթղթերի հիմնավորվածությանը և հոգևոր հայրերի գրագրություններին, պատմիչը մի քանի անգամ օգտագործում է «ըստ կանոնական սահմանադրության», «կանոնական սահմանադրությամբ», «սահմանադրության կանոնները» եզրույթները:¹

Դեռ ավելին, Աղվանից եպիսկոպոսների և իշխանների՝ Հայոց Եղիա կաթողիկոսին տված ուխտագրի տակ ստորագրողները (704թ.) մի առանձին հպարտությամբ շեշտել են, որ «Արդ՝ նրանք, որոնք Աստծո երկյուղով մեր սահմանադրության կանոնները կկատարեն, սուրբ երրորդության ու Աստծո բոլոր ուղղափառ ծառաներից կօրհնվեն»: Իսկ Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Սիմոնի (705-706թթ.) կողմից հաստատված կանոնների այն դրույթները, որոնք վերաբերում են ժառանգության հարցերին, լրիվությամբ կրում են Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրության դրոշմը:²

Հին հայ իրավունքի աղբյուրների թվում կարևոր տեղ է զբաղեցնում կանոնական կամ եկեղեցական իրավունքը, որի տակ նկատի է ունեցվում առանձին հոգևոր անձանց կողմից հորինված կամ նրանց վերագրվող կանոնները, ինչպես նաև եկեղեցական ժողովներում ընդուն-

ված այն օրենքների կամ կանոնների համակցությունը, որը վերաբերում է ինչպես եկեղեցու կազմակերպման կառուցվածքին, այնպես էլ արդարադատության իրականացման բնագավառներին:

Փաստորեն, կանոնական իրավունքը՝ սովորույթի տրամաբանական շարունակությունն է և ստեղծվում է նրա հենքի վրա, դրանով իսկ ստանալով օրենքի ուժ և պարտադիր կարգով կիրառում հասարակական կյանքում: Այդ տեսակետից հետաքրքրություն են ներկայացնում 365թ. Աշտիշատի, 444թ. Շահապիվանի, 555թ. և 648թ. Դվինի, 768թ. Պարտավի, 1243թ. Սսի և 1270թ. Չագավանի եկեղեցական ժողովների կանոնները: Ավելորդ չէ նշել, որ VIII դարում Պարտավ քաղաքում հայոց հայրապետների գլխավորությամբ տեղի են ունեցել եկեղեցական 3 ժողովներ, որոնցից Բ ժողովում ընդունված կանոնները կարգավորել են նաև աշխարհիկ հարաբերություններ:

Նախքան Պարտավի եկեղեցական Բ ժողովում ընդունված կանոններին անդրադառնալը՝ թուրքիկ ակնարկենք մի քաղաքի մասին, որը մի քանի հարյուրամյակ եղել է Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի մայրաքաղաքը և Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու Աղվանից թեմի կաթողիկոսական աթոռանիստ կենտրոնը:

Մեծ Հայքի տասներկուերորդ նահանգը՝ Ուտյաց աշխարհը, տարածված է եղել հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան լեռնային շրջաններում և Կուր գետի աջափնյա հարթավայրում՝ զբաղեցնելով Աղստև գետից մինչև Կուրի և Երասխի միախառնման վայրը՝ թիկունքում ունենալով Արցախամուր աշխարհը: Այդ նահանգի Ուտի-Առանձնակ գավառի ստորին մասում՝ Տրտու (Թարթառ) գետի ձախ ափին, տարածված է եղել Հայոց Աղվանքի, այն է՝ Արցախ և Ուտիք նահանգների Պարտավ (արաբերեն և թուրքերեն՝ Բարդա) հինավուրց մայրաքաղաքը, որի ընդարձակ ավերակները գտնվում են Արցախի Հանրապետության հյուսիս-արևելյան սահմանների գծից դեպի արևելք մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա՝ ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության Բարդայի շրջանի Բարդա վարչական շրջկենտրոնի մոտակայքում: Հայկական աղբյուրների համաձայն՝ Պարտավ քաղաքը հիմնադրվել է 461-462թթ.՝ Հայոց Արևելից կողմանքի Վաչե թագավորի կողմից՝ պարսից Պերոզ արքայի հանձնարարությամբ: Սկզբնական շրջանում քաղաքը կրում էր Պերոզապատ կամ Պերոզ Կավատ անունը: Կաղանկատվացին Պարտավն անվանում է «մայրաքաղաք», «մեծ քաղաք», «խոշոր քաղաք», «գերահռչակ քաղաք», իսկ պատմիչ Եղիշեն՝ «մեծ շահաստան»:³

Շուրջ չորս դար քաղաքը եղել է զուտ հայկական՝ իր հայ բնակչությամբ, հայ հայրապետներով, հայ իշխաններով և միայն VIII դարում՝ արաբների կողմից նվաճվելուց հետո, քաղաքում արմատավորվել է

իսլամական տարրը: «Թագավորական ճանապարհների մասին» գրքում արաբ պատմիչ Ալ-Իսթահրին նշում է, որ Պարտավի բնակիչները ծագումով հայեր են, և որ Պարտավից մինչև Դվին ճանապարհն անցնում է հայերի հողերով⁴: Արաբների տիրապետության օրոք Պարտավը ձեռք էր բերել վարչական կենտրոնի համբավ և Դվինից հետո համարվում էր Կովկասի 2-րդ մայրաքաղաքը:

Արցախում ծավալված ազգային ազատագրական շարժման շրջանում Պարտավը՝ հարակից տարածքով, դեռևս հայաբնակ էր, որի մասին վկայում է 1723թ. Պետրոս Մեծին հասցեագրված Ներսես կաթողիկոսի նամակը, որից նկատելի է, որ Արցախի ամուր լեռներում տեղակայված մի քանի հազար զորք ունեցող սղնախներից (զորանոց) մեկի զորավարը Եսային է, «որ է Պարտավու երկրեն և երկրորդն Սարգիսն Չարապերթոս երկրեն, որ յառաջագոյն են ի ցեղաց իշխանաց»,... Իսկ Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Յասան-Ջալալյանը, նկարագրելով հոների արշավանքը դեպի Ղարաբաղ, Չարաբերդի և Բարդայի երկրները համարում է «որպես մերոյս»⁵:

Պարտավ քաղաքի և նրա շրջակա գյուղերի հայ բնակչությունը տեղահանվեց ղարաբաղյան շարժման տարիներին:

Հայ հեքիաթագրության լավագույն նմուշներից մեկի՝ մեծանուն գրող և մանկավարժ Ղազարոս Աղայանի «Անահիտ» հեքիաթի հիմնական դեպքերը տեղի են ունենում հենց Պարտավ քաղաքում: Ճիշտ է, հեքիաթը մնում է հեքիաթ, բայց փաստ է, որ ներկայիս Բարդա քաղաքի եզրամասում գտնվող հորդաբուխ աղբյուրն ազերի հարևաններն Անահիտ բուլաղ (Անահիտի աղբյուր) են անվանում: Պարտավ քաղաքն ունեցել է բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր և տաճարներ, որոնցից նշանավոր են եղել Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, Սուրբ Աստվածածին վանքը և Գեղազարդած տաճարը: Հին քաղաքից մնացած հետքերը տեսանելի են եղել նաև ոչ հեռու անցյալում: Քաղաքի կանգուն եկեղեցիներից մեկն ադրբեջանցիները շատ հասարակ ձևով վերածել են մզկիթի՝ եկեղեցու գլխին կանգնեցնելով երկու մինարեթ, որպեսզի տեսնողները չկարծեն թե այն հայի եկեղեցի է: Որքան էլ ջնջել են ներսի պատերի արձանագրությունները և սրբապատկերները, եկեղեցու դրսի պատերին հայերեն արձանագրություններ են հայտնաբերվել, իսկ մոտ 40 տարի առաջ հին քաղաքատեղիում կատարած պեղումների ընթացքում հայտնաբերված հայկական եկեղեցին ադրբեջանցիները ներկայացրել են որպես աղվանական:⁶

Աղվանից աշխարհի եկեղեցին միշտ էլ համարվել է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու մի թևը, իսկ Աղվանից կաթողիկոսությունը, որը հիմնվել է 551 թվականին՝ ներառելով արևելյան Անդրկով-

կասի բոլոր թեմերը, միշտ էլ գտնվել է Հայոց եկեղեցու ծոցում, եղել է հայալեզու, հայադավան և հայածես, ճանաչել է Հայոց եկեղեցու գահերեցությունը և ի հոգևորս՝ ենթակա նրան:

Սասանյան Պարսկաստանի կործանումից հետո (642թ.) արաբները նվաճեցին նաև Անդրկովկասի երկրները: Շատ ցեղեր, այդ թվում անդրկուրյան Աղվանքի բնիկ ցեղերը, կուլ գնացին իսլամի վարդապետությանը: Նորաթուխ կրոնի հաղթարշավը դիմագրավելու նպատակով՝ Բյուզանդիան նույնպես քայլեր էր կատարում քաղկեդոնությունը Հայաղվանքում տարածելու համար: Նույն նպատակն էր հետապնդում նաև հարևան Վրաստանը: Պետականության բացակայության պայմաններում Հայոց եկեղեցին հնարավորինս պայքարում էր օտար ազդեցությունների դեմ, իր հավատացյալների մեջ խրախուսում ազգայինը, հայ լուսավորչական հավատը ծառայեցնելով ազգի ազատության և հարատևության հրամայականին: Այդ նպատակով 704թ. Պարտավ քաղաքում կայացավ հայ-աղվանական եկեղեցական Ա ժողովը, որտեղ Աղվանից եպիսկոպոսներն ու իշխանները Հայոց եղիա կաթողիկոսին երդմնաթուղթ են տվել Հայոց և Աղվանից միաբանությանը և ուխտին հավատարիմ մնալու մասին: Սիոն Ա Բավոնեցին (767-775թթ.), հայրապետական աթոռ բարձրանալուց հետո, ձեռնամուխ եղավ բարձիթող վիճակում գտնվող եկեղեցական կանոններն ի մի բերելուն: Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ արաբական լծի պատճառով Հայոց և Աղվանից եկեղեցիներում առաջացել էին ծիսական և կենցաղային հակասությունների մի շարք խնդիրներ: Նման հարցերում պարզություն մտցնելու նպատակով գումարված ժողովը տեղի ունեցավ ոչ թե Հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստում, այլ Հայոց Արևելից կողմանքի հոգևոր այրերի նստավայրում՝ Պարտավում: Պատմագրության մեջ Պարտավի եկեղեցական Բ ժողովի գումարման հավանական տարեթիվ է համարվում 768 թվականը: Ժողովն ընդունել է 24 կանոններ, որոնց հիմնական մասը վերաբերում է եկեղեցական կարգուկանոնին, եկեղեցականների իրավունքներին և պարտականություններին, հարկերը հավաքելուն, և հասույթները տնօրինելուն և նմանատիպ այլ խնդիրներին, իսկ Ժ (10), ԺԱ (11), ԺԳ (13) և ԺԶ (16) կանոնները՝ ամուսնաընտանեկան իրավունքի հարցերին:

Պարտավի Բ ժողովի կանոններն առայսօր աշխարհաբար թարգմանված կամ առանձին գրքույկով հրատարակված չեն: Դրանք գրաբար լեզվով մտցված են «Կանոնագիրք Հայոց»-ի աշխատության Ա հատորում՝ «Կանոնք Սիոնի Հայոց կաթողիկոսի Գլուխք ԻԳ» վերտառությամբ, իսկ գիտական հրատարակությունը՝ նույն աշխատության Բ հատորում:⁷ Պարտավի ժողովի կանոնները «Կանոնագիրք Հայոց»-ում դրված են Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությունից

առաջ, որը ժամանակագրորեն սխալ պետք է համարել:

Կանոնախմբի նախադրությունում Սիոն կաթողիկոսը հետևյալ կերպ է բացատրում, թե ինչ շարժառիթներով է ժողովը գումարվել Պարտավում, այլ՝ ոչ թե Դվինում: «Ես, Սիոն, ողորմությամբ Աստծո եպիսկոպոսապետ Չայոց, հիշելով Մեծն Պողոսի խոսքը, թե տարին մի անգամ պիտի ժողովել և քննել մեր գործերը, ես էլ մտածեցի ժողով անել, հաստատել սուրբ հայրերի ավանդած օրինադրությունները, իսկ թերին միացնել միաբան ժողովով: Քանի որ բոլոր եպիսկոպոսները չկարողացան բռնակալ իշխանների խափանման պատճառով (խոսքն արաբական ոստիկանների մասին է -Վ.Յ.) գալ մեզ մոտ, ուստի ուղարկեցին իրենց համաձայնությունը, իսկ ովքեր կարողացան գալ, սրանք են» (նշվում է ներկայացած եպիսկոպոսների, իշխանների և նախարարների անունները): Այնուհետև Սիոն կաթողիկոսը բացատրում է, որ բարբարոսների աչքից հեռու մնալու պատճառով ժողովը գումարվեց Պարտավում, ուր ժողովին մասնակից եղան Աղվանից կաթողիկոս Դավիթը և Աղվանից աշխարհի տերերը (թվարկում է անունները):

Մենք հեռու ենք Պարտավի Բ ժողովի կանոնների մասին վերջնական խոսք ասելու մտադրությունից, ուստի սույն ուսումնասիրության սահմաններում կբավարարվենք միայն այն կանոնների քննարկմամբ, որոնք իրավական բնույթ են կրում՝ կարգավորելով ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները: Իսկ դրանք, ինչպես նշեցինք, չորսն են՝ Ժ, ԺԱ, ԺԳ և ԺԶ կանոնները:

Ժ (10) կանոնը քահանաներին պարտավորեցնում է, որ երկրորդ անգամ ամուսնացողները (երկակի պսակ) չչեղվեն ապաշխարության կարգից և նման հանդեսներին ներկա գտնվելու դեպքում, քահանաները չափավոր լինեն խմիչքներ օգտագործելու հարցում, հակառակ դեպքում՝ կարգալույծ կարվեն («Երկրորդ ամուսնացելոցն մի՛ թողացուսցէ ի կարգէ ապաշխարութեան, ինքն պարկեշտաբար արբցէ, ապա եթէ ի զեղին արբեցութեան գտցի՝ լուծցի»): Այս կանոնի էությունը ճիշտ ըմբռնելու համար փորձենք պարզել, թե կանոնի մեջ բարձրացված հարցը նախկինում ինչպես է կարգավորվել և ինչ լուծումներ է ունեցել, քանի որ ամեն մի պատմական դարաշրջանում ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները ենթարկվել են լուրջ փոփոխությունների և կրել են տվյալ դարաշրջանի իրավունքի բնորոշ գծերը:

Մինչև քրիստոնեության ընդունումը, հեթանոս հայերի մեջ ևս տարածված է եղել բազմակնությունը (հունարեն՝ պոլիգամիա), որի դեպքում տղամարդուն թույլատրվել է օրինավոր կնոջ կողքին նաև այլ կանայք պահելը: Վերջիններս համարվել են հարճեր և օրինավոր կնոջ աստիճան չեն ունեցել: Նրանցից ծագած սերունդը պատկանում էր օջախին, սա-

կայն ընտանիքի անդամ չէր, և չէր կարող գույք ժառանգել: Բազմակնությունը շարունակվել է նաև քրիստոնեության ընդունումից հետո: Մեր պատմիչները բավարար տվյալներ են թողել ընտանեկան կենցաղի, մասնավորապես, ամուսնության ձևի, ամուսինների գույքային իրավունքների և ամուսնալուծության հարցերի վերաբերյալ: Փալստոս Բյուզանդը, նկարագրելով հայոց աշխարհի կաթողիկոս Ներսեսի կատարած գործերը, նշում է, որ նա «խրատում էր, որ ամուսնության մեջ օրինավոր լինեն, որ ամուսնացածներն իրար չխաբեն, իրար դեմ դավ չսարքեն, հեռու մնան ազգակցական մերձավոր խառնակ ամուսնություններից, մանավանդ հարսների հետ մերձավոր ամուսնությունից և նրանց նմաններից»: Այլ է Բյուզանդի վերաբերմունքն Արշակ 2-րդ թագավորի նկատմամբ, ով ոտնահարում էր կաթողիկոսի բարի գործերը և նորակառույց Արշակավան քաղաքը բնակեցնելու նպատակով թույլ էր տալիս, որ տղամարդիկ (կանայք) թողնեն իրենց ամուսիններին: «Շատ տղամարդիկ իրենց կանանց թողնում էին և ուրիշների կանանց առնելով այնտեղ էին ընկնում»: Այսքանով հանդերձ, Բյուզանդը չի պարսավում Արշակին երկկնության (հունարեն բիգամիա) համար: Հայտնի է, որ Արշակն իրեն կին էր առել սպանված եղբորորդու՝ Գնելի կնոջը՝ Փառանծեմին: Սակայն դա չէր խանգարում թագավորին Հունաց երկրից երկրորդ կին առնել, որի անունը Օլիմպիա էր: Արշակ 2-րդից հետ չէր մնում նրա որդին՝ Պապ թագավորը, որի օրոք «ամեն մարդ թագավորից (Պապից) հրաման ստացավ՝ համարձակորեն թողնել իրենց ամուսին կանանց. կար մարդ, ով տասը կին էր պահում և, առհասարակ, բոլորն անօրենության մեջ ընկան»⁸:

Չնայած դանդաղ, բայց հին բարքերը տեղի էին տալիս նորին՝ ամուսնություններն իրականացնելով հարսանեկան արարողակարգով և եկեղեցական պսակի օրհնությամբ, իսկ եկեղեցական պսակը հայ եկեղեցու 7 խորհուրդներից է, որը Սուրբ հոգու շնորհն է բախշում նորապսակներին: Եկեղեցական արարողությունն էլ կոչվում է պսակ, քանի որ արարողության ժամանակ փեսայի և հարսի գլխին թագ կամ պսակ է դրվում: Եվ եթե եկեղեցական պսակը, որպես ամուսնության օրինական ձև, Բյուզանդիան ճանաչեց IX դարի վերջերին, ապա Հայաստանում այն առաջին անգամ կարգավորվել է V դարում՝ Շահապիվանի ժողովի կանոններով: Եկեղեցական պսակի կանոնները հետագայում շատ հաճախ փոխվել են՝ մեղմացվել կամ, ընդհակառակը, խստացվել են: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, դրանք մինչ օրս էլ մնացել են նույնը: Բացառություն են կազմում խորհրդային տարիները, որտեղ եկեղեցական պսակը չէր ընդունվում: Ներկայումս, չնայած եկեղեցական պսակը բարձրացված է օրենքի աստիճանի, բայց դրա իրացման կառուցակարգերը դեռևս մշակված չեն: Այսպես, Հայաստանի Հանրա-

պետության Ազգային ժողովի կողմից 2007 թվականի փետրվարի 22-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու հարաբերությունների մասին» օրենքի 9-րդ հոդվածը հռչակում է, որ «Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու միջև ստորագրված համաձայնագրով սահմանված կարգին համապատասխան, Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու՝ կանոնական ծեսով իրագործված ամուսնություններն ու հռչակած ամուսնալուծությունները»: Հարկ է նշել, որ, այսօրվա դրությամբ, Հայաստանի Հանրապետության գործադիր իշխանության և Ազգային եկեղեցու միջև որևէ համաձայնագիր չի ստորագրվել:

Երկրորդ պսակի առնչությամբ՝ Շահապիվանի ժողովը թույլ էր տալիս երկրորդ անգամ ամուսնանալ միայն երկու դեպքում՝ կնոջ պոռնկության և մարմնական արատ ունենալու պարագայում: «Եթե մարդը շնաբարո է և ուրիշի կնոջ վրա աչք ունենալով՝ առանց պոռնկության կամ մարմնի արատի պատճառի արձակի կնոջը, որը որդիների տեր է, այն ժամանակ նա պարտավոր է ամեն բան կնոջ հետ հավասար կիսել՝ որդիները, տունը, հողը, ջուրը, կինն իրավունք կունենա նորից ամուսնանալ միայն այն պայմանով, որ արքունի զանձարանին բաժին մուծի, իսկ մարդը 7 տարի՝ ապաշխարի և եկեղեցուն տուգանք տա, թե ազատ է՝ 300 դրամ, թե շինական է՝ ծեծվի և 100 դրամ տուգանք մուծի: Եթե տարին չլրացած ուրիշ կին առնի այս կնաթող մարդը և պարզվի, որ այդ կնոջ պատճառով է մարդն առաջին կնոջն արձակել, երկրորդ կնոջը բռնեն և ուրկանոց տանեն մի տարի երկանք աղալու, եթե ազատ է՝ ուրկանոց չի գնա. 100 դրամ տուգանք տա եկեղեցուն բորոտների համար»:⁹

Մինչև IX դարը երկապսակների ամուսնությունը եղել է կամ եկեղեցու օրհնությամբ կամ առանց դրա՝ քաղաքացիական կարգով: Իսկական պսակից զանազանելու համար այն կատարվում էր ուռի ծառի օրհնությամբ: Շահապիվանի է կանոնն այդ կապակցությամբ նշում է, որ առևանգություն կատարողները ապաշխարելուց և տուգանքներ վճարելուց հետո՝ պսակվելու համար ծնողների և աղջկա համաձայնությունը ստանալու դեպքում «պսակն օրհնեն իբր երկակի՝ ուռը խաչակնքեն և գլխին դնեն, իսկ եթե կույս են մնացել՝ օրինավոր պսակ անեն» կամ «եթե ամուսնությունից առաջ մեկը պոռնկություն արավ իր նշանածի կամ օտարի հետ, անարգության համար պետք է տուգանք տա ինչքան կպահանջեն աղջկա հայրն ու մայրը (ինչպես Մովսեսն է պատվիրել օրենքներում): Եթե կամեման նոր աղջկա կնության առնել, առաջ թող երկուսով ապաշխարությամբ սրբվեն և ապա ամուսնանան ոչ կույսի, այլ երկակների պսակով՝ միայն խաչակնքվելով, իսկ

եթե մեկը կուսան է, մյուսը պոռնկություն արած, կուսանի պսակն օրհնվի օրհնավոր կերպով, իսկ մյուսներինը՝ իբրև երկակի, այսինքն խաչակնքել ուռը և դնել գլխին՝ իբրև նշան թշնամու հաղթության»:¹⁰

Եթե մինչև Շահապիվանի կանոնները տարբերություն չէր դրվում կուսանի և ոչ կուսանի (երկակի) պսակների օրհնության կարգերի միջև, ապա Շահապիվանի ժողովն օրհնականացրեց ոչ կուսի (երկակի) պսակի օրհնության կարգը: Դրա էությունը կայանում է նրանում, որ մինչև պսակի օրհնությունը, միմյանց կամ այլոց հետ հարաբերություն ունեցած կողմերից մեկի կամ երկուսի պսակը պիտի օրհնվեր երկակի պսակի ծեսերով: Իսկ այդ ծեսերն իրենց ճոխությամբ («խաչակնքել ուռը և դնել գլխին») զգալիորեն զիջում էին կուսանի պսակի օրհնությանը:

Դվինի Դ ժողովի (648թ.) թիվ 7 կանոնով՝ երկակի պսակի նոր հիմք ավելացվեց՝ 7 տարի գերության մեջ գտնվելու կամ բնակության վայրն անհայտ լինելու հանգամանքը: Նման պայմաններում երկրորդ ամուսինն իրավունք ուներ ամուսնանալու միայն ապաշխարանք կրելով: Առանց հոգևոր իշխանության գիտության, 7 տարուց շուտ ամուսնացողը պետք է բաժանվեր ամուսնուց, ենթարկվեր ծեծի և 7 տարվա ապաշխարանքի, իսկ նախկին ամուսնու մոտ չգնալու դեպքում՝ կարող էր երկրորդ ամուսնու հետ նորից միանալ:¹¹

Այսպիսով, վերլուծության ենթարկելով երկակի պսակի հարցում գործող նորմերը, կարող ենք ասել, որ Պարտավի Բ ժողովի Ժ կանոնով դրանք, փաստորեն, վերաշարադրվեցին նոր իմաստով և բովանդակությամբ: Նախ, ի տարբերություն նախկինում գործած կանոնների, որոնցում երկակի պսակի համար գործում էին տարբեր պատիժներ՝ ծեծ, տուգանք, հարկադիր աշխատանքներ և ապաշխարանք՝ իր տեսակներով և ստույգ ժամկետներով, ապա Պարտավի ժողովի Ժ կանոնի դեպքում այդ պատիժներից թողնվեց միայն ապաշխարանքը, այն էլ՝ առանց ստույգ ժամկետը նշելու: Իսկ դա նշանակում է, որ ապաշխարանքի տևողությունը և տեսակը թողնվում էին պատիժ նշանակողի հայեցողությանը: Դեռ ավելին, նախկին կանոնների համեմատ Ժ կանոնն ավելի առաջ գնաց, թույլ տալով քահանաներին մասնակցելու երկրորդ անգամ ամուսնացողների ուրախությանը, այն պայմանով, որ խմիչքի հարցում զսպվածություն դրսևորեն: Հակառակ դեպքում Ժ կանոնը սպառնում էր կարգալուծ անելու պատժամիջոցով:

ԺԱ (11) կանոնը քահանաներին պատվիրում է քարոզելու, որպեսզի հայերը հեռու մնան հեթանոսների հետ կենակցելուց, կամ նրանց հետ ամուսնանալուց, քանի որ դա ամուսնություն չէ, այլ անօրեն և պիղծ խառնակություն «զի զի՞նչ կայ հաւատացելոյն ընդ անհաւատին, զի չար է,

քան զշնութիւն, եւ որ գարշագոյնն է, քան զշնութիւն՝ բնական յանցանք»:

Ինչպէս արդեն նշել ենք, «հեթանոսություն» բառն առաջացել է հունարեն՝ էթնոս բառից: Հին հրեաները հեթանոս էին անվանում հրեական ծագում չունեցող մյուս բոլոր ժողովուրդներին: Այն բոլոր կրոնների հետևորդները, որոնց պաշտամունքի օբյեկտները հանդիսանում էին կենդանիները, բնության երևույթները, երկնային լուսատուները, կրակը և այլն, կոչվում էին հեթանոսներ:

Մինչև քրիստոնեության ընդունումը, հայերը նույնպէս հեթանոս են եղել: Նոր կրոնի տարածումը երկարատև և անողոք պայքարի ճանապարհ է եղել, որի գաղափարախոսության ուղղություններից մեկն էլ հեթանոսների հետ պսակադրության արգելքն է հանդիսացել: Քրիստոնեության հաղթարշավի պայմաններում, Հայոց եկեղեցին պսակադրության օրինականության պայմաններից մեկն էլ դավանակցությունն է համարել: Հեթանոսի հետ ամուսնանալու արգելքն առաջին անգամ արձանագրվեց Ներսես Մեծին վերագրվող կանոններում, որոնցում հեթանոսի հետ մտերմանալը կամ նրա հետ ամուսնանալը պատժելի արարքներ էին համարվում, որոնց համար սահմանված էին ծանր ապաշխարհանքներ: Բացի Ներսես հայրապետին վերագրվող կանոններից, Հայոց եկեղեցու կողմից մինչև Պարտավի ժողովի հրավիրումը, հեթանոսի հետ ամուսնանալն արգելելու մասին այլ նորմեր չեն սահմանվել:

Արաբական տիրապետության պայմաններում հայ քաղաքական վերնախավի մի մասը քշվել էր գերության, մի մասը խաբէությանը ողջակիզվել Նախիջևան և Խրամ քաղաքների եկեղեցիներում, իսկ որոշ նախարարներ և իշխաններ, պաշտոնների գայթակղությունից դրդված և ծանր հարկային քաղաքականությունից խուսափելու համար, խնամիական կապեր էին հաստատել արաբների և մյուս այլազգիների հետ: Կաղանկատվացին, խոսելով VII դարում տարածված այդ երևույթների մասին, նշում է, որ «Այն ժամանակ Աղվանքի ազգապիղծ գլխավորներն անօրինակ խառնակությամբ պղծվեցին...», «Սրանց անսանձ լրբությունը և ապօրինի ամուսնությունը երանելի հայրապետ Ուխտանեսը անեծքով արգելեց: Դրանք, դարձի չգալով, իրենց գործած չարիքների մեջ ամենքն էլ բնաջնջվելով՝ վերացան երկրից»:¹²

ԺԱ կանոնը հեթանոսի հետ ամուսնանալն ավելի չար և վատթարագույն հանցանք է համարել քան շնությունը, իսկ վերջինս բնութագրվում է որպէս ամուսիններից մեկի կամ մյուսի անհավատարմություն (դավաճանություն), այսինքն՝ ամուսնացած անձանց սեռական հարաբերությունը հակառակ սեռի այլ անձանց հետ: Հայոց եկեղեցին խիստ պատիժներ է սահմանել նման արարք կատարողների նկատմամբ: Թաղետու առաքյալին վերագրվող կանոնների ժԸ գլխի համաձայն՝ «Շնու-

թյուն անողը թող երեք տարի ապաշխարի, պահք պահի, բացի շաբաթ, կիրակի և տերունական օրերից, չորրորդ տարուն թող հաղորդվի», ԻԲ գլուխը նշում է, որ «Եթե ամուսնացած կինը շնացավ, թող տասներկու տարի ապաշխարի և ապա թող հաղորդվի»:¹³

Շահապիվանի կանոններն ավելի են ստույգացրել պատժաչափերն ընտանեկան հավատարմությունը խախտողների՝ «շնացողների», նկատմամբ՝ ապաշխարանքից բացի նախատեսելով նաև ծեծ և տուգանք: Ակնհայտ է, որ ժԱ կանոնը, հեթանոսի հետ ամուսնությունը շնությունից ավելի ծանր հանցանք համարելով, պատժատեսակի և պատժաչափի հարցերով պետք է ղեկավարվեր Շահապիվանի և Թադեոս առաքյալին վերագրվող կանոնների սանկցիաներով:

Մենք կարծում ենք, որ պետականության բացակայության պայմաններում Հայոց եկեղեցին ազգային արժեքների պաշտպանության խնդիր էր դրել, ուստի Պարտավի ժողովի ժԱ կանոնով սահմանված հեթանոսի հետ ամուսնության արգելքը, դավանականից բացի, նաև քաղաքական ենթատեքստ է ունեցել:

Առհասարակ, Հայոց եկեղեցին և հայ ժողովուրդը դավանակցությամբ՝ իբրև պսակադրության անհրաժեշտ պայմանի, հարազատ են մնացել: Այդ առիթով պատմության մեջ մի շարք յուրահատուկ դեպքեր են արձանագրվել: 1848 թվականի օգոստոսին, Ղրիմի հայկական եկեղեցիներից մեկում, կատարվում էր աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու և լյութերականություն դավանող Ջուլիա Գրեսի պսակադրության արարողությունը՝ այն պայմանով, որ նրանցից ծնված երեխաները կնկրտվեն հայկական սուրբ ավագանում: Ծովանկարչի 4 դուստրերն էլ հետագայում ստացան Հայոց եկեղեցու մկրտություն: Սակայն, 22 տարի անց, ընտանեկան խնդրով, Այվազովսկին վերստին դիմեց Հայոց եկեղեցուն՝ այս անգամ Սուրբ Էջմիածնի սինոդից խնդրելով լուծարել իր պսակը՝ շոտլանդուհի կնոջ հետ: Եվ միայն 1877-ին երկրորդ անգամ ամուսնանալու իրավունք ստացավ: Մեծանուն նկարիչը ամուսնացավ հայազգի Աննա Բուռնազյանի հետ՝ եկեղեցական պսակով՝ Սիմֆերոպոլի հայկական եկեղեցում:

Պարսավելի արարք է համարվել նաև դավանափոխության պայմաններում քրիստոնեական մեկ այլ եկեղեցուն կատարված պսակադրությունը: Հայ գրող և դրամատուրգ Ալ.Շիրվանզադեն իր լավագույն երկերից մեկում՝ «Քառս» վեպում, մի հիշարժան դեպք է նկարագրել: Վեպի գլխավոր հերոսը՝ Սմբատ Ալիմյանը, օրինական կարգով ամուսնացած էր ռուսական եկեղեցում՝ ռուս կնոջ հետ: Սակայն հայրը՝ Մարկոս աղա Ալիմյանը, պայմանով կտակ էր կազմել, առ այն, որ Սմբատն իրավունք չուներ իր բաժին ժառանգությունը կտակել ոչ իր «օտարագ-

գի» կնոջը, և ոչ էլ իր զավակներին: Միայն կնոջից բաժանվելու և հայ աղջկա հետ ամուսնանալու դեպքում նոր կնոջից ծնված զավակները կհամարվեն օրինական ժառանգներ:

ԺԳ կանոնը երրորդ անգամ ամուսնությունը (երրորդ պսակ) անվանում է խառնակություն, պղծագործ շնություն, անքավելի հանցանք: Եռամուսնության մեջ գտնվողներն ապաշխարությամբ իրենց մեղքերը ջնջելու համար, նախ, պետք է բաժանվեին միմյանցից և նոր արժանի լինեին ապաշխարությանը, իսկ այդպիսի ամուսնությունների պատճառ հանդիսացած քահանան պետք է կարգալույծ դառնար և նզովվեր: Մինչև Պարտավի Բ ժողովի կանոնախմբի ընդունումը՝ Հայոց եկեղեցու կանոններով եռամուսնության հարցը կարգավորված չի եղել, ուստի հետևել են օտար, մասնավորապես, Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվող կանոններին, որոնց ուժով եռապսակները ենթարկվել են ապաշխարության՝ 5 տարի ժամկետով, որից հետո պսակը համարվել է օրինավոր: Եթե Բարսեղ Մեծի մոտ եռամուսնությունը համարվում է ոչ պսակ, այլ բազմակնություն կամ անառակություն, ապա մեր կողմից քննարկվող կանոնը խստացնում է հանցակազմի շեշտադրումները և պատժի նշանակման պայմանները: Կանոնը պատասխանատվություն է նախատեսում ոչ միայն զանցառուների, այլև պսակադրի, տվյալ դեպքում՝ քահանայի համար: Կանոնի սանկցիան սահմանում է պատժի 3 տեսակներ՝ ապաշխարանք, եկեղեցական կարգից զրկում և նզովք, կամ բանադրանք:

Ապաշխարանքը՝ հոգևոր իշխանության կողմից զանցավորի գործած մեղքի համար եկեղեցում հավատացյալների հետ աղոթելու իրավունքից զրկելն է: Նույնիսկ քրեորեն պատժելի արարք կատարողների նկատմամբ պատիժ նշանակելուց հետո՝ նրանք եկեղեցու կողմից ենթարկվել են ապաշխարանքի: Ապաշխարանքը նշանակվել է ժամանակավոր՝ մեկից քսան տարի ժամկետով և ցմահ, որի դեպքում ապաշխարվողը մեղքը զղջալու դեպքում մահվան ժամին կարող էր հաղորդվել: Ժամանակավոր ապաշխարանքն ունեցել է իր տարատեսակները.

ա) լացողներ, որոնք պիտի կանգնեին միայն եկեղեցու դռանը, դրսից լսեին ժամերգությունը, աղոթեին արցունքախառն աչքերով ու խնդրեին եկեղեցի մտնող հավատացյալներին իրենց աղոթքում հիշել ապաշխարողի անունը: «Հարություն և Մանվել» ինքնակենսագրական վեպում Ղ.Աղայանը նշելով, որ իր պապը՝ Աղանց Վերդին, Բուլնիսի Դադեթ Խաչեն գյուղն էր գաղթել Արցախի Սեյդի շեն գյուղից (ներկայիս Ասկերանի շրջանի Խաչեն գյուղը), միաժամանակ հայտնում է, որ բազմաթիվ քաջագործություններից բացի՝ Վերդի պապն իգիթին անհարիր մի արարք էր կատարել՝ երիտասարդ ժամանակ սպանել է մի քնած մարդու, որի համար որպես ապաշխարություն Դադեթի Խաչեն եկեղե-

ցու բակում մի փռչնի ծառի տակ մինչև կյանքի վերջն ապաշխարում էր՝ չհամարձակվելով մտնել եկեղեցի: Մեռնելիս ծերունին կտակ արավ, որ այդ ծառի տակ էլ թաղեն իրեն: Եվ կտակը կատարվեց,

բ) դրսի ունկնդիրներ, որոնք եկեղեցու գավթում կանգնած իրավունք ունեին լսել ժամերգությունը, աղոթել առանց եկեղեցու ներսը մտնելու և առանց լսելու պատարագի խորհուրդը,

գ) ներսի ունկնդիրներ, որոնք կանգնում էին եկեղեցու ամբիոնի հետևում, ծնկաչոք կամ երեսնիվայր աղոթելով՝ ապաշխարում էին իրենց մեղքը և դուրս գալիս՝ չարժանանալով պատարագի խորհուրդին,

դ) հավատացյալների հետ միասին կանգնողներ, որոնք իրավունք ունեին եկեղեցում մնալ, պատարագին ներկա լինել և վերջում դուրս գալ, բայց հաղորդվելու և ընծայաբերելու իրավունք չունեին մինչև ժամկետի լրանալը:

Եկեղեցական կարգից զրկելու դեպքում (կարգալույծ անել) նախկին հոգևոր աշխատողը հեռացվում էր հոգևոր իշխանությունից և դասվում աշխարականների շարքին:

Նզովքի կամ բանադրանքի էությունը կայանում է նրանում, որ մեղավորը հեռացվում է Հայ առաքելական եկեղեցուց և զրկվում է ամեն տեսակի ծիսակատարություն ստանալու իրավունքից: Օրինակ, քահանան չի գնում նրա տունը, ընտանիքի անդամները չեն հաղորդվում, մեղքը չզղջալու դեպքում նզովքի ենթարկվածի դիակն անթաղ է մնում կամ ամփոփվում է հասարակական գերեզմանոցից հեռու: Նզովողն իրավունք ունի նզովյալից մեղքը վերցնել:¹⁴

ԺԶ (16) կանոնը վերստին դատապարտելի երևույթ է համարում նախկինում արգելված մերձամուսնությունը և կանխարգելիչ կարգեր սահմանում. «Առաջներում մեր սուրբ հայրերն իրենց ժամանակներում արգելում էին ազատներին և անազատներին արյան մերձավորությունը: Այժմ մեզ մոտ, մանավանդ ազատների համար փոխված ենք տեսնում հայրերի կանոնը, քանի որ միանում են իրենց մերձավորներին անկարգ ամուսնությունամբ: Այսուհետև մինչև չորրորդ սերունդը չպիտի համարձակվեն ամուսնացնել, ապա թե ոչ, կնզովվեն մեր կողմից, և իրենք պատասխան կտան Աստծուն՝ համապատասխան նրա դատաստանի մեծությանը»:

Մերձամուսնության այլանդակ սովորույթը տակավին արգելված էր Համնուրաբիի օրենսգրքում և Մովսիսական օրենքներում: Ըստ Մովսես մարգարեի Ղևտացոց գրքի՝ չէր թույլատրվում հարաբերություն ունենալ մերձավոր հարազատների՝ մոր, քրոջ, աղջկա, հորաքրոջ, մորաքրոջ, հարսի, թոռան և այլոց հետ: Մովսիսական օրենքներում մերձամուսնության արգելքն ազգակցական կապերով հասցված էր մինչև 4-րդ

աստիճան, իսկ խնամհական կապերով՝ ներառյալ 2-րդ աստիճան:¹⁵

Գաղտնիք չէ, որ հեթանոս հայերին ևս բնորոշ է եղել մերձամուսնության սովորույթը: Քրիստոնեության հաստատման պայմաններում Յայոց եկեղեցու կողմից անողոք պայքար էր մղվում այնպիսի խորք երևույթների դեմ, ինչպիսիք են հարճությունը, բազմակնությունը, բազմամայրությունը, մերձավոր ազգականների և բարեկամների, խորք մոր կամ հոր կնոջ, քրոջ, հորաքրոջ, մորաքրոջ, եղբոր և քրոջ, դստեր, երկու քույրերի, եղբոր այրիացած հարսի հետ ամուսնանալը և այլն: Սակայն պայքարը դժվարանում էր նրանով, որ Արշակունյաց թագավորության կործանումից հետո Սասանյան Պարսկաստանն ամեն ինչ գործադրում էր հայերին պարսկական կրոնին՝ մազդեականությանը (կրակապաշտություն) հաղորդակից դարձնելու համար: Այդ է մեզ հուշում պատմիչ Եղիշեն, ով «Վարդանի և Յայոց պատերազմի մասին» գրքում մեջբերում է հայերին ուղղված պարսից արքունիքի հրամանը՝ հավատափոխության մասին. «Պետք է կարճվի և արգելվի սուրբ ամուսնության օրենքը, որ ունեին նախնիներից սուրբ քրիստոնեության համաձայն, մեկ կնոջ փոխարեն թող շատ կանայք ունենան, որպեսզի հայ ազգն աճի, բազմանա: Աղջիկներն ամուսնանան իրենց հայրերի հետ, և քույրերը՝ եղբայրների հետ, մայրերը չխորշեն իրենց որդիներից, այլ և թոռները մտնեն իրենց պապերի անկողինը»:¹⁶

Պարսից արքունիքի հրամանը ցույց է տալիս, որ V դարի կեսերին Յայաստանում և Յայաղվանքում հաղթանակել էր միակնության գաղափարը, իսկ միակնությունը (հունարեն՝ մոնոգամիա) ամուսնության և ընտանիքի պատմական ձև է, որի դեպքում հակադիր սեռերի երկու ներկայացուցիչներ գտնվում են ամուսնական միության մեջ: Միևնույն ժամանակ, մերձամուսնությունը դեռևս շարունակվում էր, չնայած այն արգելված էր ինչպես Աշտիշատի և Շահապիվանի ժողովների կանոններով, այնպես էլ Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությամբ: Եթե Աշտիշատի ժողովի կանոնները մերձամուսնության աստիճանների տարբերակում չէին սահմանում, Շահապիվանինը արգելում էր մինչև 4-րդ պորտի ամուսնությունը, իսկ Վաչագանի Կանոնական Սահմանադրությամբ՝ մինչև 3-րդ պորտը, ապա Պարտավի ժողովի ԺԶ կանոնը նորից վերադարձավ Շահապիվանի ժողովի կանոններին: Կանոնը միևնույն ժամանակ հատուկ կերպով շեշտում է, որ մերձամուսնության արգելքը խախտվել է «մանավանդ ազատների (ազնվականների) համար»:

Մերձամուսնությունը Կաղանկատվացին անվանում է «պոռնկություն», ի վերուստ տրված պատիժ: Ահա այդ հարցի կապակցությամբ պատմիչի աշխատությունից մեջբերում ենք մի հետաքրքիր հատված.

«Սիմոնից հետո Աղվանքի հայրապետական աթոռն է նստում երջանիկ Միքայելը և ապրում է երեսունհինգ տարի: Նրա օրոք Աղվանքի իշխանները ամուսնանում էին իրենց արյունակիցների հետ. այսպես՝ Վախթանգի որդի Վարազմանի թոռ Վարազոն իր թոռնակից Վարդանուհուն է առնում: Տեր Միքայելն արգելում է նրան, ասելով, թե մի՛ հանդգնիր առնել, որովհետև թոռնակիցներ եք: Իսկ նա, կորստյան միտք հղանալով, գրում է վրաց կաթողիկոս Թախլեին, որ վերջինս օրհնի իր անօրինական ամուսնությունը: Իսկ այն չարափառ մարդն այսպես է առաջարկում. «Եթե դուք ընդունում եք իմ դավանանքը, օրհնված եք, իսկ եթե մնում եք աղվանից ավանդություններին հավատարիմ, ձեր գործն է»: Այդ ժամանակ Աղվանքի կաթողիկոս Միքայելն իրեն ենթակա եկեղեցու ուխտի ժողով է անում և իր մոտ կանչում հռչակավոր Սողոմոնին, ով Մաքենացիների սուրբ ուխտի առաջնորդն էր, իսկ այդ ուխտն իր ժամանակին Չայաստանի պարծանքն էր: Եվ նրանց բոլորին հավաքեցին Շամքորի Բերդ վանքում, ովքեր միաբան ժողովով նզովեցին Վարազոյի տունը: Միևնույն ժամին արաբները հասան և մոր գրկում սրով փողոտեցին նրա մի որդուն, իսկ մյուս որդուն ձին տարավ, սպանեց»: ¹⁷ Վերջին փաստը և պատմիչի կողմից վկայակոչված՝ մարդկանց կյանքից զրկելու մի շարք այլ տվյալներ, բերում են մեզ այն համոզման, որ արաբական տիրապետության պայմաններում երկրի պատժիչ քաղաքականության մի մասը գտնվել է արաբների ձեռքին:

Մեր ձամուսնության տեսակներից մեկն էլ եղբոր այրու հետ ամուսնությունն է, որի վերապրուկները չեն վերացել նաև մեր օրերում: Գիտության մեջ դա կոչվում է լևիրատ (տեգրամուսնություն): Լևիրատի սովորույթի համաձայն՝ այրի մնացած կինը պարտավոր էր ամուսնանալ միայն մեռած ամուսնու այս կամ այն հարազատներից մեկի հետ: Դա բացատրվում էր նրանով, որ ընտանիք բերված կինը համարվում էր այդ ընտանիքի սեփականությունը: Նա ոչ մի դեպքում տնից հեռանալու իրավունք չուներ և պարտավոր էր, թեկուզ և իր կամքին հակառակ, կենակցել տան որևէ այլ տղամարդու հետ: Եթե լևիրատը երբևէ թույլատրելի է եղել, դարեր հետո դիտվեց որպես հանցավոր արարք, չնայած իսպառ չվերացվեց: Երբ մահացավ մեծամուն կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարովի եղբայրը, նա ցանկացավ ամուսնանալ եղբոր կնոջ հետ, սակայն Չայոց եկեղեցին մերժեց պսակի կատարումը եղբոր այրու հետ՝ պսակի չհասության պատճառով: Առկա էր պսակի կանոններով սահմանված խնամիական կապի արգելքը:

Համաշխարհային կրոններից մեկը՝ իսլամը, նույնպես բացասական է վերաբերվում մեր ձամուսնության սովորույթին և արգելում ամուսնություն կնքել մոր, քրոջ, աղջկա, մորաքրոջ, հորաքրոջ, ստնտու մոր և

քրոջ հետ: Մերձամուսնությունն արգելող նորմեր են սահմանված նաև Թալմուդի օրենսդրությամբ:

Խորհրդային Միության օրենսդրությունը մերձամուսնությունը ևս ամուսնությունը բացառող հանգամանք է համարել և չի թույլատրել ամուսնություն՝ ուղիղ վերընթաց և վայրընթաց ազգակցության մեջ գտնվող անձանց միջև, հարազատ և խորթ եղբայրների ու քույրերի միջև:¹⁸ ԼՂՀ և ՀՀ ներկայումս գործող ընտանեկան օրենսգրքերն ամուսնացողների մերձավոր ազգակցական կապն ավելի են ընդարձակել և արգելել ամուսնություն կնքել՝ մերձավոր ազգականների (ուղիղ վերընթաց ու վայրընթաց ազգականների՝ ծնողների ու զավակների, պապի, տատի ու թոռների, ինչպես նաև հարազատ և համահայր կամ համամայր եղբայրների ու քույրերի, մորաքրոջ, հորաքրոջ, հորեղբոր և մորեղբոր զավակների) միջև:¹⁹

Մերձամուսնությունը համարվում է արյունապղծություն և կենսաբանական առումով բերում է սերնդի սպառնալու: Ցանկացած երկրի հիմնական բնութագրիչներից մեկն էլ ժողովրդագրությունն է: Հաշվի առնելով, որ մերձամուսնության պատճառով շատ սերունդներ են անհետ վերացել, հանգչել, ուստի աշխարհի ժողովրդավարական երկրները և ժամանակակից գիտությունը բացասաբար են վերաբերվում հարազատների միջև ամուսնությանը: Ներկայումս ժառանգական հիվանդությունների թիվն անցնում է 300-ից: Ամուսնացող զույգերը նույն արյունն ունենալու դեպքում մեծացնում են ոչ լիարժեք սերունդ տալու հավանականությունը և դրանով իսկ անտեսում հասարակության մեջ ձևավորված բարոյաէթիկական նորմերը:

Պարտավի եկեղեցական ժողովի ԻԳ (23) կանոնը, մեզ թվում է, ոչ թե ամուսնաընտանեկան, այլ կենցաղային բնույթ է կրում, որի ուժով արգելվում էր դաշտանի մեջ գտնվողների պսակն օրհնել. «Աղջիկ խաւսեալ առն, թէ ապարահի իցէ, մի՛ իշխեսցեն քահանայքն այնպիսւոյն պսակ դնել կամ զուգել ընդ առն յամուսնութիւն, մինչև սրբեսցի յապարահէն եւ ապա ամուսնասցի»:

Վերոնշյալ կանոնների վերլուծությունը մեզ թույլ է տալիս կատարելու հետևյալ եզրահանգումները.

ա) արաբական տիրապետության պայմաններում (650-910թթ.) իսլամի գաղափարախոսությունը լրիվությամբ կլանեց Կուր գետի ձախափնյա ցեղերին և ժողովուրդներին, իսկ աջափնյա բնակիչները, որոնք հիմնականում հայեր էին, բոլոր միջոցներով պայքարեցին իրենց ինքնությունը պահպանելու համար: Դաժան պայմաններում պայքարը տարվում էր երեք ուղղությամբ՝ խազարական ցեղերի հեթանոսության,

բյուզանդական քաղկեդոնության և արաբական մահմեդականության դեմ: Առավել մեծ վտանգը գալիս էր արաբների կողմից, քանի որ նրանք իրենց նվաճած երկրներում մահմեդական գաղութներ էին ստեղծում,

բ) Պարտավի Բ ժողովի կանոնախումբը միջնադարյան Հայաստանի պետության և իրավունքի պատմությունն ուսումնասիրողների համար խոշոր պատմագիտական նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ է հանդիսանում: Չխորանալով պատմության մեջ՝ կարող ենք միայն ասել, որ արաբական տիրապետության պայմաններում նախկին աշխարհագրական, ընդհանրական «Աղվանք» տեղանվան տակ (արաբների մոտ՝ «Առան») հիմնականում նկատի էր առնվում Արցախ և Ուտիք նահանգների բռնած տարածքը, իսկ «Աղվանից» անունը կրող եկեղեցին ընդամենը Հայոց եկեղեցու մի ճյուղն էր՝ ինքնավարության սկզբունքով գտնվելով նրա ծոցում: Բունիաթովական դպրոցի ներկայացուցիչները Պարտավի Բ ժողովի կանոնների մեջ աղվանական լեզվի հետք չգտնելով, մի հակագիտական հիպոթեզ են առաջ քաշել, ըստ որի՝ փաստաթուղթն իրենց նախնիների՝ աղվանների հասարակական-քաղաքական մտքի արդյունքն է, բայց պատմական ճակատագրի առանձնահատուկ ուժով պահպանվել է միայն հայերեն բնօրինակը, իսկ աղվանականը՝ «Գրիգորյան եկեղեցականների կողմից» ոչնչացվել է: Այդ կեղծարարությունը մեծ հաշվով ուղղված է հայ մշակույթը քալանելու և արցախցիներին եկվոր ներկայացնելու համար,

գ) Հայոց եկեղեցիների համար Պարտավի Բ ժողովը սահմանեց առաջին պաշտոնական կանոնը: Եվ եթե Հին և Նոր Կտակարանների կանոնական գրքերի ցանկերը հանդիպում ենք տարբեր հեղինակների մոտ, ապա Բ ժողովի վերջին՝ 24-րդ կանոնը (հողվածը) հիշատակում է Հին Կտակարանի 37 գրքեր՝ իբրև կանոնական, իսկ Նոր Կտակարանի գրքերը չեն հիշատակվում: Ուշագրավ է, որ քրիստոնյա մյուս եկեղեցիները Հին և Նոր Կտակարանների պաշտոնական կանոններ սահմանեցին IX դարում: Ուշագրավ է նաև այն, որ Բ ժողովի կանոնների վերջին հողվածը՝ Հին Կտակարանի Սիրաքի գիրքը, համարվելով չափազանց ուսանելի իմաստություն՝ որպես ընթերցանության նյութ շահեկան է համարվում հատկապես պատանիների համար,

դ) կանոնախմբի ամուսնաընտանեկան իրավունքին վերաբերվող նորմերն առաջին հերթին նպատակ են հետապնդել պետականության բացակայության պայմաններում պահպանել հայ էթնոսը, հայ ժողովրդի դիմագիծը կամ հայ ինքնության որակը, որի հիմքերի հիմքը հայ ավանդական ընտանիքն է հանդիսացել: Երիցս ճիշտ է Հայոց հայրապետ Խրիմյան Հայրիկը (1882-1907թթ.), երբ գրում է, որ ժողովուրդը, եթե լուսավորվում է, իր լույսն ընտանեկան ճրագից է, եթե միակամ է,

իր ոգին ու կապն ընտանիքն է, եթե հարստանում է՝ իր գանձարանն ու գանձապետն ընտանիքն է, եթե տունն ու սեղանը բարելից ու առատ է՝ արդյունաբեր անդաստանն ընտանիքն է,

ե) արաբական տիրապետության շրջանում Հայոց աշխարհի և Հայաղվանքի քաղաքացիական իրավունքի, առավելապես ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների դատաիրավական լծակը գտնվում էր եկեղեցու ձեռքին: Այդ իմաստով Պարտավի Բ Ժողովի կանոնախումբը հին հայ իրավունքի խոշոր գրավոր հուշարձան է հանդիսանում, որի աղբյուրներն են համարվել Հին Կտակարանի կանոնական գրքերը, Աշտիշատի, Շահապիվանի, Դվինի եկեղեցական ժողովների կանոնները և Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությունը, որոնք քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում թարմացվել, վերասրբագրվել և նորովի մեկնաբանվել են: Հաշվի առնելով, որ պետականության բացակայության պայմաններում երկրի պատժիչ և հարկային քաղաքականության հիմնական մասը գտնվել է արաբների ձեռքին, ուստի, բավարար ապացույցների բացակայության պատճառով, աշխարհական դատարանների մասին ձեռնպահ ենք մնում որևէ խոսք ասելուց: Միևնույն ժամանակ, կանոնների ընդհանուր վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Հայաղվանքում գործել է հոգևոր եկեղեցական դատարանների քառաստիճան համակարգ, որի բարձրագույն ատյանը կաթողիկոսական դատարանն է եղել: Դա հիմնավորվում է նրանով, որ արդեն VI դարի 2-րդ կեսին Հայոց Արևելից կողմանքում ստեղծվել էր կաթողիկոսություն, և ժողովին մասնակցում էր նաև Աղվանքի Դավիթ կաթողիկոսը, և որ կանոնախմբի մի շարք նորմեր վերաբերում են եպիսկոպոսների, քորեպիսկոպոսների, մի մասն էլ քահանաների և երեցների իրավունքներին ու պարտականություններին,

զ) թեկուզ հայ իշխանական տների մի մասը բնաջնջվել էր արաբների կողմից, բայց երկրի ազատության և անկախության գաղափարը դեռ չէր խամրել հայ քաղաքական վերնախավի մեջ: Հենց միայն այն հանգամանքը, որ բացի հոգևոր այրերից, Պարտավի ժողովին մասնակցել են նաև Հայաստանի նախարարական խոշոր տների ներկայացուցիչներ՝ Բագրատունյաց, Արծրունյաց, Սյունյաց և այլ պատվական ազատներ, դա պատահականություն չենք համարում, այլ գտնում ենք, որ երկրի հոգևոր և աշխարհիկ այրերը համաձայնեցված քայլեր են կատարել հայոց լեզուն և մշակույթը պահպանելու, երկրի ժողովրդագրական անվտանգության առաջ ծառայած խնդիրները գոնե կանոնական իրավունքի նորմերի միջոցով դիմագրավելու համար: Միայն Բագրատունյաց տոհմից Սահակ և Սմբատ Բագրատունիների մասնակցությունը վկայում է, որ իրենց նպատակներին հասնելու համար նրանք որքան կարևոր նշանակություն

էին տալիս Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհին: Իսկ «Բագրատունիները, որ ձեռքերն անմիջապէս չեն երկարում դեպի սուրը, այլ դնում են ճակատին ու խորհում»²⁰ շնորհիվ IX դարի 2-րդ կեսերին Մուշում, Տարոնում, Վասպուրականում, Արցախում և այլ վայրերում ծագած հակաարաբական ապստամբությունների, որոնք փոխեցին ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ հայերի, կարողացան վերականգնել հայոց պետականությունը (885-1045թթ.): Միայն Արցախի հարավային հատվածում Առանշահիկ իշխան Եսայի Աբու-Մուսեն 28 անգամ չափվեց ամբողջ Անդրկովկասը հրի մատնած արաբ զորավար Բուղայի բանակների հետ: Չնայած վերջում խորամանկությունը հաղթեց քաջությանը և հերոսը քշվեց տաժանակրության, բայց պայքարը շարունակեց քաջ իշխանի քաջ թողը՝ Գագիկը, որը Բագրատունիների գերագահության ներքո վերականգնեց անկախությունն Արցախի հարավային մասում, իսկ «Արևելից մեծ իշխան Յանամը» կամ Յանամ թագավորը՝ Արցախի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում: Վերջինիս գերեզմանը գտնվում է Արցախի Ավետարանոց գյուղի Գայանեի գերեզմանոցում:²¹ Եթե մեր հարևանների ձեռքը հասու չի եղել Յանամ թագավորի տապանաքարին, ապա նրանք շուրջ կես դար առաջ Արցախի Տիգրանակերտի ավերակներից ոչ հեռու հայտնաբերելով Յանամի ավագ որդու տապանաքարը՝ հայերեն արձանագրություններով, այն տեղափոխել են Ադրբեջանի պետական թանգարանի բակ²² և ո՞վ գիտի այն ներկայումս որտեղ և ի՞նչ վիճակում է գտնվում,

է) կանոններն արտահայտել են հայ ժողովրդի բոլոր խավերի կամքը, որովհետև մի շարք նորմեր ուղղված են եղել ժողովրդի բարեկեցության բարձրացմանը: Այսպէս, Ա կանոնն ազդարարում է, որ եկեղեցու այրերը ժողովրդի ցավերը և հոգևոր պիտույքները չհոգալու պատճառով պետք է կարգալույծ լինեն, իսկ մեկ այլ կանոն պարտավորեցնում է եպիսկոպոսներին՝ վերանորոգել անկելանոցները և հոգ տանել կարոտյալներին ու մուրացկաններին խնամելու համար: Անտարակույս, առաջին մարդկանց կարգավիճակով Յայաստանի և Արցախի հոգևոր այրերի և աշխարհիկ տերերի մասնակցությունը ժողովին, վկայում է, որ պետական անկախությունը ձեռք է բերվում միայն ու միայն ազգային միասնությամբ և հավաքական ուժով, մի գաղափար, որն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: Սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ կանոնները դուրս են գալիս եկեղեցական փաստաթղթի շրջանակներից՝ ներկայանալով որպէս խոշոր աշխարհիկ-եկեղեցական ու իրավական վավերագրեր հայ ժողովրդի միջնադարյան պետականությունը և իրավունքը լուսաբանելու համար: Այդ առումով Պարտավի Բ ժողովի կանոնախումբը նույնպէս Արցախի Յանրապետության պետականության կայացման կարևոր հիմքերից մեկն է հանդիսանում:

ԴԱՎԻԹ ԱԼԱՎԿԱ ՈՐԴՈՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ

*Ճշմարտությունը չի սիրում երեսպաշտություն,
որովհետև Աստծո առաջ պիղծ է երեսպաշտությունը:*

Դավիթ Ալավկա որդի

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին, ով նաև հայտնի իրավագետ էր, իր աթոռակալության տարիներին (717-728թթ.) կարողացավ մեկ ժողովածուի մեջ հավաքել գոյություն ունեցող եկեղեցական կանոնները՝ կազմելով «Կանոնագիրք Հայոց» անվամբ հանրահայտ աշխատությունը:

Հ.Օձնեցու ժամանակ, Հայոց Կանոնագիրքը կազմված էր 24 կանոնախմբերից, իսկ նրա մահից հետո Կանոնագրքում առաջին լրացումը կատարել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին (946-964թթ.), և այդ լրացումը եղել է Պարտավի Բ ժողովում ընդունված կանոնախումբը՝ 25 (ԻԵ) համարի տակ՝ Հ. Օձնեցու կողմից մտցված վերջին՝ 24 (ԻԴ) կանոնախմբից անմիջապես հետո:¹ Եվ դա պատահական չէ, ու հասկանալի է, որովհետև ժամանակագրական առումով Պարտավի կանոնախումբն ամենամոտն է Հ. Օձնեցուն: Մյուս կողմից, պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ Պարտավի Բ ժողովից հետո մյուս եկեղեցական՝ 842թ. Երնջակի, 970թ. և 1036թ. Անիի, 1002թ. Հարքի, 1179թ. Հռոմկլայի և 1204թ. Սսի ժողովները համապարտադիր բնույթ ունեցող կանոններ չեն սահմանել: Ուշագրավ է նաև այն, որ Կանոնագիրքը X դարի վերջին իր մեջ ներառում էր 40, իսկ XVII դարում՝ 98 կանոնախմբեր: Արդեն X դարում Կանոնագրքի մեջ մտցված էր նաև Արցախի Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությունը:

«Հայոց Կանոնագիրք»-ը համընդհանուր ճանաչում գտած իրավագիտական խոշոր աշխատություն է, որի որոշ դրույթներ մինչև XX դարի 20-ական թվականները կիրառվել են Հայաստանում և հայկական գաղութներում: Կանոնագիրքը կարգավորել է ոչ միայն եկեղեցական, այլև քրեական, քաղաքացիական, ամուսնաընտանեկան բնագավառների բազմաթիվ հարաբերություններ: Կանոնագրքում հանցագործության և պատժի հարցը լուծվել է քրիստոնեական կրոնին բնորոշ մոտեցմամբ. հանցագործը ոչ թե մարմնական կամ նյութական պատժի է ենթարկվել, այլև հատուցել է ապաշխարությամբ: Գերադասելի էր բա-

րոյական դատապարտման հանգամանքը, իսկ առավելագույն պատժաչափը նզովքն էր, որը կիրառվել է ծանր հանցագործություններ կատարած անձանց նկատմամբ:

Հայ ժողովուրդը IX դարի 2-րդ կեսին կարողացավ վերականգնել իր կորցրած պետականությունը: Բագրատունյաց թագավորության (887-1045թթ.) սահմանները տարածվեցին մինչև Կովկասյան Մեծ լեռնաշղթան: Գագիկ Ա-ի թագավորության օրոք (997-1020թթ.) Արցախ և Ուտիք նահանգների հիմնական մասը՝ Փառխոսի, Խաչենի և Քթիշի իշխանությունների անվան տակ մտնում էին Բագրատունյաց թագավորության կազմի մեջ²: Ոչ հեռու անցյալում, Արցախի Տիգրանակերտի թիկունքում (արևմտյան կողմից) բարձրացած Վանքասարի գագաթին կառուցված միջնադարյան եկեղեցու բակում գտնվող խաչարձանի վրա եղել է հետևյալ վիմագիր արձանագրությունը. «Ես Շահանշահ որդի Աշոտայ կանգնեցի գխաչս հոգւո իմոյ»:³ Ոչ մի կասկած չի հարուցում, որ խաչը կանգնեցվել է քաջակորով Բագրատունիների թագավորության տարիներին, որոնցից մի քանիսը կրում էին «շահնշահ» (արքայից արքա) տիտղոսը: Իսկ Հայոց Արևելից կողմանքի տերերը հանդես էին գալիս որպես փոքրիկ «ինքնակալներ», «արքայիկներ», «իշխանաց իշխաններ»: ԼԴՅ Մարտունու շրջանի Թաղավարդ գյուղից դեպի Տումի գյուղը տանող ճանապարհի վրա (Մարտունու և Հաղրուքի շրջանների սահմանագծին) կա մի հին ուխտատեղի՝ Ջուխտ Բարևածառ (ճոխտ Պռվածառ) անունով, որի ավերակ երկու եկեղեցիներից մեկի խաչքարի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը. «Սուրբ Պօղոս: Յամս Աստուածապատիւ և հոգևոր Տեառն Յովհաննիսի Ամարասայ եպիսկոպոսի և պետության Տեառն Գագիկայ Աղուանից (նեղ իմաստով՝ Արցախ-Վ.Հ.) իշխանաց իշխանի...»⁴: Թվականն է ՆԽԶ= (446+551=997թ.): Արձանագրությունը հուշում է, որ Արցախի տիրող իշխանաց իշխան (իշխողների իշխող) բարձրաստիճան տիտղոսը ճանաչվել է Բագրատունիների կողմից և որի ենթակայության տակ գտնվող վարչա-քաղաքական միավորն ունեցել է պետությանը բնորոշ գծեր և հզոր պատվար է հանդիսացել Բագրատունյաց թագավորության արևելյան կողմանքի համար:

Բագրատունյաց թագավորության տարիներին երկրի միակ ազգային օրենսդրությունը Հայոց Կանոնագիրքն է եղել: Վերջինս, բնականաբար, չէր կարող լրիվությամբ կարգավորել երկրի իրավական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և քաղաքական հարաբերությունները, ուստի բազմաբնույթ հարցեր կարգավորվել են նաև հռոմեական և

հունա-բյուզանդական իրավունքի նորմերով: Իսկ դա նշանակում է, որ Բագրատունիների ժամանակաշրջանի հայ իրավական միտքը և իրավունքը գործել են նաև Հայոց Արևելից կողմանքում՝ պատմության մեջ միշտ միաձուլվ Արցախ և Ուտիք նահանգներում:

Բագրատունյաց թագավորությունը գոյատևեց ընդամենը 158 տարի և չկարողանալով դիմագրավել քրդական և թուրք-սելջուկյան հրոսակախմբերի հարձակումներին, դադարեց գոյություն ունենալուց: Այդ վաչկատուն ցեղերը Հայաստանի խոշոր քաղաքներում ստեղծեցին իրենց իշխանությունները (եմիրությունները): Իրանական-քրդական ցեղախմբերից մեկին՝ Շեղադյաններին, հաջողվեց տիրել Գանձակ քաղաքին, և արդեն XI դարի 2-րդ կեսին քաղաքը դարձավ թուրք-սելջուկների եմիրության կենտրոնը: Միայն մի կարճատև ժամանակով, հյուսիս-արևելյան Հայաստանում շարունակեց գոյատևել Կյուրիկյան կամ Աղվանից հայկական թագավորությունը (972-1113թթ.): Դա մի խոշոր ավատատիրական միավոր էր, որի հարավ-արևելյան սահմանները հասնում էին մինչև Մռավի լեռնաշղթան և Ինջա գետը, այսինքն՝ այդ թագավորությունն իր մեջ ներառում էր նաև Արցախի հյուսիսային տարածքների մի մասը:⁵

Թուրք-սելջուկյան, մոնղոլական և թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում (X–XVIդդ), պատմական Արցախի տարածքների մեծ մասում, որպես հայոց պետականության մի խոշոր բեկոր, որպես քաղաքական մի հզոր միավոր, հանդես է գալիս Խաչենի իշխանությունը, որի տարածքն ընդգրկում էր Սևանա լճի արևելյան ափերը, Մարտունու, Ասկերանի, Աղդամի, Մարտակերտի, Շուշիի, Քաշաթաղի, Շահունյանի (Քարվաճառի) և ներկայումս ադրբեջանցիների ձեռքին գտնվող հայկական Շահունյանի շրջանը: Խաչենի իշխանության մի ճյուղն էլ տարածվել էր Արցախի հյուսիսային մասում՝ «Փառիսոսի թագավորության» անվան տակ: Երկու հայկական իշխանությունները գտնվել են Բագրատունյաց թագավորության հովանու ներքո: Վերջինիս կործանումից հետո, XI դարի 2-րդ կեսին, Արցախի հյուսիսային գավառները գրավվեցին Գանձակում իշխող իրանական-քրդական Շեղադյաններից սերված Փաղունյան տոհմի կողմից: Դա առաջին մահմեդական վարչական ինքնուրույն միավորն էր, որ հաստատվելով Արցախի հյուսիսային մասում՝ «սեպի պես խրվեց Հայոց Արևելից կողմանքի միասնության մեջ և դարձավ տեղական հիմնավոր իշխանությունների ախոյանն ու նրանց մի մասի ոչնչացման պատճառը»⁶:

Թուրք-սելջուկյան տիրապետության պայմաններում գերիշխում էր

մահմեդական իրավունքը, որի հիմքը շարիաթն էր: Շարիաթական դատարանում ոչ մահմեդականների իրավունքները սահմանափակ էին: Ցուցմունքների մեջ նախապատվությունը տրվել է մահմեդական վկայի ցուցմունքներին: Դեռ ավելին, շարիաթական դատարանի դատավորները (մահմեդական լեզվով՝ կազի, կադի) քրիստոնյաների միջև ծագած վեճերը հրաժարվել են քննել:

Ծիշտ է՝ հայ ժողովուրդը զրկվեց պետականությունից, բայց չկորցրեց պետական մտածողությունը: Նման պայմաններում, հայ ժողովուրդը Հայոց Կանոնագրքից ավելի խոշոր փաստաթղթի կարիք էր զգում: Արդեն XII դարում ծնվում և իրականանում է ազգային օրենսգիրք ստեղծելու գաղափարը: Հենց այդ դարում աննախադեպ վերելք է ապրում հայ իրավագիտակցությունը: Ինչպես իրավագիտորեն նշում է հայ իրավունքի խոշոր մասնագետ Խ.Սամուելյանը. «Հայաստանի ժամանակակից քաղաքական և սոցիալական պայմանները սուր կերպով թելադրում էին կատարել այդ վճռական քայլը, հորինելով հայկական օրենսգիրք, որի անհրաժեշտությունը զգացվում էր վաղուց ու անորոշ արտահայտումներով դեգերում էր տիրապետող հասարակական դասակարգերի գիտակցության մեջ»:⁷ Իսկ այդ վճռական քայլը կատարողը և հայ ազգային առաջին օրենսգրքի հեղինակը Դավիթ Ալավկա որդին էր, որի ծննդավայրը պետք է զետեղել պատմական Արցախի հյուսիսային կողմերում, մի երկրամաս, որը հայ ժողովրդին տվել է այնպիսի երևելի այրեր և խոշոր գործիչներ, որպիսիք են Կիլիկյան Հայաստանում հայ իշխանական և թագավորական տոհմի հիմնադիր՝ Հեթումի որդի Օշինը, օրենսդիր և իրավագետ Մխիթար Գոշը, պատմիչներ Կիրակոս Արևելցին, Հովհաննես Իմաստասերը, Վարդան Արևելցին, բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը, հայտնի հետախույզ Իվան (Հովհաննես) Աղայանը, Խորհրդային Միության մարշալներ Հովհաննես Բաղրամյանը, Համազասպ Բաբաջանյանը, ծովակալ Հովհաննես Իսակովը և այլոք:

Մի քանի խոսք Դավիթ Ալավկա որդու ծննդավայրի և Գանձակ քաղաքի մասին: Միջնադարում, բացի նախնիների անունով կոչելուց, տարածված էր նաև հայրանունով կոչելը: Օրինակ, Դավիթ Ալավկա որդի, նշանակում է, որ Դավթի հոր անունն Ալավկա է եղել: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ «Ալավկա որդի» եզրույթը Դավթի մականունն է: Ենթադրվում է, որ Ալավկայի որդին ծնվել է XI դարի 70-80-ական թվականներին, բայց հայտնի չէ, թե երբ է մահացել: Միայն ստույգ տվյալներ կան, որ նա 1140 թվականին, այսինքն՝ Արցախի հյուսիսային մասում տեղի

ունեցած խոշոր ավերիչ երկրաշարժից մեկ տարի հետո (1139թ.), այլևս կենդանի չէր: Այդ երկրաշարժից ավերվեց Արցախի մի մասը և կործանվեց Գանձակ քաղաքը, փլվեց Ալիարակ լեռը ու փակեց իր միջով անցնող ձորակը, գոյացավ ծովակ, որ կա մինչև այսօր: Խոսքը Գյոլ Գյոլ (Կապույտ լիճ) լճակի մասին է, որը գտնվում է ներկայիս Ադրբեջանի արևմտյան մասում՝ համանուն՝ Գյոլ Գյոլ շրջանի տարածքում, Մռավ լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջին, Քյափազ լեռան ստորոտում, Ախսու գետի կիրճում: Նրա շրջակայքը նշված ժամանակաշրջանում մտնում էր Խաչենի մեջ:

Պատմագրության մեջ, չգիտես ինչու տիրում է այն կարծիքը, որ Դավիթը ծնվել է Գանձակ քաղաքում և այս հարցում բոլորն էլ (այդ թվում՝ նաև ադրբեջանցիները) պատմիչ Կիրակոս Արևելցուն են հղում կատարում, որին ևս տվել են Գանձակեցի հորջորջումը: Սակայն փաստերը մեզ այլ բան են հուշում:

Նախ, պատմիչ Կիրակոսն իրեն անվանում է Արևելցի, իսկ Գանձակեցի անվանումը նրան տրվել է ավելի ուշ՝ XVII դարում: Լինելով Ալավկա որդու մասին առաջին հիշատակողը, նա հայտնում է «Ալավկա որդի սուրբ լուսավորիչ Դավիթ վարդապետի» վախճանվելու ճիշտ տարեթվի մասին և միաժամանակ նշում, որ Դավիթ վարդապետը, Արքայություն անունով քահանան և Թոքակերի որդի Գրիգոր վարդապետը Գանձակ աշխարհից էին («Աշխարհէն Գանձակայ»), որտեղից նաև ինքն է:⁸

Հայկական սկզբնաղբյուրների համաձայն՝ XI-XIV դարերում Գանձակի աշխարհը կամ Գանձակի երկիրը համահունչ է եղել Փառիսոսի երկրին, իսկ վերջինս ընդամենն Արցախի գավառներից մեկն էր հանդիսանում և ղեկավարվում էր Առանշահիկ իշխանազունների կողմից: Միայն XI դարի սկզբում գավառը կիսվեց՝ լեռնային մասը մնաց հայոց Բագրատունիներին, իսկ դաշտայինը՝ Գանձակի էմիր Ֆաղլունին:

Այսպիսով, Դավիթ Ալավկա որդին կարող էր ծնված լինել Արցախի հյուսիսային մասի ցանկացած բնակավայրերից մեկում:

Ինչ վերաբերում է Գանձակ (արաբերեն Ջանգա, պարսկերեն՝ Գենջե, թուրքերեն՝ Գյանջա, պահլավերեն և հայերեն՝ Գանձ) քաղաքին, որի անունը կապում են հիմնադրման տեղում «գանձ» հայտնաբերելու հետ, ապա արաբական և հյուսիսային վայրագ ցեղերի պարբերական ասպատակությունների հետևանքով, հայոց Պարտավ քաղաքը X դարի 1-ին կեսից կորցրեց իր երբեմնի համբավը՝ տեղը զիջելով Գանձակ քաղաքին: Վերջինս կառուցվել է Մեծ Հայքի Արշակաշեն (Շակաշեն) գավառում՝ Հայոց 295 (846/847) թվականին:⁹ Մ.Բարխուդարյանցը

պատմական Արցախի դաշտային գավառներից մեկն էլ Շիկաշեն, Շակաշեն, Արշակաշեն, Գանձակ, Գեանջա, Ելիզավետպոլի գավառն է համարում, որն ընկած է Կուր գետի, Կուրակ և Շամքոր գետակների ու դաշտաբերանի տեղամբում:¹⁰ Գանձակը կազմում էր Ելիզավետպոլի նահանգի նույնանուն գավառի հարավ-արևմտյան մասը: ԼՂ ինքնավար մարզի սահմանները որոշելու ժամանակ, Խորհրդային Ադրբեջանը՝ հեռահար նպատակներից ելնելով, 60%-ից ավել հայություն ունեցող հայկական Գանձակը դուրս թողեց ԼՂԻՄ-ի սահմաններից՝ նրա տարածքում կազմավորելով Գետաբեկի, Խանլարի, Դաշքեսանի, Շամքորի և Շահունյանի շրջանները: Տասնյակ հազարավոր բնակչություն ունեցող հայկական Գանձակի երկրամասի և բուն Գանձակ քաղաքի 40.000 հայ բնակչությունն Ադրբեջանի կողմից բռնի տարահանվեց XX դարավերջին՝ որպես հանրապետության էթնիկական զտման արտահայտություն:

Դավիթ Ալավկա որդու ժամանակակիցների տեղեկությունների համաձայն՝ Դավիթը եղել է զարգացած անձնավորություն, տիրապետել է մի քանի լեզուների, նույնիսկ համազգային նշանակություն ունեցող որոշ հարցերում Չայոց կաթողիկոսը հաշվի է առել նրա կարծիքը: Նա ունեցել է վարդապետի կոչում, իսկ վարդապետներն աստվածաբանական բարձր գիտելիքներ ունեցող օրենքների բարձր գիտակներ և մեկնաբանողներ են եղել (ժամանակակից իմաստով՝ գիտության դոկտորներ): Մեծ է եղել վարդապետների ծառայությունը հատկապես հայ իրավունքի զարգացման մեջ: Իրավաստեղծ բնագավառում նրանք նույն դերն են կատարել, ինչ-որ շոմի իրավաբանները:

Բացի առանձին գործերից, Դավիթ Ալավկա որդին գրել է «Կանոնական օրինադրություն» գրվածքը, որը հայ և համաշխարհային իրավական մտքի խոշոր հուշարձաններից մեկն է: Այդ աշխատությունը հայ մատենագրության մեջ ծանոթ է նաև «Չարցունն պեսպես խոստովանութեան բանից և պատահմանց եկելոց» կամ «Վասն պեսպես հարցմունք խոստովանութեանց խրատք զգուշացուցիչք» (այսուհետ՝ նաև Դատաստանագիրք) վերնագրերով: Աշխատության վերաբերյալ առաջին կարծիքները եղել են բացասական (Կ.Նոյման, Գ. Ջարբհանալյան, Յ. Տաշյան, Ս. Չամչյան), ըստ որոնց՝ Դավթի կանոնները մեծ մասամբ «խենթական», «խառնիխուռն» և անիմաստ բաներ են: Սակայն XX դարում վերաբերմունքը փոխվեց: Պրոֆեսոր Խ.Սամուելյանը փաստել է, որ «Չայաստանում որոշ կիրառում ունեցած Դավթի այդ ժողովածուն պետք է դասել ազգային դատաստանագրքերի շարքին, իբրև կողիֆի-

կացիոն աշխատանքի մի փորձ, թեև կատարված անհատական ձեռնարկներով»:¹¹

Հայաստանի պետության և իրավունքի պատմության խոշոր մասնագետներից մեկը՝ Ալ. Սուքիասյանը, իրավամբ գրել է, թե Դավթի Դատաստանագիրքն առաջին հայկական օրենսգիրքն է, որը պարունակում է ինչպես եկեղեցական կանոններ, այնպես էլ աշխարհիկ օրենքներ: Հայ գիտնականները, բանասերները, պատմաբանները, բժիշկները և իրավաբանները այս կամ այն չափով անդրադարձել են շատ տեսակետներից հիանալի այդ հուշարձանին, որը, սակայն, դեռ սպասում է իր հետազոտողին:¹²

Անշուշտ, Դավթի աշխատանքը շուրջ 1000 տարվա հեռավորությունից այլ կերպ չես կարող անվանել: Ու միանգամայն ճիշտ է, որ հայոց առաջին Դատաստանագիրքը դեռևս որևէ մեկի կողմից լուրջ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել, և յուրաքանչյուր հետազոտող այդ աշխատությանն անդրադարձել է այնքանով, որքանով որ այն առնչվել է իր կողմից ուսումնասիրվող առարկային: Բնավ, միտք չունենալով սույն աշխատանքում իրավական տեսակետից լրջագույնս ուսումնասիրելու այդ հուշարձանի բոլոր կողմերը, որը հասկանալի պատճառներով հնարավոր չէր լինի, ուստի կջանանք ցույց տալ Դավթի Ալավկա որդու այն առաջադեմ մտքերն ու գաղափարները, որոնք նորություն էին միջնադարյան հայ իրավունքի համար, և որոնք նույնիսկ ներկա պայմաններում իրենց արդիականությունը չեն կորցրել:

Դավթի աշխատությունն առաջին անգամ աշխարհաբար լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրում (1952, N9-12, 1953, N1-3)՝ Ա.Աբրահամյանի աշխատասիրությամբ, իսկ անգլերեն թարգմանությամբ՝ 1961 թվականին Բելգիայում հրատարակվել է հայտնի հայագետ Չարլզ Դուուսթի կողմից: Վերոնշյալը չունենալով ձեռքի տակ, օգտվել ենք այն ընդօրինակություն-աշխարհաբար թարգմանությունից, որը տպագրված է պրոֆեսոր Ռուբեն Ավագյանի «Հայ իրավական մտքի գանձարան» երկհատոր աշխատության մեջ:¹³

Դատաստանագիրքը բաղկացած է առաջաբանից և 97 հոդվածներից: Առաջաբանում, խոսելով իր աշխատության նշանակության մասին, Դավթի Ալավկա որդին տարանջատում է դնում հոգևոր և հանրային կառավարման միջև: Դավթի աշխատանքի բազմաթիվ հոդվածներից նկատելի է, որ այն գրված է հարց ու պատասխանի ձևով: Հարցումները տրված են եղել ինչ-որ հոգևորականի կողմից, որոնց էլ հեղինակն ուղղակիորեն պատասխանել է: Միջնադարյան պատմիչներ Կիրա-

կոս Արևելցի, Գրիչ Ստեփանոսը, Գրիչ Վարդանը նշել են, որ Դավիթն աշխատությունը գրել է «Արքայություն» անունով մի քահանայի խնդրանքով: Դատաստանագրքի կառուցվածքից նկատելի է, որ այդ քահանան ամենից առաջ հետաքրքրվել է այն դեպքերով, երբ կենդանիները՝ գայլը, շունը, կատուն և մուկը պղծում են ուտելեղենը: Դրանց մեջ հատուկ տեղ է զբաղեցնում «մկնանկի» կամ «մկնառի» դեպքերը («Աղի մեջ ընկած մկան մասին», «Տաշտի կամ մոթալի մեջ ընկած մկան մասին», «Յնձանի մեջ ընկած մկան մասին», «Թոնրի մեջ ընկած մկան մասին» և այլն): Երևի դա է պատճառը, որ «մկնանկի» վերաբերյալ հոդվածները (2-7-րդ) դրված են Դատաստանագրքի սկզբում:

Դատաստանագրքի հոդվածները կարելի է բաժանել 3 խմբերի՝

ա) բարոյականության և մաքրության հարցերը կարգավորող կանոններ,

բ) եկեղեցական կանոններ,

գ) աշխարհիկ՝ քրեական, քաղաքացիական, ամուսնաընտանեկան և աշխատանքային հարաբերություններ կարգավորող կանոններ:

Իր հերթին, քրեական բնույթի կանոններն իրենց տեսակային հատկանիշներով կարելի է բաժանել 3 ենթախմբերի՝

1) կրոնական հանցագործություններ,

2) անձի դեմ ուղղված հանցագործություններ,

3) գույքային հանցագործություններ:

Առաջին խմբի կանոնները (1-15-րդ, 31-րդ, 33-րդ, 38-րդ, 46-րդ, 49-րդ, 54-րդ, 55-րդ, 64-րդ, 65-րդ, 67-րդ, 78-րդ, 94-րդ հոդվածներ) վերաբերում են հայ հասարակության տարբեր խավերի միջև եղած հարաբերություններին. նրանց կենցաղի, սովորույթների, բարոյականության, մաքրակեցության, բժշկության, կենսաբանության և այլ հարցերի: Նշված հոդվածներում Դավիթ Ալավկա որդին բացասաբար է վերաբերվում բոլոր այն երևույթներին, որոնք վնասակար են և հասարակության բարիքների համար չեն ծառայում:

Եկեղեցական բնույթի կանոնները (21-32-րդ, 34-36-րդ, 47-րդ, 50-րդ, 66-րդ, 68-րդ, 69-րդ, 73-րդ, 84-րդ հոդվածներ) հիմնականում վերաբերում են մկրտության, Սուրբ խորհրդի, հաղորդության, պատարագ մատուցելու, պահեցողության և համանման այլ հարցերի:

Քրեական բնույթի կանոններից կրոնական հանցագործությունների (21-րդ, 35-րդ, 53-րդ, 80-րդ, 81-րդ, 83-րդ, 95-րդ հոդվածներ) կարգավորման առարկա են հանդիսացել անհավատներին մկրտելու, մեռածներին վարձով թաղելու կամ անթաղ թողնելու, կախարդության և զա-

նագան հմայությունների, աստվածահայիություն, հակաքրիստոնեական աղանդներին հարելու, այլադավանների հետ առնչվելու և այլ բնագավառներում ծագած իրավահարաբերությունները:

Պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում, անձի դեմ ուղղված հանցագործությունները միշտ էլ գտնվել են պատմաբանների, փիլիսոփաների, իրավաբանների, օրենսդիրների ուշադրության կենտրոնում, որովհետև նման բնույթի հանցագործությունների տեսակարար կշիռը և հասարակական վտանգը միշտ մեծ է եղել: Այդ հանցագործություններից ամենածանրը սպանություններն են հանդիսացել, որոնք միշտ էլ հետապնդվել և պատժվել են:

Դավիթ Ալավկա որդին, Դատաստանագրքի 2-րդ հոդվածում ժխտելով չարի գաղափարը, ազդարարում է, որ Աստված բարու նախատիպն է, սակայն «Ադամի մեղք գործելուց հետո որոշ բաներ մերժվեցին, որոշ բաներ ընդունվեցին»: Այդ ենթատեքստում Դավիթը յուրովի տալիս է հանցագործության հասկացությունը, ըստ որի՝ այն ի վերուստ առաջացած երևույթ չէ և պայմանավորված է որոշակի գործողությամբ և պատճառներով (հարբեցողություն, նեղություն, քսություն, վրեժխնդրություն, կեղեքում, ագահություն, հափշտակություն, կեղծիք, շնություն և այլն): Դատաստանագրքի հոդվածներից նկատելի է, որ Դավիթ Ալավկա որդին հստակորեն տարանջատել է հանցագործության տարրերը՝ մասնավորապես, հանցագործության սուբյեկտը և սուբյեկտիվ կողմը: Հանրահայտ է, որ հանցակազմի սուբյեկտիվ կողմի պարտադիր հատկանիշը մեղքն է, որը դրսևորվում է դիտավորությանը կամ անզգուշությամբ: Արարքում մեղքի բացակայությունը վկայում է հանցագործության բացակայության մասին: Այդ խնդրին մվիրված 59-րդ հոդվածում կարդում ենք. «Իսկ եթե անհավատներն առանց պատճառի հարձակվեն քրիստոնյաների վրա և դեմ առ դեմ կռվելիս պատահի, որ քրիստոնյան սպանի՝ մեղադրելի չէ. 4 տարվա ապաշխարանքը բավարար է անձը մաքրելու համար: Իսկ եթե զերի բռնի, բերի ու կամայականորեն սպանի՝ արյան պարտական է: Իսկ եթե պատահի, որ (քրիստոնյան) զիջերային մարտում առանց պատճառի սպանություն կատարի, կարգը այնպես է, ինչպես սովորական պատերազմի ժամանակ»:

Դավիթը հստակորեն տարբերակում է դնում անզգուշ և դիտավորյալ կերպով մահ առաջացնելու հետևանքների միջև: Նա նույնիսկ նախատեսում է դիտավորյալ սպանության մի քանի հանցակազմ և ակնարկում, որ միայն հանցավոր արարքի և հետևանքի միջև պատճառա-

կան կապի դեպքում անձը կարող է պատասխանատվության ենթարկվել: Անզգուշությամբ մահ պատճառելու հանցակազմը նախատեսված է Դատաստանագրքի 40-րդ հոդվածում: Դիմենք այդ հոդվածին. «Եթե մայրը քնի մեջ երեխայի վրա ընկավ կամ (նրա) անփութության հետևանքով մանուկը կրակն ընկավ՝ վառվեց, թող 3 տարի ապաշխարի, մեկը՝ սրբապահությամբ, երկուսը՝ շաբաթապահությամբ, ապա պետք է երկու անգամով երեք քառասուն օր (սովորական) պահք պահի»:

Դիտավորյալ սպանությունների առանձին տեսակների մասին խոսվում է Դատաստանագրքի 48-րդ, 57-րդ, 58-րդ հոդվածներում: Ընդ որում, նշված հոդվածներից յուրաքանչյուրը պարունակում է մի քանի հանցակազմ: Առավել մեծ հետաքրքրություն ունի 48-րդ հոդվածն այն առումով, երբ հեղինակն արժարժելով հանցակցության ինստիտուտի գաղափարը, առաջ է քաշում նաև կատարողի հետ մեկտեղ հանցակիցների պատասխանատվության հարցը. «Եթե մեկը սպանելիս կամ մահվան մատնելիս լինի մեկ ուրիշին, կամ հրկիզում կատարելիս լինի, կամ կինը երեխային փորում դեղով կամ ծմլելով կամ իրեն պատից ցած զցելով սպանելիս լինի և մի ուրիշը՝ կանանցից, թե տղամարդկանցից, մոտը կանգնած լինի և այն սպանողին գործակից լինի որպես համախոհ կամ խորհուրդներ տալով, մինչդեռ կարող էր կյանքից զրկվողին օգնել կամ անձամբ կամ ուրիշներին օգնության կանչել և անփույթ եղավ. (այդպիսին) մասնակից է կատարած սպանությանը. նույնը վերաբերում է թե՛ հրծիգի, և թե՛ երեխա սպանելու դեպքերին: Իսկ եթե մեկը համախոհ լինելով կամ խորհուրդներով գործակից չէ և բոլորովին անտեղյակ է եղելությանը՝ ինչպե՞ս կարող է մեղադրվել. լինի դա (հանցագործի) հարազատը կամ հարևանը»: Ակներև է, որ տարբեր եղանակներով հղիության ընդհատումը համարվում էր սպանությանը համահավասար հանցագործություն և հանցագործը, նրա հանցակիցները, պատժվում էին որպես մարդասպաններ:

Դիտավորյալ սպանությունների վերաբերյալ հոդվածներով սահմանված պատիժների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, որքան իր բնույթով ծանր և վտանգավոր է սպանությունը, այնքան Ալավկա որդին խստացնում է դրա պատժելիությունը և ընդհակառակը:¹⁴

Դատաստանագրքի 57-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Պոռնիկ կանայք, որոնք սպանում են իրենց մանուկներին, մինչև մահվան օրը ապաշխարեն: Ծնողը՝ իր երեխաներին կամ անուսինը կնոջը խրատելու համար. եթե ծեծի գթասրտությամբ, սակայն, այնուամենայնիվ, մահ պատահի՝ թող հինգ տարի դրսում և երկու տարի ներսում անհաղորդ մնա սրբու-

թյանը և հետո հաղորդվի, իսկ եթե անխնա, զազանաբար ծեծելով մահ պատահի՝ մեղավոր է: Եթե դիտմամբ, քենից կամ նախանձից դրդված, հետո սպանի թույնով, ապա այսպիսիները թող մինչև մահ ապաշխարեն՝ հազած խարազնագգեստ և գլխներին մոխիր ածելով, բայց հետին թռչակից չզրկվեն»: Հողվածը մեզ հուշում է, որ դեղով կամ այլ կերպ ասած, թունավորմամբ սպանելը, ինչպես նաև քինախնդրությամբ կամ նախանձամտությամբ, այսինքն՝ խանդի հողի վրա կատարած սպանությունը պատժվում է ցմահ ապաշխարանքով, իսկ ծնողի կողմից երեխային կամ ամուսնու կողմից սեփական կնոջը թեթևակի ծեծով խրատելու հետևանքով տեղի ունեցած սպանությունը, որն ըստ էության անզգույշ սպանություն է, պատժվում է կարճատև ապաշխարանքով:

«Չկա մեղք, չկա նաև պատասխանատվություն» սկզբունքն Ալավկա որդին արտացոլել է 42-րդ հողվածում, ըստ որի՝ «Եթե մի մարդ ունենա գիժ ջորի, կամ քացի տվող ու կծան ձի, կամ հարու տվող եզ. եթե տերը չիմանա, սակայն մարդիկ իմաց տան, զանգատ բողոք անեն, ցույց տան իրենց կրած վնասները, նա անհոգ մնա և միջոցներ ձեռք չառնի ինչպես պետք է՝ դեմն առնելու, և (կենդանին) տա, մեկին սպանի, ապա տերը նրա արյանը պարտական չէ»: Հողվածի իմաստը հուշում է մեզ, որ այնտեղ, որտեղ գործողության կամ անգործունեության և հանցավոր հետևանքի միջև չկա պատճառական կապ, չի կարող լինել ո՛չ քրեական պատասխանատվություն, և ո՛չ էլ պատիժ:

Բազմաթիվ փաստեր կան, երբ հին և միջնադարյան օրենսդրություններում հանցագործության սուբյեկտ են ճանաչել նաև կենդանիներին և առարկաներին: Սակայն այլ ձևով է հարցը լուծում Դավթի Դատաստանագրքի 96-րդ հողվածը. «Եթե պատահի, որ ծառից մարդն ընկնի, կամ ծառից պարանով կախվի՝ ծառերին չպետք է մեղք դնել, քանի որ անշունչ և անզգա առարկաներ են, մահվան ոչ մի պատճառ չեն ներկայացնում (նրա հետ) ինչ որ պատահեց... Իսկ եթե եկեղեցուց քար ընկնի մարդու վրա և մարդը մեռնի. եկեղեցին մեղք չունի. ինչպես կամենում է Տերը, թող անխափան պատարագ մատուցեն»:

Պրոֆեսոր Ռուբեն Ավագյանն առաջինն է նկատել, որ հին և միջնադարյան իրավական հուշարձաններում, ծայրահեղ անհրաժեշտության ինստիտուտը (քրեական իրավունքում՝ վիճակ, երբ անձը հեռացնում է վտանգը՝ կատարելով արտաքուստ հանցավոր տարրեր պարունակող՝ սովորական պայմաններում անթույլատրելի գործողություններ, որոնք սակայն, չեն անցել ծայրահեղ անհրաժեշտության սահմանագի-

ծը և քրեական պատասխանատվություն չեն առաջացնում), առավել կամ պակաս ամբողջությամբ ներկայացված է Դավթի Դատաստանագրքում: «Եթե Մովսիսական օրենքները կանոնիկ են,- նշում է Ռ.Ավագյանը,- գերմանական միջնադարյան իրավունքը և հին ռուսական իրավաբանական հուշարձանները, ընդունելով ծայրահեղ անհրաժեշտության վիճակները, հենվում էին մարդու կատարած հանցագործության գրեթե բացարձակ արտաքին լուսաբանման վրա, ապա հայկական միջնադարյան իրավունքում, որն ընդունում է ծայրահեղ անհրաժեշտությունը, վերջինը մեկնաբանում է մարդու կյանքի դեմ ուղղված գործողության գնահատման դիրքերից»:¹⁵ Դա միայն կարող է վկայել, որ միջնադարյան քրեական-իրավական մտածողությամբ հայերը հետ չէին մնացել ժամանակի առաջավոր ազգերից:

Դատաստանագրքի կանոններից դիտելի է, որ Դավիթ Ալավկա որդու մոտ կրոնական ըմբռնումներն ավելի խորն են ընդգծված եղել: Այլ կերպ լինել չէր կարող, քանի որ Դավիթը, հանդիսանալով կրոնական գործիչ (կոչումով՝ վարդապետ) և իր դարաշրջանի հարազատ զավակը, իր աշխատությունը գրելիս՝ հիմնականում պետք է ղեկավարվեր աստվածաբանական հավատքի հիմքերով: Եթե նույնիսկ Դատաստանագիրքը ձևականորեն բաժանենք կրոնական և աշխարհական մասերի, միևնույն է, նրա աշխարհական մասը ևս կրում է կրոնական հավատալիքների և հայացքների ազդեցությունը: Հայտնի է, որ միջնադարյան քաղաքականությունը և իրավագիտությունը, ինչպես և մնացած բոլոր գիտությունները, քահանաների ձեռքում աստվածաբանության հասարակ ճյուղեր էին դարձել: Ինչպես Ֆր. Էնգելսն է նշում, եկեղեցու դոգմաները միաժամանակ և քաղաքական աքսիոմներ էին, իսկ Աստվածաշնչի խոսքերն ամեն մի դատարանում օրենքի ուժ ունեին: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ արդեն կազմվել էր իրավաբանների սեփական դասը, իրավագիտությունը դեռ երկար ժամանակ մնում էր աստվածաբանության խնամակալության տակ:¹⁶

Ավատատիրական իրավունքը դասային անհավասարության իրավունք էր: Այստեղ ավելի վատթար վիճակում էր գտնվում կինը, որի իրավունքները շատ հարցերում ոտնահարված էին: Այսպես, ըստ Դատաստանագրքի 71-րդ հոդվածի՝ կնոջն արգելվում էր որսի գնալ, վար ու ցանք անել, հնձանը տրորել և այլն: Դասային խտրականությունն առկա էր նաև պատժի նշանակման հարցում, ուստի պատժատեսակները և պատժաչափերն աղախնի, ծառայի նկատմամբ ավելի խիստ են եղել: «Հանցանք գործած» և տիրոջից փախած ծառային գտնելու դեպ-

քում տերն իրավունք ուներ սպանել նման ծառային:

Միննույն ժամանակ, ազգի հարատևման շրջանակներում Դավիթ Ալավկա որդին նախատեսել է մի շարք նորմեր, որոնք շոշափում, ամրագրում են երեխայի պաշտպանության շահերը: Որդեծնության սերնդ ոչնչացնողները հավասարեցվել են մարդասպաններին, հղի կնոջ վիժումը և աբորտը դիտվում էին որպես ծանր հանցագործություններ: Դավիթը պատիժ է նախատեսում ոչ միայն իր արգանդում պտուղը ոչնչացնող կնոջ, այլև գրգռողների, օժանդակողների և իմացող չհայտնողների համար: Վերջինս նոր հասկացություն է, որ մուտք էր գործում հայ օրենսդրության մեջ: Բայց Դավիթը դրանով չի բավարարվում, այլ ավելի առաջ է գնում և պատասխանատվության հարցը լուծելիս ելակետ է ընդունում պտղի զարգացման աստիճանը՝ ձևավորված լինելը կամ չլինելը: Եթե պտուղը դեռևս ձևավորված չի եղել, ապա հանցավորը վճարում էր արյան գնի կեսը և ապաշխարում, իսկ եթե երեխան արդեն ձևավորված է եղել, ապա կյանքի դիմաց՝ կյանք: Արգանդում մանուկը ուղորված լինելու դեպքում բժիշկը պարտավոր է եղել միջոցներ ձեռնարկել՝ մոր և մանկան կյանքը փրկելու համար: Մանուկը մեռած և նրա ծնունդն անհնարին լինելու դեպքում՝ առաջին պլան է մղվել մոր կյանքը («պետք է գործին վարպետ մեկը... ձեռքը մտցնի և մեռած մանկանը մաս-մաս անի և դուրս հանի, որպեսզի մայրը չմեռնի»): Եթե մանկաբարձն ուշադիր չէր լինում նորածնի նկատմամբ և մանուկը մահանում է նրա ոչ հմուտ լինելուց, ապա բժշկին մահապատիժ էր սպառնում: Նորածին երեխայի կյանքն այնքան թանկ է եղել Դավթի համար, որ դժվար ծննդաբերության ժամանակ նորածնի կյանքը փրկելու համար մոր կյանքը զոհելը սովորական երևույթ է եղել («Իսկ եթե մանուկը կենդանի է՝ թող ոչ ոք չհանդգնի նրան սպանել մոր կյանքի համար, թող մեռնի մայրը և ոչ՝ մանուկը: Եթե մոր համար մեկը սպանի մանկանը՝ թող ապաշխարի 10 տարի»): Ահա այդպես էր երեխայի շահերը պաշտպանում Դավիթ Ալավկա որդին:

Դատաստանագրքի մի շարք նորմեր վկայում են, որ միջնադարյան Հայաստանում դատական բժշկությունը գտնվել է բարձր մակարդակի վրա, իսկ մի շարք դրույթներ էլ մեզ հուշում են, որ միջնադարյան հայ բժիշկները բավական բարձր վիրահատություններ են կատարել: Նույնիսկ անվիճելի փաստեր կան, երբ կարողացել են որոշել մարդկանց մահվան պատճառը: Երբ 919 թվականին մահացավ Սմբատ արքան, ժողովրդի մեջ կարծիք կար, որ արքային թունավորել են: Մահացածի եղբայրը՝ գահ բարձրացած Գագիկ արքան, Սմբատի մահվան

պատճառը պարզելու և ժողովրդի դատաստանից չխուսափելու համար, հրամայեց դիակի արտաշիրմուն կատարել: Դա համաշխարհային պատմության մեջ իր նախադեպը չունեցող բացառիկ երևույթ էր: Արտաշիրմված դիակի հետազոտման արդյունքները Գագիկ արքայի համար դրական էին: Մասնագիտական եզրակացություն տրվեց, որ Սմբատ արքան մահացել է բնական մահով:

Դավիթը տարբեր բնույթի պատիժներ է սահմանում այն հակաբնական սեռական արարքների համար, որոնք վերաբերում են ամուսնական սրբապղծություններին, սեռական կրքերը խաթարված ձևով բավարարելուն, անասնամոլության, արվամոլության, լեզվի, մատների և արհեստական պատրաստված այլ գործիքների («զուպա») միջոցով սեռական գրգիռ առաջացնելուն և դրանով իսկ իր ցանկություններին հագուրդ տալու հանգամանքներին:

Մարդկային հասարակության պատմության ողջ ընթացքում բազմաթիվ իրավական նորմեր են ընդունվել՝ սեփականությունը հանցավոր ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Նման ոտնձգություն կատարողների նկատմամբ պատիժները միշտ էլ խիստ են եղել: Նույն մոտեցումն է ցուցաբերել Դավիթ Ալավկա որդին, որի աշխատության 41-րդ հոդվածից նկատելի է, որ գողին ենթարկել են մահապատժի՝ կախաղան հանելու միջոցով: Ալավկա որդին նախատեսում է գողության հետևյալ տարատեսակները՝

ա) գողեր, որոնք ավազակություն են անում լեռներով և կիրճերով անցնող ճանապարհները բռնելով, կողոպտում են անցորդներին մինչև հազի շորերը, շատերին սպանում,

բ) գողեր, որոնք տների պատերն են փորում և կողոպտում տան եղածը,

գ) գողեր, որոնք հանդգնում են ձեռք պարզել Աստծո սրբություններին,

դ) գողեր, որոնք աչքերը պտտելով, նայում են իրենց շուրջբոլորը և այստեղ-այնտեղ՝ ինչ պատահում է, ճանկում են, թաքցնում են թևի տակ՝ կծծի են կոչվում: Չնայած Դավիթ Ալավկա որդին գույքի հափշտակման այս բոլոր հանցակազմերը շարադրել է մեկ՝ 79-րդ հոդվածում, բայց յուրաքանչյուրի համար նշանակվող պատիժները բավականին տարբերվում են միմյանցից:

Ինչպես Հին Կտակարանին, այնպես էլ քրիստոնեությանը խորթ է եղել վաշխառությամբ զբաղվելը և այն համարվել է որպես անվայել, որպես ոչ մարդասիրական, ոչ օրինավոր արարք: Հասարակության

մեջ գործել է ուրիշին տրված դրամական միջոցները նույնությամբ վերադարձնելու սկզբունքը, իսկ ավել ստացողները պարտավոր են եղել այդ գումարները հանձնել աղքատանոցներին: Օրենքով սահմանված տոկոսից բարձր վերցված փողը՝ շահը, կոչվել է վաշխ, առնողը՝ վաշխառու: Դավիթը վաշխառությամբ զբաղվելը բարձրացրել է քրեորեն պատժելի աստիճանի, նրանց հավասարեցրել գողերի հետ և վերջիններիս նկատմամբ նշանակվող պատիժները տարածել վաշխառուների նկատմամբ: Ահա Դավթի կարծիքը. «Ինչպես որ հայիոյանքը աշխարհի երեսին եղած բոլոր մեղքերի հիշումն է և հայիոյոլը գործակից է բոլոր մեղավորներին, նույնպես վաշխառուն և վաշխատուն գործակից են բոլոր ավազակներին, որոնք կողոպուտ են անում սարերում, պատ ծակող գողերին, կծծիներին: Սրանք տնանկ ու սնանկ են անում մարդկանց, սրանք թեպետ բնույթով մարդ են, սակայն չար սովորույթով զազաններ են և ոչ թե մարդ: Քանի որ հնարամտորեն բնությամբ անաճ ոսկին տալիս են վաշխով, աճ են պահանջում, որ ավելի անիրավ է, քան բռնի ուժով մարդու արդյունքը քշել-տանելը...»:

Շահագործողական հասարակարգերում բազմաթիվ պատճառներից ելնելով (շահագործում, ծանր հարկեր, կեղծ գործարքներ և այլն) բնակչության մի մասը՝ հատկապես գյուղացիները, դառնում էին ընչազուրկներ, կարիքավորներ, օրավարձով աշխատողներ: Նույնիսկ միջնադարյան քաղաքներում հատուկ վայրեր են եղել, որտեղ գործազուրկ մարդիկ հավաքվելով, սպասել են, թե մեկն ու մեկը կգա և իրենց գործ կառաջարկի: Նշված երևույթը խորթ չի եղել և ներկայումս էլ խորթ չէ մեր հասարակությանը, ուստի այդ հարաբերություններն առաջին անգամ կարգավորվեցին Դավթի Դատաստանագրքով, որի մեջ հատուկ կանոն մտցվեց՝ ուղղված «վարձկանների», օրավարձով աշխատողների և նրանց տերերի միջև եղած հարաբերությունների կարգավորմանը (43-րդ հոդված): Տերը (ներկայիս իմաստով՝ գործատուն) աշխատողին չպետք է ուղարկի վտանգավոր աշխատանքի, իսկ ուղարկելու և ճանապարհին փորձանք կամ մահ պատահելու դեպքում՝ պատասխանատվություն է կրում («նրա տերը մահապարտ է»): Եթե տերը զգուշացնում է վտանգի մասին, սակայն աշխատողը կարիքից ստիպված կատարում է աշխատանքը և նրան մահվան ելքով փորձանք է պատահում, ապա տերն ազատվում է պատասխանատվությունից («տերը մեղադրելի չէ»): Եթե աշխատողն է զգուշացնում կատարվելիք աշխատանքում սպասվող վտանգի մասին, սակայն տերը միջոցներ չի ձեռնարկում և աշխատողը մահանում է, ապա տերը «նրա արյանը

պարտական է»: Վերջապես, եթե աշխատողը «ամենայն ճշտությամբ» հայտնում է սպասվելիք մահվան փորձանքի մասին, սակայն տերը «հրամայում է գործը կատարել», ապա աշխատողին մահվան փորձանք պատահելու դեպքում՝ «նրա արյանը պարտական է»:

Աշխատանքային և քրեական իրավահարաբերությունները կարգավորող վերոնշյալ նորմից նաև նկատելի է, որ Դավիթը, տարանջատելով դիտավորյալ և անզգույշ սպանությունները, միաժամանակ հստակորեն առաջ է քաշում պատահարի ինստիտուտը՝ բացառելով քրեական պատասխանատվության ենթարկելու հարցը:

Պրոֆեսոր Ա.Թովմասյանը, լուսաբանելով Ալավկա որդու աշխատության մի շարք նորմեր, մասնավորապես 35-րդ և 98-րդ (պետք է լինեն 97-րդ -Վ.Յ.) հոդվածները, հանգել է այն եզրակացության, «որ պատմական այդ շրջանում, այսինքն XI-XII դարերում Աղվանից աշխարհում (Չայաղվանք-Վ.Յ.) բնակվող հայերի մեջ լայնորեն տարածված են եղել կաշառքն ու դրան առնչվող մյուս հանցագործությունները»:¹⁷ Բնավ համամիտ չենք Ա.Թովմասյանի հետ այդ հարցում: Նախ, Դավիթ Ալավկա որդին, բացի 35-րդ և 97-րդ հոդվածներից, «կաշառք» եզրույթի մասին խոսում է նաև այլ հոդվածներում (41-րդ, 45-րդ, 92-րդ հոդվածներ): Իսկ ի՞նչ է ասվում կաշառքի մասին Դատաստանագրքի 35-րդ հոդվածում: Մեջբերենք հոդվածը. «Քահանան, վանականը կամ աշխարհականը, որոնք մանկանց ուսուցանելիս վարձ են առնում, կամ մեռածներին վարձով են թաղում, կամ միառժամանակ մեռածին չեն թաղում, անթաղել են թողնում՝ ասելով. «Եթե իմ վարձը չեք տալիս, չեմ թաղում», ուրեմն առուծախի առարկա են դարձնում Աստծո շնորհները, այդպիսի քահանաները... թող կարգալույծ լինեն և անհիծյալ՝ այս և հանդերձյալ կյանքում...»: Այս հոդվածից կարելի է միայն ենթադրել, որ մանուկներին վարձով ուսուցանող, կամ մեռածներին վարձով թաղող, կամ մեռածին անթաղ թողնող հոգևորականները (կամ աշխարհականը) պետք է պատասխանատվություն կրեն: Համանման միտք է շոշափում նաև 92-րդ հոդվածը. «Եթե քահանան ամոթից, երկյուղից, կաշառքից կամ անվայել հեշտասիրությունից մղված՝ 11 տարեկանից փոքրերին պսակի՝ թող անհիծվի և կարգալույծ դառնա...»: Իսկ Դատաստանագրքի 97-րդ հոդվածի վերնագիրը՝ «Չար առաջնորդների և քահանաների մասին», ընթերցողին կարող է միայն հուշել, թե ինչի մասին է գնալու խոսքը: Հենց միայն այդ հոդվածից նկատելի է, որ Դավիթը մի կրքոտ հայրենասեր է եղել և ինչպես Քերթողահայր խորենացին, որպես մեր ազգի ամենամեծ հայրենասեր, իր հռչակավոր «Ողբում»

մերկացնում է հայրենի երկրի հասարակության բոլոր խավերի՝ ուսուցիչների, կրոնավորների, վիճակավորների, աշակերտների, աշխարհականների, զինվորների, իշխանների, դատավորների ախտերը և արատները ու փրկությունը տեսնում Քրիստոս Աստծո մեջ,¹⁸ այնպես էլ Դավիթը մտրակում, խարազանում է իր ժամանակի իրականության բացասական երևույթները, սակայն ոչ հոռետեսության դիրքերից: Նա համարձակորեն վեր է հանում «Չար առաջնորդների և քահանաների» բացասական գործողությունները, նրանց անվանելով «չնչին և անպիտան», «վիժվածք և հավիտենական կորստի արժանի», որոնք «առանց կանոնական օրենքների թույլտվության, սատանայական սուտ մեղադրանքներ հերիյուրելով, բարդում են տեսակ-տեսակ պատիժներ...»: Չար առաջնորդները և քահանաները չար արարքների միջոցով պսակված ամուսիններին բաժանում էին միմյանցից և գրավոր ձևով թույլ տալիս ուրիշների հետ կենակցել: Այդպիսիներին նրանք հարկի տակ էին դնում և ամսե-ամիս պահանջում հարկը: Նրանք ունեին իրենց գործին հավատարիմ գործակալներ, որոնց ձեռքն էին հանձնված օրհնության թղթերը և անվանական ցուցակները: Այդ բոլորի հետևանքով, շարունակում է Դավիթը, «բազում չարիքներ առաջացան»՝ միմյանց հանդեպ չարամտությունը, միմյանց կեղեքելը, միմյանցից հափշտակելը, այր ու կնոջ բաժանությունը, զավակների ցրվելը, ունեցվածքի բռնագրավումը, գողությունը, ժառանգական հողի կորուստը, դատավորների և դատարանների քաշքշուկները: Նշված բոլոր արատավոր երևույթները, ախտերը, վերացնելու համար Դավիթն օգնության է կանչում Տիրոջը, որպեսզի ժողովրդի հոտի վրա այնպիսի առաջնորդներ և հովիվներ նշանակի, որ նրանք միավորեն հոտին, սարսափ ներշնչեն թշնամիներին և իրենց անձը զոհաբերեն հոտի համար: Չպետք է նաև անտեսել, որ սելջուկյան կենտրոնական պետության խարխլման հետևանքով (1092թ.) նախկին կուսակալներն ազատ էին դարձել իրենց կամայականությունների մեջ և սաստկացնում էին բռնությունները հպատակների վրա: Դեռ ավելին, նախկին հարկերին գումարվել էին տեղերում ինքնագլուխ դարձած իշխանավորների կամայականությունները, նրանց պարբերական ասպատակություններն ու չարագործությունները: Երևի հենց դրանց է նկատի առել Դավիթ Ալավկա որդին իր Դատաստանագրքի «Չար առաջնորդների և քահանաների մասին» վերնագիրը կրող վերջին հոդվածում («զավառից զավառ էին անցնում մի ցուցակով, որտեղ անվանապես պիղծ գրերով նշված էին նրանց պիղծ գործերը»): Եվ ըստ Դավթի՝ այդ բոլորը կատարվում էր «Լեռնային և

դաշտային Աղվանքում», ասել է թե՛ Արցախ և Ուտիք հայաշխարհում: Այս առումով Դավիթը, ճիշտ ներկայացնելով ժամանակի բարքերն ու սովորույթները, ավելի է բարձրացնում իր աշխատության պատմագրական արժեքը:

Հանցավորի նկատմամբ պատիժ նշանակելիս հաշվի են առնվել ինչպես պատասխանատվությունը և պատիժը մեղմացնող, այնպես էլ ծանրացնող հանգամանքները: Պատասխանատվությունը մեղմացնող հանգամանքներ են հանդիսացել հանցագործությունն անզուգույթյամբ կատարելը («ակամա»), հանցավորի տարիքը, կատարած արարքի համար զղջալը և այլն: Պատասխանատվությունը ծանրացնող հանգամանքներից են հանցագործությունը դիտավորությամբ («զազանաբար», «անխնա») կատարելը, հանցագործության կրկնական կատարումը (ռեցիդիվը), հանցագործությունը հարբած վիճակում կատարելը և այլն:

Պատժի հարցում Դավիթ Ալավկա որդին ավելի խիստ է եղել հանցագործությունը հարբած վիճակում կատարած անձանց նկատմամբ, որոնց մասին հատուկ շեշտում է կատարել՝ «հարբեցողն ու գազանը մեկ են»: Դատաստանագրքի 39-րդ հոդվածը պատժում էր այն հորը, որն իրեն գինարբուքի տալով, մոռացության էր մատնում երեխային, և նա, առանց հսկողության մնալով, գետում խեղդվում էր, իսկ 82-րդ հոդվածի հանցակազմերից մեկն էլ՝ հարբած վիճակում աստվածահայիությունն է, որի սուբյեկտների նկատմամբ որպես պատիժ նշանակվել է մինչև վախճանվելը՝ «ջերմեռանդ ապաշխարություն»:

Դատաստանագիրքն ավելի խիստ պատիժներ է սահմանել սանձարձակ, անզգամ կանանց նկատմամբ և պատժի նշանակման հարցում վկայակոչել մծղնեականների համար նախատեսված պատիժները: Իսկ մծղնեականները, ըստ Դավթի, Պավլիկյաններն են, որոնք իրենց արտաթորանքները խառնել են կերակրին և խմիչքներին ու որպես դեղ օգտագործել: Նման դեղարարների ճակատին աղվեսադրոշմ են դրել, կտրել ոտքի ջլերը և ուրկանոց տարել, որպեսզի սպասավորեն նրանց և այդպես քավեն իրենց մեղքերը ու հետին թռչակին արժանանան:

Դատելով Դատաստանագրքի հոդվածների սանկցիաներից, կարելի է նշել, որ Դավիթ Ալավկա որդին նախատեսել է պատժի հետևյալ տեսակները՝ Սուրբ հաղորդությունից զրկում, պատարագելու իրավունքից զրկում, կնքահայր դառնալուց զրկում, հոգեզավակ դառնալուց զրկում, կարգալույծ անել, աղվեսադրոշմ դնել, ապաշխարու-

թյուն, ջլահատություն (ջլերի հատում), ուրկանոց (բորոտանոց) ուղարկել, բանադրանք (եկեղեցական նզովք, անեծք), հետին թռչակից զրկում (զրկել վերջին մխիթարությունից) կամ դրա հակառակը (արժանանալ վերջին մխիթարությանը), վնասի հատուցում, մահապատիժ և այլն: Որոշ հոդվածներում նշվում է, որ հանցագործը պետք է պատժվի: Սրանք այսպես կոչված անորոշ սանկցիաներ են, որոնք ֆեոդալական քրեական իրավունքին ընդհանրապես հատուկ պատժատեսակներ են եղել պատմական անցած ժամանակներում:

Աղվեսադրոշմի եությունը կայացել է նրանում, որ շիկացած ձողով խարանել են հանցավորի ճակատը, որով իսկ հասարակությունն առաջին հայացքից ճանաչել է նրան: Այդ պատիժը մինչև 1864 թվականը կիրառվել է նաև ցարական Ռուսաստանում՝ երրորդ անգամ գողություն կատարած անձանց, տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված աքսորականների և Սիբիրից փախած բոլոր դատապարտյալների ու թափառաշրջիկների նկատմամբ:

Հայ մեծ վիպասան Ռաֆֆու բացասական կերպարների գլուխգործոցի՝ քավոր Պետրոսի («Խաչագողի հիշատակարանը») ճակատին աղվեսադրոշմ էր դրվել, երբ նա մի ծանր հանցանքի համար աքսորվել էր Սիբիր, որտեղից փախչելով, այդ անոթալի նշանը նա ամենայն զգուշությամբ միշտ ծածկում էր, որ չճանաչվի: Մարդկային կերպարանքով այդ խոշոր ավագակը, Մուրադի փախուստը դյուրացնելու համար, շիկացած երկաթով ամբողջ ճակատն այրել ու խարանել էր՝ փոխարենը թողնելով մի սարսափելի սպի:

Աղվեսադրոշմը և ջլահատությունը նախատեսված են եղել նաև Շահապիվանի կանոններով՝ որևէ աղանդին պատկանելու համար: Ջլահատության դեպքում նույնիսկ կտրել են մարդկանց սեռական անդամների ջլերը, որը յուրատեսակ և բարբարոսական պատիժ է՝ Ավետարանի և եկեղեցու ոգուն ոչ յուրահատուկ:¹⁹

Բնականաբար, հարց կարող է ծագել, թե որո՞նք են եղել այն մարմինները և պաշտոնատար անձինք, ովքեր Դավթի Դատաստանագրքի դրույթների ուժով պատժիչ քաղաքականություն են իրականացրել: Դավիթն իր աշխատության մեջ միայն մեկ անգամ օգտագործում է «դատավորներ և դատարաններ» («ի դատաւորս և յատեան») եզրույթը, այն էլ՝ բացասական իմաստով: Չար առաջնորդների և քահանաների գործողությունների հետևանքով ծագած չարիքներից մեկն էլ Դավիթը համարում է դատավորների և դատարանների քաշքշուկները (97-րդ հոդված): Սեկ այլ՝ 41-րդ հոդվածից կարելի է միայն ակնարկել, որ

խոսքը նաև աշխարհիկ դատավորներին է վերաբերում: Այդ հողվածում սուտ վկայություն տվողները քրեական պատասխանատվության էին ենթարկվում ու պատժվում սուտ երդում տվողների հետ համահավասար չափով: Հողվածի լուրջ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սանկցիան կիրառող սուբյեկտներից երկրորդ անձը՝ «աշխարհականը», ոչ սովորական իմաստով է գործածվում: Ամենայն հավանականությամբ, Դավիթը դրա տակ նկատի է ունեցել աշխարհական դատավորին: Մյուս կողմից, հողվածի առկայությունը վկայում է, որ նրանում նախատեսված երկու հանցակազմերը դատարանների համար անարդար դատական որոշումներ կատարելու հիմք են հանդիսացել: Դատարաններն ավատատիրական հասարակարգի կարևոր լծակներից մեկն են հանդիսացել: Սակայն այդ դարաշրջանում «Դատարան» հասկացությունն ավելի լայն, ծավալուն է եղել, քան ներկայումս, որովհետև այդ ժամանակ դատարանը որպես առանձին, ինքնուրույն մարմին դեռևս չէր ձևավորվել: Այն ընդամենը ավատատիրական ապարատի մի մասն էր:

Դատաստանագրքի մի շարք հողվածներից (4-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 21-րդ, 38-րդ և այլն) նկատելի է, որ պատիժները կիրառվել են հոգևորականների կողմից, որոշ հողվածներում դրանք նշված չեն, բայց կարելի է ենթադրել, որ խոսքը հոգևոր դատավորների մասին է, քանի որ հողվածներում նշված պատիժները (49-րդ, 50-րդ, 52-րդ և այլն) կիրառվել են միայն հոգևորականների կողմից: Մի շարք հողվածներ (41-րդ, 48-րդ, 54-րդ, 58-րդ) մեզ ուղղակիորեն հուշում են, որ երկրում գործել են նաև աշխարհիկ դատարաններ և նրանց ընդդատյա են եղել առաջին հերթին այն հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, որոնց համար մահապատիժ է նախատեսվել:

Դատաստանագրքում պետական հանցագործություններ նախատեսող իրավանորմեր չկան: Դա հասկանալի պետք է համարել, որովհետև Բագրատունյաց թագավորության կործանումից հետո երկրամասի բնիկ տերերը կախված էին Գանձակի էմիրությունից: Բայց դա բնավ չի նշանակում, որ XI-XII դարերում Արցախ-Ուտիք հայաշխարհում աշխարհիկ դատարաններ չեն եղել: Եթե հաշվի առնենք, որ երկրամասում գոյություն ունեին մանր թագավորություններ, իշխանական տներ և գործում էր Հայոց եկեղեցու Աղվանից թեմը, ապա կարելի է արձանագրել, որ աշխարհիկ դատարանների համակարգը կազմված է եղել իշխանական, իշխանին առընթեր, գավառական, համքարական և համայնքային դատարաններից: Հոգևոր դատարանները կազմված են

եղել կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական, վարդապետական և քահանայական դատարաններից: Ըստ Խ.Թորոսյանի՝ զարգացած ավատատիրության շրջանում Հայաստանում գոյություն են ունեցել նաև արտակարգ դատարաններ, որոնց աշխատանքներին մասնակցել են նաև մահմեդական դատավորները (կադիները):²⁰

Դավիթ Ալավկա որդին երբեմն վկայակոչում է այլ նորմեր՝ օգտագործելով «Սուրբ վարդապետների կանոնական որոշումները», «Կանոնական հրամանը» եզրույթները: Դա միայն կարող է հուշել, որ բացի Դատաստանագրքից, դատարանները ղեկավարվել են նաև երկրամասում գործող հոգևոր բնույթի այլ կանոնական ակտերով:

Կարող է նաև հարց ծագել. Դավիթ Ալավկա որդին նախատես²¹ է, արդյոք, վերադասության կարգով դատական ակտերի բողոքարկման ինստիտուտը: Պատասխանը միանշանակ դրական է: Ստորադաս դատարանների դատական որոշումներից դժգոհ անձինք հնարավորություն են ունեցել դիմելու վերադաս դատական ատյաններին: Դատաստանագրքի 23-րդ, 24-րդ, 28-րդ, 29-րդ, 32-րդ, 33-րդ, 56-րդ, 79-րդ հոդվածներում խոսվում է վարդապետների իրավունքների և իշխանության մասին, որոնք իրավունք ունեին կրճատել կամ վերացնել քահանաների կողմից նշանակված պատիժը կամ բանադրել քահանաներին: Իսկ վարդապետները, ինչպես նշեցինք, բարձր գիտելիքներ և իշխանություն ունեցող անձնավորություններ են եղել:²¹ Վարդապետներն օժտված են եղել նաև դատական գործառույթներով: Շահապիվանի ժԸ կանոնի համաձայն՝ դատավարությունը վարդապետի իրավունքն էր: Ըստ Դվինի Դ ժողովի (648թ.) կանոնների՝ եպիսկոպոսից հետո երկրորդ պաշտոնատար անձը վարդապետն էր, որին վերապահված էր դատական գործառույթները: Այս կարգից շեղում կատարեց Պարտավի ժողովի ԻԱ (21) կանոնը, որը հանցավորի նկատմամբ բանադրանքի իրավունքը վերապահեց քորեպիսկոպոսին: Բոլոր դեպքերում, վարդապետը (քորեպիսկոպոսը) «պիտի լիներ զգաստ, անկաշառ, անարձաթասեր, նա պիտի շոջեր իրեն հանձնած վիճակը, որտեղ տեղի երեցների և սարկավազների մասնակցությամբ պիտի քններ և արդարացի լուծում տար իրավախախտումներին և վեճերին»:²²

Ադրբեջանի որոշ գիտնականներ հայ ժողովրդի պատմության մի մասը լկտի շահարկումներով «աղվանացնելով», նպատակ են հետապնդում «ապացուցել», որ հայերը, որպես պատմական ժողովուրդ, Անդրկովկասում տեղ չեն ունեցել, թե իբր նրանք տարածաշրջան են թափանցել Պարսկաստանի և Թուրքիայի խորքերից, ռուս-պարսկա-

կան և ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով: Այդ հակազիտական տեսության նպատակը կայանում է նրանում, որպեսզի հիմնազուրկ միջոցներով «ապացուցեն», որ թուրք-ազերիներն անհիշելի ժամանակներից բնակվել են Անդրկովկասում, սակայն հայերը միշտ դրան խոչընդոտել են: Նման «տեսությամբ» ավելի շատ տարված է Ֆարիդա Մամեդովան, ով Դավիթ Ալավկա որդու աշխատությունը բացառիկ աղվանական մշակույթի հուշարձան է համարում: ²³

Ըստ Բունիաթովական դպրոցի ներկայացուցիչների՝ աղվանները (ալբանները), ատրոպատենները թուրքեր են եղել: Յետո ներկայիս Ադրբեջանի տարածքից նրանք գնացել են Միջին Ասիա, այնուհետև օղուզներ դարձած կրկին հետ են վերադարձել: «Զարմանալ պետք չէ, նշում է ադրբեջանցի հետազոտող Ջավիդ Ադան «Kultura.az» կայքէջում հրապարակված իր «Ադրբեջանի կեղծ պատմագիտությունը» հոդվածում, եթե մի օր շոտլանդացիներին ադրբեջանցի անվանեն» (կելտերենում «ալբան» նշանակում է «շոտլանդ»-վ.Յ.):²⁴ Մենք, բնավ չենք զարմանում, բայց աշխարհագրական առումով Ջավիդ ադան շատ է հեռու գնում, որովհետև սեփականը համարելու համար ավելի մոտիկ տարածքներ կան: Ադրբեջանի գիտնականները նույն հաջողությամբ կարող են Բալկանյան թերակղզու արևմտյան մասում գտնվող Ալբանիա պետությունն իրենցը համարել, մանավանդ, որ այդ երկրի բնակչության հիմնական մասը մահմեդականներ են: Սակայն, իրողությունն այն է, որ աղվանները ոչ մի առնչություն չունեն թուրք-ազերիների հետ: Վերջիններս տարածաշրջան են թափանցել ոչ վաղ անցյալում:

Ինչ վերաբերում է Դավիթ Ալավկա որդու ազգությանը և աշխատությանը, ապա կասկածից վեր է, որ նա ազգությամբ հայ է, աշխատությունը գրել է հայերեն լեզվով և հայ ժողովրդի համար: Պարզապես Դավիթը եթե իմանար, որ իր աշխատությունը գրելուց մոտ 1000 տարի հետո, ադրբեջանցի գիտնականները հետաքրքրվելու են իր ազգությամբ, ապա նա իր անձի վերաբերյալ բավարար տվյալներ կթողներ: Սակայն ցանկացած ոք, փոքր ի շատ տեղյակ լինելով Դավթի ապրած ժամանակաշրջանի պատմությանը և քննախույզ հայացքով ծանոթանալով նրա աշխատությանը, շատ հեշտ կարող է պատկերացում կազմել նրա ազգային պատկանելիության վերաբերյալ: Այսպես, Կիրակոս պատմիչը հայտնում է, որ Դավիթ Ալավկա որդին «գեղեցիկ շարադրված ու օգտակար Կանոնական օրենսդրությունը» գրել է Արքայություն անունով մի քահանայի խնդրանքով: Նույն միտքն են արտահայտել նաև Գրիչ Ստեփանոսը և Գրիչ Վարդանը: Ակնհայտ է, որ «Արքայու-

թյուն» անվան արմատը մաքուր հայկական բառ է, և այդ անունը կրողը միայն հայ կարող է լինել, այլ ոչ՝ ավբանացի: Բացի այդ, դեռևս ոչ մի աղվանագետի չի հաջողվել Դավթի աշխատության մեջ որևէ աղվանական բառի հետք գտնել: Դավիթը 12 անգամ օգտագործում է «քրիստոնյա» եզրույթը: Եթե նույնիսկ առաջ քաշվի այն վարկածը, որ Ալավկա որդին իր աշխատությունը գրել է քրիստոնյաների համար, ապա պետք է պատասխանել, թե հավատով քրիստոնյա ո՞ր ազգի համար: Դավթի ապրած ժամանակաշրջանում աղվանական ցեղերի գոյության մասին խոսելն ավելորդ է, քանի որ նրանք վաղուց (V- VIII դդ.) թողել էին ազգերի քաղաքական պատմության թատերաբեմը՝ իրենց «Աղվանք» ընդհանրական տեղանունը դրոշմած թողնելով Կուր գետի աջափնյակին, որն Ուտիք-Արցախ հայաշխարհն է: Պատմությունը, որևէ հետք կամ վկայություն չի թողել, որ Կուր գետի աջափնյակում, հայերից բացի, հոծ խմբերով բնակված լինեին նաև այլ քրիստոնյաներ, մասնավորապես, վրացիներ, հույներ, հռոմեացիներ, ասորիներ և այլոք: Դավիթ Ալավկա որդին, կարծես թե կանխատեսելով այսօրվա իրավիճակը, գաղտնիքի բացահայտումը հենց ինքն է նախապատրաստել, որպեսզի ամեն ինչ իր տեղն ընկնի: Նա իր ազգային պատկանելիության և ծննդավայրի բանալին թողել է հենց իր աշխատության մեջ: Դավիթը ոչ քրիստոնյաներին անվանում է «անհավատներ», «անաստվածներ», «հեթանոսներ», «պիղծ այլազգիներ», բացասական առումով մի քանի անգամ մատնանշում հրեաներին և քրդերին: Նա քրիստոնյաներին անվանում է «յուրայիններ», «ազգակիցներ»: Միջին դարերում անձի ազգությունը որոշվում էր ոչ թե էթնիկ, այլ՝ դավանական պատկանելությամբ: Դավիթն արգելում է քրիստոնյաներին իրենց դուստրերին կնության տալ անհավատներին, անհավատների մանկանց կուրծք տալ և այլն: Սակայն հոգով և մտքով պետք է կույր լինել՝ չտեսնելու համար, որ քրիստոնյա ասելով, Դավիթը նկատի է ունեցել հայ ժողովրդին: Այսպես, Դավիթն իր ժողովրդի ինքնատիպությունը, դավանական պատկանելությունը պահելու, պահպանելու համար խիստ պատիժներ է սահմանում այն հայ կանանց նկատմամբ, որոնք կենակցում, շնանում, ամուսնանում են քրդի հետ, դառնում քուրդ երեխայի ստնտու, սեփական երեխային վաճառում այլադավանին և այլն: Դավթի կանոնները, իբրև ինքնուրույն հանցակազմ պարունակող արարքներ, կտրականապես արգելում էին հայ մարդուն իր աղջկան կամավորությամբ այլազգու, այսինքն՝ մահմեդականին տալը: Այդպիսի ծնողները նզովվում էին ցմահ և մահանալիս նույնիսկ չէին

հաղորդվում (16-18-րդ հոդվածներ): Միևնույն ժամանակ, խոսելով գործին կախադան հանելու մասին, Դավիթը հավասարապես է վերաբերվում նրա ազգությանը՝ «լինի քուրդ, թե հայ» (հոդված 41-րդ): Միզուցե Մամեդովան չգիտի, որ աղանդավորական շարժումների պատմության մեջ իր հզորությամբ և նշանակությամբ աչքի ընկած Պավլիկյան շարժումը, որի վտանգավորության մասին Դավիթը խոսում է 53-րդ հոդվածում՝ զուտ հայկական ծագում ուներ: Կամ միզուցե նա չի ուզում ընդունել, որ Դավիթն «Աղվանից աշխարհ» հասկացության տակ նկատի է ունենում «լեռնային և դաշտային Աղվանքը» (97-րդ հոդված), այսինքն՝ լեռնային և դաշտային Արցախ-Ուտիք հայաշխարհը:

Բոլոր հետազոտողները միահամուռ են, որ Դավթի աշխատությամբ առաջնորդվել են բազում տարիներ, մինչև անգամ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հրապարակ գալուց հետո: Եվ դա բացատրվում է նրանով, որ նրա ստեղծած գործը սերտորեն կապված է եղել ժամանակաշրջանի իրականության հետ, և կանոնները շարադրված են եղել դյուրըմբռնելի ձևով: Նկատի ունենալով Դավթի ժողովածուի գործնական կիրառական նշանակությունը, Մանուկ Աբեղյանն այդ աշխատությունը ևս դասում է հայկական դատաստանագրքերի թվին, համարելով այդ երկն իր տեսակով մի նոր բան մեր հին գրականության մեջ, «և այդ նորն էլ ծնունդ է նոր մտավոր հոսանքի»:²⁵

Այսպիսով, Բագրատունյաց թագավորության կործանումից հետո, XII դարի 1-ին կեսերին, քաղաքական տեսակետից Հայոց Արևելից կողմանքն ավելի անկախ էր, որն էլ թելադրում էր ազգային օրենսդրություն ունենալու անհրաժեշտությունը: Այդ գործն առաջին անգամ իր վրա վերցրեց Դավիթ Ալավկա որդին՝ ստեղծելով իրավական մտքի մի խոշոր հուշարձան, որը, չնայած ժամանակին պետական իշխանությունների կողմից պաշտոնապես հաստատված չի եղել, սակայն կիրառվել է հայ համայնքներում, ինչպես եկեղեցականների, այնպես էլ համայնքի պաշտոնյաների կողմից տարբեր բնույթի իրավական հարցեր կարգավորելու համար: Հենց միայն այն հանգամանքը, որ Դավիթ Ալավկա որդու մահից որոշ ժամանակ անց Մ.Գոշը ձեռնամուխ եղավ իր հռչակավոր Դատաստանագիրքը գրելուն, որի մի շարք կանոններ բառացիորեն քաղված են Դավթի Դատաստանագրքից. ոչ միայն վկայում է, որ նա ձեռքի տակ ունեցել է Դավթի գրվածքը, այլև այն, որ աշխատությունը պետք է գործածության մեջ լիներ հայոց աշխարհի տարբեր վայրերում, մասնավորապես, Արցախում և Ուտիքում:

ԳԼՈՒԽ 5
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՄՏՔԻ
ԳԼՈՒԽԳՈՐԾՈՑԸ

*Օրենքները մարդու համար են,
ոչ թե մարդը՝ օրենքների համար:*
Մխիթար Գոշ

Հայ իրավագիտությունը XII դարում աննախադեպ զարգացում ունեցավ: Եթե դարի առաջին կեսին դրա սկիզբը դրեց Դավիթ Ալավկա որդին՝ «Կանոնական օրինադրություն» ժողովածուով, ապա դարի վերջին, այն զարգացման անհամեմատ ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց անվանի գիտնական, առակագիր, գրող և օրենսդիր Մխիթար Գոշը՝ հանրահայտ Դատաստանագիրք աշխատությամբ: Եվ եթե Ալավկա որդին աշխարհիկ օրենսդրության ստեղծման անդրանիկ փորձը կատարեց, որում դեռևս մասամբ էր անդրադառնում աշխարհիկ կյանքի առաջադրած խնդիրներին, ապա Գոշն իր աշխատանքով այդ բնագավառում իրավիճակը լրիվությամբ փոխեց: Այդ առումով, Գոշի թողած ժառանգությունը համաշխարհային մտավոր մշակույթի, մասնավորապես, իրավական մտքի գանձարանի ամենահարուստ էջերից մեկը պետք է համարել:

Բնականաբար, հարց է ծագում՝ թե ի՞նչ իրականություն էր ներկայացնում Գոշի ապրած ժամանակը, որո՞նք են եղել քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային այն պայմանները, որոնցով թելադրված էր Դատաստանագրքի ստեղծումը, այդ աշխատության դրույթները կիրառվե՞լ են, արդյոք, հայոց աշխարհում, մասնավորապես, նրա Արցախ նահանգում:

Պատմական իրողություն է, որ դարեր շարունակ հայերը և վրացիները, որպես դրկից և բախտակից ժողովուրդներ, ուս-ուսի տված, պայքարել են օտար բռնակալների դեմ՝ հուսալի պատվար հանդիսանալով մեկը մյուսի համար: XI դարի վերջերին Վրաստանին հաջողվեց թոթափել սելջուկյան լուծը և վերականգնել իր անկախությունը: Հարևան երկրի ազատագրական պայքարի կռիվներին ակտիվ մասնակցություն ունեցան հայոց զորաջոկատները՝ հայ զորավարների մասնակցությամբ: Դրանց մեջ ամենանշանավորը՝ Սարգիս Ջաքարյանը, կարևոր դիրք գրավեց վրաց արքունիքում՝ զբաղեցնելով ամիրսպասալարի (հայ և վրաց զորքերի գլխավոր հրամանատար) պաշտոնը: Բնական է, որ Վրաստանին ձեռնտու էր Հայաստանի ազատագրումը, որովհետև անկախ Հայաստանը միշտ էլ հուսալի վահան է եղել Վրաստանի հարավային սահմանների անվտանգությունն ապահովելու համար:

Օտարերկրյա զավթիչներից հայկական հողերի մաքրումը կատարվեց Սարգիս Ջաքարյանի որդիների՝ Ջաքարե ամիրսպասալարի և Իվանե աթաբեկի (թագաժառանգի խնամակալ) անմիջական ղեկավարությամբ: Պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին և Ստեփանոս Օրբելյանը հաղորդում են, որ Ջաքարյան եղբայրներին հաջողվել է ազատագրել Գեղարքունյաց ծովը՝ շրջակա հողերով, Անի քաղաքը, Կարսը, Այրարատը, Դվինը, Ամբերդը, Վայոց Ձորը, Սյունյաց աշխարհը, Գարդմանը, Տավուշը, Շամքոր քաղաքը,¹ իսկ Յաղարծին վանքի պատի վրա թողած մի վիմագիր արձանագրության համաձայն՝ Ջաքարյան եղբայրներն ազատագրել են նաև Պարտավ և Բայլական քաղաքները²:

Եթե Ջաքարյանների կողմից Արցախի հյուսիսային մասի հողերն ազատագրելու վերաբերյալ քիչ թե շատ տվյալներ են պահպանվել, ապա Արցախի հարավային մասի վերաբերյալ կարելի է ենթադրել, որ երկրամասի բնիկ տերերը, օգտվելով հարմար պահից, ինքնուրույն են թոթափել օտարի լուծը: Այսպես, Յաթերքի տեր և Արցախի գահերեց իշխան Յասան Մեծը 1182 թվականին Դադի վանքի պատերից մեկի վրա թողած արձանագրության մեջ հայտնում է, որ մղել է շատ պատերազմներ և հաղթել իր թշնամիներին:³

Մինչև թաթար-մոնղոլական վաչկատուն ցեղերի՝ Անդրկովկասում հայտնվելը (1220թ.), Ջաքարյան Յայաստանը կյանքի բոլոր բնագավառներում մեծ վերելք ապրեց: Կառուցվեցին բազմաթիվ հոգևոր կենտրոններ՝ վանքեր, եկեղեցիներ, վերակենդանացան ավերված բնակավայրերը, զարկ տրվեց առևտրին, արհեստին, մշակույթին: Իշխանավորները գրականությունը վերցրին իրենց հովանավորության ներքո: Ջաքարյաններն ազատագրված հողերին տիրում էին որպես նախնիների թողած ժառանգություն՝ իրենց տիրապետության ներքո գտնվող տարածքներն անվանելով «թագավորություն», «թագավորական տերություն»: Ստեղծվել էին արտաքին և ներքին բոլոր պայմանները հայկական թագավորությունը վերականգնելու համար: Ջաքարյանների օրոք քաղաքական և մշակութային կյանքն Արցախում ևս նոր թափ առավ: Այստեղ երկրամասի վարչական և հոգևոր ղեկը գտնվում էր Առանշահիկ իշխանական տոհմի ձեռքին, որի ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս «ինքնակալ իշխանապետեր» տիտղոսներով: Նույն ժամանակահատվածում հայ ժողովրդին հաջողվեց նոր պետականություն ստեղծել հեռավոր Կիլիկիայում, որը գոյատևեց մինչև 1375 թվականը: Յայկական լեռնաշխարհի հակառակ ծայրամասերում երկու ազգային պետականությունների գոյությունը հրամայաբար թելադրում էր ազգային օրենսդրություն ունենալու անհրաժեշտությունը: Կիլի-

կիայի հայկական պետությունում այդ գործն իր վրա վերցրեց Ներսես Լամբրոնացին, իսկ Հայաստանի հյուսիս-արևելքում՝ Մխիթար Գոշը: Սակայն, պետք է նշել, որ Ն. Լամբրոնացին ընդամենն ասորական և հունական օրենքները թարգմանեց հայերեն՝ հայ աշխարհիկ օրենքների բացակայության պատճառով:

Մխաված չենք լինի, եթե ասենք, որ պատմական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում ազգային աշխարհիկ օրենսգրքի ստեղծումը հիմնականում պայմանավորված էր հայ-վրացական գինակցության միջոցով հայկական հողերի մեծ մասի ազատագրմամբ, նշված կողմերում դեռևս հայոց պետականության մնացորդների պահպանմամբ և հոգևոր հզոր կենտրոնների (Ամարաս, Դադիվանք, Գանձասար, Հաղարծին, Հաղպատ և այլն) առկայությամբ: Եվ եթե Ջաքարյան եղբայրները Հայաստանի մեծ մասը կարողացան մաքրել օտար զավթիչներից և նրանց սուրն այնքան էր հատու, որ քիչ մնաց միասնական պետություն ստեղծելու նպատակով գինակցության եզրեր գտնեին Կիլիկիայի հայոց իշխանների հետ, ապա մտավոր մշակույթի բնագավառում Գոշի գրիչը նվազ հատու չէր Ջաքարյանների սրից:

Իսկ ո՞վ էր Մխիթար Գոշը:

Այդ հռչակավոր գիտնականը, ով իր գիտելիքների շնորհիվ կյանքում 2 անգամ ստացել էր վարդապետի կոչում, ծնվել է հայաշատ Գանձակ քաղաքում, XII դարի 20-30-ական թվականներին: Չափահաս դառնալով՝ ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա: Աշակերտել է միջնադարյան հայտնի աստվածաբան Հովհաննես Տավուշեցուն և ուրիշ գիտնականների՝ ստանալով վարդապետի կոչում: Զբավարարվելով ձեռք բերած գիտելիքներով, Գոշն ուղևորվեց Կիլիկիայի Սև լեռան վանքերից մեկը և թաքցնելով վարդապետի աստիճան ունենալը՝ ուսանեց երևելի գիտնականների մոտ, վերստին վարդապետի աստիճան ստացավ: Վերադառնալով Արցախ աշխարհ, Գոշը զբաղվեց բեղուն ու արգասաբեր գործունեությամբ, և կարճ ժամանակամիջոցում նրա համբավը տարածվեց Անդրկովկասի ժողովուրդների մեջ: Սակավամազ (քոսակ) լինելու պատճառով նրան Գոշ են անվանել: Հայ քաղաքական և եկեղեցական ընտրանու շրջապատում Գոշը մեծ հեղինակություն և հարգանք է վայելել, իսկ վերջիններս հովանավորել են նրա աշխատանքը: Հայկական աշխարհում ծագած պետական և եկեղեցական նշանակություն ունեցող լրջագույն հարցերում Գոշի կարծիքը որոշիչ էր: Երբ պատարագի համար շարժական սեղան ունենալու խնդրի առթիվ Ջաքարե գորավարը եկեղեցականների ժողով է գումարել Անի քաղաքում և Գոշը հիվանդության պատճառով բացակայել է, եկեղեցականները թախանձագին նրան բերել են և Ջաքարեն, դիմավորելով նրան, ասել է, որ վեր-

ջինիս ավելի բարձր է դասում, քան եկեղեցականների համագումարը: Գոշի կարծիքը հաշվի են առել ինչպես Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսը, այնպես էլ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղան: Նրա գրչին են պատկանում մատենագրության զանազան ճյուղերին վերաբերվող մոտ մեկ տասնյակ աշխատություններ, որոնք միշտ էլ եղել են և կլինեն բանասերների, պատմաբանների, փիլիսոփաների, իրավաբանների, քաղաքագետների, լեզվաբանների ուշադրության և ուսումնասիրության առարկան:

Գոշը մահացել է 1213 թվականին: Ասել է թե՛ 2013 թվականին լրացավ Գոշի մահվան 800-ամյակը: Նրա մարմինն անփոփոխ է պատմական Արցախի Քուստի Փառնես գավառում՝ Գոշի կողմից հիմնադրված և Արցախի իշխանաց իշխան Վախթանգի ու նրա կին Արզու խաթունի հովանավորությամբ կառուցված Նոր Գետիկ վանքի մոտ:⁴

Անգնահատելի է Գոշի թողած ժառանգությունը հայ մտավոր մշակույթի պատմության մեջ, սակայն Գոշն անմահացավ իր գլուխգործոցով՝ Դատաստանագրքով: Այդ աշխատությունը ցանկացած ազգի իրավագիտական մտքի պարծանքը կարող է համարվել: Միևնույն ժամանակ, այն Արցախի ժողովրդին լրացուցիչ հպարտություն է ներշնչում նաև նրա համար, որ աշխատությունը հիմնականում գրվել է մեր երկրամասում, մասնավորապես՝ Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղում, Արցախի իշխանաց իշխան Վախթանգի ապարանքում: Դա եղել է 1184 թվականին: Թե ե՞րբ է Գոշն իր աշխատանքն ավարտին հասցրել՝ ուսումնասիրողները տարբեր կարծիքներ ունեն: Բայց կա մի հաստատուն կովան, որ ամենաուշը 1193 թվականին Գոշն այն ավարտուն տեսքի էր հասցրել: Այսպես, Գոշի՝ Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային (1173-1193թթ.) գրած նամակից երևում է, որ նա աշխատության մի օրինակն ուղարկել է կաթողիկոսին՝ նրա կարծիքն իմանալու համար («Աղաչեմ պարապմամբ և մտադիր ընթերցմամբ քննել զախտաժեշտ մտաց ինոց զերկսդ, զի և ես միշտ ընդ կարծիք ի խնդրողէն զդատաստանացդ գիրք փութով և տառապանաւք զծեալ յանգեցի»)⁵:

Գոշի աշխատությունն առաջին անգամ բարեխղճորեն ուսումնասիրել և գրաբար լեզվով հրատարակել է հայ իրավունքի պատմագիտության հիմնադիր Վահան Բաստամյանցը, որի դիպուկ բնորոշմամբ. «Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը մի հատիկ վարդ է մեր իրավաբանական մատենագրության չոր ու ցամաք պարտեզի մեջ»⁶:

Գոշի բոլոր ձեռագրերում աշխատության անունը գրված է՝ «Ի ձեռն գրոց դատաստանի», «Ձգիրս դրոշմեցաք դատաստանի», «Գիրս դատաստանի», «Ի գիրս դատաստանի», «Ձգիր դատաստանի» և այլ եզ-

րույթներով: Որոշ ուսումնասիրողներ Գոշի աշխատության վերնագիրը նշում են «Հայոց Դատաստանագիրքը» անվանումով: Այսպես, Ա. Սուքիասյանը՝ Գոշի մահվան 750-ամյակի առթիվ վերհանելով նրա երկի պատմական ու գիտական նշանակությունը, առաջադեմ հայացքները հայ պետականության, օրինականության պահպանման, կնոջ իրավահավասարության և նման այլ հարցերի վերաբերյալ, իր աշխատությունն անվանել է Մխիթար Գոշը և «Հայոց Դատաստանագիրքը»⁷:

Եիշտ է, Գոշն աշխատությունը գրել է հայ ժողովրդի համար, բայց նա իր աշխատության վերնագրում «Հայոց» բառը չի օգտագործել, ուստի հարազատ ենք մնում միայն Դատաստանագիրք եզրույթին:

Դատաստանագիրքն ունի բազում ձեռագրեր, որոնք ներկայումս պահվում են Վիեննայի, Վենետիկի, Փարիզի, Բեյրութի գրապահոցներում և Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանում: Միայն Մաշտոցի անվան մատենադարանում ձեռագրերի թիվն անցնում է 40-ից:

Գիտության մեջ ընդունված է Գոշի Դատաստանագրքի ձեռագրերի թիվը բաժանել 3 խմբերի, որոնք պայմանականորեն նշանակվում են Ա, Բ և Գ խմբագրություն տառերով: Վերջինս Ա-ի և Բ-ի համառոտ խմբագրությունն է համարվում: Եթե Վ.Բաստանյանցի կողմից առաջին անգամ հրատարակվել է Բ խմբագրությունը, ապա նրանից 95 տարի հետո, Խ. Թորոսյանի աշխատասիրությամբ, նրա «տաս տարվա չափազանց ծանր ու հոգնաջան աշխատանքի» շնորհիվ, ընթերցող հասարակության տրամադրության տակ դրվեց Դատաստանագրքի՝ իր՝ մեծ Մխիթարի կողմից գրված հեղինակային բնագիրը՝ Ա խմբագրությունը, ինչպես նաև Գ խմբագրությունը⁸:

Դատաստանագիրքը (Գ խմբագրություն) առաջին անգամ ժամանակակից հայերենի է փոխադրվել և խմբագրվել Մաքսիմ Ոսկանյանի կողմից⁹: Դատաստանագրքի՝ Խ.Թորոսյանի աշխատասիրությամբ հրատարակված Ա խմբագրությունից առաջին անգամ աշխարհաբար թարգմանությունը կատարել են Վ.Թանգամանյանը, Լ.Սարգսյանը և Ջ.Հակոբջանյանը¹⁰:

Դատաստանագիրքը բաղկացած է երեք մասերից՝ «Նախադրությունից» (նախաբան), «Եկեղեցական կանոններից» և «Աշխարհական օրենքներից»: Նախադրությունում Գոշն առաջ է քաշում և պատասխանում Դատաստանագրքի ստեղծման, դատարանակազմության, դատավարության և իրավական բնույթ ունեցող բազմաթիվ այլ հարցերի: Նախադրությունը մի տեսակ «Դատաստանագիրք» է Գոշի Դատաստանագրքի մեջ, որտեղ Գոշը շարադրել է իր իրավական ըմբռումներն իրավունքի, աշխարհիկ օրենքների, կանոնական նորմերի, արդարու-

թյան, բնական իրավունքի, դատարանի տեղի ու դերի, ապացույցների տեսակների և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Դատաստանագրքի «Եկեղեցական կանոնները» ներառում է 124 հոդվածներ, որոնք վերաբերում են եկեղեցական դատարանին ենթակա հարաբերությունների կարգավորմանը, իսկ «Աշխարհական օրենքները» ընդգրկում է իրավունքի տարբեր ճյուղերին վերաբերող հոդվածներ, որոնք ընդդատյա են աշխարհիկ դատարանի իրավասությանը: Փաստորեն, Գոշն իր սահմանած նյութական իրավունքի նորմերը կարգավորել է ոչ թե ըստ իրավունքի տարբեր ճյուղերի, այլ՝ հասարակական հարաբերությունների կարգավորման օբյեկտների:

Նախադրության Բ գլխում Գոշը Դատաստանագիրք գրելու անհրաժեշտությունը բացատրում է տասներկու պատճառներով: Նշենք դրանցից մի քանիսը:

«Առաջին, մեզ բազմիցս պարսավել են թե՛ այլադավանները, և թե՛ այլ քրիստոնյաները, որ մենք գրավոր դատաստան-դատաստանագիրք չունենք:

Երկրորդ, քանի որ չարությունը մեր մեջ մարեց բնական օրենքը, հոգու կատարելիությունն անկատարելիության փոխեց, սերն ու կարեկցանքը՝ ատելության:

Երրորդ, ծուլության պատճառով մարդիկ չեն վարժվում օրենսգիտության մեջ, անգիտակ են օրենքներին, հետևապես նրանց որոշումներն էլ ճիշտ չեն կամ շեղվում են օրենքից, ուստի տեղին համարեցինք օրենսգրքով նրանց արթնացնել քնից:

Չորրորդ, Մովսիսական օրենքը, մարգարեների խոսքը և Ավետարանը մեկ անգամ արդեն տրված լինելով, այդպես էլ մնացել են անշարժ, քարացած, մինչդեռ մարդկանց վարքն ու բարքը տարբեր են և փոփոխվում են ըստ ժամանակի և ըստ երկրի: Նշված օրենքներն այդ հանգամանքը հաշվի չեն առել: Յետևաբար, այնպիսի դատաստանագիրք է պետք, որը կարտահայտի այդ փոփոխությունները:

Յինգերորդ, առաջ սուրբ հոգին ասել է, թե քրիստոնեական կրոնը, ներգործում էր և նպաստում ճշմարիտ դատաստան կատարելուն, կրոնը հենց օրենք էր՝ գրված մարդկանց սրտի մեջ, ուստի գրավոր օրենքի կարիքը չկար: Այժմ սուրբ հոգին այլևս այն ազդեցությունը չունի մարդկանց վրա, «վրիպել ենք» քրիստոնեական եղբայրասիրությունից, ուղղամտությունից և այլն, այժմ անհրաժեշտություն կա՝ գրելու այդ ամենի աղավաղվելու պատճառով:

Վեցերորդ, դատական գործերը վճռվում են նաև երդմամբ, բայց աճել է չարությունը մարդկանց մեջ, և նրանք, չնայած, որ երդումն արգելել է Աստված, տեղի ու անտեղի երդվում են ու հաճախ սուտ:

Խախտված այս կարգը կանոնավորելու նպատակով է նաև, որ գրվում է դատաստանագիրքը:

Յոթերորդ, դատաստանագիրքը գրվում է, որպեսզի քրիստոնյաները (հայերը- Վ.Յ) այն չունենալու պատճառով չդիմեն այլազգիներին, ասել է թե՛ մահմեդական դատարաններին:

Ութերորդ և ամենակարևոր պատճառներից մեկը՝ ներկայումս տեսնում ենք, որ եպիսկոպոսներից, վարդապետներից, քահանաներից և աշխարհական մեծերից շատերն աչառությամբ, կաշառքով, տոգիտությամբ խեղաթյուրում են ճշմարիտ օրենքը: Այդ պատճառով էլ հոժարեցինք գրել այս դատաստանագիրքը»:

Այն, որ ազգային Դատաստանագիրք չունենալու համար օտարները պարսավում էին հայերին, վկայում է նաև Կիլիկիայի հայկական պետության թագավոր Լևոն Բ Մեծագործի արքունիքի ատենադպիր, խորհրդատու և դեսպան Ներսես Լամբրոնացին: Սակայն, եթե Լամբրոնացու՝ օտար աղբյուրներից թարգմանած օրենքները չէին բխում հայ ժողովրդի բարքերից և սովորույթներից, որոնց պատճառով մեռելածին հանդիսացան, ապա Գոշի Դատաստանագիրքը հաստատուն քայլերով մտավ կյանք, թողեց իր մշտական հետքը և միշտ էլ մնաց արդիական: Դատաստանագիրքը գրվեց մի այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ հայկական սուրն ու գրիչը գործում էին միաժամանակ՝ նպատակ ունենալով ազգային ազատագրական շարժման միջոցով վերականգնել հայոց պետականությունը:

Յետագոտողների մի մասն այն տեսակետն է պնդում, որ Գոշի Դատաստանագիրքը գործնական կիրառություն չի ունեցել: Նրանք իրենց վարկածը հիմնավորում են նրանով, որ դա մասնավոր անձի ձեռնարկություն է, չի բխել ու հաստատվել ազգային իշխանությունների կողմից և պարտավորիչ ուժ չի ունեցել: (Ա.Ղևոնյան, Ն.Մելիք-Թանգյան և այլոք): Այսպես, «Յայոց եկեղեցական իրավունքը» երկհատոր հիմնարար աշխատության հեղինակ Ներսես Վրդ. Մելիք-Թանգյանը, ով իր մեծածավալ երկերում Գոշի աշխատությանը հատկացրել է ընդամենը երկու թերթ, եզրակացրել է, որ Գոշի գիրքը կարող է ծառայել «իբրև հնապատմական կողմնակի աղբիւր համեմատական արժէքով»:¹¹

Յայ գիտնականներից առաջինը Խ. Թորոսյանն էր, ով գիտականորեն հիմնավորեց, որ Դատաստանագիրքը գործնականորեն կարող էր կիրառվել և կիրառվել է միջնադարյան Յայաստանում:¹² Այս հարցում Խ.Թորոսյանի ուսումնասիրություններն ու եզրակացությունները ցայսօր որևէ մեկի կողմից չեն վիճարկվել կամ հերքվել: Դատաստանագրքի ձեռագրերի բազմազանությունը և բովանդակային առունով միմ-

յանցից տարբերվելը, կարող է միայն վկայել այն մասին, որ դրանցից յուրաքանչյուրն ունեցել է կիրառման իր շրջանակները, ժամանակը և տարածքը:

Աշխատությունը գրելիս, Գոշը շատ լավ է հասկացել, որ հավաքական ուժերով կատարված մտքի աշխատանքի արդյունքն ավելի կատարյալ է լինում և պարտավորիչ ուժ է ունենում: Այդ կապակցությամբ նա Դատաստանագրքի Նախադրության Ժ գլխում շեշտում է. «Եվ քանզի արժանավայել էր, որ շատերի հետ քննելով այս բաները ձեռնարկեինք, ինչը բաղձանքով խնդրում էի, սակայն բազում պատճառներով դա չկայացավ: Քանզի եթե դատելու ժամանակ երկու կամ երեք դատավորների միասին լինելը օրենք համարեցինք, ապա այստեղ որչափ տեղին կլիներ, որ շատերը միասին քննեին իրավական խնդիրները և նոր միայն արձանագրեին»:¹³

Խոսելով Գոշի Դատաստանագրքի կիրառման մասին, Խ.Թորոսյանը միանգամայն ճիշտ է ընդգծել, որ եթե այսօրվա իրավաըմբռնումներով ընկալենք, որ պետական իշխանության համապատասխան մարմնի կողմից չհաստատված նորմատիվ ակտը չի կարող իրավական հետևանքներ առաջացնել և այն տարածքն է Գոշի ժամանակաշրջանի վրա, ապա շատ ծիծաղելի կլինի: Իրավունքի պատմությունը մեզ հուշում է, որ, նախ, շատ տարբեր են միջնադարի և մեր իրավաըմբռնումները: Միջնադարում հայտնի իրավագետները շատ մեծ հեղինակություն են ունեցել: Նրանք գործունե մասնակցություն ունեին իրավաստեղծման բնագավառում և դրանով իսկ իրավունքի աղբյուր էին: Օրինակների թիվը հունահռոմեական դարաշրջանում բազմաթիվ են, երբ դատական ատյաններում կիրառվում էին մասնավոր անձանց կողմից կազմված և լիազոր իշխանությունների կողմից չհաստատված օրենսգրքեր և կանոնագրքեր: Մինչև Յովհան Օձնեցու կողմից կազմված Հայոց Կանոնագիրքը. Հայաստանում կիրառվել են բազմաթիվ օտարերկրյա ժողովածուներ, որոնք չեն բխել Հայաստանի լիազոր իշխանություններից:

Գոշի Դատաստանագիրքը, որի անբակտելի մասն են կազմում Աստվածաշնչի և Հայոց Կանոնագրքի անառարկելի և անքննադատելի բազմաթիվ դրույթներ, իր ժամանակի ծնունդն էր, իսկ ժամանակն այնպիսինն էր, որ մադկանց վրա իշխում էր կրոնական գաղափարախոսությունը: Գոշը՝ պատկանելով հոգևորականության բարձր խավին, մի շարք հարցերում չվախեցավ վեր կանգնել կրոնական դավանանքում ընդունված ճշմարտություններից և ժողովրդի հիշողության մեջ մշտապես մնալ իր հռչակավոր Դատաստանագրքով: Այդ երկով նա մի հզոր զենք տվեց աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների դեկավարներին,

որոնք զգում էին նման աշխատության կարիքը:

Գիտությանը հայտնի Դատաստանագրքի բազմաթիվ ձեռագրերը, որոնք գտնվում են Երևանի և արտասահմանյան մատենադարաններում, նույնպես ապացույց են հանդիսանում, որ Գոշի աշխատանքը բազմացվել է ոչ թե ընթերցանության, այլ գործնական կիրառության համար: Իսկ Դատաստանագրքի գործածությունը, ամենից առաջ, դատական գործածություն է նշանակում:

Հայտնի է, որ Կիլիկիայի հայկական պետության պաշտոնական Օրենսգիրքը՝ 1265 թվականին Սմբատ Սպարապետի կողմից կազմված Դատաստանագիրքը, այլ բան չէր, քան Գոշի Դատաստանագիրքը որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով, որ կատարել էր Սմբատը տեղի պայմաններին համապատասխան: Դա ևս հզոր կռվան է, որ Գոշի աշխատանքն ընդունված է եղել հայաշատ բոլոր բնակավայրերում:

Պատմությունը մեզ հուշում է, որ Բագրատունյաց թագավորության կործանումով, հայ ժողովրդի մի մասը ցրվեց աշխարհով մեկ (Վրաստան, Ղրիմ, Ուկրաինա, Լեհաստան և այլն): Լեհաստանում գաղութը, որպես գաղութ, XIV-XVII դարերում ունեցել է ինքնավարության կատարյալ կարգավիճակ, իր գաղութային բոլոր չափորոշիչներով՝ եկեղեցի, դպրոց, կրթական տարբեր օջախներ: Երբ հերթը հասավ հատուկ դատարան և օրենքներ ունենալու խնդրին, գաղութը ներկայացրեց իր ազգային օրենքները, որոնք այլ բան չէին, քան Գոշի Դատաստանագիրքը՝ համապատասխան փոփոխություններով: Դա ևս մի վկայություն է, որ Սայր հայրենիքում Գոշի Դատաստանագիրքն այնքան խորն է եղել արմատացած և ընդունված, որ լեհաստան գաղութն այն ընդունել է որպես իրեն հարազատ և միակ կիրառելի իրավական փաստաթուղթ:

Դատաստանագրքի Նախադրության Բ և Գ գլուխների համաձայն՝ Գոշն այն գրել է Աղվանից Տեր-Ստեփանոս կաթողիկոսի խնդրանքով. «Հանդիպեցինք և Տեր-Ստեփանոսին, որ Աղվանից կաթողիկոսն էր և նույն բաների հիշատակումը նրա առջև արեցինք: Եվ նա հորդորեց մեզ՝ ասելով, թե այդ գործը գլուխ բերելուն ինքն էլ է փափագում»:¹⁴ Սակայն Գոշը դրանով չի բավարարվել: Նա իր մտադրության մասին գրավոր հայտնել է Հայոց կաթողիկոսին, վերջինս քաջալերել է՝ սկսել աշխատանքը: Իսկ ավարտելուց հետո, ինչպես արդեն նշեցինք, կաթողիկոսին գրած նամակում Գոշը նաև շեշտել է, որ եթե կաթողիկոսը հավանություն չտա իր աշխատանքին՝ այրի ուղարկված օրինակը և ինքն էլ նույն կերպ կվարվի իր մոտ գտնվող օրինակի հետ: Բացի դրանից, նամակի վերջում Գոշը հայտնել է, որ արևելյան վարդապետները կարդացել են ու հավանություն տվել Դատաստանագրքին:

տանագիրքն օգտագործվել է ոչ միայն միջնադարում, այլ նաև՝ ոչ հեռու անցյալում: Այսպես, Յնդկաստանի Կալկաթա քաղաքում, 1930-ական թվականներին մահացած հայ հարուստներից մեկը, կտակի մեջ շեշտել էր, որ ժառանգությունը բաժանվի Գոշի Դատաստանագրքի դրույթներին համապատասխան: Յնդկաստանի անգլիական իշխանությունները հարգել են կտակարարի կամքը և վերջինիս ժառանգությունը բաժանվել է Յալեպից ուղարկված Գոշի Դատաստանագրքի համաձայն: Սուդանի հայկական գաղութի վարչական ժողովի առաջին նախագահ Սարգիս Իզմիրյանի (պաշտոնավարել է 1917-1949թթ.) ջանքերով գաղութը ճանաչվել է պետության կողմից և ստացել մի արտոնություն ևս, որով հայկական համայնքի անդամների՝ ժառանգական իրավունքի բնագավառի գործերը քննելիս, Սուդանի դատարանները ղեկավարվել են Գոշի Դատաստանագրքով:¹⁸ Դատաստանագրքի ժառանգական իրավունքի վերաբերյալ նորմերը ներկայումս էլ կիրառվում են Իրանի Իսլամական Հանրապետության հայկական գաղթօջախում: Ստույգ տվյալներ կան, որ Գոշի Դատաստանագիրքը կիրառվել է Վրաստանում և Ռուսաստանի հարավային շրջաններում:

Այժմ Արցախում Գոշի Դատաստանագրքի կիրառության մասին: Դատաստանագրքի Նախաբանում Գոշը նշում է, որ աշխատությունը ձեռնարկել է Աղվանից կաթողիկոս Տեր-Ստեփանոսի (1155-1195թթ.) հորդորանքով («...աղաչում են, ո՛վ Աղվանից սուրբ եկեղեցիների պատվական ղեկավար, սին և դյուրին մի համարի հոգևոր պարտականությունը, որ դիր ինձ վրա»): Տարակուսելի չպետք է համարել, որ Գոշը հանձնարարությունը ստացել է Տեր-Ստեփանոս կաթողիկոսից: Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը հայոց հոգևոր իշխանության մի թեմն է հանդիսացել և Գոշի ապրած տարիներին նրա հոգևոր կենտրոնը գտնվում էր Գանձակում: Ուստի բնական պետք է համարել, որ ազգային օրենսգիրք ունենալու կապակցությամբ Գոշն Աղվանից տան հոգևոր առաջնորդից բավական դժվարին մի առաջադրանք է ստացել: Փաստորեն, այդ հարցում Տեր-Ստեփանոս կաթողիկոսը հանդես է եկել Հայոց Արևելից կողմանքի և հոգևոր դասի, և՛ ժողովրդի անունից, որի բնակիչները հիմնականում հայեր են եղել և, մասնակիորեն՝ վաղուց հայացած աղվաններ: Կասկածի տեղիք չի տալիս, որ կաթողիկոսը հույս է ունեցել՝ ստանալու իր ցանկացած աշխատությունը: Ակներև է, որ մի այդպիսի խոշոր գործ ձեռնարկելու համար Գոշը նախապատրաստական մեծ աշխատանք է կատարել՝ ծանոթացել հայ, հարևան և հեռավոր երկրների ժողովուրդների ազգային օրենսդրությանը, հայթայթել համապատասխան նյութեր, դրանք համակարգել և այլն: Պատմական փաստերը վկայում են, որ Գոշը՝ Գան-

ծակի մահմեդական տերերից հալածված և չստանալով իր համար նախընտրելի ձևով գրելու աշխատությունը, Գանձակուն մստող Աղվանից կաթողիկոս Տեր-Ստեփանոսի խարդավանքներից զզված, 1184 թվականին ապաստանել է Հաթերքում, Արցախի իշխանաց իշխան Վախթանգի մոտ: Այդ մասին Գոշն իր աշխատության մեջ հստակորեն արձանագրել է. «Մեր այս գործը ձեռնարկեցինք հայոց ՈԼԳ թվականին (633թ.), հանելով սրանից մի շրջան՝ ՃԱ (101թ.), որ կոչվում է Փոքր, իսկ ըստ հռոմեական տարեցույցի՝ ՆԵ (405թ.), մեր թագավորական իշխանության տարիներին, երբ վաղնջական ժամանակներից միայն մի քանի իշխանություններ էին մնացել Խաչենի կողմերում, Վախթանգ կրոնավորի որդի Հասանի և սրա որդի Վախթանգի ժամանակներում, Հաթերք կոչվող դոյակում, Կիլիկիո կողմերի մեծ իշխան և այլ իշխանների գլուխ Ռուբենի ժամանակներում, այն տարում, երբ մեռավ վրաց հաղթական թագավոր Գեորգին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գրիգորի հայրապետության և Առան աշխարհում Տեր-Ստեփանոսի Աղվանից տան եպիսկոպոսապետության ժամանակ. Դասնա անվանյալ եղբայրական մեծաստանում: Իսկ սկսեցինք Հռոմնաշեն կոչվող լեռնակողմի մեծաստանում...»:¹⁹

Գոշը մեզ հուշում է, որ Դատաստանագիրքը գրելու պահին, հայոց երբեմնի հզոր պետականությունից ընդամենը մնացել էին կենսունակ երկու բեկորներ, մեկը՝ Արևելյան Հայաստանում, մյուսը՝ Կիլիկիայում: Արցախը կամ Խաչենը՝ Արևելյան Հայաստանի ամենամշտնավոր վարչաքաղաքական միավորներից մեկն էր, որի տերը՝ իշխանաց իշխան Վախթանգը, Մխիթարի հովանավորն ու բարեկամն էր: Պատմությունը մեզ շատ քիչ տեղեկություններ է թողել Վախթանգ գահերեց իշխանի և հարևան երկրների հարաբերությունների մասին: Բայց եղածներն էլ վկայում են, որ մեր երկրամասի իշխանաց իշխանն անկախ դիրք է գրավել միջպետական հարաբերություններում: Ըստ վրաց տարեգրի՝ իրենց թագավոր Դավիթը հռչակավոր մի մտույզ է գնել Հաթերքի իշխանաց իշխան Վախթանգից՝ Գարդմանի կողմում դիմացը վճարելով մի բերդ և մի ավան:²⁰ Չպետք է մոռանալ, որ Մխիթարի հովանավորն այն հռչակավոր իշխան Վախթանգն էր, որին վրացիները (աբխազները) թագավոր էին անվանում: Եթե հաշվի առնենք, որ Գոշի կողմից մատնանշված Դասնո կամ Հռոմնաշեն վանքային համալիրը գտնվում է Արցախի հյուսիսային մասում,²¹ ապա կարող ենք ասել, որ Դատաստանագիրքը հիմնականում գրվել է մեր երկրամասում և Գոշը երկար ժամանակ է մնացել Արցախում: Դատաստանագրքի մի օրինակի վրա՝ նվիրված Վախթանգին և Արզու խաթունին, կատարվել է հետևյալ մա-

կազրությունը. «Յիսուս Քրիստոս, յորժամ գաս ի նորոգել զերկիր, նորոգեա հոգւով և մարմնով զաստվածասէր իշխանն իշխանաց զՎախտանգ և զամուսին իւր զԱրզու խաթուն ի կեանս անմահս»: Պահպանվել է նաև Գոշի Դատաստանագրքի՝ Վախթանգին և Արզու խաթունին նվիրված մի այլ օրինակ (Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի N1237 ձեռագիրը)՝ հեղինակի հետևյալ ընծայագրով. «Տէր Աստուած վայելել տացէ աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Վախտանկայ՝ որդւոյ Յասանա, ի կամս իւր զգիրքս դատաստանի անսխալ ուղղութեամբ վարել զպատվիրան սորին»:²²

Դատաստանագրքի՝ Գոշի մակագրությունը մեզ հուշում է, որ հեղինակն իշխանաց իշխանին նվիրում է ոչ թե այն ընթերցելու, այլ նրա պատվիրանները կատարելու, այլ խոսքով ասած՝ օգտագործելու համար: Մինևույն ժամանակ, մակագրությունը մեզ նաև հուշում է, որ իշխանաց իշխանն ամենայն հավանականությամբ քաջածանոթ է եղել Դատաստանագրքի դրույթներին և ավարտելուց հետո՝ կիրառելու նպատակով այն արժանացել է նրա հավանությանը:

Խոսելով Դատաստանագիրքը գրելու հանձնարարության մասին, Մ.Գոշը, որպես ութերորդ պատճառ նշել է, որ «... աշխարհական մեծերից շատերն աջառությամբ, կաշառքով, տգիտությամբ բազմիցս խեղաթյուրում են ճշմարիտ օրենքը»: Իսկ Գոշի Դատաստանագրքի մի շարք նորմեր (20, 31, 50, 230, 240, 251 և այլն) հասցեագրված են հենց իշխանին կամ իշխանական դատարանին: Մեջբերենք դրանցից մի քանիսը.

«Իշխաններն իրավունք չունեն առանց թագավորի հրամանի սպանել սպանողներին, բայց գողին պատժելն իշխանների իրավունքն է»:

«Ազնվականն առանց իշխանի հրամանի իրավունք չունի գողերին պատժելու»:

«Ավարված արծաթն իշխաններին լինի, պղինձը, երկաթը և այլն՝ զորքին»:

«Իշխանաց իշխանն իրավունք ունի պատժել և (կամ) արքայի պաշտոններին»:

«Ազատներն իշխանությունն չունեն զինվորներին պատժելու, պատժելը իշխանների իրավասությունն է»:

«Խարդախներին և դրամ սարքողներին պատիժ է տրվում ըստ իշխանների հրամանների» և այլն:

Դատաստանագրքի բազմաթիվ իրավական նորմեր կարգավորում են թագավորի, իշխանաց իշխանի և իշխանների միջև ծագած հարաբերությունները:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում N 2776 համարի տակ գտն-

վող XVI դարի ձեռագիրը, որը նորոգվել է Դադիվանքի վարդապետ Յ.Ծարեցու կողմից, իրենից ներկայացնում է Գոշի Դատաստանագրքի հինավուրց օրինակներից մեկը:²³

Վերոնշյալ համոզիչ փաստերից կարելի է միայն եզրակացնել, որ Գոշի Դատաստանագիրքը, ստեղծման ժամանակից սկսած, կիրառության մեջ է եղել Արցախ աշխարհում, որտեղ, որպես բարձրագույն դատական ատյան, հանդես է եկել իշխանի կամ իշխանական դատարանը: Իշխանաց իշխան Վախթանգի հաջորդների վարչաքաղաքական գործունեության վերլուծությունը մեզ բերում է այն համոզման, որ Դատաստանագիրքն Արցախում կիրառվել է նաև XIII և դրան հաջորդած դարերում: Այսպես, Վախթանգի մահից հետո Արցախի իշխանական աթոռը զբաղեցրել է Յասան-Ջալալ Դուլան (1216-1261թթ.)՝ սկիզբ դնելով Յասան-Ջալալյան տոհմին: Այդ այն Յասան-Ջալալն էր, որի օրոք կառուցվեց և իր ավարտին հասցվեց Գանձասարի հռչակավոր վանքը (1216-1240թթ.): Գերագահ իրավունքներով օժտված և հայրենանվեր գործունեությամբ զբաղվող Յասան-Ջալալը չէր կարող աչքաթող անել իր պապերի հայրենիքում գրված Դատաստանագրքի պատվիրանները:

Վերոնշյալ հանգամանքները ևս ամուր կռվաններ են և կարող են վկայել, որ Արցախում Գոշի Դատաստանագիրքը կիրառվել է Յասան-Ջալալի և նրա հաջորդների իշխանության տարիներին:

Բունիաթովական դպրոցի ներկայացուցիչներին հանգիստ չի տալիս Գոշի՝ ազգությամբ և մտածողությամբ հայ լինելը և, իր մտավոր ժառանգությամբ՝ հայ ժողովրդին պատկանելը: Նրանք իրենց կաշվից դուրս են գալիս՝ «ապացուցելու» անիրականը, թե իբր Գոշն աղվանական մշակույթի նշանավոր գործիչ է եղել և Դատաստանագիրքը գրել է աղվան ժողովրդի համար: Եվ ի՞նչ փաստեր են բերում. որ Գոշն իր աշխատություններում որևէ կերպ չի նշել ազգությամբ իր հայ լինելու և հայերի համար գրելու մասին: Եթե մեր հարևանները ցանկանում են պարզել Գոշի ազգային պատկանելիությունը, թող ուշադիր կարդան նրա աշխատության Նախադրության Ա գլխի վերնագիրը՝ «Պատասխան նրանց, ովքեր չարախոսում են, թե հայերի մեջ օրենք չկա»: Դժվար չէ համոզվել, որ Դատաստանագրքի մեջ օգտագործվող «հայկազուն», «մեր Աբգար թագավորը», «հայկական Մեծ և Փոքր թվականները», «Խաչենի իշխանաց իշխան Վախթանգը» եզրույթները պատմության թատերաբեմից վաղուց անհետացած աղվան ժողովրդի հետ որևէ առնչություն չունեն: Վերջապես, եթե մեր հարևաններն ուշադիր կարդան Գոշի ժամանակակից պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու «Յայոց պատմություն» աշխատությունը, որում նա չորս գլուխ է հատկացրել Գոշի անձին և կատարած գործին, ապա ցանկու-

թյան դեպքում հեշտությամբ կհամոզվեն, որ Գոշը հայ էր և՛ ծագումով, և՛ ազգությամբ, և՛ դավանանքով, և թե գործունեությամբ ու մտածողությամբ, և դրա արդյունքը հանդիսացող մտավոր ժառանգությամբ:

Հայ ժողովուրդը երախտապարտ է եղել իր զավակին: Գոշի մասին բազմաթիվ պատմություններ են հյուսվել, որոնցում նա սրբացվել է, նրա դամբարանը՝ դարձել ուխտատեղի: Դամբարանի հուշաքարին գրված է «Հիշեցեք հայ դպրության անխոնջ նվիրյալին»: Գոշի արձանը կանգնեցված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի առջև, Արտաշատի տառերի պուրակում, Հայոց այբուբենի հուշարձանի մոտ նույնպես գտնվում է Գոշի արձանը, ձեռքում՝ Դատաստանագիրքը: Տավուշի մարզում Գոշի անվամբ կա գյուղ և վանք, 2013 թվականի օգոստոսի 13-ին Գոշավանքի բակում տեղի ունեցավ միջնադարի հանճարեղ մտածողի բրոնզաձույլ արձանի հանդիսավոր բացումը: Երևանում նրա անվամբ գործում է հայ-ռուսական միջազգային համալսարան: Հայաստանի Հանրապետության 1993 թվականի հուլիսի 26-ի՝ «Պետական պարգևների մասին» օրենքով սահմանված է նաև «Մխիթար Գոշ» մեդալը, որը շնորհվում է ակնառու պետական և հասարակական-քաղաքական գործունեության, նաև դիվանագիտության զարգացմանը մատուցած ծառայությունների, բարձր մասնագիտական, գործնական աշխատանքի, ինչպես նաև բարեգործական գործունեության համար: ԼՂՀ Պետական պարգևների ցանկում ևս սահմանված է «Մխիթար Գոշ» մեդալը, որը շնորհվում է ակնառու պետական և հասարակական-քաղաքական գործունեության համար: Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի կողմից 2009 թվականին թողարկվել է արծաթե հուշադրամ՝ 1000 դրամ անվանական արժեքով, նվիրված «Գիրք Դատաստանի» աշխատության 825-ամյակին: Գոշի մտավոր ժառանգությունը, որպես դասընթացի նյութ, դասավանդվում է արտասահմանյան մի շարք ԲՈՒՀ-երում:

Գոշը՝ XII դարի հայկական մշակույթի հսկան, ով բնական իրավունքով հիմնավորեց մարդկանց հավասարությունն օրենքի և դատարանի առջև, վեր կանգնեց իր դարից և, կանխազգալով ժամանակի հրամայական պահանջը՝ հայ ժողովրդի պետականության վերականգնման ձգտումը և պայքարը, արձագանքեց դրան իր հռչակավոր Դատաստանագրքով, որն էլ տվեց իր պտուղները: Կիլիկիայում ստեղծվեց հայկական պետություն, որտեղ Սմբատ Սպարապետի Դատաստանագրքի գլխավոր աղբյուրը Գոշի աշխատությունը հանդիսացավ: Ցավոք, Արևելյան Հայաստանում պետականության վերականգնումը խափանվեց՝ Միջին Ասիայից հայկական լեռնաշխարհի ներխուժած թաթար-մոնղոլական հորդանների և նրանց հետևից եկած՝ Լենկ-

Թեմուրի, Կարա-Կոյունլու, Ակ-Կոյունլու ավարառու ցեղերի արշավանքների հետևանքով:

Գոշը հասակով մեկ վեր կանգնեց իր շրջապատից և ազգային արժանապատվությամբ տոգորված՝ ապացուցեց մահմեդական աշխարհին, որ հայոց պետությունը և իրավունքը գալիս են հազարամյա դարերի խորքից և գնում դեպի դարերը:

Իրավացի է ևս.Թորոսյանը, որի կարծիքով «Դատաստանագիրքը... ոչ միայն Մխիթարի գրական-գիտական նախասիրությունների արդյունք էր, այլև ժամանակի հրամայական պահանջ, գիտակցված անհրաժեշտություն, որով Մխիթարն իր ժողովրդին տվեց քաղաքական ամենօրյա պայքարի մի ազդու զենք: Այդ զենքը նվազ հատու չէր, քան սուրը, և գործում էր ինչպես նպատակը: Դա զենք էր գոյամարտի համար, հարատևելու համար: Դրա մեջ էր Դատաստանագրքի մեծ խորհուրդը ժամանակի հանդեպ և պատմական իմաստը՝ սերունդներին ավանդած»:

Կարծում ենք՝ Դատաստանագրքի «մեծ խորհուրդը»՝ հայոց պետականության վերականգնման հարցը, վերստին իրականացավ մեր օրերում: Գոշը գիտեր, որ իրեն վիճակված չի լինելու տեսնել վերականգնված հայկական թագավորությունը, բայց նա համոզված էր, որ այն անպայման կվերականգնվի և ոչ միայն կվերականգնվի, այլև ժամանակին կմիավորվեն հայկական հողերը՝ մեկ պետականության ներքո: Այդ խոշոր մտածողն ավելի հեռուն էր տեսնում: Նա Դատաստանագրքում ներպետական ծովային իրավունքի վերաբերյալ իրավական նորմեր էր սահմանել՝ համոզված լինելով, որ մի օր Հայաստանը ծովային տերություն կդառնա (հայտնի է, որ Գոշի օրոք Կիլիկիայի հայկական պետությունն ուներ ընդարձակ ծովային սահմաններ և հզոր ծովային նավատորմ): Հետևաբար, Գոշի նման ցանկությունը ցնորք չի եղել:

Գոշի Դատաստանագրքի «մեծ խորհրդներից» մեկն էլ ազգային կենտրոնացված պետության մեջ համապետական օրենք ունենալու հարցն էր՝ այն յուրաքանչյուրի համար պարտադիր լինելու և յուրաքանչյուրի կողմից ճիշտ ու անշեղ կատարելու համար:

Մեզ մնում է ավելացնել, որ Գոշի Դատաստանագրքի խորհուրդներն արդիական են նաև մեր օրերում, երբ երկու հայկական հանրապետությունները, հռչակելով իրենց անկախությունը և ունենալով սեփական ազգային օրենքներն ու պետականության բոլոր բնորոշիչները, միացյալ ուժերով կերտում են իրենց լուսավոր ապագան:

ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՉԱՐՑԵՐՆ ԱՐՑԱԽԻ ՎԻՍԱԳՐԵՐՈՒՄ

Այնքան անհոգ եւ անտարբեր ենք, որ չգիտենք թե ինչ հնութիւններ կան մեր հայրենիքում` մեր նախնիքներից մեզ աւանդ մնացած. չգիտենք թե ազգային անցեալ պատմութեան մութ կէտերը լուսաբանող ինչ արձանագրութիւններ կան աւերակ վանքերի եւ անապատների, մատուռների եւ եկեղեցիների, խաչարձանների եւ տապանաքարերի վերայ... Մեր անտարբերութիւնից օգուտ են քաղում օտարները:
Մակար Բաղխուդարյան

Վիճագիր (պահլավերեն` vem-քար և հայերեն` գիր բառերից) բառը նեղ իմաստով նշանակում է քարի վրա փորագրված գրություն, սակայն գործածության ընթացքում իմաստն ընդլայնվել է` ընդգրկելով նաև իրերի, առարկաների, պատերի վրա փորագրված հիշատակության և մակագրության նմուշները: Վիճագիր արձանագրությունները չափազանց ստույգ և կարևոր տեղեկություններ են պարունակում հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Այդ տեղեկությունները բազմազան են` քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, իրավական և այլն: Ընդունված է վիճագրերը բաժանել 4 խմբերի.

- ա) շինարարական,
- բ) հիշատակագրային և նվիրատվական,
- գ) կրոնաբարոյական,
- դ) իրավականոնական:

Չայ իրավունքի իրավահայտ աղբյուրներից մեկն էլ այն վիճագրերն են, որոնք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում եկեղեցական և աշխարհիկ իրավունքի հարցերի վերաբերյալ: Ուսումնասիրելով Անիի հնագիտական հուշարձանները` ակադեմիկոս Յոսեփ Օրբելիսը նշել է, որ «Մխիթար Գոշի, Սմբատի և ուրիշների Դատաստանագրքերի և այլ իրավաբանական ժողովածուների ու տրակտատների վրա կառուցված հայ իրավունքի պատմությունը, առանց հայկական վիճագրական նյութերի սպառնիչ օգտագործման, պիտի տառապի նույնպիսի պակասությանը, թերասածությանը, անճշտությանը և երբեմն նույնիսկ հետևու-

թյունների լիակատար սխալությամբ, ինչպես արդեն հնացած ու դեմ
նետված Շիրակի պատմությունը, որը կազմված էր միայն մատենագ-
րական տվյալների հիման վրա, առանց հնագիտական ու վիճագրա-
կան հուշարձանների իրական լուսաբանության»:¹

Պատմական Արցախի վիճագիր արձանագրություններն առաջին
անգամ մասնակիորեն ուսումնասիրվել են Աղվանից կաթողիկոս
Եսայի Յասան-Ջալալյանի, Յովհաննես վարդապետ Շահխաթունյան-
ցի, Յովհաննես Դրիմեցու և Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի
կողմից: Վիճագրերի հայտնաբերման, ուսումնասիրման և տպագրման
հարցում քիչ չէ Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանի², Խաչիկ վար-
դապետ Դադյանի, Յովսեփ Օրբելու³ և Աշոտ Յովհաննիսյանի⁴ ներդ-
րումը: Մակար Բարխուդարյանը, ոտքով շրջելով և մեկ առ մեկ գրի
առնելով պատմական Արցախի բնակավայրերը, ավերակները և արձա-
նագրությունները, ընթերցողին ընդամենը մի բան է խնդրել՝ չձանձրա-
նալ դրանք կարդալուց: 1960 թվականին Խորհրդային Յայաստանի և
Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիաների համաձայնությամբ անհ-
րաժեշտ համարվեց երկու հանրապետությունների տարածքների վրա
սփռված և երկու ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի ուսումնա-
սիրության համար կարևոր նշանակություն ունեցող հայերեն և արա-
բատառ արձանագրությունների հավաքումն ու հրատարակությունը:
Երկու հանրապետությունների միացյալ արշավախումբն իր աշխա-
տանքն սկսեց պատմական Արցախ նահանգից: Գիտարշավի ընդհա-
նուր ղեկավարն էր հայագիտության նվիրյալ Սեդրակ Բարխուդարյա-
նը, իսկ ադրբեջանական խմբի ղեկավարը՝ արաբատառ արձանագրու-
թյունների մասնագետ Մ.Նեյմաթովան: Արցախում եղած արձանագրու-
թյունների ուսումնասիրությունը տևեց 4 տարի՝ 1960-1964թթ.: Գիտար-
շավի հայ մասնակիցները հայտնաբերեցին, վերծանեցին, գծագրեցին
և լուսանկարեցին 1071 արձանագրություններ, իսկ ադրբեջանցի մաս-
նակիցները պատմական Արցախի տարածքում, բացի շուրջ 50 արա-
բատառ պարսկերեն տապանաքարերից, ադրբեջանական ոչինչ չգտ-
նելով, սկսեցին տրտնջալ: Յայ և ադրբեջանական գիտնականներից
կազմված արձանագրագիտական հատուկ գիտարշավի 1960-1964թթ.
աշխատանքի արդյունքները պետք է լույս տեսնեին Յայաստանի և
Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիաների տիտղոսաթերթիկներով,
սակայն հայտնի պատճառներով ադրբեջանցիները հրաժարվեցին
դրանից: Այն լույս տեսավ միայն 1982թ. Յայկ. ԽՍՀ գիտությունների
ակադեմիայի հրատարակությամբ՝ դիվան հայ վիճագրության V պրա-
կուն (այսուհետ՝ Դիվան):⁵

Արցախի վիճադրերի ուսումնասիրման հարցում չափազանց մեծ է ականավոր հայ գրող և պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբյանի կատարած աշխատանքը, առանց որի պատմական ժառանգության՝ մեր երկրամասի բազմադարյա պատմության շատ հարցեր կմնային չիտազոտված և չլուսաբանված:⁶ Այդ տեսակետից որոշակի արժեք են ներկայացնում Շահեն Մկրտչյանի⁷, Վահրամ Բալայանի⁸ և Սամվել Կարապետյանի⁹ աշխատությունները:

Մեր երկրամասում ստեղծված իրավական մտքի խոշոր հուշարձանները՝ Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի Կանոնական Սահմանադրությունը, Դավիթ Ալավկա որդու Կանոնական օրինադրությունը և Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը չէին կարող հասու լինել հասարակ ժողովրդին, և այդ աշխատությունների մի շարք դրույթներ, բնականաբար, այս կամ այն ձևով պետք է իրենց արտացոլումը գտնեին պատմամշակութային հուշարձանների վրա փորագրված արձանագրություններում: Նկատի առնելով այդ հանգամանքը՝ մեր կողմից փորձ է արվում պետականության և իրավունքի տեսանկյունից բացահայտելու և բնութագրելու պատմական Արցախի տարածքում գտնվող վիճադրերի պատմաիրավական արժեքն ու նշանակությունը՝ խորապես գիտակցելով ու չբացառելով հանդերձ, որ այն, այնուամենայնիվ, զերծ չի լինելու թերություններից:

Արցախի տարածքում ամենահին արձանագրությունը հայտնաբերվել է 2008 թվականին՝ արցախյան Տիգրանակերտի պեղումների ժամանակ: Քաղաքը գտնվում է արցախյան գոյամարտի տարիներին /1991-1994թթ./ հայոց բանակի ազատամարտիկների կողմից ազատագրված նախկին Աղզամի շրջանի Վանքասարի Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրի մոտ: Պեղումների ընթացքում երևան է հանվել հայկական եկեղեցի, որի պատի տակ հայտնաբերված և V-VII դարերին վերագրվող խեցեղեն փոքրիկ սկավառակի վրա հայերեն բովանդակությամբ արձանագրությունը մասնագետները վերծանել են. «ԵՍ (ՎԱԶ) Ե ԾԱՌԱՅ Տ (ԵԱՌ) Ն» կամ «ԵՍ ՎԱԶ (ԱԳԱՆ) ԾԱՌԱՅ Տ (ԵԱՌ) Ն»⁹: Մասնագետները հավանական են համարում, որ կլոր խեցեղեն սկավառակն արքայական կամ իշխանական կնքադրոշմի դեր է կատարել, որով կարող էին վավերացվել աշխարհիկ կամ հոգևոր փաստաթղթեր կամ եկեղեցական մասնատուփեր: Չարկ է նշել, որ Վաչե կամ Վաչագան անձնանուն կրողները վաղ միջնադարյան Արցախում իրական և հանրահայտ անձնավորություններ են եղել: Պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին հայտնում է, որ Վաչագան արքան Ամարասում հայտնաբերված սրբերի մասունքները կնքել է արքայական մատանիով, իսկ արքայի կող-

մից Աղվենի ժողովում ընդունված Կանոնական Սահմանադրությունը կնքվել է ինչպես Վաչագան արքայի, այնպես էլ ժողովի բոլոր մասնակիցների կնիքներով:¹⁰

Հայերեն արձանագրություններ են հայտնաբերվել նաև Տիգրանակերտի մերձակայքում գտնվող ժայռափոր համալիրում, որոնք նույնպես վերժանության ընթացքի մեջ են:

Հայկական հողի վրա մինչև այժմ հայտնի գիր-թվական ունեցող հնագույն վիճագիր արձանագրությունը (853թ.) հայտնաբերվել է Մարտակերտի շրջանի Քուլատակ գյուղի մոտ գտնվող Մեծառանից Սբ. Հակոբա վանքի արևմտյան պատի մեջ: Դա մի խաչքար է, որի պատվանդանի վրա փորագրված արձանագրության համաձայն՝ խաչը կանգնեցվել է Հայաղվանքի իշխան Հովհաննեսի ժամանակներում՝ վանքի եպիսկոպոս Սողոմոնի կողմից: Հովհաննեսը հայազգի այն իշխանն էր (837-854թթ.), ով իր կատարած քաջագործությունների համար արաբների կողմից արժանացավ բարձր պաշտոնի /Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհների տեր/ և պարգևների: Խոսքը վերաբերում է այն ժամանակներին, երբ արաբական զորավար Բուղան գրավել էր ամբողջ Այսրկովկասը, բայց անկտրում դիմադրության հանդիպել Արցախում: Հետագայում քաջ Հովհաննեսի եղբոր՝ Ատրներսեսի որդին, Արևելքի մեծ իշխան Համամ-Գրիգորը, վերականգնեց Հայաղվանքի թագավորությունը /881թ./:

Արցախի Տիգրանակերտից մոտ 6 կմ հեռավորության վրա, ադրբեջանաբնակ Սոֆուլու գյուղում, ազերի գիտնականները 1950-ական թվականներին հայտնաբերեցին հայերեն արձանագրությամբ մի տապանաքար: Ըստ ուսումնասիրողների՝ տապանաքարը դրված էր Համամ թագավորի՝ ողբերգաբար մահացած ավագ որդու գերեզմանի վրա: Ազերիները տապանաքարի հայտնաբերման վայրն անվանեցին Գյավուր կալա (Անհավատի բերդ) և տապանաքարը տեղափոխեցին Ադրբեջանի պատմության պետական թանգարան: Համամ-Գրիգորն արքայական թագ է կրել և այնքան մեծ է եղել նրա հեղինակությունը, որ նրա միջամտությամբ՝ փրկագնի վճարման դիմաց, արաբների կողմից գերված Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսն ազատվել է գերությունից: Հասկանալի է, որ նման գործ կարող է կատարել հզոր իշխանություն ունեցող մարդը: Ըստ ՀՀ ԿԳՆ ԿԱԻ ԼԴՀ մասնաճյուղի փոխտնօրեն Ա. Մարտիրոսյանի հետազոտությունների՝ Համամ թագավորի և նրա կնոջ գերեզմանը գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Գառնաքար գյուղի հին գերեզմանատանը: Տապանաքարի վրա փորագրված են Համամ-Գրիգորի և նրա կնոջ պատկերները:

Հովհաննես իշխանի ժամանակներում, արաբների դեմ մղվող պայ-

քարուն, Հովհաննեսից ոչ պակաս աչքի են ընկել նաև Արցախի հարավային մասի իշխանապետերը: Իշխան Եսայի Աբու Մուսեճ, որին արաբական աղբյուրները «հայոց պատրիկ» են կոչել, իր հետնորդներին թողել է մի այնպիսի ժառանգություն, որի կրողները «քարակերտ մատյաններուն» հանդես են եկել իշխանաց իշխան կամ թագավոր տիտղոսներով: Հաղորդի շրջանի Տումի գյուղի մոտ գտնվող «Կարմիր եղջու» (եկեղեցի) պատուհանի կամարի քարն ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. «Ի ՆԽԹ (1000թ.) թուին Հայոց, ի թագաւորութեանս տեառն Գագիկա՝ որդու Մուսէի, ես՝ Սուփի, դուստր Մուսէի շինեցի տուն Աստօր» (Դիվան, էջ 173): Քարն այժմ պահվում է Ստեփանակերտում՝ Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում: Այդ նույն Գագիկ թագավորը, ինչպես արդեն նշել ենք, Ջուխտ Բարևածառ ավերակ երկու եկեղեցիներից մեկի խաչքարի վրա փորագրված արձանագրության մեջ հանդես է գալիս որպես Աղվանից պետության (նեղ իմաստով՝ Արցախ- Վ.Հ) իշխանաց իշխան (Դիվան, էջ 169): Վերոնշյալ երկու վիճաբերը, ինչպես նաև Տումի գյուղի մոտ գտնվող՝ «թագավորի պալատ», «թագավորի գերեզման», «թագավորի աղբյուր» և թագավորի անունը կրող մի շարք այլ վայրեր վկայում են, որ Գագիկ թագավորն իրական իշխանություն է ունեցել Արցախի հարավային մասում, ու այդ իշխանությունը դարերի ընթացքում չի ընդհատվել և տարբեր անվանումներով շարունակվել է մինչև XIX դարը: Դժվար չէ վիճաբերով ճշտել նաև Արցախի հարավային սահմանները: Արցախի հարավային մասը, որը միջնադարում կոչվում էր մյուս Հաբանդ կամ ուղղակի Հաբանդ, նշանավոր է եղել իր Ամարաս և Գտիչ եպիսկոպոսանիստ վանքերով: Ուշ միջնադարում, Հաբանդը վարչականորեն բաժանվելով, ստացել է Դիզակ՝ Հաբանդի (հարավային մասը) և Վարանդա (հյուսիսային մասը) անունները՝ մոռացության տալով երկրամասի հին անունը: Հաղորդի շրջանի Տող գյուղի մոտ գտնվող Գտչավանքը, որն ավերվել էր մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ժամանակ, 1241 թվականին վերանորոգման ենթարկվեց Ամարասի երկու վանական եղբայրների կողմից, որոնց վանքի հյուսիսային պատին թողած արձանագրության տվյալներից կարելի է պատկերացում կազմել Արցախի հարավային սահմանների և նրա մեջ մտնող եկեղեցական թեմերի վերաբերյալ: Արձանագրության մեջ թվարկված է եկեղեցական երեք թեմ և վարչատարածքային տասներկու միավորներ՝ իրենց անվանումներով, սահմաններով և սահմանային գետերով (Դիվան, էջ 182, 183): Բնակավայրերի ու գետերի աշխարհագրական անվանումները մեզ հուշում են, որ Արցախի հարավային սահմանն Արաքս գետն էր, ինչպես հիմա կա, իսկ հյուսիս-արևմտյան սահմանը ներառել է ներկա-

յիս Քաշաթաղի շրջանի մի մասը:

Արցախի կենտրոնական և հյուսիսային մասերում Առանշահիկ Յանամ թագավորի տոհմաշղթան անխափան շարունակվեց նաև նրա սերունդների կողմից: Այդ շղթայում իր պատվավոր տեղն ունի Յաթերքի տեր և Խաչենի իշխանաց իշխան Յասան Մեծը, ով Դադիվանքում իր իսկ անունից փորագրել տված արձանագրության մեջ (1182թ.) մատնանշել է, որ 40 տարի շարունակ պատերազմներ է մղել հայրենի երկրի թշնամիների դեմ և միշտ էլ հաղթել: Ակնհայտ է, որ միայն հզոր պետականություն ունեցող մարդը կարող է իր երկրում նման բովանդակությամբ արձանագրություն փորագրել տալ: Ծիշտ է, արձանագրությունից չի երևում, թե Յասան Մեծն ում դեմ է պատերազմել, սակայն, նույն վանքի վրա իշխանուհի՝ Արզու խաթունի անունից փորագրված արձանագրությունը հուշում է մեզ, որ պատերազմը մղվել է թուրքերի դեմ և հանուն քրիստոնեական հավատի, որի ժամանակ նահատակվել են նաև քաջ իշխանի երկու որդիները (Դիվան, էջ 198, 199): Այդ երկու արձանագրությունները նաև կարևոր տվյալներ են պարունակում մեր երկրամասի ռազմագիտական պատմությունն ուսումնասիրողների համար: Յասան Մեծին փոխարինել է նրա ավագ որդին՝ իշխանաց իշխան Վախթանգը (1182-1214թթ.), այն Վախթանգը, որի մոտ Մխիթար Գոշը ձեռնամուխ եղավ իր հռչակավոր Դատաստանագիրքը գրելուն:

Արցախի հռչակավոր իշխանաց իշխան Յասան-Ջալալն իր հայրենանվեր գործունեությամբ ու թողած ժառանգությամբ հավերժացավ ոչ միայն գրչագիր մատյաններում, այլև՝ քարագիր արձանագրություններում:

Գանձասարի Սբ. Յովհաննես Սկրտիչ եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատի ամբողջ լայնությամբ Յովասափ Միակյացը /ճգնավոր/ 1240թ. 27 տողերի վրա արձանագրել է Յասան-Ջալալ Դոլայի ուխտը կամ կտակը: Կտակում Յասան-Ջալալը հանդես է գալիս «ԲՆԱԿԱԻՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՒ ՄԵԾ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԹԱԳԱԻՈՐ ԽԱԻ-ԽԱՆԱԲԵՐԴԻ ՅՈՒՆԱՍԱՅՄԱՆ ՆԱՅԱՆԳԱԻՔ» խրոխտ տիտղոսներով, իսկ Առաջածոր գյուղի արևելյան մասում գտնվող եկեղեցու մեծ քարի վրա փորագրված արձանագրության մեջ Յասան-Ջալալն իրեն անվանում է «Աստժո արքա... Իշխան Խաչենի և Առանի»¹¹: Յասան-Ջալալի եղբայրը՝ Սմբատը, Խանջալ խաչ կոչվող վայրում կանգնեցրած արձանագրության մեջ եղբորը ևս «արքա» տիտղոսով է անվանում: Դժվար չէ կռահել, որ նման բարձրահունչ տիտղոսներ կրող անձն օժտված է եղել պետական հզոր իշխանությամբ, որի տիրապետությունը տարածվել է ամբողջ Յայաղվանքի վրա՝ ներառյալ մինչև Կուրի և Արաքսի

միախառնման վայրը:

Ծիշտ է, Հասան-Ջալալը հարկատու էր մոնղոլ-թաթարներին և նրա աղջիկներից մեկը՝ Ռուզուբանը, մոնղոլ զորավար Բորա-Նոյինի կինն էր, սակայն այդ քայլը կատարվել է դիվանագիտական նկատառումներով և այն տվել է իր արդյունքները: Հասան-Ջալալի միջնորդության շնորհիվ, հայկական Կիլիկիայի Հեթում թագավորի և մոնղոլական մեծ խան Մանգուի միջև 1253թ. կնքված պայմանագրի ուժով, Կիլիկյան հայկական պետությունը մոտ մեկ հարյուրամյակ զերծ մնաց հարևան պետությունների ավերածություններից:

Հասան-Ջալալն անձամբ պատկառելի շքախմբով եղել է Բաթու խանի մոտ, արժանացել պատիվների և կարողացել հետ վերադարձնել թուրքերի կողմից խլված հայրենի մի շարք բերդեր և բնակավայրեր: Հասան-Ջալալի իշխանապետությունն օժտված է եղել պետականության ակնհայտ բնորոշիչներով:

Կտակում Հասան-Ջալալը հանդես է գալիս որպես թագավոր Խոխանաբերդի «ՅՈՂՆԱՍԱՀՄԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱԻՔ» եզրույթով: Խոխանաբերդը թագավորի կենտրոնական բերդն էր և գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի դիմաց: Կտակում Հասան-Ջալալի տիրապետության սահմանները նշված չեն, և այդ առումով միայն շեշտված է դեռևս ոչ մի աշխատությունում չօգտագործված և բառարաններում չստուգաբանված «յոզնասահման» բարդ բառը (յոզ-շատ, բազում, հոգնակի): Մեր կարծիքով, «յոզնասահման» բառի տակ փորագրողը նկատի է ունեցել երկրի բազմաբնույթ և տարատեսակ աշխարհագրական սահմանագծերը: Իսկ արձանագրության մեջ օգտագործված «ԲՆԱԿԱԻՈՐ» բառի տակ նկատի է ունեցվել, որ Հասան-Ջալալն իր երկրի բնիկ տերն է:

Վիճագրության և մատենագրության մեջ չափազանց աղքատիկ տվյալներ են պահպանվել Արցախի արտաքին սահմանների և ներքին վարչատարածքային սահմանաբաժանումների վերաբերյալ: Այդ հարցում մեզ օգնության է գալիս Մ.Գոշը, ով սահմանները բաժանում է չորս խմբերի՝ գավառների, գյուղերի (համայնքների), հողամասերի, շենքերի և շինությունների: Համաձայն Գոշի Դատաստանագրքի ՄԽԵ գլխի՝ «Գավառների, նմանապես և գյուղերի սահմանները հաստատվում են լեռներով, գետերով և արձաններով: Եվ գյուղերը, որոնք շինված են երկու կամ երեք գավառների մոտ, երկուսի բաժանվեն առավելությամբ և նվազությամբ. նմանապես հանդերն ու գյուղերի մոտ տարածքները, որոնք բուսնել են հանդերի սահմանների վրա: Իսկ այգիների ցանկապատները թող կրկնակի լինեն, ամեն մեկն ունենա իր ցանկապատը, թեպետ սկզբից դրված ցանկապատը բավական էր երկուսին էլ, բայց,

այնուամենայնիվ, թող առաջին բաժանարար ցանկապատը արգելք չհանդիսանա, որ մյուս կողմն էլ դնի իր ցանկապատը: Ըստ այս կանոնի դրվեն նաև տների պատերն ու սրա նման մնացած ամեն ինչը»¹²: «Արձանների» տակ Գոշը նկատի է ունեցել սահմանաքար կոթողները, որոնք գոյություն ունեին դեռևս Արտաշեսյան թագավորության ժամանակ: Ա.Մարտիրոսյանը, Քարվաճառի շրջանի Դադիվանքի հյուսիսային լեռնաբազուկի վրա (նախկին Քելբաջարի շրջանի Բալուդայա քրդաբնակ գյուղի մոտ) հայտնաբերել և նկարել է սահմանակոթող հիշեցնող քար, որը նման է այն սահմանաքարերին, որոնք դրվել են գյուղերի և ագարակների սահմանազուխներին՝ Արտաշես Ա թագավորի ձեռնարկած հողային բարեփոխումների կապակցությամբ և որոնցից մի քանի տասնյակ հայտնաբերվել են Սյունիքում և Սևանա լճի առափնյա շրջաններում: Կարծում ենք՝ ներկայիս Շահումյանի շրջանում հայտնաբերված սահմանաքարի տեղը Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանն է, քանի որ այն կարող է լույս սփռել պատմական Արցախի վարչատարածքային սահմանաբաժանումների և հողային հարաբերությունների հարցերի վրա, միաժամանակ, լուրջ կռվան կհանդիսանա, որ ազատագրված պատմական Քարվաճառի շրջանի օրինական տեղը հայ ժողովուրդն է: Ամենայն հավանականությամբ, միջնադարյան Արցախում սահմանային հարցերի և սահմանավեճերի լուծման գործընթացում առաջին հերթին ղեկավարվել են Գոշի Դատաստանագրքի դրույթներով: Հողային վեճերով կարևոր նշանակություն է ունեցել վիճելի տարածքի սահմանային եզրը կամ ծայրը որոշելու հարցը: Մինչխորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Դարաբաղի գյուղերում ավանդական սովորություն կար՝ պապերից ժառանգած կամ սեփականության իրավունքով պատկանող հողամասի անկյուններում կես մետրից ավել խորության վրա հողի մեջ ածուխ էին թաղում և, վեճ ծագելու դեպքում, դրա միջոցով շատ հեշտ որոշում սեփականատիրոջ հողի սահմանները:

Արցախի Հասան-Ջալալ իշխանաց իշխանի պետականության բնորոշիչներից մեկն էլ նրա զինանշանն է: Գանձասարի վանքի գավթի հյուսիսային մուտքի դռան վերևի մասում պատկերված են դեպի իրար մոտեցող երկու կենդանիներ՝ բացված երախներով, կատաղի աչքերով, սուր ճանկերով, դեպի վեր ցցված պոչերով: Կենդանիների վզի ակոսավոր փոսիկները առյուծների բաշեր են ենթադրում: Քանդակագործին հաջողվել է ընդգծել կենդանիների իշխանատենչ, կամային հատկանիշները: Աջակողմյան առյուծի դիմաց փորագրված է վեցաթև աստղ՝ իշխանության նշանը, որը պատմությանը հայտնի է Սողոմոնի աստղ անունով: Հասան-Ջալալի զինանշանի մասին մեր ձեռքի տակ

գրավոր տեղեկություններ չունենք, սակայն, որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ զույգ առյուծները Հասան-Ջալալի զինանշանն է, և նա ներկայացված է աջակողմյան առյուծի պատկերում, իսկ որդին՝ Աթաբեկը, ձախակողմյան: Չույզ առյուծներ են առկա նաև Գյուլխտանի մելիքության զինանշանում, որը փորագրված է հակառակորդի կողմից բռնազավթված ԼՂՀ Շահումյանի շրջանի Կարաչինար կամ Աղջակալա գյուղում գտնվող մելիքական շինության դարպասի բարավոր քարին:¹³ Ձինանշանում մարտնչող առյուծները պատկերված են իրար դեմ դիմաց, բաց երախներով հետևի ոտքերի վրա հենված և պոչերը վեր ցցած դեպի մեջքները: Մարտնչող առյուծների պատկերաքանդակով բարովաքարը՝ ՌՅԺԷ /1868թ./ արձանագրությամբ, մինչև հակառակորդի կողմից ԼՂՀ Շահումյանի շրջանը բռնազավթվելը, պահվում էր շրջկենտրոնի պատմաերկրագիտական թանգարանում: Չույզ առյուծները հայկական հավատալիքներում դրսևորվում են նաև որպես տան, շինության, բնակավայրի, երկրի հսկիչ-պահապաններ:

Հասան-Ջալալի պետականության հզորության մասին է վկայում նաև Սանկտ-Պետերբուրգի Էրմիտաժում պահվող՝ նրան պատկանած դաշյունի մուգ կանաչ նեֆրիտե երախակալը, որը պարունակում է կցագրերով փորագրություն՝ «ՀԱՍԱՆ ՋԱԼԱԼ ԻՇԽԱՆ ԽԱՉԵՆՈՅ»: Հասան-Ջալալին փոխարինեց նրա անդրանիկ որդին՝ Աթաբեկը, ով Արցախի վիմագիր արձանագրություններում նույնպես հանդես է գալիս Արցախի իշխանաց իշխան խոխտ տիտղոսով: Վիմագրերը վկայում են, որ պետականության մի շարք բնորոշիչներով օժտված են եղել նաև Արցախի մելիքները:

Դիզակի մելիք Եգանի անձնավորությանն ու հասարակական-քաղաքական գործունեությանը վերաբերյալ տվյալներն արձանագրված են Հադրութի շրջանի Տող գյուղում գտնվող նրա ապարանքի ընդունարանի մուտքի ճակատակալ քարին: Արձանագրությունը, որը գրված է բարբառային լեզվով, գրչության որոշ օրինաչափ շեղումներով, պարսկա-թուրքական բառերի առկայությամբ, առավել հաջող վերծանել է պատմաբան, իրանագետ Հակոբ Փափազյանը՝ մեջքերում ենք. «ՌՋՁՁ» (1737թ.): Այս ընդունարանը հիշատակ է: Այսպես է, որ ես՝ Ղուկաս վարդապետի որդիս, որ իմ անունն է մելիք-Եգան, նախապես ժողովուրդը հավաքեց և ինձ քոխվա (տանուտեր) կարգեց: Դրանից հետո, երբ երկիրը խառնակության մատնվեց, շահ Սուլթան-Յուսեյնի որդի շահ Թահմասպ թագավորին որոշ ծառայություններ մատուցեցի, և նա բերեց սրանց վրա ինձ մելիքություն տվեց: Այնուհետև օսմանցին և երկիրը նրա ձեռքից վերցրեց: Սրան էլ այս չափ ծառայություն ցույց տվի, որ երբ բերին Դիզակ, ես չթողեցի, որ Հայաստանից գերի գնան:

Արաղից (Կենտրոնական Իրան) շահ Նադիր գործել թագավորը իր գործով եկավ, երկիրը օսմանլուի ձեռքից առավ: Նրան էլ այնքան ծառայություն մատուցեցի, որ նա քրիստոնյա ազգի 6 մահալների՝ Թալիշի, Չարաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրա, ինձ որպես խան և բեկլարբեկի կարգեց. շնորհ արեց: Ով հետո կարդա, այս գրությունից կհմանա, որ մեր որպիսությունը այդպես է եղել և թող մի ողորմի ասի: Եղավ: Ամեն»:¹⁴

Յ.Փափագյանը, ճիշտ վերծանելով արձանագրությունը, միևնույն ժամանակ սխալմամբ եզրակացրել է, որ հայկական ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավորման մեջ, հայտնի 5 մահալներից կան մեկի-քույրություններից բացի, սկզբնապես մտնում էր նաև Քոչիզի կամ Քաշաթաղի մահալը, որտեղ վաղ ժամանակներից իշխում էին մելիք Յայկազի սերունդները: Պարզապես Յ.Փափագյանը Քաշաթաղի շրջանի նախկինում հայաբնակ Քոչիզ գյուղը շփոթեցրել է Վարանդա գավառի Քոչիզ ամրոցի (սղնախ) հետ, որը գտնվել է ԼՂՅ Սարտունու շրջանի Յերիեր և Ծովատեղ գյուղերի թիկունքում և մինչև մելիք Շահնազարյանների հետգրավումը՝ որպես մահալ, ենթարկվել է մելիք Եգանին: Քոչիզ բնակավայրը 3 անգամ հիշատակված է Յերիերի Սբ. Գրիգորիս եկեղեցու արձանագրություններում (Դիվան, էջ 166 -168):

Մելիք Եգանի ընդունարանի մուտքի արձանագրությունը վկայում է, որ XVIII դարի 30-ական թթ. Անդրկովկասում ձևավորվել էր մի նոր վարչաքաղաքական միավոր, որի ղեկավարն իր իրավունքներով հավասար էր Վրաստանի վալիներին, իսկ այդ ժամանակներում բեկլարբեկի տիտղոսը կրել են միայն Երևանի, Գանձակի և Թավրիզի խաները: Սա ցույց է տալիս, որ զենքի ուժով ձեռք բերված ազատությունը և ինքնավարությունը ճանաչվել էր Պարսկաստանի կողմից:

Մելիք Եգանը, լինելով հզոր անհատականություն, ճկուն և հավասարակշիռ քաղաքականություն է վարել պարսիկների և թուրքերի միջև և Արցախը համարել է որպես Յայաստան. «Ես թողեցի ոչ Յայաստանաս եսիր /գերի-Վ.Յ./ գնալու», -նշված է արձանագրության մեջ:

Յգոր է եղել մելիք Եգանի բազուկը նաև հոգևոր գործերում: Գտչավանքի եպիսկոպոս Մեսրոպ վարդապետի տապանաքարի վրա փորագրված գրությունը վկայում է, որ մելիք Եգանն է նրան եպիսկոպոս ձեռնադրել և կարգել վանքի առաջնորդ¹⁵:

Ղարաբաղի մելիքների գահերեց մելիք Եգան խանն ուներ իր իշխանապետությանն արժանի զինանշան, որի քանդակը պահպանվել է Յադրութի շրջանի պատմական Յողեր գյուղի մոտ գտնվող Կավաք վանքի ներսում: Ըստ պատմաբան Տ. Յայազնի, զինանշանը պատկեր-

ված է երկգլխանի արծվի տեսքով: Թռչնի մարմինը վահանաձև է: Մարմնի վերնամասից դուրս են գալիս երկու համաչափ, աղեղնաձև երկար վզեր, որոնք ավարտվում են կլոր գլխով. ընդգծված աչքերով ու սուր կտուցով: Արծվագլուխների վրա եռաճյուղ թագեր են: Թռչունը հենված է եռանկյունաձև պոչի վրա՝ ձախ ոտքի մագիլներով թևի վրա պահելով գնդավոր գլխով իշխանության նշան-մականը, իսկ աջ ոտքի մագիլներով՝ խաչը: Փաստորեն, արծիվը մագիլներում պահում է աշխարհիկ և հոգևոր իշխանության նշանները՝ մականը և խաչը: Պատմաբան Տ.Յայազնն առաջինն է նկատել, որ մելիք Եգանի զինանշանը որոշ նմանություն ունի նույն ժամանակաշրջանի ռուսական զինանշանին, որտեղ առկա է գրեթե նույնանման պատկերը, միայն այն տարբերությամբ, որ ռուսական արծիվը թևաբաց է և գլուխների արանքում առկա է ռուսական կայսրության թագը:¹⁶

Անձնական զենքը ևս կարող է լույս սփռել պատմական անձնավորության՝ աշխարհիկ իշխանության հզորության և կարգավիճակի մասին: Ներկայումս մասնագետների տրամադրության տակ կան բացարձակ արժեք ներկայացնող երեք թուր և մեկ գավազան՝ հայերեն մակագրություններով: Նախնական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ դրանք պատկանում են մելիք Եգանին և, ըստ երևույթին, շահական ոսկեջրված կնիքով շքերթային թուրը և գավազան սուսերը մելիք Եգանը ստացել է Նադիր շահից¹⁷:

Արցախի գերագահ իշխանի տիրապետության սահմանները և փառքը հաստատում է Հադրութի շրջանի Տող գյուղի հանգստարանում գտնվող նրա տապանագիրը.

*Եղև սիրեցեալ ամենայնին
Նատիր անուն թագաւորին
Տիրապետաց սայ ի երկրին
Ի Աղուանից ի նահանգին
Յոյժ պատուեցաւ Պարսից ազգէն
Քան զիշխանս հայոց երկրին... ՌՃՂԳ(1744թ.)¹⁸*

Մելիք Եգանից ոչ պակաս հզոր աշխարհիկ իշխանություն է ունեցել Վարանդայի մելիք Հուսեյնը, որի տապանագրի գովեստը բնավ էլ ձևի համար չի գրվել, ըստ որի՝ երեսունհինգ գյուղերի տեր Վարանդայի հզոր իշխանը որևէ մեկին հարկատու չի եղել, թուրքերի դեմ պատերազմում միշտ հաղթող է դուրս եկել, հանդիսանալով հայոց աշխարհի թագն ու պարծանքը:¹⁹

Վարանդայի մելիքները նույնպես ունեցել են իրենց զինանշանը, որը, համաձայն տոհմական ավանդույթի, գրավել էր Պետրոս Մեծի և

Նապոլեոնի ուշադրությունը: Ջինանշանի վրա առկա է երեք տառից կազմված փակագիր. «Չայաստան», «Մելիք», «Շահնագար»: Արծվի գլխին պատկերված է եկեղեցու զմբեթ՝ խաչը վրան: Ներկայումս գինանշանը պահվում է ԱՄՆ Բոստոն քաղաքում²⁰:

Անդրադառնալով կանոնաիրավական վիճաբերին, հարկ է նշել, որ դրանց մեջ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նվիրագրերը և այն հիշատակագրերը, որոնց հեղինակներն իրական անձնավորություններ էին: Դրա հետ մեկտեղ, բավական շատ են այն նվիրագրերը, որոնց հեղինակներին (նվիրատուներին) հնարավոր չէ պարզել: Մի կողմից էլ, ժամանակը կատարել և կատարում է իր սև գործը, և անխաթար վիճակում գտնվող արձանագրությունների թիվն օրեցօր նվազում է: Եթե վիճաբերով ոչ միշտ է հաջողվում պարզելու նվիրատուների անձը և սոցիալական կարգավիճակը, ապա ամեն պարագայում՝ նվիրառուները վանքերը կամ եկեղեցիներն են: Վիճաբերում նվիրատվության առարկա են հանդիսանում տարբեր տեսակի անշարժ կամ շարժական իրեր, առարկաներ, գույքային պարտականություններ և այլն: Որոշ արձանագրություններում շոշափվում են գույքի պատկանելիության, քանակի, արժեքի և օտարման պայմանների, ինչպես նաև նվիրառուների պարտավորությունների վերաբերյալ հարցեր: Քննարկենք դրանցից մի քանիսը.

Արցախի տարածքում նվիրատվության վերաբերյալ թվագրով ամենահին արձանագրությունը գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից 6-8կմ դեպի արևմուտք մի սարահարթի վրա գտնվող Խաղավանք կամ Խաթրավանք եկեղեցու արևելյան պատի վրա: Արձանագրության համաձայն՝ Տեր-Յովհաննեսը 1204թ. վերակառուցել է այդ եկեղեցին, այնտեղ հավաքել գրքեր, խաչեր և մատյաններ, տնկել Ջոթաց այգին, ապա նոր մի այգի ևս զցել և այդ բոլորը, Չաթերքի իշխանաց իշխան Վախթանգի միջնորդությամբ, հանձնել իր եղբայր Յասանին ու նրա որդիներին: Նույն արձանագրության երկրորդ մասի համաձայն՝ Յասանն էլ ընդունել է ընծան, ինքն էլ իր հերթին խնամախոսությամբ կառավարել այգին իր սահմաններով նվիրել է վանքին (Դիվան, էջ 121, 122): Այս փաստերը հիմք են տալիս դատելու, որ Խաչենի տարածքում տեղական իշխանությունների այսօրինակ գործարքներն անգամ կատարվում էին Վախթանգի և նրա հետնորդների միջամտությամբ:

Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղի մոտ գտնվող Մեծառանից Աբ. Յակոբա վանքի սրահի հարավային պատի արձանագրությունից իմանում ենք, որ Սմբատի որդի Գրիգորը Տեր-Սարգսի և Տեր-Վարդանի առաջնորդության տարիներին վանքին նվիրել է իր հայրենաբաժնից մեկ կիսավար իր հողով (Դիվան, էջ 13): Թվականն անհայտ է:

Վերոնշյալ կարգի արձանագրությունները շատ են տարածված Արցախի հանրապետության բոլոր շրջաններում: Հատկանշական է, որ նվիրատուները գույքը նվիրում են իրենց հոգու փրկության և մեղքերի թողության համար: Մյուս կողմից, հոգևոր հաստատությունը պարտավորվում է օրհնանք տաճել, պատարագ մատուցել նվիրատուի կամ նրա մերձավոր հարազատների համար կամ էլ նրանց անունները նշել ժամասացության մեջ: Վերջում հավելվում է, որ արձանագրության պայմանները խափանողները պետք է արժանանան Աստծո դատաստանին և 318 հայրապետների նզովքին, անեծքին:

Վիմագրերի մեջ մի առանձին խումբ են կազմում այն նվիրատվությունները, որոնք կոչվում են «վախմ» (արաբերեն և թուրքերեն՝ վազըֆ)՝ եկեղեցուն կտակված բարեպաշտական նվեր, որոնք հարկման ենթակա չեն եղել: «Վախմ»-ները եղել են տարբեր տեսակների՝ ազարակներ, այգիներ, արտեր, հանդեր, հողեր, ձիթհանքներ, անասուններ, դրամական միջոցներ և այլն: Ասկերանի շրջանի Պոկեսբերգ վանքի արձանագրության համաձայն՝ Ղուկաս վարդապետը հաչենագետի վրա կառուցած իր ջրաղացը հոգու փրկության համար նվիրել է վանքին (Ղիվան, էջ 138): Քաշաթաղի շրջանի Քոչիգ գյուղի եկեղեցու արձանագրությունից նկատելի է, որ ոմն Հայկազ սրանոցը (ձիթհանք) «վախմ» է արել եկեղեցուն: Մարտունու շրջանի Հերիեր գյուղի Սբ. Գրիգորիս եկեղեցու մուտքի հյուսիսային կողմի արձանագրությունը փաստում է, որ Հերիերի ժողովուրդը, տանուտեր Ղասունի գլխավորությամբ, մեծ և փոքր ճանապարհի վերևի տափը, որն ի սկզբանե «վախմ» էր Սբ. Աստվածածնին, այժմ իրենք «վախմ» են անում Սբ. Գրիգորիս եկեղեցուն (Ղիվան, էջ 167):

Նման կարգի վիմագրերը ցույց են տալիս, որ «վախմ»-ի ձևով նվիրատվությունները տարածված են եղել XIII-XVI դարերում: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ մոնղոլ-թաթարները, Լենկ-Թեմուրը և թուրքմենական վաչկատուն ցեղերն ասպատակում էին ամբողջ Այսրկովկասը: Իսկ ի՞նչն էր ստիպում հայ ավատատերերին՝ իրենց գույքը նվիրելու կամ էժան վաճառելու հոգևոր հաստատություններին: Պատճառներից մեկը պետք է որոնել նրանում, որ քաղաքական նկատառումներով միջնադարյան ավարառու ցեղերի որոշ ղեկավարներ բարյացակամ վերաբերմունք էին ցուցաբերում հայ հոգևորականության նկատմամբ՝ իրենց համար անհրաժեշտ դեպքերում վանքապատկան հողերն ազատելով հարկերից ու տուրքերից: Պատմությանը հայտնի է Ջահանշահի կին Բեգուն Խաթունի 1462թ. հրովարտակը՝ ուղղված Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, նույն կաթողիկոսին տրված Յաղուբի 1478թ. հրովարտակը, վանքին տրված՝ Շահ Աբաս 2-րդի 1650թ. հրո-

վարտակը, որոնց ուժով Գանձասարը զերծ մնաց բռնակալների հարստահարություններից և տնտեսական մեծ առաջընթաց ունեցավ: Մյուս կողմից՝ հնուց ի վեր պատիվ էր համարվում եկեղեցիների ու վանքերի սրբազան համարված հողում թաղվելու իրավունքը: Այդպիսի պատվի արժանացողը, թաղվելուց առաջ, իր հոգու պարտքն էր համարում շարժական կամ անշարժ գույքի նվիրաբերումով արտահայտել իր երախտագիտությունը սուրբ ուխտի նկատմամբ: Իսկ երբ մի վանք դառնում էր որևէ գերդաստանի տոհմային տապանատունը, այդ գերդաստանի ժառանգներն արդեն ոչինչ չէին խնայում իրենց տապանատունն առատության ու շքեղության մեջ պահելու համար: Եվ պատահական չէ, որ եկեղեցիներն ու վանքերը հենց այս եղանակով էլ դառնում էին ամենահարուստ հողատերերը և նրանցից ամենամշանավորներն իրենց ավատական իրավունքներով ետ չէին մնում աշխարհիկ հզորագույն իշխանավորներից:²¹

Յենց վերոնշյալ հանգամանքներով պետք է բացատրել, որ Արցախի ավատատերերի կողմից ամենամեծ նվիրատվություններն արվել են Գանձասարի վանքին: Կա նաև ուշադրության արժանի մեկ այլ հանգամանք. հայտնվելով քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, իրենց հողային տիրույթները հափշտակումից փրկելու նպատակով, հայ ավատատերերը դրանք նվիրում էին հիմնականում սեփական տիրույթի սահմաններում գտնվող վանքերին: Գանձասարի վանքի վրա առկա 182 արձանագրություններից 35-ը վկայում են նվիրատվությունների մասին: Մեջբերում ենք գավթի հյուսիսային պատի արևելյան մասի եռատող արձանագրությունը. «Ես շահնշես որդի Աղաբուղին, վերին նովերին հողն տվի ի սբ. ուխտս Գանձասարայ, ով հողն հանե սուրբ Ովանեսիս կապած է» (Դիվան, էջ 58): Այս արձանագրության մեջ հետաքրքիրն այն է, որ «վերին նովերին» հողին հանդիպում ենք նույն արձանագրության կողքին Իսուբի՝ 1495թ. արձանագրության մեջ. այստեղ ևս այն նվիրաբերվում է «ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ» (Դիվան, էջ 56): Համանման օրինակի հանդիպում ենք նաև «Աշմանայ տափի հողն» երկու անգամ վանքին նվիրելու արձանագրություններում: Բ.Ուլուբաբյանը միանգամայն ճիշտ նշել է, որ զարգացած միջնադարում նվիրատվություններն այնքան էլ հաստատ ու անբեկանելի գործարքներ չէին և խախտվում էին նվիրատուի հարազատների կամ ազդեցիկ իշխանավորների կողմից: Այլապես ավելորդ պիտի լինեին նվերները, հանողների ու խախտողների հասցեներին ուղղված զանազան անեծքները, որ այնպես առատությամբ սփռված են մեր վիմագրերում:²²

Շարժական գույքի նվիրատվության առարկա են հանդիսացել

անասունները (եզներ և կովեր), դրամական միջոցները (դեկան, թուման, ստակ), սպասներ-իրեր-գործիքները (ավետարան, գավազան, խաչ, սկիհ և այլն): Նվիրատվության պայմանագրում, որպես նրա ենթատեսակ, առանձնանում է նվիրաբերությունը, որի տակ նկատի է ունեցվել գույքի կամ իրավունքի նվիրատվությունը հանրօգուտ նպատակներով, ինչն էլ շեշտվում է գործարքում: Եթե պայմանագրում գույքի օգտագործման նպատակը չի նշվում, ապա այն դիտվում է որպես սովորական նվիրատվություն: Նվիրաբերությունը նոր ինստիտուտ չէ, այն տարածված է եղել շատ հնուց: Գանձասարի վանքի հյուսիսային պատի կենտրոնական մասում, մեծ կամարի ներքո հիշատակված է, որ Պողոս-բեկ Ջալալյանցի կինը՝ Նազլուն, իր կամքով գրած կտակագրի համաձայն /1864թ./՝ ամուսնու և զավակների մեղքերի թողության համար վանքի միաբանությանը դրամական միջոցներ է տվել (գումարը չի նշված-Վ.Յ.), իր հերթին, կտակակատարը (վանքը) պարտավորվել է գումարը չձախսել, այլ միայն կարող էր գումարը տոկոսով տալ և ստացված տոկոսների գումարից վարձատրել վանքի սրբերին՝ եկեղեցական նախատոների կապակցությամբ պատարագ մատուցելու համար:²³

Ինչպես Դադիվանքի, այնպես էլ Գանձասարի վիմագրերը վկայում են, որ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները կենտրոնացված են եղել իշխող տոհմի ձեռքում, ինչը խոշոր խթան էր եկեղեցական հարստության աճի և զարգացման համար:

Վիմագրերից մի քանիսը կարգավորում են առուծախի պայմանագրերից բխող իրավահարաբերություններ: Ջրվշտիկ կամ Եղիշե առաքյալի վանքի արձանագրությունների համաձայն՝ միաբանությունը վանքի համար գնել է այգիներ, հողամասեր և ավետարան (Դիվան, էջ 107): Մեկ այլ արձանագրություն փաստում է, որ Շերբարիք անունով մեկն իր ռազմի սայլերի կեսը 25 դեկանով (դահեկան, պարսից Դարեհ արքայի պատկերով դրամական միավոր-Վ.Յ.) վաճառել է Շահի որդուն՝ Տեր-Ռուբենի ներկայությամբ: Առուծախի գործարքի ժամանակը նշված չէ, բայց Տեր-Ռուբենը հիշատակված է խաթրավանքի 1267թ. մեկ այլ արձանագրության մեջ (Դիվան, էջ 128, 129): Արձանագրությունը վկա է հանդիսանում հեռավոր անցյալում մեր երկրամասում եղած առևտրի և դրամաշրջանառության մասին:

Մի եզակի արձանագրություն եղել է Արցախի հյուսիսային բնակավայրերից մեկի՝ պատմական Գետաբակի (ներկայումս՝ Ադրբեջանի Գետաբեկի շրջան) Չարեքա անապատ եկեղեցու պարսպի մուտքի գլխին, որը շինարարական կապալի պայմանագրի տարրեր է պարունակում: Համաձայն արձանագրության՝ վարպետ Սկրտիչը 1717թ. կառու-

ցել է եկեղեցու պարիսպը՝ 28 թուման ստանալու պայմանով, և վարդապետ Օվանեսը վարձատրել է նրան (Դիվան, էջ 268): Անհամեմատ քիչ խումբ են կազմում այն վիճաբերը, որոնք վերաբերում են Արցախի հարկապարհակային քաղաքականությանը:

Վիճաբերը մեզ նաև պատկերացում են տալիս հասկանալու, թե անցած դարերում ինչպիսի՞ն է եղել հասարակ ժողովրդի իրավական դրությունը: Դադիվանքի գմբեթավոր եկեղեցու հարավային պատի կենտրոնական կամարի 19 տողանոց արձանագրությունը փորագրված է մեծ իշխան Վախթանգի կնոջ՝ Արզու խաթունի անունից (1214թ.): Հայոց Արևելից կողմանքի թագուհին, պատմելով վանքի կառույցի, կառուցողի և թուրքերի դեմ մղված պայքարում իր որդիների զոհվելու հանգամանքների մասին, միաժամանակ մեծամեծ նվերներ է տալիս վանքին՝ հողատարածքներ իրենց անվանումներով, նրանց հետ նաև՝ «երկու տուն» (ծուխ-Վ.Հ.) Յարփա: Նույն եկեղեցու արևմտյան պատի հարավային մասում արձանագրված է, որ Հաթերքի մեծ իշխան Հասանի որդի Գրիգորը 1224թ. տվել է «Ի Դադի գերեզմանս (իրենց տոհմական տապանատանը) Դ (չորս) տուն շինական» (Դիվան, էջ 198-201): Մեծ իշխանի որդի Սակռը 1216թ. Վաղուհասի Կարմիր վանքին նվիրած անշարժ գույքի թվում նշում է նաև «Թղեկրա այգին իւր հողով կատապանավ» (Դիվան, էջ 114): Հունարեն «կատապան» կամ «կատեպան» բառը հայերենում օգտագործվում է այգեպան, այգեգործ, այգի մշակող իմաստներով: Արցախի այցեքարտի՝ Գանձասարի վանքի տաճարի ներսի արձանագրությունը փաստում է, որ Հասան-Ջալալը վանքին նվիրել է անշարժ և շարժական գույք, այդ թվում՝ երկու գյուղ իրենց շրջակայքով («գեղորայս Մաչեղ, Հարջանտուս բոլորքոջն»), Խաչենաձորը, Այգեստան գետը, խաչվառներ, գրքեր, մատյաններ և այլն: Տաճարի արևմտյան պատի կամարագաղղ որմնախորշի ամբողջ տարածությամբ փորագրված արձանագրության համաձայն՝ Հասան-Ջալալը վանքին ևս մի գյուղ է նվիրել, իսկ որդին՝ Աթաբեկը, իր հերթին, վանքին նվիրել է ոսկետուփ ավետարան և երկու դաշտ՝ դրանք անփոփոխ շրջագծով (Դիվան, էջ 40, 41):

Վերոնշյալ վիճաբերն ի՞նչ իրավիճակ են պարզում: Այն, որ միջնադարյան Արցախում հայ գյուղացին գտնվել է կատարյալ ճորտության մեջ և ամրացված հողին: Նա հողատեր իշխանների սեփականությունն էր հանդիսանում և տերը ցանկացած ձևով կարող էր վարվել նրա հետ՝ նվիրել, վաճառել, կտակել: Մեր օրինակները ցույց են տալիս, որ այդ իրավունքները հողատերը կարող էր իրականացնել ինչպես առանձին-առանձին, այնպես էլ ամբողջ գյուղերի նկատմամբ: Հայ պատմագիտության մեջ դեռևս վիճելի է մնում գյուղացիության ճորտացման գոր-

ծընթացի պարբերացումը միջնադարյան Հայաստանում: Սակայն Արցախի վիճազերն անառարկելի վկայություններ են, որ անկախ օտար տիրապետությունից, ճորտատիրական իրավունքը Վաչե թագավորից մինչև XIX դարն արմատավորված է եղել Արցախում: Դրա օրինակն է հենց Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղը, որի բնակիչները, մինչև ցարական Ռուսաստանում ճորտատիրական կարգերի վերացումը (1861թ.), Գանձասարի ճորտերն են հանդիսացել: Այդ հարցում որոշակի պարզություն է մտցնում Գոշի Դատաստանագիրքը: Գոշը նշում է, որ մարդկային բնությունը ազատ եղավ Արարչի կողմից, իսկ կարիքների համար տերերին ծառայելը՝ հողից և ջրից: Ովքեր չունեն հող և ջուր, ազատ են, ուր կամենան, կարող են գնալ և բնակվել և թագավորներն ու իշխաններն իրավունք չունեն ստիպել նրանց բնակվելու որևէ գյուղում կամ երկրում:²⁴ Մեր կարծիքով, Գոշը հասարակ ժողովրդին բաժանել է երկու խմբերի՝ շինականների և գեղջուկների: Առաջինները եղել են երկրի գլխավոր հարկատու ուժը: Գոշը մեծ անիրավություն է համարել տերերի կողմից շաբաթվա ընթացքում մեկ օրից ավելի գյուղացուն աշխատեցնելը:

Ինչպես վերոնշյալ, այնպես էլ մի շարք այլ վիճազեր ցույց են տալիս, որ Արցախի ամենախոշոր հողատերը Հասան-Ջալալյան իշխանական և հոգևոր տոհմն է հանդիսացել: Այդ հռչակավոր տոհմը, հոգևոր իշխանությունը հզորացնելու համար, ոչ միայն ինքն է վանքին նվերներ տվել, այլ նաև իր պահանջով հանդես են եկել այլ նվիրատուներ: Իսկ Հասան-Ջալալի անունից վանքի հոգևոր հաստատությանն Այգեստան անունով գետ նվիրելը միայն կարող է վկայել, թե Արցախ աշխարհում որքան խորն են եղել միահյուսված միմյանց հետ հողային և ջրային ինստիտուտները: Բոլոր դեպքերում, հողային իրավունքը գերակա է եղել ջրային իրավունքի նկատմամբ: Միջնադարյան Արցախում ջրային իրավունքի վերաբերյալ պատմությունը շատ աղքատիկ տվյալներ է թողել, բայց կասկած չի կարող, որ այդ հարաբերությունները կարգավորվել են ինչպես կանոնական, այնպես էլ սովորութային իրավունքի նորմերով: Ջրային ինստիտուտի վերաբերյալ Գոշի հայացքներն ինչ որ չափով հակասական են: Մի դեպքում, Գոշը նշում է, որ ջուրը չի կարող իշխանին կամ թագավորին պատկանել, այլ հողն է միայն նրանց պատկանում («Բայց ջրաբքի անդաստանները հնգեմասնյա հարկի տակ լինեն, իսկ տնկիները՝ տասանորդի, որովհետև հողն է միայն իշխանինն ու թագավորինը, այլ ոչ ջուրը: Այդպես և այգեստուկերն ու ծառաստանները»): Ակնհայտ է, որ ոռոգովի հողերից մեկ հինգերորդ մասով հարկ վերցնելն անուղղակի կնշանակի, որ հարկման առարկա էր հանդիսանում նաև ջուրը՝ լինելով իրավունքի նույնպիսի

օբյեկտ, ինչպես և հողը: Մյուս կողմից, Գոշը նշում է, որ «գետերը նրանցն են, ուն տարածքից սկզբնավորում են, և ոչ թե նրանցը, ուր հասնում են», այսինքն, Գոշը սեփականության իրավունքի ծագման ելակետային հիմքը համարել է գետի ակունքի պատկանելիությունը: Գոշի վերոնշյալ նորմը մեզ մաս հուշում է, որ հարկման իմաստով ջրագուրկ հողը նվազ կարևոր արժեք է ներկայացրել:

Մեր կարծիքով, ջրի օգտագործման հարցում Արցախում դարեր շարունակ արմատավորված են եղել սովորութային իրավունքի նորմերը: Բնական ջրերից (գետեր, վտակներ, լճակներ, աղբյուրներ) օգտվելու իրավունք են ունեցել տվյալ տարածքի բոլոր բնակիչները, իսկ արհեստական միջոցներով հանած ջրերը (առուներ, ջրանցքներ, ջրհորներ և այլն) համայնքային կամ մասնավոր սեփականություն են հանդիսացել:

Վիճաբերը տվյալներ չեն պարունակում ծագած հողային վեճերի լուծման վերաբերյալ: Սակայն, այլ աղբյուրներից պատկերացում ենք կազմում, որ նման վեճերը քննվել և լուծվել են տեղական իշխանավորների կողմից: Հասան-Ջալալյան տոհմից էր քաջ իշխան Աղբաստը, որի անունը հիշատակված է Գանձասարի վանքի հյուսիսային պատի արևմտյան անկյունում: Արձանագրությունից նկատելի է, որ Ջալալի որդի Տեր-Վարդանը, Աղբաստի իշխանության տարիներին, 1443թ. Ծակ-խաչի հողը նվիրել է վանքին (Դիվան, էջ 55): Արքեպիսկոպոս Սարգիս Ջալալյանը և Մակար Բարխուդարյանը Մարտակերտի շրջանի Առաջածոր գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցում մի ձեռագիր Աստվածաշունչ են տեսել, որի Հռութի գրքի վերջում գրված էր, որ Հասան-Ջալալյան տոհմից երկու հոգու միջև 1456թ. վեճ է ծագել հողային և ջրային հարցերի վերաբերյալ: Տոհմի երկու իշխանագույնները գնացել են պարոն Աղբաստի մոտ, ով և վեց հոգևոր այրերի ներկայությամբ քննել և լուծել է վեճը՝ սահմանելով յուրաքանչյուրի հայրենաբաժին հողերի եզրը և ջրօգտագործման հարցը (վեճի առարկան գտնվում էր Մարտակերտի շրջանի Առաջածոր գյուղի տարածքում):²⁵

Օտար նվաճողները մի այսպիսի օրենք էին սահմանել, համաձայն որի՝ ուժով նվաճված երկրի այն հարստությունները, որոնց տերերը վախճանվում էին՝ առանց ժառանգ թողնելու, պիտի անցնեին իսլամի հոգևոր և աշխարհիկ Գերագույն իշխանությանը (Բեյթ-ուլ-մալը): Այդ օրենքն ինչ-որ չափով պաշտպանվում էր արաբական իշխանության օրոք: Սակայն, թաթար-մոնղոլների և թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում, նրանց վերակացուների շահատակություններին չափ ու սահման չկար, որոնք առանց որևէ պատճառի Բեյթ-ուլ-մալի էին ենթարկում տեղական իշխանավորների կալվածքներն ու շար-

ժական գույքը: Բայց կային հայ իշխանավորներ, որոնք պայքարում էին իրենց օրինական իրավունքների և շահերի համար: Ծարա (ԼՂՀ Շահումյանի շրջան) իշխանագույնները, որոնց թվում էր նաև Տուրսու-նի որդի Այտինը, մի շարք գյուղեր, դաշտեր և հանդեր են նվիրել գա-վառի վանքերի առաջնորդ կարգված Ավագ եպիսկոպոսին: Վիճակը արձանագրությունն անեծք է ուղղում նվիրատվության պայմանները խախտող անձանց, մանավանդ այլազգիների կամ թուրքերի դեպքում, Աստուց խնդրելով, որ նրանց «հալալն հարամ լինի և իւր փէյղամբա-րէն (մահմեդական հոգևոր առաջնորդ-Վ.Յ.) ապիզար լիցի ամեն» (Դի-վան, էջ 216): Փաստորեն, մահմեդական հրոսակների և բռնակալնե-րի ազդեցությունն այնքան իրական ու վտանգավոր է եղել, որ նրանց ուղղված հատուկ նզովք է նշվել արձանագրության մեջ: Պատմական փաստերը վկայում են, որ հետագայում օտար բռնակալները հարքու-նիս գրավեցին իշխան Այտինի սեփականությունը, բայց քաջ իշխանը չնահանջեց և իր իրավունքները վերականգնելու համար երեք տարի պայքարեց մահմեդական դատարաններում՝ կարողանալով ետ վերց-նել իր նախնիների սեփականությունը: Շուշիի խանության տարիներին պատմական Քարվաճառում /ներկայումս՝ ԼՂՀ Շահումյանի շրջան/ հայկական տարրը դուրս մղվեց և շրջանը բնակեցվեց խաչնարած քուրդ ցեղերով: Դադիվանքին պատկանող լայնատարած կալվածա-կան հողերն անիրավությանը տրվեցին քրդերին և ազերիներին: Կար-ծես դա քիչ էր, Ղարաբաղի վանքապատկան հողերի մի մասն էլ ան-ցավ եկվոր ցեղերի ձեռքը: Այդ անարդարության դեմ անհաշտ պայքար մղեց Ղարաբաղի հոգևոր առաջնորդ Բաղդասար միտրոպոլիտը: Նա ցարական դատարաններում, տարիներ շարունակ, դատ վարեց խա-ների ժառանգների և թուրք բեկերի դեմ՝ ծախսելով մինչև 30.000 ռուբ-լի և կարողացավ հետ վերցնել սեփականության իրավունքով հայ ժո-ղովրդին պատկանող հողերը: Սակայն, նրա մահից հետո, նրա հա-ջորդների անհոգության և ընչաքաղցության պատճառով մեր ժողովր-դի ազգային հարստությունը նորից անցավ մահմեդականների ձեռքը: Խորհրդային Միության տարիներին պատմական Քարվաճառի /ադրբեջաներեն՝ Քյալբաջար/ շրջանը վերածվել էր մի հավաքատեղի, որտեղ պատսպարված անասնազոդերի նշանակետը Լեռնային Ղարա-բաղի տարածքն էր, որոնք էլ Դադիվանքը դարձրել էին ոչխարների մա-կաղատեղ: Դեռ ավելին, նրանք վնասել էին վանքի շենքերը, որմնան-կարները և արձանագրությունները: Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը, կատարելով նախնյաց պատգամը, կարողացան 1993թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ազատագրել պատմական Քարվաճառի շրջանը: Դադիվանքն իր արժեքավոր արձանագրություններով և աշխարհում

հավասարը չունեցող բարձրարվեստ երկու խաչքարով մշտապես դարձավ հայ ժողովրդի սեփականությունը:

Մեր նախնյաց պատգամներին հանդիպում ենք նաև Գանձասարի վանքի տաճարի արևմտյան պատի հարավային մասում՝ Հասան-Ջալալի և նրա որդու՝ Աթաբեկի թողած արձանագրության մեջ, որտեղ հայր ու որդի սերունդներին ավանդում են՝ թույլ չտալ վանքապատկան հողերը մահմեդականների սեփականությունը դառնան (Դիվան, էջ 40): Հասան-Ջալալյան տոհմը, կարծես կանխատեսել էր, որ օտար ցեղերը միշտ դրան են ձգտելու: Այդպես եղել է, բայց հուսանք, որ չի շարունակվի: Իր ազգակիցներին աղվանների հետնորդներ համարող պատմաբան Ֆարիդա Մամեդովան, լսելով /աղբյուրը չի նշում –Վ.Յ./, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, երջանկահիշատակ Վազգեն Ա-ն Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունից թույլտվություն է վերցրել՝ Գանձասարի վանքը վերանորոգելու համար, հայերի «գեղծարարությունների» առաջն առնելու նպատակով ոտքի է կանգնեցրել ազգակից գիտնականներին և 1978թ. մի գիշեր եկել, հասել Գանձասար: Վանքի պահակը բացել է դուռը, և նրանք, ջահերով մտնելով վանքի ներսը, բոլորի համար բարձրաձայն «կարդացել են» այն արձանագրությունը, որի մեջ իբր թե գրված էր, որ Հասան-Ջալալը Գանձասարը կառուցել է «իր աղվանից ազգի համար»:՝²⁶ Համոզված ենք՝ կեղծիքներից չխորշող վայ-գիտնականը միայն կարող է նման հերյուրանքներ թույլ տալ իրեն: Քսաներորդ դարավերջին Ադրբեջանի կողմից Արցախին ու նրա ժողովրդին պարտադրված պատերազմը վերստին բացահայտեց ադրբեջանական իշխանությունների նենգ նպատակները: 1992թ. հոկտեմբերի 28-ին և 29-ին վանքը հրթիռակոծության ու ռմբակոծության ենթարկվեց: Սակայն արձակված բոլոր ռումբերը և հրթիռները պայթել են եկեղեցուն չհասած՝ գմբեթի վերևում: Գանձասարն անխոցելի մնաց: Եկեղեցուն հասած միակ արկը մխրճվեց պարսպի մեջ: Ասում են՝ թե եկեղեցու խորանի երկու կողմերում գտնվող հրեշտակների պատկերները հայտնվել են հենց այդ օրերին:

Արցախի վիճագրերում ոչ սակավ հանդիպում ենք «պարոն» և «պատրոն» եզրույթներին, որոնցից էլ ծագել է «պարոն-տերության» ինստիտուտը: «Պարոն» բառը փոխառված է միջնադարյան Եվրոպայում լայնորեն տարածված «բարոն» տիտղոսից և այդ բառը հայերենում առաջին անգամ գործածվել է Կիլիկյան Հայաստանում ու նշանակել «իշխան, մեծավոր»: Սակայն այդ ինստիտուտը Կիլիկյան Հայաստանում չունեցավ այնպիսի դրսևորում, ինչպես բուն Հայաստանում: Անկախ, կենտրոնաձիգ պետականության բացակայության պայմաններում «տեր», «իշխան», «իշխանաց իշխան» եզրույթներին աստիճա-

նաբար փոխարինելու եկան նույնանման իմաստ ունեցող «պարոն» և «պատրոն» բառերը: Այդ տիտղոսը կրողները, որպես կանոն, զբաղվում էին հովանավորչությամբ, որի համար կոչվում էին պարոնտերեր: Սա տեղի էր ունենում հատկապես այն դեպքում, երբ աշխարհիկ հայ մեծավորները հովանավորության տակ էին առնում իրենց տիրույթներում գտնվող վանքերը: Պարոնտերության ինստիտուտը կարող է միայն վկայել, որ Արցախում աշխարհիկ իշխանությունը երբեք չոչնչացավ և պարոնտերերը, իրենց ձեռքում պահելով հայրենական կալվածքները, իսկ մի մասն էլ նվիրելով հոգևոր իշխանությանը, հիմք ստեղծեցին մի նոր պետական կազմավորման, որը պատմության մեջ կոչվում է Արցախի մելիքություններ:

Ամենավաղ հիշատակված «պատրոն» բառին հանդիպում ենք Ղադիվանքից ներքև Թարթառ գետի ափին, հին կամրջի մոտ կանգնեցված խաչքարի վրա: Խաչքարը կանգնեցրել է Յաթերքի, Յանդաբերդի և Յավթախաղացի տեր, Յասանի որդի Կյուրիկիեյի թագավորի թոռ «բարեպաշտ պատրոնիկն Վասակ»-ը 1209թ. (Դիվան, էջ 129): XIII-XVIII դարերի վիճաբերում հիշատակված «պատրոն» բառն այլ բան չի նշանակում, քան այն, որ դրանց կրողներն ազգային իշխանությամբ օժտված անձինք էին: Ծարա վանքի գեղաքանդակ խաչքարի վրա արձանագրության մեջ (1430թ.) Այդինը հանդես է գալիս խրոխտ տիտղոսով՝ որպես փոքր Սյունիքի, Ականայի, Յաթերքի, Յանդաբերդի և Գեղամա ծովակի հարավ-արևելյան շրջանների տեր, որպես մեծ իշխան, քաջ և հաղթող զորավար, պարոն Շամշինի որդի (Դիվան, էջ 224): Ծարա վանքի մեծ արձանագրությունը վաղուց է ոչնչացվել մահմեդականների կողմից, դրա բովանդակությանը կարելի է ծանոթանալ միայն գրքերում: Մարտակերտի շրջանի Յաթերք գյուղի «Մուղղուսին գերեզմանոտ» կոչվող հին հանգստարանում բազմաթիվ խաչարձաններ են եղել, որոնց կանգնեցնողները հիշատակված են պարոնտեր տիտղոսով: Ահա դրանցից մեկի արձանագրությունը. «Կամանն աստուծոյ պարոն տեր Ռհանէս կանգնեյի սուրբ խաչերս թագավոր Շահ Աբազն, երկրիս պարոն տեր Ռհանէս»:27

Վիճաբերից կարելի է կռահել, որ XIV-XVIII դարերում պատմական Արցախում գահերեց կամ իշխանաց իշխան տիտղոսներ կրողներ չեն եղել, բայց գավառների իշխանագույնները, պարոնները, պատրոններն ազգային իշխանություն են ներկայացրել և պետականության հարցերում միմյանց հետ համերաշխ եղել, օտար տիրապետության պայմաններում կարողացել պահպանել հայրենի հողը, ազգային շահը: Օրինակ, Մարտունու շրջանի Յերիեր գյուղի՝ 1667թ. կառուցված Սբ.Գրիգորիս եկեղեցու արևմտյան մուտքի բարավորի վրա փորագրված է, որ

եկեղեցին կառուցվել է Սուլեյման շահի թագավորության, Վարանդայի մելիք Բաղրի իշխանության և Միրզա Ղուլի բեկի պարոնության տարիներին (Դիվան, էջ 165):

Նյութական մշակույթի մի շարք աղբյուրներ վկայում են, որ Արցախի բնիկ տերերը կարողացել են քոչվոր տիրակալների սեփականությունը դարձած հայկական հողերի մի մասը և որոշ գյուղեր գոնե առավաճառքի պայմանագրերի ձևով հետ վերցնել: Ահա մի այդպիսի վավերագիր. «Երևելիներից լավագույնը՝ Նաֆասկուլի թուշմալ Խալիլ-Ֆախր-էդ-դինլուն իր նմանների մեջ լավագույնին՝ Ֆաղանի Աշեղ Դիվանլուին, շարիաթական վաճառքով, քաղաքներում ընթացիկ թավրիզի տասներկու թումանով, որի կեսը պարզ լինելու համար թավրիզի վեց թուման է լինում, վաճառեց. Քոչիզի Խազազ գյուղի (ԼՂՅ Մարտունու շրջանում –Վ.Յ.) ամբողջ վեց դանգ մուլքը իր չորս սահմաններով»:²⁸

Վիճաբերը նաև վկայում են, որ նույնիսկ օտարների տիրապետության պայմաններում քաղաքացիական գործերի մի մեծ շրջանակ ընդդատյա է եղել հայոց աշխարհիկ և հոգևոր դատարաններին:

Պատմական Արցախի տարածքում շատ քիչ ենք հանդիպում արաբատառ պարսկերենով, արաբատառ աղբյուրներենով և ռուսատառ աղբյուրներենով վիճաբեր արձանագրությունների, իսկ եղածներն առնչություն ունեն միայն XIX դարի հետ: Վիճաբերը մեզ աներկբա հուշում են, որ մահմեդական տարրը մեր երկրամասում բնավորվել է նոր ժամանակներում՝ հասցնելով 4 անգամ փոխել իրենց այբուբենը և ազգությունը:

Այսպիսով, պատմական Արցախ աշխարհի վիճաբերում օգտագործվող «ինքնակալ», «տիրակալ», «թագավոր», «թագավորություն», «թագավորագուն», «թագուհի», «իշխանաց իշխան», «իշխան», «իշխանություն», «իշխանուհի», «հայրապետ», «հայրապետություն», «կաթողիկոս» եզրույթները և տարբեր տեսակի գործարքներից բխող հիշատակությունները միայն կարող են վկայել, որ Արցախը կուլ չգնաց օտար ցեղերի ասպատակություններին, երկրամասում երբեք չմարեց հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունը, այլ ընդհակառակը, այն XVII և XVIII դարերում ազգային ազատագրական պայքարի պատվար հանդիսացավ, որտեղ գլուխ բարձրացրեց հայրենիքի ազատագրության գործը:

Սակայն այդ ժամանակաշրջանում, քաղաքական անբարենպաստ հանգամանքների շնորհիվ, այն չիրականացավ, բայց արցախյան հիմնախնդիրը միշտ էլ մնաց և Խորհրդային Միության փլուզման նախօրյակին նոր թափ ստացավ ու ազգային-ազատագրական պայքարի

շնորհիվ պասկվեց հաջողությամբ, որի առհավատչյան ազատ և անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն է՝ պետականության բոլոր բնորոշիչներով:

Խորհրդային իշխանության օրոք Ադրբեջանը, շարժվելով ավագ եղբոր՝ Թուրքիայի ծրագրերով, իր տարածքում գտնվող հայկական մշակույթի նկատմամբ աչքի ընկավ աննկարագրելի բարբարոսական ակտերով՝ նպատակ ունենալով մշակութային ջարդի միջոցով վերացնել հայկական հետքը: Առաջին հերթին, հայկական բոլոր հուշարձանները, Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության 1988թ. ապրիլի 27-ի թ. 145 որոշմամբ, համարվեցին աղվանական: Համարելով, որ դա քիչ է, Ադրբեջանն ավելի հեռուն գնաց: Նա հայ մշակույթի արժեքներից իր վրեժը լուծելու համար չխորշեց նույնիսկ պայթեցնել հայկական եկեղեցիները և Արաքս գետը լցնել պատմական Ջուղայի խաչքարերը: Նույն ճակատագրին արժանացան նաև Հաթերք գյուղի «Մուղղուսին գերեզմանոտ» կոչվող հին հանգստարանի վիմագիր խաչարձանները: Խորհրդային Միության տարիներին, Բաքվի կողմից Արցախի վարչատարածքային սահմանների կամայական վերածանցման արդյունքում, վերոնշյալ տարածքը հանձնվեց ադրբեջանական Ունուդլու /ներկայումս՝ Ականաբերդ հայկական համայնքը/ գյուղին, որի սովխոզի նախագահ Աբիլովն անցյալ դարի 80-ական թվականներին բուլղոզերով հողին հավասարեցրեց գերեզմանոցը՝ հողով ծածկելով պատմաիրավական արժեք ներկայացնող խաչարձանները: Արցախյան շարժման տարիներին Գետաշենի մոտ գտնվող Եղնասարի վանքը տանկերի և թնդանոթների համազարկով նույնպես հողին հավասարեցվեց: Միայն Արցախի հարակից տարածքների ազատագրումից հետո լիովին ակնհայտ դարձան կատարած վայրագության նողկալի հետքերը: Ծարա վանքը, որը հիմնադրվել էր 1301թ. և գտնվում էր ներկայիս Շահունյանի շրջանի Ծար գյուղում /Թարթառ և Ծարա վտակի խառնարանի անկյունի բարձրադիր բլուրի վրա/, Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից քանդվել է և նրա քարերով մոտակա քրդաբնակ գյուղում դպրոցի շենք է կառուցվել: Ֆիզուլի շրջկենտրոնից դեպի Հադրուք քաղաքը տանող ճանապարհի եզրին, նախկին Կարգաբազար գյուղի մոտ կա մի հին իջևանատուն՝ կառուցված հայ ճարտարապետության միջնադարյան լավագույն ոճով: Իջևանատունն ունեցել է 1681թ. հայատառ արձանագրություն: Հայատյացության վանդալիզմը չի խորշել նաև այդ արձանագրությունը ոչնչացնելուց:

Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ արձանագրությունների մի մասի անհետացումն էլ կապված է մեր իրականության մեջ երբեմնակի կամա-ակամա տեղ գտնող բացասական երևույթների հետ: Ակադեմի-

կոս Յ.Օրբելին մի այսպիսի դեպք է նկարագրել. «Բավական էր անհեթեթ լուր տարածվեր, թե դատարանը Խաչենի բեկերի և հայկական հոգևոր իշխանության միջև ծագած հողային վեճերը լուծելիս ղեկավարվելու է ոչ միայն ռուսական կալվածատիրական իրավունքի նորմերով, այլև հայկական հնագույն արձանագրություններով, որպեսզի բեկերի ամբողջ Գանձասարի շրջակայքում քերեր XII-XIII դարերի մեկ ու կես տասնյակ արձանագրություններ, նպատակ ունենալով ոչնչացնել այդ հողերի վանքապատկան լինելն ապացուցող վավերագրերը»²⁹:

Մեր օրերում, երբ Ադրբեջանի ղեկավարությունը ոչ միայն Արցախի, այլև Հայաստանի Հանրապետության տարածքը լկտիությամբ ադրբեջանական է համարում, ավելի հրատապ է դառնում պահպանել հայ ժողովրդի դարաբաղյան հատվածի ստեղծած քարակերտ ժառանգությունը, որն, ի տարբերություն ձեռագիր մատյանների, օրեցօր, մեր աչքից հեռու, մեր աչքի առաջ վնասվում, փչանում և ոչնչանում է: Հենց դա է պարտադրում մեզ Արցախի Սահմանադրության 58-րդ հոդվածը. «Յուրաքանչյուրը պարտավոր է պահպանել պատմական և մշակութային հուշարձանները»:

1994թ., մայիսյան հրադադարից հետո, հայ ժողովուրդն իր պատմության հուշարձանների մի մասը գտավ ավերակների կույտի մեջ, իսկ մյուս մասն էլ, դեռևս թաքնված հողի տակ, սպասում է իր հետազոտողին: Ուստի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանները պետք է գտնվեն պետության ամենօրյա հոգածության և պաշտպանության ներքո: Օրենքը պետք է խիստ լինի պատմության և մշակույթի հուշարձանները ոչնչացնողների կամ վնասողների հանդեպ: Մեր կարծիքով, ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 264-րդ հոդվածի 1-4-րդ մասերով սահմանված պատիժները շատ մեղմ պետք է համարել՝ պատմության և մշակույթի հուշարձանների նկատմամբ ոտնձգություն կատարողների նկատմամբ:

Այսպիսով, Արցախի վիճական արձանագրությունները վկայում են, որ ազգային-պետական իշխանությունը մեր երկրամասում երբեք չի ընդհատվել, չի մարել, և այն շարունակվել է մինչև XIX դարի սկիզբը, որպես հայոց պետականության մի անմար փարոս:

Արցախի վիճագրերը ոչ միայն խոսում վկաներ են հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության էջերը լիարժեք լուսաբանելու, այլև՝ կարևոր կռվան Արցախի հարցի արդարացի լուծման գործընթացում, քանզի, անկասկած, ելակետային դրույթներ են պարունակում առարկայական բանակցությունների համար:

ԳԼՈՒԽ 7

ՂԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆ ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

*Միայն այն պետությունն է ուժեղ և ամուր,
որը սրբորեն է պահում իր անցյալի պատվիրանները:*
ՆԱՊՈԼԵՈՆ

Չնայած թուրքական և մոնղոլական դժնդակ դարերը, Լեոն Թեմուրի և թուրքմենական ասպատակիչ ցեղերի ավերիչ արշավանքները ոչնչացրին Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունները, սակայն պատմական Հայաստանի մի շարք հայաշատ վայրերում, հատկապես՝ Սյունիքում և Արցախում, երկրի բնիկ տերերը կարողացան զենքի ու ժով պաշտպանել իրենց ազգային ինքնիշխանությունը՝ ընդհուպ մինչև ռուսական տիրապետության հաստատումն Անդրկովկասում:

Եվ եթե XVIII դարի սկզբներին Սյունիքի և Արցախի մելիքությունները հասան փաստական անկախության, այդ երկրամասերը զերծ պահելով մահմեդական ուժացումից ու սերունդներին ավանդեցին, որ ազգերի ու ժողովուրդների անկախությունը հիմնականում ձեռք է բերվում քաղաքական պայքարի միջոցով, ապա հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի հերոսական անցյալը ոչ պակաս էական դեր է խաղացել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կայացման գործում:

Արցախն ու Սյունիքը, որոնց միշտ «իրենցն» են համարել (և կհամարեն) մեր հարևանները, Մայր հայրենիքի հարավ-արևելյան հատվածի ռազմավարական բանալիներն են հանդիսանում: Չպետք է մոռանալ զորավար Նժդեհի իմաստուն այն խոսքերը, որ «Հայաստանն ինչպիսի ցուցանակ կրելու լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի»: «Լեզվական, ազգագրական ու տնտեսական առումներով լինելով միասնական՝ Ղարաբաղը վերածվել է Հայաստանի միջնաբերդի, նրա արևելյան թևի: Այդպիսին է նա եղել նախկինում, այդպիսին է նա այժմ և այդպիսին կլինի նա մշտապես, քանի որ անհնար է պաշտպանել Հայաստանի սիրտը՝ Արարատյան հարթավայրը՝ առանց Ղարաբաղն ունենալու... Հին ժամանակներում Սյունիքի մելիքությունները, ինչպես որ նախկինում անվանվել է Ղարաբաղը, քա-

նիցս սեփական ուժերով վճռել են թշնամուն: Պատմությունը կրկնվում է, և վերջին անգամ դա տեղի ունեցավ մեր աչքի առջև»,- գրում է ռուս նշանավոր հասարակական գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկին՝ 1919թ. մարտի 23-ին «Кавказское слово» պարբերականում տպագրված իր «Ղարաբաղ» հոդվածում: Հանճարեղ գրողի կողմից հնչեցված մարգարեական մտքերը հայ ժողովրդի համար արդիական և կարևոր են լինելու բոլոր ժամանակներում:

Պատմական անհերքելի ճշմարտություն է, որ Արցախ նահանգը զբաղեցրել է Կուրակ գետից մինչև Երասխ գետը՝ թիկունքին ունենալով Հայաստանի հետ սահմանային շրջանները, իսկ առջևում՝ Կուր-Արաքսյան հովիտը: Այդ նահանգի մի մասում, դեռևս X-XVI դարերում, ձևավորվել էր խաչենի իշխանությունը, որի տերերի՝ հետ գրագրություններ է ունեցել նույնիսկ բյուզանդական արքունիքը:¹ Խաչենը, որի անունով է կոչվել ամբողջ Արցախ նահանգի հիմնական մասը, X-XIII դարերում, Հայաստանի ամենաազդեցիկ վարչաքաղաքական միավորներից մեկն էր: XV դարի սկզբներին խաչենի գավառների իշխանավորներն Իրանի շահ Աբաս առաջինի հրովարտակներով օժտվել են մելիքական տիտղոսներով և որոշակի իրավունքներով: Գավառների տերերը հայոց հին իշխանական տներից սերող ավատատիրական կառավարիչներ են եղել, որոնց պարսից շահերը տվել են արաբական «մելիք» հորջորջումը, որը նշանակում է «տեր», «իշխան»: Քանի որ գավառները հիմնականում հինգն էին՝ Դիզակ, Վարանդա, Խաչեն, Ջրաբերդ և Գյուլիստան, ուստի դրանք պատմության մեջ հայտնի են արաբերեն «խամսա» (հայերեն՝ հնգյակ) անունով:² Մահմեդական ցեղերը հետագայում երկրամասին տվեցին օտարահունչ՝ Ղարաբաղ անվանումը: Այն կազմված է թուրքերեն «ղարա»-սև և պարսկերեն «բաղ»-այգի արմատներից:

Մելիքություններն Անդրկովկասում եղել են հայաբնակ շատ վայրերում՝ Երևանի, Նախիջևանի, Շիրվանի, Գանձակի և այլ խանությունների մեջ: Բայց այդ մելիքություններից ամենից անկախը, ինքնուրույնը և նշանավորը Արցախի մելիքություններն են եղել, որոնք միասին վերցրած ունեցել են պետականության բարձր կարգավիճակ, իսկ դրանց կառավարիչները՝ մելիքները, ներքին կառավարման հարցերում՝ լիակատար ինքնուրույնություն: Նրանք ունեցել են իրենց բերդերը, սեփական զորքը, հարկային քաղաքականությունը, դատ ու դատաստանի իրավունքը: Արցախի մելիքների գլխավորը Դիզակի մելիք Եզանն էր,

ով Նադիր Շահի կողմից բեկլարբեկի տիտղոս էր ստացել և որի մոտ էլ հավաքվում էր արքունական հարկը: Մելիքները թե՛ քաղաքական շահերով, և թե՛ խնամիական կապերով միացած էին միմյանց հետ, և այդպիսով, Խամսայի բոլոր հինգ իշխանությունները կազմում էին մի դաշնակցական միություն: Պատասպարված իրենց անմատչելի լեռների և մթին անտառների մեջ, նրանք ոչ մի մահմեդականի թույլ չէին տալիս բնակություն հաստատելու իրենց երկրներում և ամբողջ Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը բաղկացած էր միայն հայերից, որոնց քանակությունը բազմաթիվ էր:³

Մի կողմ թողնելով տեղական հայրենասիրությունը՝ պետք է նշել, որ Արցախը պետական իշխանության պահպանման և պաշտպանության հարցերում միշտ էլ խոշոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Ազգային-ազատագրական ոգին և եռանդն այնքան խորն են խարսխված եղել Արցախի լեռներում, որ այդ երկրամասի պատմությունն անմահացրած հանճարեղ Րաֆֆին «Խամսայի մելիքությունները» պատմական երկը համարել է իր բոլոր աշխատությունների պսակը: Ըստ Րաֆֆու՝ այդ աշխատությամբ նա կենդանացրել է մի վաղուց կորած և մոռացված պատմություն և դրանով ապացուցել, որ հայկական իշխանությունը շարունակվել է մինչև XIX դարը:⁴

Հայոց գավառական մելիքների իրավունքները վերջին անգամ վերահաստատվել են Նադիր շահի հրովարտակներով: Դրանցում նշվում էին մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, մասնավորապես, հրովարտակներն օժտելով մելիքներին հարկ վերցնելու, զորք պահելու, կառավարելու և դատ անելու իրավունքներով, միաժամանակ նրանցից պահանջում էին հպատակների հանդեպ լինել արդարամիտ և ուղղամիտ, գործել այնպես, որ ճնշումներ և կողմնապահություններ չլինեն:

Քաղաքական անկախության կորստի պայմաններում հայ ժողովրդի ներքին կառավարման հարցերում միշտ էլ էական դեր են ունեցել Հայ առաքելական սուրբ եկեղեցին և հայ հին նախարարական տոհմերի ու իշխանական տների ներկայացուցիչներն ու մելիքները: Իսկ ժողովրդի ներքին կառավարման գործառույթներից մեկն էլ իրականացվել է իրավունքի միջոցով, որի աղբյուրներն են հանդիսացել սովորույթը, կանոնական իրավունքը, օտար իրավունքի թարգմանչական հուշարձանները, ազգային դատաստանագրքերը և իրավահայտ աղբյուրները:

Հայ ժողովուրդն ազգային պետականությունը կորցնելուց հետո

օտար զավթիչներին կուլ չզնալու համար առաջնահերթ նշանակություն է տվել սովորութային իրավունքի նորմերին, որոնք դարեդար անցել են սերնդից սերունդ և հասարակական կյանքում դարձել պարտադիր: Նույնիսկ հնուց եկող որոշ սովորույթներ պահպանվել են նաև մեր իրականության մեջ:

Պատմությունից մեզ շատ քիչ տեղեկություններ են հասել ինչպես խաչենի իշխանությունում, այնպես էլ դրա հողի վրա ծագած Արցախի մելիքություններում իրականացված դատական գործառույթների վերաբերյալ: Դեռ ավելին, այդ ժամանակներին վերաբերող որևէ դատական գործ կամ դատական որոշում չի պահպանվել: Սակայն բոլոր հետազոտողները համամիտ են նրանում, որ ինչպես խաչենի իշխանները, այնպես էլ Արցախի մելիքներն ունեցել են իրենց դատն ու դատաստանը:⁵

Նախընթաց գլուխներում փաստեցինք, որ Մխիթար Գոշը հայոց աշխարհիկ իրավունքի անդրանիկ ժողովածուն՝ իր հռչակավոր Դատաստանագիրքը ձեռնամուխ է եղել գրել Զաթերքում՝ խաչենի մեծ իշխան Վախթանգի ապարանքում և վայելել նրա հովանավորությունը: Հայ իրավական մտքի հուշարձանի առաջին օրինակներից մեկը Գոշն ընծայագրով նվիրել է Արցախի իշխանաց իշխան Վախթանգին՝ ակնարկելով, որ իշխանն անսխալ ուղղությամբ կկիրառի նրա պատվիրանները: Հարկ է նշել, որ մի շարք հեղինակներ հակված են այն տեսակետի օգտին, որ Գոշի Դատաստանագիրքը, որով հայկական արդարադատությունը ղեկավարվեց շատ դարեր, ամենայն հավանականությամբ օգտագործվել է ինչպես խաչենի իշխանությունում, այնպես էլ դրա հողի վրա ծագած մելիքություններում:⁶

Չնայած պատմական փաստերի բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս միանշանակ եզրահանգման գալ, սակայն հստակ է, որ մելիքները չէին ղեկավարվելու շարիաթի օրենքներով կամ իրեն ինքնակոչ Ղարաբաղի խան հռչակած Փանահի և նրա հաջորդների կարգադրություններով: Դա այն դեպքում, երբ Աստրախանի հայ գաղութում, որտեղ հայերի թիվը XVIII դարի կեսերին հասնում էր շուրջ 2000-ի, կիրառվում էր Աստրախանի Հայոց Դատաստանագիրքը, որի դրույթները մերձեցման շատ եզրեր ուներ Գոշի Դատաստանագրքի հետ:⁷

Գոշի Դատաստանագիրքը սկզբունքորեն ընդունում է, որ քրեական գործերը քննելու, հանցագործությունների ու մեղքերի համար մարդկանց պատժելու իրավունքը հավասարապես պետք է պատկանի և՛

հոգևոր, և՛ աշխարհիկ դատարաններին:⁸

Պատմագիտական փաստերը ցույց են տալիս, որ դատավարությունը միջնադարյան Չայաստանում բոլորովին էլ հոգևոր դասի առանձնաշնորհը չի եղել: Ավելին՝ «եկեղեցական դատարանը զբաղվել է գերազանցապես եկեղեցու և հոգևորականության հետ կապված գործերով: Աշխարհիկ գործերի խիստ մեղ բնագավառն է ընդդատյա եղել նրան, սահմանափակված առավելապես ընտանիքի ու ամուսնության իրավունքով և քաղաքացիական իրավունքի մի մասով»:⁹

Արցախի մեկիքություններում աշխարհիկ դատարանների գործառույթները կատարել են մեկիքները և տանուտերեր-քյոխվաները: Վերջիններս նշանակված կամ հաստատված լինելով մեկիքների կողմից՝ հանդես էին գալիս որպես ստորադաս դատարաններ: Միջնադարյան Չայաստանում դրանք կոչվում էին տանուտիրական դատարաններ: Նրանց իրավասության մեջ էր մտնում գյուղական վեճերի և թեթև հանցանքների քննումը: Դատավարության ժամանակ հիմնականում ղեկավարվում էին սովորութային իրավունքի նորմերով: Կողմը, դժգոհ լինելով տանուտիրական դատարանի արձակած վճռից, կարող էր գանգատարկել այն «մեկիքական դատարանին», որը հանդես էր գալիս որպես վճռաբեկ ասյան տանուտիրական դատարանի նկատմամբ: Մեկիքական դատարանն առաջին ասյանի կարգով քննում էր նաև ծանր հանցանքների վերաբերյալ գործերը: Դատավարության կարգը բանավոր էր և դատավարության ելքը հիմնականում կախված էր սովորութային իրավունքի նորմերից և մեկիքի կամքից, որը հպատակների համար օրենքի ուժ ուներ: Մեկիքի արձակած վճիռը վերջնական էր և բողոքարկման ենթակա չէր:

Դատավարության համար հատուկ շենք չի եղել, դատը տարվել է մեկիքի տան բակում կամ ապարանքի սենյակներից մեկում: Գանգատավորն իր ցուցմունքները հաստատելու համար պարտավոր էր վկաներ բերել, իսկ վկաներ չլինելու դեպքում՝ երդվել: Դատաստանական երդման համար եկեղեցուն կամ մի սրբի առաջ գանգատավորը մի գույգ մոմ էր վառում և մեղավորին առաջարկում հանգցնել մոմերը: Եթե փչեր հանգցներ՝ համարվում էր անմեղ: Երբեմն բարձրաստիճան մարդիկ էին երդվում իրենց ստորադարյալների փոխարեն:

Նահապետական սովորույթներով ապրող արցախցու համար երդվելը շատ ծանր է համարվել և երբեմն չերդվելու համար մարդիկ հանցանքը հանձն են առել:

Որոշ դեպքերում գանգատավորը մի վառ ածուխ է տվել հանցավորին և ածուխի վրա ջուր լցնելով՝ ասել. «Այսպես անցնեն, թե որ արել են»:

Տարածված են եղել հետևյալ պատիժները՝ ծեծը, տուգանքը, բանտարկությունը, անվանարկությունը, դամղա խփելը, ձիու պոչից կապելն ու քարշ տալը և մահապատիժը:

Հանցագործների նկատմամբ պատիժ նշանակելիս հաշվի էր առնվում կատարված արարքի բնույթը և հասարակական վտանգավորության աստիճանը:

Ամենասովորական և տարածված պատիժը ծեծն էր ու տուգանքը: Ծեծը գործադրում էր մեկիքը կամ նրա ծառաները: Հանցավորին ծեծում էին ճիպոտներով՝ մերկացրած կամ ծառից կապած վիճակում: Շատ անգամ էլ հանցավորին ծառից կապված վիճակում 2-3 օր պահում էին: Տուգանքը բռնագանձվում էր մեկիքի օգտին:

Միայն տուգանքից Վարանդայի մեկիք Շահնազար երկրորդը տարեկան ստանում էր մոտ 20.000 ռուբլի արծաթ:¹⁰ Որպես բանտ ծառայում էր մեկիքի ախոռը կամ ցախատունը, իսկ վտանգավոր հանցագործներին շղթայակապ պահում էին թաղակապ ներքնատներում կամ ստորգետնյա վիրապներում, որոնց վերահսկողությունը վերապահված էր մեկիքի նոքարներին: Անվանարկության պատժին հիմնականում ենթարկվում էին անառակ կանայք, որոնց երեսին մուր կամ թրիք էին քսում, էշի վրա նստեցնում և շրջում էին գյուղում, իսկ անուղղելի անառակ կանանց կապում էին ձիու պոչից և քարշ տալիս: Պատժի այս ձևով մեկիք Հովսեփ Ա-ն սպանել է պոռնիկ Մարիամին:

Դամղա խփելու պատժի էությունը կայանում էր նրանում, որ հանցավորին մերկացնում էին և մեկիքի կնիքը խփում նրա հետույքին: Բոլոր մեկիքները կնիքադրոշմ են ունեցել, որ ներկայացնում էր մի կեռ թուր, շուրջը գրված. Բ-սի ծառայ մեկիք...(այսինչ):¹¹

Առավել ծանր հանցանքներ կատարած անձանց կուրացնում կամ կտրում էին ձեռքը կամ էլ դատապարտում էին մահապատժի, որն իրականացվում էր այրման, կախելու, խեղդամահ կամ սրախողխող անելու միջոցով:

Այդ հարցում չնայած խիստ և դաժան, բայց արդարադատ են եղել Դիզակի մեկիքները, մասնավորապես մեկիք Եսային և մեկիք Աբասը: Վերջինս ժողովրդի կողմից ստացել էր նաև Աբաս Դաժան մականունը: Հանցագործը չէր կարող ազատվել մեկիք Եսայու ձեռքից ո՛չ կաշառ-

քով, և ո՛չ էլ բարեխոսությամբ: Յուրաքանչյուրին ըստ կատարած հանցանքի նշանակվում էին պատիժ և կշտամբանք: Մեկիք Եսայու օրոք գավառում վերացված էին ոչ միայն գողությունը, պողոկությունը և մարդասպանությունը, այլև կանանց բարձրածայն վեճերն ու կռիվները: Մեկիք Աբասի կառավարման տարիներին հանցագործը սրախող-խող էր արվում հենց հասարակության առջև, որպեսզի ոչ ոք չհամարձակվի հետագայում նույն հանցանքը գործել:¹²

Մահապարտների նկատմամբ ոչ պակաս խիստ են եղել նաև մյուս մեկիքները: Այսպես, մեկիք Բեգլարի կողմից մահապատժի դատապարտված հովիվ Չախվերդու գլխին դրել են շիկացրած փլավքամիչ, որից նա անմիջապես մահացել է, իսկ մեկիք Աբով Գ-ին չենթարկվելու համար Փանոսանց Չայրապետին ծառից կախել են:

Արցախից Յնդկաստան տեղափոխված Մովսես Բաղրամյանը, մեծահարուստ հնդկահայ Չակոբ Շամիրյանի տպարանում 1772թ. տպագրած իր «Նոր տետրակ, որ կոչվում է Չորդորակ» գրքի մեջ նշում է, որ Ջրաբերդի մեկիք Ադամը և Գյուլխատանի մեկիք Չովսեփն առանց որևէ մեկի հրամանի կարող էին իրենց ենթակա ժողովրդի միջից հանցավորին կամ վնասապարտին ինքնակամ կերպով պատժել ու սպանել:¹³

Սրանք ծանրակշիռ փաստեր են, որոնք ապացուցում են, որ մեկիքական իշխանության տարիներին յուրաքանչյուր մեկիքությունում դատավարության իրավունքը գտնվում էր տվյալ գավառի մեկիքի իրավասության ներքո: Չետագայում Ղարաբաղի խաները միայն իրենց ցեղին յուրահատուկ արևելյան խորամանկությամբ և խարդախությամբ էին կարողանում դավեր նյութել մեկիքների դեմ: Նման քստմնելի դեպք է եղել, երբ Իբրահիմ խանը բարեկամական զրույց ունենալու նպատակով Շուշի հրավիրեց Ջրաբերդի մեկիք Մեծլումին, Գյուլխատանի մեկիք Աբովին, Դիզակի մեկիք Բախտամին և Գանձասարի Չովհաննես կաթողիկոսին ու նրանց բանտարկեց Շուշիի բերդում:

«Մեկիքական իրավունքը», կազմված լինելով չգրված իրավական և բարոյական վարքագծի կանոններից, տարածվում էր նաև հենց մեկիքների վրա: Որևէ մեկիքի կողմից սովորության իրավունքի նորմերի կամ բարոյականության հիմնարար սկզբունքների խախտման դեպքում մյուս մեկիքները միավորվել են նրա դեմ և չգրված օրենքի խստությամբ պատժել նրան: Այդպես է եղել, երբ իշխանատենչ մեկիք Շահնազարը Վարանդայի մեկիքը դառնալու համար սպանել է եղբորը՝ մեկիք

Հովսեփին և սրի մատնել նրա ամբողջ ընտանիքն ու անօրեն կերպով տիրացել մելիքությանը: Ոճրագործին պատժելու և մելիքության ժառանգման սահմանված կարգը վերականգնելու համար մյուս մելիքները պատժիչ արշավանք են ձեռնարկել մելիք Շահնազարի դեմ, սակայն այդ եղբայրասպան գժտություններից կարողացավ օգտվել միայն Արցախի ռիսերին թշնամի Փանահ խանը: Մեկ այլ օրինակ. մելիքների կողմից ռուսների հետ վարած գաղտնի բանակցություններն Իբրահիմ խանին հայտնելու համար մելիքական տոհմի ներկայացուցիչ Ալլահ-Ղուլի բեկի նկատմամբ ամենայն խստությամբ կիրառվեց մելիքական օրենքը: Նա բռնվեց և գլխատվեց: Այդպես է եղել և կլինի՝ ազգային շահերի դավաճանությունը բոլոր դարերում համարվել է ամենաքստմնելի հանցագործությունը և խստորեն պատժվել:

Թեկուզ մելիքները ներքին հարցերում եղել են միահեծան՝ ունենալով անսահմանափակ իրավունքներ, բայց նրանք, հանդիսանալով Իրանի շահի վասալներ, արտաքին քաղաքականության և հարկահավաքության հարցերում ինքնագլուխ չէին կարող լինել: Պատմությունը վկայակոչում է, որ Վարանդայի մելիք Միրզաբեկին, շահական գանձարանին հարկ չվճարելու համար, ենթարկել են մահապատժի՝ խեղդամահ անելու միջոցով, իսկ Դիզակի մելիք Բախտամը, ով ռուսական կողմնորոշում ուներ և Գանձասարի վանքում կայացած գաղտնի ժողովում (1785թ.) նույնպես իր ստորագրությունը դրել էր ռուսաց կայսրուհուն ուղարկած գրությունների տակ, իբրև քաղաքական հանցագործ մատնվել է պարսից կառավարությանը և երկար տարիներ բանտարկության ձևով պատիժը կրել Արդաբիլի բանտում:

Արցախի մելիքություններում դատական որոշումներն ի կատար էին ածվում տանուտերերի ու մելիքների կողմից: Տանուտիրական դատարանի վճիռը կատարվում էր տվյալ գյուղի զգիրի, իսկ մելիքական դատարանինը՝ մելիքի ծառաներից մեկի կողմից: Վճիռն արձանագրված չէր հանձնվում ծառային, այլ միայն մի թղթի վրա խփված մելիքի կնիքը կամ նրա համրիչը: Որոշման էությունը բերանացի բացատրում էին ծառային, նա էլ՝ դատապարտվածին, և իբր վկայակոչում իր ասածին՝ ցույց էր տալիս մելիքի կնիքը կամ համրիչը: Տանուտերը և մելիքը դատավարության համար վարձ չէին պահանջում, բայց ծառան պոկում էր ինչքան կարող էր թե՛ մեկ, և թե՛ մյուս կողմից:

Քաղաքացիաիրավական հարաբերություններից բխող վեճերի քննությունը և լուծումը իրականացրել է Հայ առաքելական եկեղեցու

Գանձասարի հոգևոր իշխանությունը: Վերջինս լծորդված էր մելիքական իշխանության հետ՝ կազմելով մեկ միասնական քաղաքական-մշակութային միավոր: Երկու իշխանությունների միջև գործում էր հաղորդակից անոթների օրենքը: Երբ թուլանում էր մեկի, բնականաբար, թուլանում էր և մյուսի դիրքերը:

Նման պայմաններում, մելիքներն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել նաև իրենց իշխանության ներքո գտնվող գավառի հոգևոր գործերին: Մելիքների թույլտվությամբ են տեղի ունեցել պսակը և ամուսնությունը:

Ամուսնանալու համար մելիքի հպատակները նրան վճարում էին որոշակի դրամական գումար: Նրանք պարտավոր էին տանել մելիքին մսացուի սուկին և երիկամները, 1 կուժ գինի, 2 հավ և 2 շիշ օղի: Եթե հարսն ուրիշ գյուղ էր տարվում, պարտավոր էին ավելի վճարել: Մելիքն իր հերթին նորապսակներին մի «խալաթ» (նվեր) է տվել:

Իրենց հպատակների ամուսնալուծությունների հարցում մելիքները երբեմն թույլ են տվել կամայականություններ՝ հարկադրելով եկեղեցուն ամուսնալուծել իրենց հպատակներին և ամուսնացնել այլ անձանց հետ: Այսպես, երբ մելիք Յովսեփ Ա-ի հպատակ Մուսին գանգատվել է իր կնոջից, ապա մելիքի հրամանով եկեղեցին նրանց ամուսնությունը լուծել է, և Մուսին ամուսնացել է մեկ այլ կնոջ հետ:¹⁴

Կան օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս, որ ժառանգման իրավունքի հարցերը գտնվել են հոգևոր իշխանության ձեռքում: Պատմությունը մեզ թողել է Ամարասի Իսրայել կաթողիկոսի մի շատ հետաքրքիր գրավոր վկայություն, համաձայն որի՝ Վարանդայի մելիք Շահնազար երկրորդը 1792 թվականին իր գույքը կտակել է կրտսեր որդուն՝ Ջհանբախշին: Գրությունը հետաքրքիր է ինչպես իրավական, այնպես էլ ժամանակի բարքերի տեսակետից:

Ինչպես հայտնի է, Վարանդայի մելիք Շահնազար երկրորդն ունեցել է 3 կին, որոնցից միայն առաջինը՝ Թագուհին է եղել օրինավոր: Եվ երբ Իբրահիմ խանի հլու սպասավոր, Գանձասարին հակաթոռ Իսրայել կաթողիկոսը գրավոր հաստատել է մահամերձ մելիք Շահնազարի կամքը՝ ամբողջ գույքն իր արտամուսնական կապերից ծնված որդուն՝ Ջհանբախշին կտակելու մասին, ապա նրա օրինավոր կնոջից ծնված որդին՝ մելիք Ջուլալը, հետագայում կարողացել է մոլլա Յուսեփի միջոցով Իսրայել կաթողիկոսի հաստատած կտակն անվավեր ճանաչել:¹⁵ Ավելորդ չէ նշել, որ կտակարարն ու կտակը հաստատողն

այնքան վնաս են հասցրել Արցախի մելիքական և հոգևոր իշխանությունների ազգային ազատագրական պայքարին, որ նրանց կողմից Ղարաբաղի լեռնաստանին պատճառված վնասի հետևանքները վերացվեցին միայն արցախյան գոյամարտի տարիներին:

Ինչպես նշվեց, մելիքները, լինելով աշխարհիկ գործերի տեր, վճռական դեր են խաղացել նաև հոգևոր գործերում: Պատմական փաստ է, որ Պետրոս Խանցքեցին՝ Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոսի որդեգիրը և դրանով՝ նաև Հասան Ջալալյան տոհմի անդամ դառնալու հարցում վճռական դեր է խաղացել Խաչենի մելիք Աթաբեկ Հասան-Ջալալյանի համաձայնությունը:¹⁶

Արցախի մելիքների կողմից երկրամասի ազատության համար մղվող պայքարը XVIII դարի վերջին տասնամյակում ավարտվեց անհաջողությամբ: Դրան ավելացավ Պարսկաստանի և Ռուստանի ավերիչ ասպատակությունները, Իբրահիմ խանի խարդավանքները մելիքների նկատմամբ, սովը և ժանտախտը Ղարաբաղում: Խաթարվեց երկրամասի բնականոն կյանքը: Մելիքներից մի քանիսն իրենց հպատակների ստվար հատվածով ստիպված գաղթեցին այլ երկրամասեր, մասնավորապես՝ Հայաստանի հյուսիսային (Դսեղ, Օձուն, Ձորագետ) և Վրաստանի հարավային (Բոլնիս, Դաղեթ և այլն) կողմերը: Օտար երկրում մելիքները քաղաքական ծրագիր մշակեցին և ներկայացրին ռուսական աստիճանավորներին: Համաձայն ծրագրի՝ մելիքները երազում էին որպեսզի Ղարաբաղի բռնակալ խանը հեռացվի իշխանությունից, մելիքները վերադառնան իրենց հայրենիքը, վերականգնվի իրենց նախկին ազգային իշխանությունը և հայրենի ազգային կարգերը, իրենց իրավունքը և դատավարությունը խարսխված լինեն իրենց նախնիների սովորույթների և ավանդությունների հիման վրա: Սակայն ցարական բյուրոկրատիան անպատասխան թողեց մելիքների երազանքները, քանի որ մելիքական կարգերի վերականգնումը ռուսական քաղաքականության մեջ չէր մտնում:

ԳԼՈՒԽ 8
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՒՇԻԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

*Չիմանալով անցյալը՝ անհնար է հասկանալ
ներկայի իմաստը և ապագայի խնդիրները:*
Մ. Գորկի

Ռուսական կայսրության անդրկովկասյան արշավանքների արդյունքում, XIX դարի սկզբին Վրաստանն անվերապահորեն կցվեց Ռուսաստանին, նվաճվեց Գանձակը և արշավանքի սլաքն ուղղվեց դեպի պատմական Արցախ:

Նոր իրադրության պայմաններում՝ Շուշիի խորամանկ Իբրահիմ խանը, զգալով ռուսական զորքի փայլուն հաղթանակները, փոխեց իր դիմակը և Գանձակի ու Արցախի սահմանագլխով հոսող Քուրակ գետի ափին զարկված վրաններում, 1805թ. մայիսի 14-ին հպատակության ու հավատարմության երդում տվեց Ռուսաստանի կովկասյան տեսչության կառավարչապետ, զեներալ Ցիցիանովին: Ղարաբաղի խանությանը կցվեց Ռուսաստանին: Շահական Պարսկաստանին այլ բան չէր մնում, քան 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Արցախի Գյուլիստան գավառի Ձեյվա բերդի մոտ ռուսների հետ կնքելու պայմանագիր, որը պատմության մեջ ստացել է Գյուլիստանի խաղաղ դաշնադրություն (տրակտատ) անունը: Այդ պայմանագրով Պարսկաստանը, ի թիվս Անդրկովկասի մի շարք տարածքների, Ռուսաստանի մշտնջենական սեփականություն ճանաչեց նաև Ղարաբաղի խանությունը, որը հիմնականում ներառում էր պատմական Արցախի և Սյունիքի տարածքները: Պայմանագրում որևէ խոսք չկա «ագերի» կամ «Ադրբեջան» բառերի վերաբերյալ: Դրանք Անգլիայի և Թուրքիայի կողմից մոզոնվեցին Ղարաբաղը Ռուսաստանին կցվելուց մեկ դար հետո: Գյուլիստանի պայմանագիրը հիմնված էր «status quo ad presentem» սկզբունքի վրա, այսինքն կողմերի համար ամրապնդում էր այն սահմանները, որոնք հաստատվել էին պայմանագիրը կնքելու պահին: Չնայած պարսկա-խանական լուծը փոխարինվեց ռուսականով, և հայ ժողովրդի արցախյան հատվածն ընկավ ցարիզմի գիշատիչ գաղութային քաղաքականության հորձանուտի մեջ, այնուհանդերձ, Ռուսաստանի կազմում հայ ժողովրդի կյանքի իրավունքն ապահովված էր և հնարավորություն կար շփվելու ռուսական և համաշխարհային առաջավոր մշակույթի հետ:

Սկզբնական շրջանում արևելյան Անդրկովկասի նվաճված տարածքում մտցվեց կառավարման պարետային ձև և խաների իրավունքների

որոշակի մասը ձևական առումով պահպանվեց: Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի խանութայինների տարածքների փոխարեն ստեղծվեց մի ընդհանուր ռազմաշրջանային միավոր՝ Ղարաբաղի մարզ (պրովինցիա)՝ Շուշի նստավայրով: Այդ նոր մարմնի կառավարումը Վրաստանի գլխավոր կառավարչապետի կողմից հանձնարարվեց գեներալ Վ.Սադաթովին: Ղարաբաղի մարզը՝ բաժանված լինելով տասնչորս վարչատարածքային միավորների (մահալների), դրանց կառավարումը իրականացվում էր Շուշիի պարետի կողմից նշանակված նախբների կողմից: Սրանք ցարական կառավարությանը նվիրված խոշոր հողատերեր-բեկեր են եղել՝ օժտված վարչական, ոստիկանական և դատական գործառնություններով¹:

Պարետային կառավարման ձևի ստորին օղակը գյուղապետերն են եղել:

Ռուսական կայսրության առաջին տարիներին մելիքները և նրանց ժառանգները թեև պաշտոնապես զրկվեցին նախկին մելիքական իրավունքներից, բայց ճանաչվեցին իբրև տոհմիկ ազնվականներ՝ բեկեր, և ժողովրդի մեջ այնքան խորն են եղել արմատավորված սովորության իրավունքը, նահապետական կացութաձևերը և համակրանքը երկրի նախկին հայ տերերի նկատմամբ, որ նույնիսկ Ղարաբաղը ցարական Ռուսաստանին միացնելուց հետո գյուղացիները տեղական վեճերը լուծելու համար, թեպետ ոչ որպես դատավորների, այլ որպես գյուղի ամենաազդեցիկ և հեղինակավոր մարդկանց՝ դիմել են բեկերին: Մելիքների ժառանգներն ընդառաջել են համապայուսակների խնդրանքին և «դատ կտրել» կամ դատն իրենց ցանկացածի պես վճռելու համար ճնշում են գործադրել գյուղական պաշտոնյաների վրա: Վերջիններս չեն խոչընդոտել մելիքների ժառանգների միջամտություններին և շոյված լինելու ակնկալիքով՝ իրենց բերանները քաղցրացրել են բեկերի տանը:²

Նվաճված տարածքներում աստիճանաբար սկսեցին ստեղծվել հատուկ դատական հաստատություններ: Այդ առումով 1822թ. դեկտեմբերին Շուշիում ստեղծվեց մարզային դատարան, որի նախագահը մարզի պարետն էր, իսկ երկուական անդամներ ընտրվում էին բեկերից և հարկատու դասերից և մեկական անդամ՝ հայ և մահմեդական բնակչությունից: Մարզային դատարանի անդամներն ընտրվում էին երեք տարի ժամկետով և ենթակա էին պարտադիր հաստատման Կովկասի գլխավոր կառավարչապետի կողմից:

Դատաքննությունը տարվում էր բանավոր ընթացակարգով և, որպես կանոն, պետք է վերջանար մեկ օրվա ընթացքում: Անհրաժեշտու-

թյան դեպքում այդ ժամկետը երկարացվում էր մինչև յոթ օր: Որոշումները կայացվում էին տեղական սովորույթների հիման վրա, իսկ դրանք թերի լինելու դեպքում՝ կիրառվում էին ռուսական օրենքները: Մարզային դատարանը հանդես էր գալիս առաջին հերթին որպես վարչական մարմին: Փաստորեն, վարչական և դատական գործառույթների միջև որևէ սահմանազատում չկար, իսկ գործերի կոլեգիալությունը ձևական բնույթ էր կրում, քանզի որոշումներն իրականում կայացվում էին միանձնյա՝ պարետի կողմից՝ մակագրությունների հիման վրա, առանց վկայակոչելու որևէ օրենք:

Վերոնշյալը վկայում է, որ պարետի ձեռքում կենտրոնացված էր մարզի ամբողջ իշխանությունը: Նա ուղղորդել է պատժիչ մարմինների աշխատանքը՝ միաժամանակ հանդիսանալով նաև զինվորական պարետատան պետը:

Պետական պաշտոնյա Նեֆյոդովը, XIX դարի 30-ական թվականներին ռուսումնասիրելով Ղարաբաղի մարզի կառավարման ձևը, Շուշիում գտնվող մարզային դատարանի մասին նշել է, որ այն, կազմված լինելով նախագահող պարետից և 4 ատենակալներից, իրավասու էր քննել քրեական բնույթի հանցագործություններ, հավաքել հարկերը և պահպանել հասարակական կարգը: Սակայն այդ բոլոր գործառույթները գտնվում էին պարետի ձեռքում, իսկ դատարանը գոյություն ուներ այսպես ասած «ձևականության համար»³:

Մեկ այլ ռուսական պաշտոնյա՝ Ջուբարյովը, 1830թ. ռուսումնասիրելով Ղարաբաղի մարզում ստեղծված իրավիճակը, նշել է, որ Շուշիում մարզային դատարան գոյություն ուներ անունով միայն, այն չէր զբաղվում արդարադատությամբ, այն յուրացրել էր Ղարաբաղի պարետ, գեներալ Աբխազովի սիրելի Միրզա Ադիգյոզալովը, որի կողմից էլ գրվում էին դատարանի բոլոր վճիռները: Իսկ դատարանի անդամները (տեղացիներից), անտեղյակ լինելով ռուսաց լեզվին, միայն ստորագրում էին այդ պատրաստի վճիռները: Մատյանները և ամբողջ գործավարությունը տարվում էր ռուսերեն լեզվով, այնինչ դատարանի բոլոր անդամները թաթարներ և հայեր էին, որոնք գործավարության լեզվին չէին տիրապետում⁴: Տեղին է նշել, որ այդ նույն Միրզա Ադիգյոզալով բեկն իր ցեղակիցներին բեկերի խավին դասելու և հայերի հողերը բռնազավթելու համար, նույն հաջողությամբ դատարանում հանդես էր գալիս որպես վկա և կեղծ վկայություններ տալիս⁵, իսկ հետագայում խեղաթյուրված ձևով շարադրել տվեց Ղարաբաղի պատմությունը⁶:

Կովկասյան կառավարչության ներկայացմամբ, Ռուսաստանի Պետական խորհուրդը 1831թ. հաստատեց «Նախկին թաթարական ցե-

ղախմբերի, Ելիզավետպոլի նահանգի, մահմեդական մարզերի բնակիչների և լեռնական ժողովուրդների կողմից կատարված հանցանքների և զանցանքների դատ ու դատաստանի մասին» Կանոնները⁷, ըստ որոնց, հանցագործությունները բաժանվում էին զանցանքների, նվազ կարևոր և ծանր հանցագործությունների:

Ձանցանքների թվին էին դասվում արծաթով հինգ ռուբլու գումարը չգերազանցող գողությունը և խուլիզանությունը, ինչպես նաև հարբեցողությունը, ինքնակամությունը, անհնազանդությունը, հասարակական կարգի խախտումը և այլն: Նման զանցանքներ կատարած անձանց նկատմամբ դատն ու դատաստանն իրականացրել են բեկերը, աղալարները և մելիքները: Բացի վնասը հարթելուց, մեղավորները ենթարկվում էին նաև թեթև ոստիկանական պատիժների:

Նվազ կարևոր հանցագործություններ են համարվել առաջին և երկրորդ անգամ կատարված այն գողությունները և խարդախությունները, որոնցով վնասի չափը կազմում էր արծաթով հինգից մինչև հարյուր ռուբլի: Այդ հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով հետաքննությունը և դատաքննությունը վարել են պրիստավները: Յետաքննության արդյունքները հաստատվել են նահանգապետի կամ զինվորական շրջանի պետի կողմից:

Վնասը հարթելուց հետո մեղավորները ենթարկվել են հարյուր հարվածի՝ ճիպոտահարության և մտրակահարության ձևով:

Ծանր հանցագործությունների դեպքում վնասի գումարը գերազանցել է արծաթով հարյուր ռուբլին, որոնք ընդդատյա են եղել ռազմական դատարանին կամ ռազմադատարանային հանձնաժողովին: Ծանր հանցագործությունների թվին են դասվել սպանությունները, ավազակությունները, պետական գույքի հափշտակությունները և այլն: Ծանր հանցագործություններ կատարած անձինք արքայազնները են Սիբիր՝ տաժանակիր աշխատանքների:

Այսպիսով, 1831թ. Կանոնները սահմանափակել են Ղարաբաղի մարզային դատարանի լիազորությունները և համապատասխանաբար ընդլայնել բեկերի, աղալարների, մելիքների և պրիստավների իրավազորությունները:

Ժամանակը ցույց տվեց, որ պարետային կառավարման համակարգը ցարիզմի համար տնտեսական առումով շահավետ չէ, քանի որ հարկերի և տուրքերի նշանակալից մասը յուրացվում էին հենց պարետների, զորամասերի հրամանատարների և դրանց հետ կապված բազմաթիվ աստիճանավորների կողմից: Բացի այդ, պարետները չէին կարող միաժամանակ կատարել զինվորական պետի, դատարանի, կառավարչի և հարկահավաքության գործառույթները:

Նշված հանգամանքներից թելադրված, ինչպես նաև հարավային Կովկասը յուրացնելու և այնտեղ ցարիզմի սոցիալական բազան ուժեղացնելու նպատակով, 1840թ. ապրիլի 10-ի օրենքով, երկրամասում իրականացվեցին վարչա-դատական բարեփոխումներ⁸, որոնց ուժով Անդրկովկասը բաժանվեց մարզերի, նահանգների և գավառների: Ղարաբաղի մարզի մի մասը վերանվանվեց Շուշիի գավառի, իսկ գավառը բաժանվեց 6 տեղամասերի՝ Մեղրու, Քաբիրլիի, Ջանգեզուրի, Ջևանշիրի, Ջրաբերդի և Վարանդայի: Շուշիի գավառը սկզբում մտնում էր Կասպիական մարզի, իսկ հետագա տարիներին՝ Շամախու, Բաքվի և Ելիզավետպոլի /Գանձակ/ նահանգների մեջ: Ժամանակի ընթացքում Շուշիի գավառը ևս ենթարկվել է տարածքային փոփոխությունների: Գավառի կազմից առանձնացվել են Ջանգեզուրի, Ջևանշիրի և Ջաբրայիլի /Կարյազինո/ տեղամասերը և դարձել առանձին գավառներ: Վերջին երկու գավառներն իրենց մեջ կլանել էին նաև Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքությունները, ինչպես նաև Խաչենի և Դիզակի մելիքությունների զգալի մասը: Իսկ Շուշիի գավառին անհիմն կցվել են մահմեդաբնակ Աղդամի և Աղջաբեդու շրջանները: Նման վարչական բաժանումը պահպանվեց մինչև 1918 թվականը:

Փաստորեն, ցարիզմն իր գաղութային քաղաքականությունն անսքող իրականացնելու համար միշտ էլ ձգտել է հարավային Կովկասում ստեղծել խառը բնակչություն ունեցող վարչատարածքային միավորներ, որից ամենաշատը տուժում էր հայ ժողովուրդը: Այդ վերածնունդների արդյունքում հայ ժողովրդի պատմական հողերը՝ Ջավախքը, Ջանգեզուրը, Արցախը և Գանձակի լեռնային մասը միշտ էլ հայտնվել են Թբիլիսիի կամ Գանձակի նահանգների կազմում, իսկ հայ էթնոսը՝ տրոհված, կոտորակված վիճակում: Ցարիզմի այդ դասը լավ էին սերտել բուլշևիկները, որոնք վերը նշված հողերը, ինչպես նաև Նախիջևանի երկրամասը 1921 թվականին նվիրեցին մեր հարևաններին:

Այդքանով հանդերձ, Արցախը միշտ եղել է հայեցի և այդպես էլ կմնա: Կայսրության բնակչության առաջին մարդահամարի՝ 1897թ. տվյալներով, Շուշիի գավառում բնակվում էր 138.771 մարդ, որից 58.2%-ը՝ հայեր, 41.5%-ը՝ կովկասյան թաթարներ (կովկասյան թաթարները Խորհրդային Միության սկզբնական տարիներին կոչվում էին թուրքեր, իսկ ԽՍՀՄ 1936թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո՝ ադրբեջանցիներ): Բուն Շուշիում բնակվում էր 25.881 մարդ, որից 14.420-ը՝ հայեր, 10.778-ը՝ թաթարներ: Բայց արի ու տես, որ հայ և թաթար հանցագործների թիվը մինյանց հարաբերվում էր, ինչպես մեկը յոթին⁹:

Շուշիի գավառի վարչական ապարատը ղեկավարում էր գավառա-

պետը, իսկ նրա օգնականը համարվում էր կարգուկանոնի անմիջական «պահապանը» և գավառապետի ու դատարանի բոլոր կարգադրությունների կատարողը:

Շուշին, որը դեռևս 1846թ. կոչվում էր Կասպիական մարզի Ղարաբաղի քաղաք, արդեն 1852թ. Կովկասի օրացույցում նշվում էր որպես Շամախու նահանգի գավառական քաղաք և բնակչությամբ Անդրկովկասի քաղաքների շարքում 4-րդ տեղն էր գրավում՝ զիջելով միայն Թբիլիսիին, Շամախուն և Նուխուն¹⁰:

Անդրկովկասում վարչա-դատական բարեփոխումների արդյունքում, 1841թ. Շուշիում ստեղծվեց գավառային դատարան, որը կազմված էր դատավորից, պետական ապարատում աշխատող երկու ատենակալներից և քաղաքային հարկատու դասից ընտրվող ևս երկու ատենակալներից: Սահմանվեց նաև գավառային դատախազի ինստիտուտը, որը հսկողություն էր իրականացնում գավառային ոստիկանության և դատարանի վարույթներում գտնվող գործերի նկատմամբ:

Գավառային դատարանի դատական որոշումները կարող էին բողոքարկվել մարզային (նահանգային) դատարանի քրեական և քաղաքացիական գործերով պալատին:

Չնայած բարեփոխումներն ուղղված էին դատարանն առանձնացնելու վարչական մարմիններից, սակայն դրանք իրենց նպատակին չհասան, ուստի դատական գործառույթների մի մասը մնաց վարչական ապարատի իրավազորության ներքո: Գավառի տեղամասային ատենակալը և քաղաքագլուխը կարող էին լուծել գողության և խարդախության վերաբերյալ այն գործերը, որոնցով վնասի գումարը տասը ռուբլուց չէր անցնում, իսկ քաղաքացիական գործերով այն հարցերը և վեճերը, որոնց գումարը կազմում էր մինչև հինգ ռուբլի: Գավառապետն իրավասու էր լուծելու մինչև հարյուր ռուբլի հայցագին ունեցող պահանջները և վեճերը, իսկ քրեական գործերով, որոնցով գումարը կազմում էր տասից քսանհինգ ռուբլի, գավառապետը կարող էր նաև հանցավորին ենթարկել մարմնական պատիժների¹¹:

Դատական բարեփոխումների արդյունքում յուրաքանչյուր դատական ակտ ստուգվում և վերստուգվում էր վերադաս բազմաթիվ ատյանների կողմից: Տեղամասային ատենակալը ձևական նախաքննություն էր իրականացնում և նյութերը ներկայացնում գավառապետին: Վերջինս, քննարկելով դրանք, ուղարկում էր գավառային դատարան, որը նվազ կարևոր գործերով դատավճիռ էր կայացնում, իսկ առավել կարևորներով կարծիք էր հայտնում: Դատավճիռը կամ կարծիքը ներկայացվում էր դատական գործերով գավառային վերահսկիչին, ով իր

եզրակացությամբ գործն ուղարկում էր նահանգային դատախազին, իսկ դատախազն էլ իր ցուցումներով գործը վերադարձնում էր պալատ, և պալատը, քննարկելով դատախազի դիտողությունները, ուղղումներ էր մտցնում դատավճռի մեջ և գործն ուղարկում նահանգապետին՝ հաստատելու համար: Նահանգապետը վեց շաբաթվա ընթացքում կամ հաստատում էր դատավճիռը և գործն ուղարկում Կովկասի գլխավոր կառավարչապետին կամ էլ իր առարկություններով գործը վերադարձնում էր պալատին¹²: Ավելորդ չէ նշել, որ այդ բոլոր ասյաններում գործը վերանայվում և վերավճռվում էր առանց ամբաստանյալի:

Շուշիի գավառային դատարանում քաղաքացիական գործերի քննությունը կատարվում էր համառուսական օրենքների հիման վրա: Հայցադիմումները պետք է տվյալներ պարունակեին հայցագրի, ապացույցների, պատասխանողի բնակության և գույքի գտնվելու վայրի մասին, առանց որոնց դատարանների կողմից դիմումները չէին ընդունվում:

Ամուսնաընտանեկան և ժառանգության հարցերը կարգավորվել են հոգևոր դասի կողմից:

Գավառային դատարանում դատավարությունը տարվում էր ռուսերեն լեզվով, և դատավորներն ու ատենակալները ռուս պաշտոնյաներ են եղել: Դատարանի դատական կազմերի վերաբերյալ տվյալները ԼՂՀ արխիվներում չեն պահպանվել: Գավառի վարչական ապարատը, պետական և մշակութային բոլոր հիմնարկները գտնվում էին Շուշի քաղաքի հայկական մասում: Թաթար խուժանը երկու անգամ՝ 1905թ. օգոստոսի 16-ին և 1920թ. մարտի 23-ին, իրո ճարակ դարձրեց քաղաքի ամենագեղեցիկ մասը՝ վերածելով մեռյալ ավերակների: Սակայն քաղաքի տարածքում պահպանվել են հատուկեմտ հուշարձաններ, որոնք լույս են սփռում խնդրո առարկայի վրա:

Այսպես, Շուշիի հայ-ռուսական գերեզմանոցի մի տապանաքարի վրա ռուսերեն և հայերեն լեզուներով փորագրված է "сдѣсь покоится прахъ коллежскаго ассесора (պետական ծառայության 8-րդ դասի աստիճանընդգծումն իմն է՝ Վ.հ.) Мойсѣя Терентьевича Симонова, бывшаго засьдателемъ Карабагскаго Уѣздаго суда скончавшагося послѣ кратковременной болезни, 2 марта 1846 года на 51 году отъ рождения" Այս է տապան ՈՐ է Գոլժեսկի Ույեզդի դատարանում Մեծ Տրենդելիչ Սեմօնովին Ղարաբաղում ի վախճանալ 1846 2 մարտի 51 ՄԾ¹³:

Ցարական Ռուսաստանի 1840թ. վարչա-դատական բարեփոխումների արդյունքում էլ ավելի ուռճացվեց պետական ապարատը: Այդ ապարատի, ինչպես նաև ծրիակեր ազնվականների՝ բեկերի, աղալարների և մելիքների ու նրանց ժառանգների պահպանման համար պետական

զանձարանից հսկայական գումարներ էին ծախսվում: Այդ պատճառով ավելացվեցին հասարակ ժողովրդից զանձվող հարկերը և տուրքերը:

Չափազանց ծանր դրության մեջ էր գտնվում հայ գյուղացին: Նրան կեղեքում և պոկում էին ոչ միայն ռուս աստիճանավորները, այլև թաթար բեկերը և աղալարները, հայ մելիքների ժառանգները և եկեղեցին:

Պետական պաշտոնյա Ջուբարյովը, լինելով Վարանդայի մահալի Կադարժի գյուղում, նկարագրել է այն վայրենությունները, որ կատարել է մահալապետ (նախ) մելիք Խուդադատը՝ մելիք Շահնագարի որդին: Նա գյուղացիներից կաշառքներ է պոկում, բռնաբարում մի հայուհու, արգելում է եկեղեցում կատարել մի պատկառություն՝ պահանջելով, որ հարսն առաջին գիշերն իրեն տրվի և այլն: Մեկ այլ օրինակ, Վարանդայի Վերին Թաղավարդ գյուղի բնակիչները, 1841թ. չկարողանալով տանել գյուղի կալվածատեր Յովսեփ Բեկ-Մադաթյանի անօրինական պահանջները, հրաժարվեցին կատարել դրանք: Ցարական ոստիկանությունը գյուղացիների ընդվզումն որակեց որպես «ապստամբություն», իսկ գյուղի Օհան քահանան հայտարարվեց «ապստամբության» պարագլուխը: Վերջինիս «մեղքը» կայանում էր նրանում, որ գյուղամիջում պատմել է, որ ձերբակալված գյուղացիներից մեկը վախից մահացել է: Գյուղի առաջավոր աշխատավորները ձերբակալվեցին և աքսորվեցին հեռավոր վայրեր¹⁴:

Անգթության չափ ու սահման չունեին թաթար բեկերն ու աղալարները, որոնք կեղծ փաստաթղթերի ու վկայությունների հիման վրա տիրացել էին հայկական գյուղերին և, գորշ գայլերի ոհմակ կազմած, վամպիրի պես ծծում էին հայ գյուղացու արյունը: Հաղորդի շրջանի հայաբնակ Բանազուր գյուղը պատկանում էր թաթար Ջաֆար Կուլի աղային: Բանազուրցիները հարկային բեռը թեթևացնելու համար, գյուղի քահանայի միջոցով 1842թ. խնդրագիր են ներկայացրել Ջաֆար աղային: Վերջինիս հրամանով հանվել է քահանայի փիլոնը և հագցվել աղայի շանը, իսկ գյուղացիներին ստիպել, որպեսզի երկրպագեն շանը: Դա դեռ բավական չէ, ցարական բյուրոկրատիան պաշտպանել է աղային և գյուղացիների աղերսանքը որակել որպես «ապստամբություն»: Խեղճ գյուղացիները և Մինաս քահանան կանգնել են դատարանի առաջ և ենթարկվել տարբեր պատիժների¹⁵:

Փաստորեն, հայ գյուղացու մարմնից պոկվող կաշու բուժման միակ «դեղամիջոցը» ծեծն էր, բանտը կամ Սիբիրը: Ինչպես հայկական առածն է ասում. «Օրենքը հարուստի համար է, պատիժը՝ աղքատի»:

Ժողովրդական զանգվածների ելույթների դեմ պայքարելու համար 1842թ. գավառային դատարաններին թույլատրվեց վերջնական դա-

տավճիռ կայացնել այն հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով, որոնցով վնասի գումարը չէր գերազանցում երկու հարյուր ռուբլին, գավառապետի իրավասությանը հանձնվեց մինչև հարյուր ռուբլու վերաբերյալ գործերը, իսկ տեղամասային ատենակալներին՝ մինչև երեսուն ռուբլու: Վերը նշված գործերով որոշումները վերջնական էին և ենթակա չէին բողոքարկման¹⁶: Ավագակության և կողոպուտի գործերը հանձնվեցին զինվորական դատարաններին, գավառի յուրաքանչյուր տեղամասում մտցվեց ոստիկանական պրիստավի, իսկ բուն գավառում՝ ժանդարմերիայի ինստիտուտը: Շուշիի գավառը երկու սպա ժանդարմ էին սպասարկում, որոնք քաղաքական նկատառումների համար կարող էին ձերբակալել ցանկացած քաղաքացու, մինչև երեք ամիս ժամկետով բանտարկել, աքսորել և տուգանել նրան մինչև հինգ հարյուր ռուբլու չափով:

Միևնույն ժամանակ, կապիտալիզմի զարգացման բուռն պայմաններում կայսրությունում կատարվեցին առաջավոր վարչական, տնտեսական, հողային, զինվորական, տեղական ինքնավարության, դատական և այլ բարեփոխումներ: Դրանց մեջ յուրահատուկ տեղ էին գրավում 1864թ. դատական բարեփոխումները: Վերացվեց հին դատական համակարգը, հռչակվեցին դատարանակազմության և դատավարության այնպիսի կարևոր սկզբունքներ, ինչպիսիք են դատական իշխանության բաժանումն օրենսդիրից և գործադիրից, դատավորների անկախությունը, դատական քննության հրապարակայնությունը և մրցակցությունը, որոշ քրեական գործերով երդվյալ ատենակալների մասնակցությունը և այլն: Դատական Կանոնագրքերով մտցվեցին դատական քննիչների ինստիտուտը, վճիռների և դատավճիռների վերանայման վերաքննության և վճռաբեկության կարգը, ընդլայնվեցին դատախազության մարմինների լիազորությունները: Դրա հետ մեկտեղ, ցարական բյուրոկրատիան Կովկասի ժողովուրդներին համարելով «օտար, ոչ զարգացած և քրեածին», դատական բարեփոխումների ընդհանուր կարգից էական շեղումներ և վերապահումներ կատարեց երկրամասի համար:

Ի տարբերություն կայսրության մյուս ծայրամասերի, Անդրկովկասում հաշտարար համագումարներ և երդվյալների դատարաններ չստեղծվեցին: Այստեղ հաշտարար դատավորի պաշտոնը ոչ թե ընտրովի էր, այլ՝ նշանակովի: Երկրամասում դատական քննիչների ինստիտուտը ստեղծվեց միայն XX դարի սկզբներին: Մինչ այդ, դատական քննիչի պարտավորությունները կատարում էր հաշտարար դատավորի օգնականներից մեկը:

Շուշի քաղաքում հաշտարար բաժինը /դատարանը/ ստեղծվեց

1868թ. փետրվարի 17-ին¹⁷: Դատարանը ղեկավարում էր հաշտարար դատավորը, ով նշանակվում էր Կովկասի փոխարքայի, իսկ փոխարքայությունը վերացվելու և վերականգնելու ժամանակահատվածներում՝ Ռուսաստանի կառավարության արդարադատության նախարարի կողմից: Դատավորն ուներ երկու օգնականներ, որոնցից մեկը կատարում էր դատական քննիչի պարտականությունները: Դատական պրիստավն ի կատար էր ածում դատական որոշումները: Հաշտարար դատավորի օգնականը /քննիչը/, դատական պրիստավը և գործավարը նույնպես, նշանակվում էին ցարական կառավարության կողմից, իսկ դատարանի մյուս աշխատակիցները՝ քարտուղարը, թարգմանիչները, ձիավորը և այլոք, վարձու աշխատողներ են եղել:

Շուշիի հաշտարար բաժինն Աղդամում ուներ մեկ հաշտարար տեղամաս, որտեղ գործերի դատական քննությունը դրված էր հաշտարար դատավորի օգնականներից մեկի, իսկ նախաքննությունը՝ մյուս օգնականի վրա: Շուշիի հաշտարար բաժինը և նրա տեղամասն օժտված են եղել նույն գործառույթներով:

Հաշտարար դատավորն իր օգնականների վրա ոչ մի հսկողություն չի իրականացրել: Հաշտարար դատավորի օգնականի կողմից նախաքննության կատարման հսկողությունն իրականացրել են նահանգի շրջանային դատարանին առընթեր դատախազը և նրա օգնականները¹⁸: Ի դեպ, Ջաբրայիլի /1901թ.՝ Կարյագինոյի/ գավառի հաշտարար դատարանը 1882թ. տեղակայված էր Հադրութում և չնայած Հադրութը գավառական կենտրոն չէր, այնուամենայնիվ, վարչական առումով կարևոր դեր ուներ գավառի կյանքում:

Բացի արդարադատության և նախաքննության իրականացումից, հաշտարար դատարանի վրա էր դրված նաև խնամակալության հարցերի և նոտարական գործողությունների կատարումը: Հաշտարար դատարանը քննում էր մինչև երկու հազար ռուբլի հայցագին ունեցող բոլոր քաղաքացիական և այն հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը, որոնց համար իրավունքների սահմանափակում չէր նախատեսված, կամ էլ սահմանված էր ազատագրվում մինչև վեց ամիս ժամկետով:

Հաշտարար դատավորի կողմից բոլոր գործերը քննվել են միանձնյա: Դատարանի վճիռը վերջնական էր, եթե նշանակված պատիժը չէր գերազանցում եռօրյա կալանքից և հանցավորից հարյուր ռուբլու չափով դրամական բռնագանձումից, իսկ քաղաքացիական գործերով՝ այն վճիռները, որոնցով հայցագինը չէր գերազանցում հարյուր ռուբլին: Մնացած բոլոր դատավճիռները և վճիռները վերջնական չէին և վե-

րաքննության կարգով կարող էին գանգատարկվել Գանձակի նահանգի շրջանային դատարանին: Իսկ հաշտարար ենթակայության համար վճռաբեկ ատյան էր ծառայում Թբիլիսիի դատական պալատը:

Օրենքը, բացառության կարգով, թույլատրում էր հաշտարար դատարանի վերջնական որոշումը գանգատարկելու Թբիլիսիի դատական պալատին, իսկ պալատի վերջնական որոշումը՝ կառավարող Սենատի դատական ատյանին:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում դատախազությանն և երդվյալ հավատարմատարների /փաստաբանության/ ինստիտուտները գործում էին Գանձակի շրջանային դատարանի և Թբիլիսիի դատական պալատին առընթեր:

Հարկ է նշել, որ Շուշիի հաշտարար դատարանում դատավարությունը տառապում էր լուրջ թերություններով: Դատարանի կազմում ընդգրկված էին ռուս պաշտոնյաներ, գործավարությունը տարվում էր ռուսերեն լեզվով, անտեսվում էին տեղական սովորույթները և ավանդույթները, դատավարության մասնակիցները ստիպված բացատրվում էին մի քանի թարգմանիչների միջոցով, վերադաս դատական ատյանները չափազանց հեռու էին գավառից և այլն:

Գավառի գյուղական դատարանները կազմված էին տվյալ համայնքի կողմից երեք տարի ժամկետով ընտրված նյութապես ապահով երեքից ոչ պակաս գյուղացիներից, որոնք, գավառապետի ներկայացմամբ, նշանակվում էին նահանգապետի կողմից: Գյուղական դատարանն օժտված էր լայն իրավասություններով: Դատարանը վերջնականապես լուծում էր տվյալ գյուղի գյուղացիների միջև ծագած մինչև հարյուր ռուբլու գումարի տարբեր տեսակի վեճեր՝ փոխառության, առուծախի, թերաչափման, թերակշռման, արտավայրերի արածավերման, անորակ մթերքներ վաճառելու և այլ հարցերի վերաբերյալ: Գյուղական դատարանն իրավասու էր քննելու նաև գողության և խարդախության վերաբերյալ այն գործերը, որոնցով վնասի գումարը չէր գերազանցում երեսուն ռուբլին: Դատարանը կարող էր հանցավորին վեցօրյա ժամկետով ներգրավել «հասարակական աշխատանքների» մեջ, տուգանել մինչև երեք ռուբլի գումարով կամ ենթարկել կալանքի մինչև յոթ օր ժամկետով՝ պարտադրելով հատուցել պատճառված վնասը: Դատավարությունը կատարվում էր բանավոր ընթացակարգով: Դատական որոշումները կայացվում էին գրավոր ձևով և կարող էին գանգատարկվել Գանձակի նահանգային վարչությանը: Գյուղական դատարանը նաև նոտարի դեր էր կատարում:

Շուշիի հաշտարար դատարանը գործեց մինչև 1918թ.: Գավառի վերջին հաշտարար դատավորը եղել է ազգությամբ վրացի Իոսիֆ Կո-

բիւր: Մինչ այդ, 1917 թվականին ռուսական երկու հեղափոխությունները տակնուվրա արեցին կայսրությունը: Այդ դեպքերից զերծ չմնաց նաև Շուշիի գավառը:

Փետրվարյան հեղափոխության հետևանքով տապալվեց ցարական ինքնակալությունը, երկրում ստեղծվեց երկիշխանություն՝ բուրժուական ժամանակավոր կառավարություն և բանվորների ու զինվորների պատգամավորների խորհուրդներ:

Ժամանակավոր կառավարությունը Կովկասյան փոխարքայության փոխարեն ստեղծեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե, իսկ որպես տեղական ինքնակառավարման մարմիններ՝ նահանգային, գավառային, քաղաքային և գյուղական գործադիր կոմիտեներ: Շուշիում ստեղծվեց Ղարաբաղի նահանգային գործադիր կոմիտե, որի գործունեության շրջանը տարածվում էր ինչպես դաշտային, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի վրա¹⁹:

Անդրկովկասյան մյուս քաղաքների օրինակով Շուշիում նույնպես ստեղծվեցին բանվորների, գյուղացիների և զինվորների խորհուրդներ: Ձուգահեռ գործում էր նաև մի երրորդ մարմին՝ Շուշիի հայերի և քաթարների կողմից ընտրված գավառային կոմիսարիատը: Շուշիի քաղաքային վարչությունը լուծարքի չենթարկվեց: Շարունակում էր գործել Շուշիի հաշտարար բաժինը:

Վարչական և դատական մարմինների պաշտոնյաներն իրենց գլխարկներից պոկելով ցարական կոկարդները՝ առաջվա նման սպասարկում էին Ղարաբաղի բնակչությանն անխտիր՝ թե հայերին և թե մուսուլմաններին²⁰:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը ցնցեց ամբողջ աշխարհը: Այն ահավոր հետևանքներ թողեց Արցախի վրա: Երբ բուլշևիկների կողմից կազմալուծվեց կովկասյան ռազմաճակատը, երկրամասը հայտնվեց սովի և մեկուսացման ճիրաններում: Սկսեցին կազմալուծվել վարչական և դատական մարմինները: Ամենուրեք վիստում էին թուրք-ազերի հրոսակախմբերը, որոնց նպատակն էր՝ Արևմտյան Հայաստանի պես լուծել հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի հարցը: Թուրանական ծրագրին կուլ չգնալու և անկախությունը վերականգնելու համար հայ ժողովուրդը լարել էր բոլոր ուժերը:

Արցախի քաղաքական ուժերի ղեկավարները, զգալով պահի լրջությունը, հրամայական պահանջ դրեցին՝ իրենց ձեռքը վերցնել երկրամասի կառավարման վարչական ղեկը: Դա ազգային ազատագրական պայքարի և ինքնավարության ձևավորման մի ժամանակահատված էր, որը պետականության վերականգնման հմուտ և համարձակ քայլեր էր

պարունակում: Եվ դա կատարվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության հռչակումից ավելի վաղ:

Իրադրության հրամայական պահանջներից ելնելով՝ 1917թ. դեկտեմբերի 23-ին Շուշի քաղաքում տեղի ունեցավ քաղաքական բոլոր հոսանքների համաժողով, որը, քննության առնելով երկրում ստեղծված կացությունը, ստեղծեց տասնչորս հոգուց կազմված մի մարմին՝ «Կուսակցությունների և կազմակերպությունների ժամանակավոր խորհուրդ» (հետագայում՝ «Միջկուսակցական բյուրո») անվանումով, որը գործելու էր իբրև Ղարաբաղի ժամանակավոր տեղական իշխանություն: Երկրում անիշխանությանը վերջ տալու և կարգն ու հանգստությունը վերականգնելու գործը ժողովը համարեց առաջնահերթ և անհետաձգելի: Անհետաձգելի համարվեց նաև տեղերում բնակչության ընտրությամբ և գործուն մասնակցությամբ վարչական և դատական մարմինների կազմակերպումը: Կատարվեց նաև աշխատանքի բաժանում:

Ավագակային խմբերի, լրտեսների և ամեն տեսակ բախտախնդիրների դեմ պայքարելու համար ստեղծվեց պատժիչ խումբ, որի կազմակերպումը և ղեկավարությունը հանձնարարվեց զինվորական կոմիսար Յ. Թումյանին²¹: Կարճ ժամկետում հաջողվեց ավագակային խմբերին գլխովի ջախջախել և ցաքուցրիվ անել: Երկրամասն ապրում էր պատերազմական ժամանակի օրենքներով և անխնա էր ոճրագործների նկատմամբ: 1918թ. հունվարի վերջերին Արևմտյան ռազմաճակատից տուն դարձող մի քանի հայ զինվորներ հյուրընկալվել էին Վարանդայի Սղնախ և Ալամանց գոմեր գյուղերում: Ջինվորների հրացաններին տիրանալու նպատակով տանտերերը կյանքից զրկել էին քնած զինվորներին: Այդ քստմնելի ոճիրները ոչ մի պարագայում չեն կարող արդարացվել: Հանցագործները բացահայտվում և ձերբակալվում են: Նրանց դատելու համար Միջկուսակցական բյուրոյի որոշմամբ ստեղծվում է ռազմադաշտային դատարան: Ոճրագործները գնդակահարվում են: Նման դեպքերը եզակի չեն եղել: Երբեմն Միջկուսակցական բյուրոյի ներկայացուցիչները տեղերում զբաղվել են քննիչի, հաշտարար միջնորդի և դատավորի դեր կատարելով:

Ոգեշնչված Բաքվի կոմունայով՝ Միջկուսակցական բյուրոն 1918թ. ապրիլի 17-ին վերանվանվեց Կոմիսարների խորհրդի, որում գործել է նաև արդարադատության կոմիսարիատը: Կոմիսարների խորհուրդը հիմնեց ժամանակավոր հեղափոխական տրիբունալ, որին ընդդատյա էին սպանությունների վերաբերյալ գործերը: Մահապատժի ենթարկված դատապարտյալների վերաբերյալ գործընթացին հասարակությունն անմիջապես իրազեկվում էր: 1918թ. դեպքերն Անդրկովկասում անկանխատեսելի կերպով փոփոխվել են: Անդրկովկասյան Սեյմը մա-

յիսի 25-ին դադարեց գոյություն ունենալուց: Անմիջապես ստեղծվեցին վրացական, ադրբեջանական և հայկական հանրապետությունները: Հուլիսի վերջին ընկավ Բաքվի կոմունան, և քաղաք մտան անգլիական զորամասերը:

Նման քաղաքական անկայունության պայմաններում, Կոմիսարների խորհուրդը որոշեց հրավիրել Ղարաբաղի հայության համագումար՝ նոր կառավարություն կազմելու համար, մի այնպիսի կառավարություն, որը, հենարան ունենալով լայն ժողովրդական զանգվածների վստահությունը, ընդունակ լիներ երկրի փրկության համար դիմելու վճռական գործողությունների: Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը բացվեց 1918թ. հուլիսի 22-ին, Շուշի քաղաքում: Համագումարն ընտրեց Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն՝ յոթ կառավարիչների կազմով, որոնցից մեկն էլ արդարադատության կառավարիչն էր: Համագումարը հաստատեց նաև կառավարության Հռչակագիրը: Ի թիվս բազմաթիվ հրատապ հարցերի, Հռչակագիրը հրամայական պահանջ համարեց «քաղաքական վիճելի խնդիրների լուծումը, ճնշվողների, հարստահարվողների պաշտպանությունը, ինքնադատաստան գործողությունների վերացումը, այդ ամենը պահանջում են դատական գործի անհապաղ կազմակերպում»²²:

Արդարադատության կառավարչի նախագահությամբ սկսեց գործել արդարադատության հանձնաժողովը:

Հաստատուն օրինական կարգ ստեղծելու համար որոշվեց շրջաններում հիմնել հաշտարար դատարաններ: «Այսուհետև, - հայտարարվում էր արդարադատության կառավարչի շրջաբերականում,- ոչ մի գործ չպետք է վճռվի ինքնադատաստանով և բռնությամբ: Բոլոր արդարացի պահանջները պաշտպանություն կգտնեն հաշտարար դատարաններում... և թող ոչ ոք չհանդգնի ինքնագլուխ վճռելու իր վեճը կամ վերականգնելու իր կորցրած իրավունքը»:

Հաշտարար դատարաններ հիմնվեցին Ջրաբերդ-Գյուլիստանում (Ջևանշիրում), Խաչենում, Վարանդայում, Դիզակում և Շուշիում: Իբրև երկրորդ՝ վերաքննիչ աստան, հիմնվեց Շուշիում շրջանային դատարան, իսկ նրան կից՝ հատուկ գործերի քննիչ հանձնաժողով:

Հաշտարար դատարաններին նստավայրեր ընտրվեցին. Ջրաբերդի համար՝ Մեծշեն գյուղը, Խաչենի համար՝ Խանքենդի գյուղը, Վարանդայի համար՝ Թաղավարդ գյուղը, իսկ Դիզակի համար՝ Հադրուս գյուղը:

Ծանր բնույթի հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը ենթակա էին զինվորական տրիբունալի քննությանը: Դատարանների նորմալ աշխատանքը ապահովելու համար, հատուկ հրահանգիչներ ուղարկվեցին գավառամասերը՝ կազմակերպելու ժողովրդին: Կոմիսար-

ներն ապահովում էին դատարանների վճիռների անշեղ կատարումը:

Դատարանները, կարճ ժամանակամիջոցում, իրենց բարեխիղճ և աշխույժ աշխատանքով, իրենց անաչառ, արդարացի վճիռներով ձեռք բերեցին ժողովրդի համակրանքը և վստահությունը: Ժողովուրդը սկսեց ազատ շունչ քաշել: Գավառի ամեն կարգի բախտախնդիր տարրերը չէին կարող այլևս ժողովրդին անպատիժ կերպով նեղել, բռնության ենթարկել, ապօրինի պահանջներ ներկայացնել նրան: Անիշխանական և ինքնադատաստանի երևույթները հայկական շրջաններում միանգամից թուլացան, հանգստությունը և կարգը վերականգնվեցին, ժողովրդի կյանքի և գույքի պաշտպանությունն ապահովվեց:

Հայ-մուսուլմանական քաղաքացիական պահանջների և վեճերի քննությունը կատարվում էր Ազգամիջյան կոմիտեի դատական ատյանում, որի նախագահը, երկու ժողովուրդների համաձայնությամբ, ընտրվել էր նախկին հաշտարար դատավոր Կոբիկը²³:

Արցախի հայության առաջին համագումարի կողմից ընդունված փաստաթղթերի համաձայն՝ երկրամասը հանդես էր գալիս որպես անկախ վարչատարածքային միավոր և ժողովրդի կողմից ընտրված մարմինները կամ պաշտոնակատար անձինք ղեկավարվում էին ինչպես ցարական օրենքներով, այնպես էլ ծագած հանգամանքներից ելնելով, սովորութային իրավունքի նորմերով կամ էլ պատերազմական ժամանակի օրենքներով: Գործում էին հետևյալ պատիժների տեսակները՝ մտրակի հարվածներով ծեծը, երաշխավորությամբ բաց թողնելը, տուգանքը, յուրաքանչյուր օր կես փթանոց քարը վզից կախված վիճակում պահակի հսկողությամբ՝ մեկ-երկու ժամ կանգնած մնալը, մահապատիժը՝ գնդակահարության կամ կախաղան բարձրացնելու միջոցով:

Ավելի խիստ պատիժները կիրառվում էին մարդասպանների և հայրենիքի դավաճանների նկատմամբ: Նախիջևանիկ գյուղի բնակիչ Շամիր Փիրումյանը, օսմանյան թուրքերի հետ համագործակցելու համար, Վարանդայի զինված ուժերի հրամանատարի հրահանգով, Հաղորտի գյուղում, գավառի բոլոր պատգամավորների ներկայությամբ, կախաղան է բարձրացվել²⁴:

Ի դեպ, շրջաններում չհաջողվեց ստեղծել քաղաքացիական մարմիններ, նրանց դերը տանում էին զինվորական մարմինները, որոնց ղեկավարները ժողովրդի մեջ հեղինակություն էին վայելում:

Սակայն, Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարությանը 1918-1920թթ. չհաջողվեց կայուն վարչաձև, դատական համակարգ ստեղծել, քանի որ 1918թ. հոկտեմբերին Շուշի մտան թուրքական զորքերը և լուծարեցին գոյություն ունեցող պետական մարմինները, հե-

տագայում քաղաք մտան անգլիական զորքերը, որոնք Բաքվի նավթը վեր դասելով հայ ժողովրդի դարաբաղյան հատվածից, ջանք ու եռանդ չէին խնայում երկրամասը մուսավաթական Ադրբեջանին միացնելու համար:

Դատական մարմիններ ստեղծելու մի փորձ կատարվեց նաև 1920թ. ապրիլի կեսերին, երբ զորավարներ Դրոն և Նժդեհը իրենց զորաջոկատներով մտան Ղարաբաղ և ապրիլի 18-ին Վարանդայի թաղավարոց գյուղում տեղի ունեցավ հավաք, որն էլ հաստատեց Դրոյի կողմից նշանակված Ղարաբաղի կառավարության կառավարիչների կազմը: Դրա հիման վրա ձևավորվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որը կազմված էր բաժիններից: Կառավարության որոշմամբ Հայաստանի Հանրապետության օրենքները և հանձնարարականները գործողության մեջ դրվեցին Ղարաբաղում, շրջանառության մեջ դրվեց ՀՀ դրամը, ընդունվեց ՀՀ դրոշմը, գինանշանը: Կառավարությունը, որ ժամանակավոր նստավայր էր ընտրել թաղավարոց գյուղը, ապրիլի 23-ին նշված գյուղում հրավիրեց Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարը, որտեղ հռչակվեց «Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը, որպես նրա անբաժան մաս»²⁵:

Կառավարությունը արդարադատության բաժնի կառավարիչ Գ. Իսախանյանին հանձնարարեց զբաղվել Ղարաբաղում արդարադատության կազմակերպմամբ: Վերջինս ՀՀ արդարադատության նախարարին հասցեագրված նամակում նշել է, որ ապրիլի 20-ից ձեռնամուխ է եղել Ղարաբաղում արդարադատության գործի կազմակերպմանը, սակայն բնականոն և ընդունված չափանիշներով այն կազմակերպել հնարավոր չէ ինչպես Ղարաբաղի կենսապայմանների, այնպես էլ փաստացի պատերազմական վիճակի և անհրաժեշտ մասնագետների բացակայության պատճառով: Նամակի վերջում Իսախանյանը ՀՀ արդարադատության նախարարին խնդրել էր «անհապաղ մասնագետներ ուղարկել Ղարաբաղ, ինչպես նաև համապատասխան ձեռնարկներ և հրահանգներ, որոնց բացակայությունը գործերը վճռելիս կհանգեցնի օրենքների տարաբնույթ, երբեմն էլ սխալ կիրառման, որն արդարադատության տեսակետից ամենևին ցանկալի չէ»²⁶:

Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարությունը նախատեսել էր երկրամասում ստեղծել վեց հաշտարար դատարաններ, սակայն, քաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոփոխվելու հետևանքով, որոշումը չիրագործվեց, քանի որ այդ օրերին ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակը մտել էր Ադրբեջան, իսկ մայիսի սկզբներին արդեն կանգնած էր Ղարաբաղի դարպասների առաջ: Դրված էր Ղարաբաղի խորհրդայնացման հարցը:

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՄՔԱՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

*Պատմությունը, չպետք է ընկալվի նեղ իմաստով:
Դա ավելին է քան անցյալ գրականությունը, ավելին,
քան անցյալ տնտեսությունը: Դա մարդկային
ինքնագիտակցությունն է, մարդկության ճիգը
հասկանալու համար ինքն իրեն՝ իր անցյալն
ուսումնասիրելու միջոցով:
Ֆրեդերիկ Ջեկսոն Թերներ*

Արտադրության զարգացման տեսակետից միջին դարերում տեղի ունեցավ խոշոր նշանակություն ունեցող մի երևույթ՝ արհեստագործությունն անջատվեց հողագործությունից և արհեստագործական արտադրանքի կենտրոնը դարձավ քաղաքը, որը և որոշեց արհեստների զարգացման և առաջադիմության ուղիները: Փաստորեն, արհեստը, որպես մանր արտադրություն, նախորդել է գործարանային արտադրությանը:

Մինչև կապիտալիզմի հաղթարշավը, Անդրկովկասի հայ արհեստագործական և առևտրական միությունները կոչվել են համքարություններ /պարսկերեն՝ համքար, հայերեն՝ գործակից, համագործ, միևնույն տեսակի արհեստավոր/, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ էսնաֆություններ /արաբերեն՝ էսնաֆ, հայերեն՝ արհեստավոր/¹:

Համքարություններն սկսել են քայքայվել XIX դարի կեսից, երբ արևմտաեվրոպական և ռուսական համեմատաբար էժան ապրանքները թափանցել են Անդրկովկաս և Փոքր Ասիա: Արդեն XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, չդիմանալով գործարանային արտադրության մրցակցությանը, համքարության աշխատողներն ունեզրկվել են և դարձել բանվորներ:

Գրավոր աղբյուրները հայ արհեստավորական և առևտրական միությունների վերաբերյալ որոշակի տեղեկություններ են թողել: Այդ տեղեկություններն առաջին հերթին գտնում ենք հռչակավոր գիտնական, առակագիր, գրող և օրենսդիր Մխիթար Գոշի մոտ: Գոշն իր հանրահայտ Դատաստանագրքում խոսելով արհեստների մասին, դրանցից

անհրաժեշտն ու օգտակարը հողագործությունը, դարբնությունը և հյուսնությունն է համարում: Առավել պատվավոր են երկաթագործն ու ատաղձագործը: Գոշն արհեստներից մարմնի բնույթին օգտակարը և անհրաժեշտը բժշկությունն է համարում: Գոշը մահմեդականների կողմից սահմանված գլխահարկը /«Ջիզիյա»/ համարելով քրիստոնյային անվայել երևույթ, ընդունում է միայն հարկունը՝ ըստ բնակչության զբաղմունքի՝ արհեստներից կամ առևտրից²:

Ինչպես Անդրկովկասի խոշոր հայաշատ քաղաքներում՝ Թբիլիսիում, Բաքվում, Երևանում, Գանձակում, Գորիում, Շամախիում, Ալեքսանդրապոլում, այնպես էլ Շուշիում բնակչության արհեստավորական խավի մեջ հայերը գերակշիռ մաս են կազմել և աչքի են ընկել իրենց արհեստների վարպետությամբ: Միևնույն ժամանակ, անդրկովկասյան քաղաքներում համքարությունների ազգային կազմը բավական խայտաբղետ է եղել: Նրա մեջ մտնում էին Անդրկովկասի բոլոր ազգությունները՝ հայերը, վրացիները, կովկասյան թաթարները և այլոք: Եվ դա չի խանգարել կողք կողքի ապրելու և միասին արարելու Անդրկովկասի քաղաքներում: Դավանելով տարբեր կրոններ, գտնվելով զարգացման տարբեր մակարդակների վրա, համքարներն ունեցել են հավասար իրավունքներ և հանդես են եկել բացառապես համերաշխության դիրքերից:

Շուշիի հայկական թաղամասը երկու անգամ հրկիզվելու հետևանքով քաղաքում գործող համքարությունների և համքարական դատարանների մասին շատ քիչ տվյալներ են պահպանվել, քանի որ հրդեհը կլանել է նաև համքարությունների վերաբերյալ արխիվային տվյալները: Սակայն արհեստավորական ավագների ընտրության մասին պահպանված տեղեկությունները և մի շարք հուշագրությունները վկայում են, որ, իրոք, Շուշիում եղել են համքարություններ: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ, ըստ իր արհեստի, իր դրոշակը, ներքին կանոնադրությունը և այլն: Առանձնապես աչքի էր ընկնում պղնձագործների համքարությունը³:

Ինչպես Անդրկովկասի մյուս հայաշատ քաղաքներում, այնպես էլ Շուշիում դեռ շատ հին ժամանակներից զարգացած էին մի շարք արհեստներ: Արխիվային տվյալներով հիմնավորված են, որ XIX դարի սկզբին Շուշի քաղաքում կային 1864 արհեստավորներ, որոնցից 517-ը՝ վարպետներ, 948-ը՝ ենթավարպետներ և 399-ը՝ աշակերտներ:

Շուշիի արհեստավորները մետաղից և փայտից պատրաստել են գեղեցիկ սպասքներ, ոսկուց և երկաթից՝ իրացման ապրանքներ: Միևնույն արհեստով զբաղվողները կենտրոնանում էին միևնույն թաղում կամ շարքում: Շուշիի հին հայկական գերեզմանոցի քարերի գրառումները հուշում են մեզ, որ քաղաքի ոչ քիչ տոհմիկ գերդաստաններ հայտնի արհեստավորներ են եղել: Մի շարք արհեստավորներ բաժանված են եղել ըստ թաղերի: Այսպես, դարբինները բնակվել են «Շեյթան բազար»-ի շրջանում, ոսկերիչները՝ Էրիվանյան փողոցի վրա և այլն: Չնայած Շուշին գտնվում էր առևտրական հարմար ճանապարհներից հեռու, սակայն նրա առևտրական տների /Յախումյան, Թառումյան և այլն/ գործունեությունը հասնում էր մինչև Եվրոպա և Սիբիրի խորքերը: Արխիվային փաստաթղթերից նկատելի է, որ Շուշիում գոյություն են ունեցել 41 տեսակի արհեստներ, որոնցից հայտնի են եղել ոսկերիչները, զինագործները, թիթեղագործները, կաշեգործները, թամբագործները, պղնձագործները և այլն: Յուրաքանչյուր արհեստ ունեցել է իր նախահայրը, հովանավորը: Երկաթագործների նախահայրը համարվել է Ռավիթ մարգարեն, զինեգործներինը՝ Նոյ նահապետը, զինագործներինը՝ Յովհան Օձնեցին, պղնձագործներինը՝ Սուրբ Հակոբը և այլն:

Համքարության մեջ ընդգրկվել են այն բոլոր անձինք, ովքեր զբաղվել են այս կամ այն արհեստով և առևտրով: Մինչև համքարությունների վերացումը /XX դարի 10-ական թվականներ/ համքարությունները ղեկավարվել են ցարական Ռուսաստանի իշխանությունների կողմից 1867թ. ապրիլի 3-ին հաստատված՝ «Արհեստագործական համքարությունների /ցեխերի/ մասին» Կանոնադրությամբ /այսուհետ՝ Կանոնադրություն/, որի համաձայն՝ համքարություններն ունեցել են իրենց ներքին վարչական կառուցվածքը: Համքարության մեջ ընդգրկված արհեստավորները բաժանվել են 3 խմբերի՝ վարպետ /ուստա/, ենթավարպետ /խալֆա կամ քարգահ/ և աշակերտ /շագիրդ/:

Համքարության ներքին կառուցվածքը ճիշտ հասկանալու նկատառումով, նշենք մի շարք կարևոր դրույթներ այդ Կանոնադրությունից և տվյալ ժամանակաշրջանում գործող սովորույթներից:

Վարպետ էր կոչվում նա, ով կամ ինքն էր անհատապես զբաղեցնում մի խանութ, կամ թե պահում էր արհեստանոց, որտեղ աշխատում էին նաև ենթավարպետներ և աշակերտներ: Արհեստ սովորելու համար երկար ժամանակ է պահանջվել և դրա ողջ պատասխանատվությունն

ընկնում էր վարպետի վրա:

Աշխատանքի ընդունվելու համար վարպետի և աշակերտի միջև կնքվել է գրավոր պայմանագիր՝ աշխատանքի պայմանների մասին: Մինչ Կանոնադրության հաստատումը աշխատանքի ընդունումը կատարվել է երդմամբ: Հանձնելով երեխային, աշակերտի տերն ասել է. «Միսը քեզ, ոսկորն ինձ, միայն նրան սովորեցրու քո վարպետությունը», իսկ վարպետը պատասխանել է. «Թող նրա բոլոր մեղքերն ընկնեն իմ վզին ահեղ դատաստանի օրը՝ Աստժո առջև, եթե նրան տարբերն իմ հարազատ որդուց և նրան չսովորեցնեն իմ արհեստի բոլոր նրբություններին»⁴:

Արհեստն աշակերտը սովորել է փոքր հասակից, նույնիսկ 8-9 տարեկանից: Բոլոր աշակերտները մինչև ենթավարպետ դառնալն իրենց վարպետից ստացել են հագուստ և կերակուր, իսկ վարձատրություն չեն ստացել: Վարպետի ցանկությամբ շաբաթ օրը աշակերտին տրվել է շատ չնչին գումար՝ մի քանի գրոշ: Աշակերտը, բացի իր վարպետի խանութից, աշխատել է նրա տանը՝ կատարելով տնային մի շարք աշխատանքներ /փայտ կտրել, շուկա գնալ, ջուր բերել և այլն/:

Աշակերտի ժամկետը լրանալուց հետո հատուկ ծիսակատարությամբ նրան շնորհվել է ենթավարպետի /խալֆա կամ քարգահ/ կոչում: Երբ աշակերտը հասու է դարձել իր արհեստին, հավաքվել են նրա արհեստի վարպետները և արժանի լինելու դեպքում, աշակերտին տվել են գիր-վկայական:

Ենթավարպետը վարպետի բացակայության ժամանակ ղեկավարել է աշակերտի աշխատանքը: Ենթավարպետը հայտնի չափով ազատություն վայելող բանվոր էր, նա կարող էր պայմաններ կապել իր վարպետի հետ կամ նույնիսկ ուրիշի մոտ աշխատել: Ենթավարպետն իր կատարած աշխատանքի համար վարպետից ստացել է վարձատրություն: Շուշիում դարբնի ենթավարպետը ստացել է եղած արդյունքի 1/4-ը, կլայեկող /ղլեչի/ ենթավարպետը՝ 1/3-ը, տակառագործ ենթավարպետի տարեվարձը կազմել է 40-50 ռուբլի⁵:

Առանց վարպետի վկայության և համաձայնության ենթավարպետը չէր կարող «վարպետ» օրհնվել: Նորընտիր վարպետի ձեռնադրության հանդեսին, բացի համքարության բոլոր վարպետներից, ներկա են եղել մեկ կամ երկու հոգևորական, որոնց օրհնանքից հետո ենթավարպետը համբուրել է իր վարպետի՝ ապա մյուս վարպետների և ուստա-

բաշու ձեռքերը և սահմանված չափով գումարը նվիրել համքարական գանձարանին: Դրանից հետո ենթավարպետը վարպետից ստացել է օրհնություն և վարպետների գլխավորը վարպետացուհին տվել է մի ապտակ, այսպես կոչված վարպետաց ապտակը /«ուստա-սիլլասի»/, որպեսզի այդ ապտակը հիշելով, նորընտիր վարպետը բարձր պահի իր արհեստի պատիվը: Մի անգամ Ավետիք Իսահակյանը Կարսում զբոսնում էր հյուրանոցի բակում, պատանի Եղիշե Չարենցը տեսնում է նրան և կախարդվածի պես հիացած նայում է նրա դեմքին: Վարպետին դուր չի գալիս այդ սևեռուն հայացքը և նա մի ուժգին ապտակ է հասցնում Չարենցին: Վերջինս 1925թ. Վենետիկում հանդիպում է Իսահակյանին և մտերմիկ զրույցի ժամանակ հիշեցնում է միջադեպը. վարպետը ծիծաղելով պատասխանում է. «Դե, ոչինչ, Եղիշե ջան, դա ուստա-սիլլասի է եղել: Ապտակս ուժգին է եղել, դրա համար լավ բանաստեղծ ես դարձել»: Մի քանի տեղերի սովորության համաձայն՝ նորընծա վարպետին ապտակում էր ոչ թե վարպետների գլխավորը, այլ այն վարպետը, որի մոտ սովորել է նա: Վերջում ներկաներին տրվել է ճաշ, որը կոչվել է «դաստուրահաց»: «Դաստուր»-ը պարսկերեն բառ է և հայերեն նշանակում է թույլտվություն:

Յուրաքանչյուր համքարություն ունեցել է իր գլխավորին, ով ինչպես Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում, այնպես էլ Շուշիում կոչվել է ուստաբաշի /հայերեն՝ գլխավոր վարպետ, վարպետների գլխավոր/: Վերջինս ընտրվել է համքարության ընդհանուր ժողովում՝ մեկ տարի ժամկետով և հաստատվել այդ պաշտոնում նահանգապետի կողմից: Ուստաբաշու հետ միասին ընտրվել են 2-4 օգնականներ, որոնք կոչվել են աղսախկալներ /հայերեն՝ փորձառու, իմաստուն մարդիկ/: Ընկերության ժողովում ընտրվել է նաև գանձապահը՝ խազնադարը: Այստեղ բնական հարց է ծագում: Ունեցե՞լ են, արդյոք, համքարություններն իրենց դատարանները: Պատասխանը միանշանակ դրական է: Կանոնադրության վերջին գլուխը նվիրված է համքարության դատարանակազմության հարցերին:

Հայ արհեստավորական և առևտրական միությունների ու նրանց դատարանների մասին ամենավաղ հիշատակումները գտնում ենք Գոշի մոտ: Իսկ դա նշանակում է, որ հայ համքարությունները և համքարական դատարանները գոյություն են ունեցել XII դարից ավելի վաղ, այսինքն՝ որքան հին էին համքարությունները, այնքան էլ հին էին համ-

քարական դատարանները: Կամ այլ խոսքերով ասած, համքարության գործունեությունը ենթադրում է համքարական դատարանի առկայությունը: Գոչի մի շարք առակներ նվիրված են դարբնի, հյուսնի, հողագործի, կաշեգործի, մորթեգործի և այլոց աշխատանքներին: Դրանցից մեկը վերաբերում է պղնձագործի և երկաթագործի միջև ծագած վեճին՝ միմյանց խնամի դառնալու կապակցությամբ: Քանի որ յուրաքանչյուրն իր արհեստն էր գովաբանում, ուստի կողմերը, վեճը լուծելու համար դիմում են դատարանին՝ «ծերոց ատյանին»: Վերջինս վճռում է, որ «հասարակության համար օգտակարը պատվելի է»:⁶ Առակում խոսք է գնում արհեստի առավելության մասին, ուստի ծերերի ատյանը համաքաղաքացիական դատարան չէր կարող լինել: Այստեղ վեճի առարկան կապված է արհեստի հանգամանքների հետ և այդ առումով ծերերի ատյանը պետք է վերագրել համքարություններին: Գոչի առակը նաև ցուցանում է, որ «ծերոց ատյանը» ոչ թե որոշակի, այլ տարբեր տեսակի արհեստների միջև ծագած վեճ է քննել:

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ համքարություններում գործել է քառաստիճան դատական համակարգ.

1. Համքարական վարպետների գլխավորի դատարան, որին ընդդատյա են եղել շտապ և պարզ հարցերը:

2. Համքարական դատարան, որին ընդդատյա են եղել բարդ և վիճելի հարցերը:

3. Համքարության գլխավորներից կազմված դատարան, որին ընդդատյա են եղել որևէ համքարության գլխավորին պատժելու վերաբերյալ հարցերը:

4. Համքարության ընդհանուր ժողով, որին ընդդատյա են եղել դրսից ստացվող գանգատների վերաբերյալ գործերը: Այս դեպքում, անորակ ապրանք պատրաստելու համար, ընդհանուր ժողովը, որպես պատիժ մի քանի օրով վարպետի խանութը փակել է և բանալին հանձնել վարպետների գլխավորին:

Կանոնադրության համաձայն՝ համքարական դատարանի կազմի մեջ էին մտնում վարպետների գլխավորը և ավագները, ինչպես նաև մասնակցում էին հեղինակավոր վարպետները:

Համքարական դատարանին ընդդատյա են եղել հետևյալ բնույթի հարցերը.

1. Վարպետի, ենթավարպետի և աշակերտի միջև ծագած վեճերը:

2. Անձնական և մասնագիտական հարաբերությունների բնագավառում համքարության վարպետների միջև ծագած վեճերը:

3. Վարպետների ընտանեկան հարաբերություններին վերաբերող վեճերը:

4. Կրոնական պարտականությունների խախտման կապակցությամբ ծագած վեճերը /կրոնական ծեսերը և տոները չպահպանելը, համքարության մահացած անդամի թաղմանը չզնալը և այլն/:

5. Համքարության անդամների կողմից հասարակական հանգիստը խանգարելու հարցերը:

6. Կողմնակի անձանց բողոքները համքարության անդամների դեմ, վերջիններիս կողմից պատվերները վատ կատարելու, զեղծարարությունների, անորակ ապրանք վաճառելու վերաբերյալ գործերը:

Համքարական դատարանի վերոնշյալ մի շարք լիազորություններ բխում են հենց Գոշի Դատաստանագրքից: Գոշն արգելում է մանուկներին վարձով ուսուցանելը, պարտավորեցնում հոգալու նրանց հագուստը և կերակուրը, իսկ որք լինելու դեպքում՝ ամենայն խնամք ցույց տալը: Եթե արհեստավորը փչացնում է նյութը, պետք է առնի կամ փչացրած նյութի արժեքը վճարի, որից հետո նոր միայն կարող է վարձը ստանալ, իսկ եթե ոչ՝ վարձը պետք է պակաս ստանա՝ ըստ նյութի արժեքի: Եթե արհեստավորը գող լինի՝ պիտի հատուցի և վճարի կորսված ապրանքի գինը: Ցեցից կամ մկներից վնասվածը հատուցվում է, երկար ժամանակ իր մոտ պահված և կամ մեկ այլ պատճառով վնասվածը հատուցվում է դատավճռով, հաշվի առնելով, որ նյութը տրվել է նրան գործի մեջ կիրառելու և ոչ թե փչացնելու համար⁷:

Ձանցառուների համար սահմանվել են տարբեր տեսակի և բնույթի պատիժներ՝ ելնելով երկրում գոյություն ունեցող օրենքներից: Պատժի տեսակներից ավելի շատ տարածված և սովորական են համարվել դրամական և բնամթերային տուգանքները: Դրամական տուգանքները մտել են համքարական գանձարկղը, իսկ բնամթերայինը՝ մոմ, գինի, ճաշ, օգտագործվել են տարբեր նպատակներով, օրինակ, մոմը օգտագործել են եկեղեցում, իսկ գինին ու ճաշը հյուրասիրել են համքարության վարպետներին: Մեղավորի կողմից տուգանքը զանց առնելու դեպքում նա ենթարկվել է ավելի ծանր պատժի:

Համքարական դատարանի պատիժներից մեկն էլ մեղավորի կրպակը կամ արհեստանոցը ժամանակավորապես փակելն է: Նման դեպքե-

րում արհեստավորի գործիքները վերցրել են և բանադրանք տվել: Բացի այդ, համքարության անդամները խզել են իրենց հարաբերությունները մեղավորի հետ և նույնիսկ բարև չեն տվել ոչ միայն վարպետին, այլև նրա ընտանիքի անդամներին: Եթե համքարության անդամը զղջացել է, նրան ներել են, և վերջինս պարտավոր էր ճաշ տալ համքարության անդամներին, որը շատ թանկ էր նստում: Իսկ եթե մեղավորը շարունակել է իր անհնազանդությունը, նրան հեռացրել են համքարությունից:

Խարդախության կամ խաբեբայության համար համքարական դատարանն առաջին անգամ բավարարվել է խրատներով և հանդիմանությանը կամ թե տուգանքով: Տուգանքը եղել է դրամական բնույթի և հանձնվել է համքարական դատարանին: Տուգանքից ավելի խիստ պատիժ է համարվել բանադրանքը կամ խանութի ժամանակավոր փակումը /յուլուզ/: Բանադրանքը տևել է մի քանի ժամից մինչև երկու-երեք շաբաթ, որը մեծ վնաս է հասցրել ոչ միայն առևտրի տեսակետից, այլև վարպետի հեղինակությանը:

Վարպետի համար ավելի ծանր պատիժը հրապարակավ անպատվելն էր: Այդ պատիժը կիրառվել է մի քանի անգամ աչքի ընկած խաբեբա և խարդախ վարպետների նկատմամբ: Այս դեպքում նրանց պատրաստած վատ գործը կախել են խանութի պատից՝ ի ցույց:

Պատժի մի այլ ձևը քաղաքից արտաքսումն է: Այդ պատիժը համքարական դատարանը կիրառել է խարդախ, բարոյապես փչացած վարպետների նկատմամբ, որոնք կարող էին վարակել և իրենց աշակերտներին օրինակ ծառայել: Մեղավոր արհեստավորն արտաքսվել է քաղաքից: Համքարության բոլոր անդամներն իրենց հարաբերությունները խզել են պատժվածի հետ, նույնիսկ ջրկիրը հրաժարվել է ջուր բերել, հացթուխը հաց չի ծախել նրան:

Ախալցխայի համքարությունում սահմանված էր պատժի մեկ այլ տեսակ ևս: Բարոյականության դեմ մեղանշողին, բռնաբարություն կատարողին ենթարկել են խիստ ծեծի: Դատարանի խիստ հանդիմանություններից հետո մեղավորի ոտքերը դրել են ֆալախկայի /գանահարման միջոց/ մեջ և երեք ուժեղ անձնավորություն սկսել են հարվածել ոտքերին՝ կրկնելով հետևյալ բառերը. «Չժառանգես, չզորանաս և փիրի հացը չվայելես»: Այնուհետև պատժվածն ենթարկվել է եկեղեցական ապաշխարանքի⁸:

Անհնազանդ և վատ վարքի տեր ենթավարպետը, եթե նախազգուշացումից հետո չի զգաստացել, նա նույնպես պատժվել է ֆալախկայով և քաղաքից արքորվել:

1867թ. Կանոնադրությունը կարգավորել է նաև զեղծարարության, խաբեբայության, չարաշահումների, աշակերտների բողոքների, աշակերտների և ենթավարպետների հեռացման և վարպետների գլխավորի մասին հարցերը:

Համքարության վարպետների գլխավորը վերջնականապես վճռել է ինչպես միևնույն համքարության, այնպես էլ արհեստավորի և օտար մարդկանց միջև ծագած վեճերը, եթե վերջիններս կամովին ներկայացել են համքարական դատարանին և վեճի առարկան իր արժեքով տասը ռուբլի արծաթից ավելի չի եղել. այդ գումարից բարձր լինելու դեպքում դժգոհ կողմին իրավունք է տրվել բողոքելու արհեստավորական վարչությանը:

Արհեստավորների, ենթավարպետների և աշակերտների թեթև հանցանքները, ինչպես նշված է Կանոնադրության 62-րդ հոդվածում, սկզբում քննել է ուստաբաշին, ով սահմանել է տուգանք՝ մեկ ռուբլի հիսուն կոպեկի չափով կամ մեկ օրվա բանտարկություն: Իսկ եթե հանցանք կատարողից պահանջվել է ավելի մեծ գումար, այդ դեպքում ուստաբաշին տեղյակ է պահել արհեստավորական վարչությանը, որն իրավասու էր վճիռ կայացնել, եթե վեճի առարկայի գումարը 30 ռուբլուց չի գերազանցել:

Արհեստավորական վարչությունը թեթև հանցանքների համար մեղավորներին ենթարկել է դրամական տուգանքի՝ 5 ռուբլու սահմաններում, կամ երեք օրվա բանտարկության: Կանոնադրության մեջ միաժամանակ նշված էր, որ եթե արհեստավորական վարչության ատյանն իր պաշտոնն ի չարն է գործադրել, կամ չի կատարել ղեկավարության գրավոր ցուցումները, այդ դեպքում նահանգապետի կողմից ենթարկվել է դրամական տուգանքի կամ էլ ենթարկվել է քրեական պատասխանատվության:

Համքարական դատարանի վերոնշյալ մի շարք լիազորություններ բխում են հենց Գոշի Դատաստանագրքից:

XIX դարի վերջին տասնամյակում արդյունաբերության զարգացման և մեքենաների արագ մուտքի հետ միասին նոր ճանապարհների կարգավորումն ավելի արագացրեցին համքարական կազմակերպու-

թյունների քայքայումը, որի հետևանքով մի շարք եկամտաբեր արհեստներ աստիճանաբար հրապարակից դուրս եկան և խախտվեցին համքարության հիմքերը: Վերացան նախկինում եղած հայրական և որդիական փոխադարձ հարաբերությունները: Որոշիչն արդեն շահն էր:

Համքարության հարցերի վերաբերյալ 1900 և 1911թթ. Սանկտ-Պետերբուրգ քաղաքում կայացավ համառուսաստանյան 2 համագումար, որի որոշումները չկարողացան կասեցնել համքարության անկումը: Գործարանային արտադրանքը հաղթեց տնայնագործ արհեստավորին, ձեռքի աշխատանքը փոխարինվեց գործարանային մեքենայի աշխատանքով: Իսկ խորհրդային կարգերի ժամանակ մանր արհեստավորները համախմբվեցին արտելային համակարգի մեջ:

Հավելենք, որ հայ համքարության անդամներն օժտված են եղել բարձր բարոյական և մարդկային արժեքներով, որոնք գալիս են մեր ժողովրդի բազմադարյա պատմության խորքերից և որոնց կրողները պահանջված և կիրառելի են մեր օրերում:

**ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

*Անցյալը մեզ ուսուցանում է ներկայում
լավ գործելու համար, իսկ ներկան էլ
ապագայի ուսուցիչն է:*
Ավ. Իսահակյան

Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակի ստորաբաժանումները Շուշի քաղաք մտան 1920 թվականի մայիսի 12-ին: Վարանդա գավառի Թաղավարդ գյուղում մայիսի 26-ին տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայության 10-րդ համագումարը երկրամասը հայտարարեց խորհրդային: Ղարաբաղը հայտնվեց Խորհրդային Ադրբեջանի, քեմալական Թուրքիայի և բուլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից հյուսված սիրախաղերի սարդոստայնում, որի արդյունքը եղավ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից նորմատիվ ակտի ուժ չունեցող ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի կուսակցական որոշումը՝ Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում թողնելու մասին՝ նրան տրամադրելով մարզային ինքնավարություն: Հայ ժողովրդի դարաբաղյան հատվածի համար այդ ստորացուցիչ որոշմամբ Ադրբեջանը պետք է որոշեր մարզի սահմանները և ինքնավարության շրջանակները: Սակայն, Ադրբեջանը չէր շտապում. նույնիսկ դիմեց Կովբյուրոյին՝ Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու հարցը վերանայելու խնդրանքով¹:

Երկար ձգձգումներից հետո Ադրբեջանի Կենտգործկոմը 1923թ. հուլիսի 7-ին ընդունեց դեկրետ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից ինքնավար մարզ կազմավորելու մասին, որին տրվեց «Ինքնավար մարզ Լեռնային Ղարաբաղի» /ԻՄԼՂ/ հորջորջումը²: Այդ անվանումը կիրառվեց մինչև ԽՍՀՄ 1936թ. Սահմանադրության ընդունումը, որից հետո երկրամասը վերանվանվեց «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ» (ԼՂԻՄ): Ադրբեջանի գիտնականները, այստեղ նույնպես, հայ ազգայնականների մատը խառն են համարում այն «հիմնավորմամբ», որ, եթե առաջին տարբերակում խոսք է գնում Լեռնային Ղարաբաղի մի մասի մասին՝ առանձնացված ինքնավարության մեջ, ապա նոր տարբերակում (ԼՂԻՄ) նկատի է ունեցվում ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղը՝ մարզի շրջանակներում:

Ի կատարումն 07.07.1923թ. դեկրետի՝ Ադր.ԽՍՀ Կենտգործկոմի և

ժողկոմխորհի 24.07.1923թ. որոշմամբ, մինչև խորհուրդների մարզային առաջին համագումարի հրավիրումը, մարզի պետական իշխանության բարձրագույն մարմինն ինքնավար մարզի ժամանակավոր Հեղափոխական կոմիտեն էր: Հեղկոմը գործեց մինչև 1923թ. նոյեմբերի 9-ը և վերացվեց ինքնավար մարզի խորհուրդների առաջին համագումարի որոշմամբ:

Ինքնավար մարզի սահմանները վերջնականապես ճշտվեցին միայն 1925թ., իսկ մինչ այդ՝ 1923թ. օգոստոսի 15-ին մարզի տարածքում իրենց գործադիր կոմիտեներով ստեղծվեցին 4 շրջաններ՝ Ջրաբերդի (Մարտակերտ գյուղկենտրոնով), Խաչենի (Խանքենի գյուղկենտրոնով), Վարանդայի (Ճարտար գյուղկենտրոնով) և Դիզակի (Հաղուբ գյուղկենտրոնով): Մեկ տարի հետո ստեղծվեց Շուշիի շրջանը (Շուշի քաղաքային կենտրոնով): Ջուզահեռ ձևավորվեցին նաև նշված շրջանների գյուղական համայնքների գործադիր կոմիտեները³:

Հետագա տարիներին Ջրաբերդի շրջանը վերանվանվեց Մարտակերտի, Վարանդայինը՝ Մարտունու, Դիզակինը՝ Հաղուբի, Խաչենինը՝ Ստեփանակերտի, վերջինս 1978թ. վերանվանվեց Ասկերանի շրջանի:

Մարզում շրջանային դատարանների կազմավորումը սկսվեց 1923թ. օգոստոսի 15-ին և ավարտվեց նույն տարվա դեկտեմբեր ամսին⁴:

Մարզի իրավապահ մարմինների աշխատանքի կազմակերպումն ընթացել է մեծ դժվարությամբ, համապատասխան շենքեր չլինելու պատճառով դատարանները և մյուս պետական մարմինները տեղավորվել են նախկին մեծահարուստներից առգրավված տներում: Ուրիշ ելք չկար, քանի որ պատրաստի շենքեր չեն եղել: Ստեփանակերտի քաղաքային միլիցիան տեղավորելու նպատակով, ինքնավար մարզի ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի կարգադրության համաձայն՝ քաղաքացի Բախշի Պողոսյանը և նրա բազմանդամ ընտանիքը բռնի վտարվել են սեփական բնակարանից: Բ.Պողոսյանի 31.10.1924 թվակիր դիմումի ընթացքավորումն արդարադատության ժողկոմ և մարզդատախազ Մելքունյանը հանձնարարել էր մարզդատարանի քննիչ Քալանթարովին: Ստուգման նյութերը կազմել են ընդամենը 3 բացատրություն, որոնց հիման վրա, մարզդատախազի համաձայնությամբ, մարզդատարանի տնօրինական միստում գործի վարույթը կարճվել է՝ միլիցիայի աշխատողների կողմից «զանցառություն չկատարելու» հիմնավորմամբ⁵: Չնայած երկրամասում գրագետ կադրերի պակաս չի եղել, բայց բոլշևիկյան քաղաքականության ուժով աշխա-

տանքի են վերցվել միայն կոմունիստները և չքավոր խավերի ներկայացուցիչները, որոնց մեջ գրագետ մարդկանց թիվը շատ քիչ էր: Նույնիսկ դատարանում թղթատար աշխատելու համար քաղաքացին պետք է կոմունիստ լիներ:

Սկզբնական շրջանում մարզի նորաստեղծ շրջատարանները ղեկավարվում էին ինչպես Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի, Անդրֆեդերացիայի օրենքներով, այնպես էլ կուսակցական հրահանգներով: Ժողդատավորները քաղաքացիական գործով պատասխանողին անվանում էին մեղադրյալ, որոշման փոխարեն գրում էին դատավճիռ, դատական ակտերի եզրափակիչ մասերում բողոքարկման ժամկետների և տեղի մասին ոչինչ չէր ասվում և այլն:

Շուշիի շրջանի ժողդատավոր Սադըխովն այնքան էր անգրագետ, որ իր կողմից կայացված դատական ակտի դեմ բողոք բերողին անմիջապես վերցնում էր կալանքի:

Եվ զարմանալի չէ, որ արդարադատության որակը շատ ցածր էր: Արխիվային տվյալների համաձայն՝ մարզային դատարանի 9 պատասխանատու աշխատողներից ոչ մեկը բարձրագույն և միջնակարգ կրթություն չի ունեցել: Նրանցից միայն մեկն էր 1926թ. Բաքվում կազմակերպված երկամսյա դասընթացներ անցել: Կադրերի պակասության և բյուջեի սղության պատճառով համատեղության պրակտիկան զանգվածային բնույթ էր կրում: Ժողդատավորը համատեղության կարգով աշխատել է նաև որպես մարզդատարանի կոլեգիայի անդամ, ժողդատարանի դատական կատարածուն միաժամանակ գործավարի պարտականություններ է կատարել:

Համաձայն Ադրբեջանի Կենտգործկոմի՝ հիմնարկություններն ազգայնացնելու վերաբերյալ 31.07.1923թ. որոշման, մարզի դատարաններում դատավարությունը և գործավարությունը պետք է տարվեին հայերեն լեզվով⁶:

Մարզում ստեղծվել էր նաև ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատ մարմինը, որը կազմված էր վարչական, կոմունալ տնտեսության և միլիցիայի բաժիններից:

Ինքնավար մարզի Յեդկոմը վերացվելուց հետո նրա լիազորությունները, մարզի խորհուրդների առաջին համագումարի որոշմամբ, տրվեցին վերջինիս կողմից ընտրված կենտրոնական գործադիր կոմիտեին (Կենտգործկոմ): Իսկ վերջինս Մարզխորհրդի համագումարի որոշումները կյանքի կոչելու համար ընտրում էր ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ /ժողկոմխորհ/, որն էլ իր ձեռքում կենտրոնացնելով մարզի կառավարման բոլոր լծակները, օժտված էր Կենտգործկոմի նախագահության լիազորություններով: Մարզի Կենտգործկոմի նա-

խագահը միաժամանակ ժողկոմխորհի նախագահն էր⁷:

Ինչպես նկատելի է, ինքնավար մարզի կառավարման և գործունեության սկզբնական տարիներին պետական իշխանության և կառավարման մարմինների լիազորությունների և գործառնությունների հստակ տարանջատում չի եղել: Գործադիր մարմինները՝ մարզի Կենտգործկոմը՝ իր բաժիններով և նրա նախագահությունը՝ ժողկոմխորհը՝ իր կոմիսարիատներով միմյանց կրկնորդում և փոխուղղորդում էին, իսկ մարզային ինքնավարությունը միայն անվանական բնույթ էր կրում:

Համաձայն ինքնավար մարզի մասին 1923թ. Կանոնադրության՝ մարզին առընթեր գործում էր Ադրբեջանի Գերագույն դատարանի բաժանմունքը⁸: Մինչ այդ կառույցի ստեղծումը, շրջափոխումներից դժգոհ քաղաքացիներն իրենց գանգատներն ուղղում էին մարզի Կենտգործկոմին: Հաշվի առնելով հարցի լրջությունը՝ Խաչեն-Վարանդա շրջանների ժողդատավոր և, միաժամանակ, մարզի Կենտգործկոմի արդարադատության բաժնի վարիչ ու արդարադատության ժողովրդական կոմիսար Իսահակ Բաղդասարովը, մարզային դատարան և դատախազություն կազմավորելու խնդրանքով, 1924թ. հունվարի 9-ին դիմել է մարզի Կենտգործկոմին: Մարզի ժողկոմխորհի 1924թ. հունվարի 20-ի որոշմամբ ստեղծվեց մարզային դատարան, որը պետք է կազմված լիներ նախագահությունից և քրեական ու քաղաքացիական գործերով միացյալ կոլեգիայից⁹: Հենց Ի. Բաղդասարովին էլ հանձնարարվեց ձեռնամուխ լինել մարզային դատարանի կազմավորմանը: Վերջինս էլ, մարզի Կենտգործկոմի որոշմամբ, նշանակվեց նորաստեղծ մարզային դատարանի նախագահ¹⁰:

Նշված փաստերի վկայակոչմամբ, ԼՂՀ դատարանների նախագահների խորհուրդը, 20.12.2010թ. միջնորդությամբ դիմել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կառավարությանը՝ հունվարի 20-ը որպես ԼՂՀ դատական համակարգի աշխատողի օր նշելու մասին առաջարկությամբ: ԼՂՀ կառավարության 2011թ. հունվարի 14-ի N1 որոշմամբ՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հունվարի 20-ը սահմանվեց որպես Ղատական համակարգի աշխատողի օր¹¹:

Մարզային դատարանը՝ հանդես գալով որպես երկրորդ կամ վճռաբեկ ատյանի դատարան, շրջափոխումների նկատմամբ «բեկման» բողոք-գանգատների հիման վրա քննության էր առնում շրջափոխումների կայացրած դատական ակտերը: Մարզային դատարանը, միաժամանակ, կարևորագույն քրեական գործերով հանդես էր գալիս որպես առաջին ատյանի դատարան:

Ստորադաս դատարանների կողմից ակնհայտ խիստ պատիժ նշա-

նակելու դեպքում մարզային դատարանն իրավունք չուներ մեղմացնելու պատժաչափը և պատժատեսակը: Նա իրավունք ուներ միայն դատական ակտը թողնել անփոփոխ:

Եթե մարզային դատարանի կոլեգիան անհրաժեշտ էր համարում պատիժը մեղմացնել կամ քաղաքացիական գործով բռնագանձվող վնասի չափը նվազեցնել, ապա նա պարտավոր էր միջնորդությամբ դիմել մարզի Կենտգործկոմի նախագահությանը (ժողկոմխորհին)՝ նշելով մեղմացուցիչ այն հանգամանքները, որոնք հաշվի չեն առնվել ստորադաս դատարանների կողմից:

Փաստորեն, մարզի Կենտգործկոմի նախագահության արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատը կատարում էր դատական համակարգի երրորդ աստիճանի գործառույթներ: Այսպես, մարզային դատարանը, գտնելով, որ խաչենի ժողդատարանի դատավճիռը Ղամբարյանի նկատմամբ հիմնավորված է, այն թողել է անփոփոխ և, միաժամանակ, հաշվի առնելով ամբաստանյալի պատասխանատվությունը մեղմացնող հանգամանքները, դիմել է Կենտգործկոմի նախագահությանը՝ նշանակված պատիժը մեղմացնելու միջնորդությամբ, որը և բավարարվել է¹²:

Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի վերաբերյալ որևէ փաստաթուղթ ունենալու հարցը բազմիցս քննարկվել է Խորհրդային Ադրբեջանի կուսակցական և պետական մարմիններում: Վերջնական արդյունքում՝ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի նախագահությունը 1924թ. հունիսի 1-ին ստեղծեց հանձնաժողով՝ Լեռնային Ղարաբաղի մասին Կանոնադրություն նշակելու համար: Հանձնաժողովի նախագահ նշանակվեց Խորհրդային Ադրբեջանի ներքին գործերի ժողկոմ և Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Ս. Բաղիրովը, անդամներ՝ Թ.Ալիևը և մարզի գործադիր իշխանության ղեկավար Ա.Ղարաբաղյանը: Հանձնաժողովի կողմից նշակված «Ինքնավար Սարգի Սահմանադրության նախագիծ» փաստաթուղթը քննարկվեց Ադրբեջանի ԿԿ նախագահության 03.07.1924թ. նիստում և արժանացավ հավանության: Միաժամանակ առաջարկվեց Ադրբեջանի Կենտգործկոմի նախագահությանը՝ Սահմանադրության նախագիծը շտապ բերել «խորհրդային տեսքի» ու հրապարակել թուրքերեն, հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Սահմանադրությունը հայերեն և արաբատառ թուրքերեն լեզուներով առաջին անգամ հրապարակվեց Բաքվում հայերեն լեզվով լույս տեսնող Ադրկոմկուսի ԿԿ օրգան «Կոմունիստ» թերթի 1924թ. հունիսի 6-ի համարում¹³: Նույն օրը Բաքվում ռուսերեն լեզվով լույս տեսնող «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը շնորհավորեց Ղարաբաղի գյուղացիությանը՝

«հուլիսի 6-ի» կապակցությամբ: Սահմանադրությունը «խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում արտատպվեց 1924թ. հուլիսի 24-ի համարում:

Խորհրդային իրավագիտությունը Սահմանադրության տակ նկատի էր ունենում պետության հիմնական օրենքը, որն արտահայտում էր տիրապետող դասակարգի շահերը և հասարակության մեջ դասակարգային ուժերի հարաբերակցությունը:

Ժամանակակից գիտությունը Սահմանադրությունը բնորոշում է ոչ միայն որպես իրավական, այլև քաղաքական և գաղափարախոսական փաստաթուղթ, որը, օժտված լինելով բարձրագույն իրավաբանական ուժով, կարգավորում է պետական և հասարակական կյանքի հիմունքները, անձի իրավական կարգավիճակը, ամրապնդում հասարակության մեջ ուժերի հարաբերակցությունը, նրանց պայքարն ու համագործակցությունը և խտացված ձևով արտացոլում հասարակության մեջ տիրապետող կամ ղեկավար ուժերի սոցիալ-քաղաքական ուսմունքն ու աշխարհայացքը:

Իհարկե, սահմանադրական մշակույթի տեսակետից Արցախի համար Բաքվում գրված «Սահմանադրությունը» հեռու էր իրական Սահմանադրությունից, բայց քանի որ այն պետք է ամրագրեր ինքնավար մարզի՝ որպես ԽՍՀՄ ժողովուրդների սոցիալիստական ազգային պետականության ձևերից մեկի իրավական կարգավիճակը, ուստի շուրջ 9 տասնամյակների հեռավորությունից ավելորդ չէ մի քանի խոսքով անդրադառնալ մեր երկրամասին «շնորհված» փաստաթղթի էությանը և բնորոշ գծերին՝ չվիճարկելով, որ ժամանակի հեռվից շատ հարցեր խոշորացնող ակնոցով են երևում:

Սահմանադրությունը կազմված է նախաբանից (պրեամբուլա) և 4 բաժիններից՝ 1. Ընդհանուր հիմունքներ, 2. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի տարածությունը, 3. Կենտրոնական իշխանության կազմակերպումը, 4. Իշխանության կազմակերպումը տեղերում:

Նախաբանում նշվում է. «Համաձայն Ադրբեյջանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի նախագահության որոշման, ընդսմեն հայտարարվում է «Ինքնավար Շրջան Լեռնային Ղարաբաղի Սահմանադրությունը»: Ստորագրված էր՝ Ադրկենտգործկոմի նախագահի տեղակալ՝ Բ. Կասումով:

Այստեղ զավեշտալին այն է, որ Սահմանադրության համաձայն՝ Լեռնային Ղարաբաղին տրվում էր ոչ թե «մարզի», այլ «շրջանի» կարգավիճակ և որ Սահմանադրությունը հայտարարվում էր Ադրկենտգործկոմի նախագահության որոշման համաձայն: Ահա այսպես էր Ադրկենտգործկոմը կատարում Ադրկոմկուսի Կենտկոմի ցուցումը՝ «շտապ խորհրդային տեսքի» բերելով ինքնավար մարզի Սահմանադրության

նախագիծը: Քաղաքական ինքնավարության ենթատեքստում, Խորհրդային Միության պետական շինարարությանը խորթ էր «ինքնավար շրջան» ձևը, նույնիսկ նրա ստորին օղակը կոչվում էր «ինքնավար օկրուգ»: Սակայն, Բաքվի իշխանությունները, անտեսելով ինչպես Կովբյուրոյի, այնպես էլ իրենց կողմից ընդունված որոշումները, ի սկզբանե էլ հաստատական էին ինքնավար մարզը լուծարելու հարցում:

Սահմանադրության առաջին բաժինը բաղկացած է երեք հոդվածներից: Առաջին հոդվածն արձանագրում է, որ Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը կազմում է Խորհրդային Ադրբեջանի «մի բաղկացուցիչ մասը», իսկ համաձայն երկրորդ հոդվածի՝ «ամբողջ գործավարությունը, դատավարությունը և ուսուցումը դպրոցներում Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղում կատարվում է մայրենի լեզվով»: Շատ առեղծվածային է «մայրենի լեզու» հասկացությունը: Գոնե ինքնավար մարզ կազմավորելու մասին Ադրբեջանի Կենտրոնական ղեկավարում նշված էին «հայ-մուսուլմանական», «հայերի և մուսուլմանների», «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մաս» բառակապակցությունները, որոնցից հասկանալի է, որ բառի առաջին մասը վերաբերում է հազարամյակների խորքից եկող երկրի բնիկ տերերին՝ հայ էթնոսին, իսկ մուսուլման բառը կոնկրետ ազգ կամ ազգություն չի ենթադրում, այլ միայն իսլամի հետևորդներ է նշանակում: Միգուցե Ադրբեջանի Կենտրոնական մոռացության էր տվել իր իսկ կողմից 1923թ. հուլիսի 7-ին ընդունած «Հիմնարկությունների ազգայնացման մասին» որոշումը, համաձայն որի՝ Խորհրդային Ադրբեջանի հիմնարկ-ձեռնարկություններում և կազմակերպություններում գործավարությունը պետք է տարվեր թուրքերեն, իսկ Լեռնային Ղարաբաղում՝ հայերեն լեզվով¹⁴: Երրորդ հոդվածն ամրագրում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը մասնակցում է Խորհրդային Ադրբեջանի «հանրապետական բոլոր մարմիններում համեմատական չափի սկզբունքով»: Իրավական տեսակետից սա մեծ կրված է և նշանակում է, որ Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում պետական իշխանության կրողներից մեկն էլ Արցախի հայ ժողովուրդն է հանդիսացել:

Սահմանադրության երկրորդ բաժնից նկատելի է, որ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը ստեղծվում էր Շուշիի, Ջևանշիրի, Կարյազիմոյի և Ղուբաթլուի գավառների՝ Սահմանադրության մեջ նշված բնակավայրերից: Վոլյունտարիզմի տեսակետից իր նախադեպը չունեցող այս ահավոր սահմանադրական նորմը հիմք հանդիսացավ, որպեսզի Բաքվի իշխանությունները որոշեն մարզի սահմանները: Եվ որոշեցին այնպես, որ 11.5 հազար քառ.կմ տարածք ունեցող պատմական Արցախի նահանգից թողնվեց 4.4 հազար քառ.կմ-ը: Մարզից կտրեցին դաշտային բերրի հողերը, Արցախի հյուսիսային շրջանները՝ շփման ոչ մի կետ

չթողնելով Մայր հայրենիքի հետ: Ահա ինչպես էին որոշում մարզի սահմանները: Արցախի և Սյունիքի նախադուռը հանդիսացող պատմական Գիհուտ (արաբերեն՝ Չարար) գյուղը, որը միջնադարում Չայաստանի համար Սպարտայի դերն էր կատարում, Չադրուֆի շրջանից կտրեցին և հանձնեցին քրդաբնակ Լաչինի շրջանին: Գյուղը հայաթափելուց հետո այն կոչեցին «Ինքնավար Մարզի Սահմանադրության նախագծի» ղեկավար, հետագայում Ադր.ԽՍՀ Կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար Միր Ջաֆար Բադիրովի անունով՝ Ջաֆարաբադ (1954թ-ից՝ Յուխարը Փարաջան): Գյուղը 1992թ. ազատագրվելուց հետո վերստին ստացավ իր նախկին Չարար անունը: Հատկանշական է, որ համարյա բոլոր պատմական հայկական բնակավայրերը Սահմանադրության մեջ նշվել են թուրքացված բառերով կամ էլ հարմարեցվել են թուրքական լեզվի հնչյունաբանությանը: Օրինակ, Խանցքը դարձրել են Սարը-Քեշիշ, Քռասնին՝ Դադադան, Վաղուհասը՝ Ղուզլու, Ննգին՝ Ջամեաթ, Քյուրաթաղը՝ Դուդուզի և այլն: Փաստորեն, բնակավայրերն այնպես են անվանափոխել, որպեսզի Դարաբադին անծանոթ մարդու մոտ տպավորություն ստեղծվի, որ դրանք բոլորն էլ թուրքական ծագում ունեն: Ակամայից հիշում ես Վ.Հյուգոյի՝ «Այստեղով թուրքն է անցել» իմաստուն խոսքերը:

Սահմանադրության երրորդ և չորրորդ բաժինները նվիրված են կենտրոնական և տեղական իշխանության կազմակերպման, կառուցվածքի և լիազորությունների հարցերին: Նշված բաժինները փաստում են, որ Ինքնավար Լեռնային Դարաբադի իշխանությունը նրա ընդգրկած ամբողջ տարածության վրա պատկանում է Խորհուրդների համագումարին, Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին և տեղական խորհուրդներին: Երկրամասում իշխանության բարձրագույն մարմին էր հանդիսանում Խորհուրդների համագումարը, որը հրավիրվում էր ոչ պակաս, քան տարին մեկ անգամ: Համագումարների միջև ընկած ժամանակաշրջանում իշխանությունը լիովին անցնում էր Խորհուրդների կենտրոնական գործադիր կոմիտեին: Այնուհետև նշվում էր, որ իշխանության այդ երկու մարմինների որոշումները կյանքի կոչելու համար Կենտգործկոմն ընտրում է ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ՝ օժտելով Կենտգործկոմի նախագահության իրավունքներով: Կենտգործկոմի նախագահը միաժամանակ նաև ժողկոմխորհի նախագահն էր:

Ինքնավար շրջանի կառավարության առաջին բաժինները ղեկավարելու համար Սահմանադրությամբ սահմանվել էին 10 ժողովրդական կոմիսարիատներ՝ արդարադատության, լուսավորության, աշխատանքի, ներքին գործերի և այլն: Հատկանշական է, որ ներքին գործերի, արդարադատության, լուսավորության, առողջապահության և երկ-

րագործության կոմիսարիատները նշանակվել են Ղարաբաղի Կենտրոնական կոմիսարը, աշխատանքի, ֆինանսների և բանվորագյուղացիական տեսչության լիազորները նշանակվել են Խորհրդային Ադրբեջանի համապատասխան կոմիսարիատների կամ լիազորների կողմից՝ Ղարաբաղի ժողկոմիտրիի համաձայնությամբ:

Սահմանադրությունից դուրս էր մնացել «Ինքնավար Մարզ Լեռնային Ղարաբաղի» կազմավորելու մասին Ադրբեյջանի 1923թ. հունիսի 7-ի հռչակագրի այն դրույթը, որի համաձայն՝ Ինքնավար Մարզի «բոլոր արոտավայրերը, անտառները, այգիները և հողի ու ջրի փաստական տնօրինությունը պահպանվում է ներկայիս տերերի ձեռքում»:

Սահմանադրության չորրորդ բաժնում նշվում է, որ տեղական իշխանության մարմիններ են համարվում բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների ներկայացուցիչների գյուղական և քաղաքային խորհուրդները և նրանցից ընտրված գործադիր կոմիտեները, գավառական ու գյուղական համագումարները և նրանց կողմից ընտրված գործադիր կոմիտեներն ու նրանց նախագահությունները:

Լեռնային Ղարաբաղի Սահմանադրությունը «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը տպագրեց իր 1924թ. նոյեմբերի 26-ի համարում, որտեղ այդ փաստաթուղթը կոչվում էր ոչ թե «Սահմանադրություն», այլ «Կանոնադրություն», իսկ «Ինքնավար շրջան» հասկացությունը փոխարինվել էր «Ինքնավար մարզ» հասկացությամբ: Չնայած դրան, մարզի ղեկավարներն իրենց որոշումներում և գրագրություններում օգտագործում էին «Սահմանադրություն» եզրույթը:

Համաձայն Սահմանադրության՝ խորհուրդների համագումարների և Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումներն իրականացնելու համար, Կենտրոնական ընտրում է ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, որը կենտրոնացնում է իր մեջ շրջանի կառավարության գործը. ստանձնելով Կենտրոնական կոմիսարիատի կառավարության գործը: Ինքնավար շրջանի կառավարության առաջին բաժինները վարելու համար սահմանվում են ժողովրդական կոմիսարիատներ, որոնցից մեկն էլ արդարադատության ժողկոմիսարիատն էր: Վերջինս գործում էր դեռևս 1924թ. սկզբից և նրա ժողովրդական կոմիսարը միաժամանակ, մարզային դատախազ էր հանդիսանում, իսկ նրա տեղակալը՝ մարզդատախազի օգնական:

Արդարադատության ժողկոմատը (Արդժողկոմատ) օժտված էր բազմաթիվ լիազորություններով և գործառույթներով: Մասնավորապես, նրա վրա էր դրված մարզում օրինականության նկատմամբ հսկողությունը, մարզի տարածքում գործող բոլոր դատարանների, քննչական

մարմինների, նոտարիատի, դատական կատարածուների աշխատանքների կազմակերպումը, հրահանգավորումը և ընդհանուր հսկողությունը, ինչպես նաև հետաքննության, նախաքննության մարմինների և ուղղիչ տան աշխատանքի և փաստաբանական գործունեության նկատմամբ դատախազական հսկողությունը և այլն:

Կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերը քննարկվել են Արդժողկոմատի կոլեգիայի նիստում, որի կազմի մեջ են մտել Արդժողկոմատի կոմիսարը (նախագահ), նրա տեղակալը և մարզդատարանի նախագահը: Արդժողկոմատի դատախազության և վարչության բաժինների վարիչներն իրենց բաժինների վերաբերյալ հարցերով կոլեգիայի նիստին կարող էին մասնակցել խորհրդակցական ձայնի իրավունքով: Արդժողկոմատի կոմիսարն իրավունք ուներ միանձնյա որոշում կայացնելու՝ այդ մասին իրազեկ պահելով կոլեգիայի անդամներին, որոնք, որոշմանը չհամաձայնվելու դեպքում, կարող էին այն գանգատարկել Մարզժողկոմխորհրդին՝ առանց որոշման կատարումը կասեցնելու: Արդարադատության ժողկոմատի, դատարանի և դատախազության աշխատակիցները որպես փոխադրամիջոց օգտագործել են ձիեր:

1924թ. տվյալներով Արդժողկոմատի հաստիքացուցակը բաղկացած էր 47 աշխատակիցներից, որոնցից 9-ը՝ ժողկոմատի ապարատի, 16-ը՝ մարզային դատարանի, 2-ը՝ նոտարական բաժնի և 20-ը՝ շրջատարանի աշխատակիցներ էին:

Մարզային դատարանը կազմված էր նախագահից, նախագահի տեղակալից, դատարանի 4 անդամներից, ավագ քննիչից, դատական նիստերի քարտուղարներից, ավագ և կրտսեր դատական կատարածուներից և տեխնիկական աշխատողներից: Ժողդատարանների ժողովրդական քննիչների և մարզդատախազությանը: Վերջինս ստեղծվել է 1924թ. նոյեմբերի 26-ին, որի Կանոնադրությունը 1929թ. հաստատվել է Մարզգործկոմի կողմից:

Ուղղիչ տունը Շուշիի բանտն էր հանդիսանում, որտեղ 1924թ. դեկտեմբերի տվյալներով կալանավորների թիվը հասնում էր 200-ի, որոնց 90 տոկոսը մահմեդականներ էին:

Պատմության մեջ քիչ չեն դեպքերը, երբ գաղութատեր երկրները, չկարողանալով պահպանել տիրապետությունը գաղութների նկատմամբ և, իրենց գայլային դիմակը ծածկելու նպատակով, գաղութների ժողովուրդների համար սահմանադրություններ են մշակել և նվիրել նրանց: Նման Սահմանադրությունը կոչվում է «շնորհված» Սահմանադրություն: Սակայն խորհրդային Միության արշալույսին Ադրբեջանը մի քայլ առաջ գնաց գաղութատեր երկրներից: Նա 1929թ. վերաց-

րեց իր իսկ կողմից Արցախին «շնորհված» Սահմանադրությունը՝ ինքնավար մարզի մասին նոր Կանոնադրության նախագիծ մշակելու պատրվակով¹⁵ և բացահայտ ու անսքող գաղութականացման քաղաքականություն սկսեց հայ ժողովրդի դարաբաղյան հատվածի դեմ: Ինքնավար մարզի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը նույնպես գործեց մինչև 1929թ. և դադարեց իր գոյությունը՝ լիազորությունները Սարգսրծկոմին փոխանցելու կապակցությամբ:¹⁶

Համաձայն ԽՍՀՄ և միութենական հանրապետությունների դատարանակազմության և քրեական օրենսդրության հիմունքների՝ ինքնավար հանրապետություններում գործում էին նաև գլխավոր կամ բարձրագույն դատարաններ:

Հաշվի առնելով, որ մարզի դատարաններից դժգոհ քաղաքացիներն իրենց բողոքները երբեմն ուղղում էին Ադր. ԽՍՀ Գերագույն դատարանին, մարզի գործադիր իշխանության ղեկավար Ա. Ղարազյոզյանը գլխավոր դատարան ունենալու հարցով 1925թ. դիմել է Ադրկոմկուսի ԿԿ քարտուղար Ս. Կիրովին, վկայակոչելով, որ, չնայած, Ղարաբաղը ինքնավար մարզ է հանդիսանում, բայց իր Սահմանադրության բովանդակությամբ ոչնչով չի զիջում Նախիջևանի երկրամասին¹⁷:

Հարցին տրվում է դրական լուծում և Ադրկոմկուսի Կենտկոմի 15.06.1925թ. որոշմամբ մարզում նույն տարվա հոկտեմբերի 1-ից ստեղծվում է գլխավոր դատարան¹⁸, որը 2 տարի աշխատեց առանց կանոնադրության և լուծարվեց 1927թ. սեպտեմբերի 14-ին՝ իր տեղը զիջելով կարևոր գործերով դատարանին: Գլխավոր դատարանն իր քաղաքացիական և քրեական կոլեգիաներով մարզդատարանի նկատմամբ վճռաբեկ աստիճանի դեր էր կատարում: Կարևոր գործերով դատարանին ընդդատյա էին ինչպես վարչակարգի, անձի կյանքի, առողջության, ազատության, արժանապատվության դեմ ուղղված, այնպես էլ տնտեսական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը:

Կարևոր գործերով դատարանը գործեց մինչև 1930թ. և փոխարինվեց Ադր. ԽՍՀ Գերագույն դատարանի լիազորով: Նույն թվականին վերացվեց նաև Սարգսրծկոմի արդարադատության ժողկոմատը, որի դատախազական բաժինն անցավ մարզային դատախազությանը, իսկ դատական և նոտարական բաժինների վարչությունը՝ Ադր. ԽՍՀ Գերագույն դատարանի բաժանմունքի իրավասությանը: Այդ տարիներին ինքնավար մարզի դատական համակարգի բոլոր դատավորները, ժողովրդական քննիչները, պետական նոտարները և մյուս պատասխանատու աշխատողները նշանակվել և ազատվել են աշխատանքից արդարադատության ժողովրդական կոմիսարի հրամանով՝ մարզի ժո-

ղովրդական կոմիսարների խորհրդի որոշման հիման վրա:

Գլխավոր դատարանը ղեկավարել է մարզի բոլոր դատարանների դատական քաղաքականությունն ու պրակտիկան: Դատարանն առաջին ատյանի կարգով 1 դատավորի և 2 ժողատենակալների կազմով քննել է առավել կարևոր քրեական գործերը, իսկ երկրորդ ատյանի կարգով՝ մարզդատարանի քրեական և քաղաքացիական գործերով կոլեգիայի որոշումների դեմ բերված բողոքները՝ կոլեգիայի նախագահի և 2 անդամների կազմով:

Գլխավոր դատարանն իր գործունեությունն իրականացրել է նաև պլենումի և նախագահության նիստերով: Նա իրավունք ուներ ընդհանուր հսկողության կարգով ստուգել մարզդատարանի գործունեությունը և արդյունքները քննարկել նախագահությունում:

Հաշվի առնելով, որ վերադաս դատական ատյան ունենալը մարզի բյուջեով նախատեսված չէր, գլխավոր դատարանի նախագահը, միաժամանակ, կատարել է մարզդատարանի նախագահի գործառույթները: Եվ այնքան սուղ են եղել մարզի դատարաններին հատկացված դրամական միջոցները, որ 1925-1926թթ. ոչ մի միջոց բաց չի թողնվել շրջանային դատարանների ապարատը պահելու համար:

Գլխավոր դատարանի պլենումին մարզդատախազի կամ նրա ավագ օգնականի մասնակցությունը պարտադիր էր: Գլխավոր դատարանն օժտված էր մարզի տարածքում ժողդատավորների, ժողքնիչների տեղավորման, նրանց գործունեության ստուգման ու արդյունքների քննարկման և այլ իրավունքներով¹⁹:

Գլխավոր դատարանը լուծարվելուց հետո մարզդատարանը հանդես էր գալիս որպես «Ադր.ԽՍՀ Գերագույն դատարանի բաժանմունք» կարգավիճակով և բաղկացած էր նախագահից ու դատարանի 3 անդամներից: Դատարանն օժտված էր առաջին և վճռաբեկ ատյանների լիազորություններով և ուներ քրեական ու քաղաքացիական գործերով վճռաբեկ բաժիններ: Մարզդատարանի պլենումը դատական համակարգի բարձրագույն ատյանն է համարել: Պլենումն իրավասու էր քննելու այն դատական ակտերի դեմ բերված բողոքները, որոնք կայացվել են մարզդատարանի կողմից առաջին ատյանի և վճռաբեկության կարգով: Այդ որոշումների դեմ բողոք բերելու իրավունք ուներ կոլեգիայի այն անդամը, ով համաձայն չի եղել ձայների մեծամասնությամբ ընդունված որոշմանը: Մարտունու շրջանի Թաղավարդի գյուղբնակիչ Գ. Արզանգուլյանի նկատմամբ քրեական գործով մարզդատարանի քրեական կոլեգիան մերժել էր ամբաստանյալի վճռաբեկ բողոքը: Կոլեգիայի անդամ Ներսիսյանը, համաձայն չլինելով որոշման հետ, այն բողոքարկել է մարզդատարանի պլենումին: Վերջինիս որոշմամբ Ներ-

սիսյանի բողոքը բավարարվել է:

Մարզդատարանին առաջին ատյանի կարգով ընդդատյա են եղել առանձնապես վտանգավոր և այլ պետական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը:

Մարզում փաստաբանների կոլեգիան ստեղծվել է 1924 թվականին, որի անդամ դառնալու համար թեկնածուն դիմել է արդարադատության ժողկոմատին, իսկ 1925 թվականից՝ գլխավոր դատարանի նախագահությանը:

1928թ. տվյալներով, մարզի դատական մարմիններում 34 աշխատակիցներից միայն 3-ն են կին եղել, այն էլ՝ տեխնիկական աշխատողները:

Շրջժողդատարաններում քննվող քրեական գործերի մի զգալի մասով իրավախախտները հասարակական մեծ վտանգավորություն չէին ներկայացնում: Դրանից ելնելով, 1928թ. մարզում ստեղծվեցին գյուղական դատարաններ, որոնց քննարկմանն էին ուղարկվում դատախազի համաձայնությամբ ժողքնիչների կողմից քննության հետևանքով կարճված կամ քրեական գործի հարուցումը մերժված այն նյութերը, որոնցում անձի հանցավոր արարքն ապացուցված էր, սակայն քրեական պատասխանատվության ենթարկելը նպատակահարմար չէր համարվում: Գյուղական դատարաններին վերապահված էր նաև քննելու անձի պատվի, արժանապատվության իրավունքի և օրինական շահերի պաշտպանության վերաբերյալ հարցերով տվյալ գյուղի բնակիչների դիմումները: Նշված կարգի նյութերը և դիմումները քննարկելիս, գյուղական դատարանները ղեկավարվել են գործարար շրջանառության սովորույթներով, աղաթներով, որոնք չէին խախտում գյուղացիների շահերը և չէին հակասում գործող օրենքներին: Գյուղական դատարանները հիմնականում ձգտում էին հաշտեցնել կողմերին:

Գյուղական դատարանները գործեցին մոտ 30 տարի, որոնց փոխարեն գյուղերում, ավաններում, կոլտնտեսություններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և կազմակերպություններում ստեղծվեցին ընկերական դատարաններ՝ 3-7 հոգու կազմով, որոնք ընտրվում էին տվյալ կոլեկտիվի կամ բնակավայրի ընդհանուր ժողովներում:

Դատարանը խորհրդային իշխանության տարիներին զենք էր, նրա հեղափոխական կամքի և օրինականության կիրառողը և այդ կամքն ու օրինականությունն իրականացնողը: Սոցիալիզմի հաղթանակը պահանջում էր մշտապես, անշեղորեն և լենինյան համառությամբ կյանքում իրագործել կոմկուսի գլխավոր գիծը՝ ջախջախել դասակարգային թշնամու դիմադրությունը, ջնջել սոցիալիզմի ճանապարհից որևէ տատանում, աջ ու ձախ հարվածել հեղափոխության թշնամիներին:

Չկարողանալ այդ կատարել՝ նշանակում է ընդունակ չլինել իրագործել կուսակցության գլխավոր գիծը կյանքում: Մարտունու շրջափակումը, քննելով բատրակի հայցն ընդդեմ կուլակի՝ 205 ռուբլի դրամական պահանջի մասին, այն բավարարել է մասնակիորեն՝ 45 ռուբլի գումարի չափով: Կուսակցության մարզային կոմիտեի և Մարզգործկոմի պաշտոնական մարմին «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը, վրդովված լինելով նման վճռից, դատախազությունից պահանջել է լուծել այդ դասակարգային կույր դատավորի հարցը: Մեկ այլ օրինակ. Մարտունու շրջանի Աշանի գյուղբնակիչ Սևի Իշխանյանը, բատրակ Սուրեն Միրզոյանին ծեծելու համար շրջափակումի դատավճռով դատապարտվել է ազատազրկման 3 տարի ժամկետով: Դատախազությունը համարել է, որ դասակարգային սուր պայքարի ժամանակ կուլակի հետ մեղմ վերաբերվել չի կարելի, ուստի բողոքարկվել է դատավճիռը, որպեսզի արարքը որակվի որպես «տեռորիստական ակտ»²⁰:

Ի կատարումն ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 26.06.1932թ. ընդունած «Յեղափոխական օրինականության մասին» հայտնի որոշման՝ մարզի ղեկավար մարմինների 25.07.1932թ. որոշմամբ նախատեսվեցին և իրականացվեցին մի շարք միջոցառումներ: Մասնավորապես, մարզի տասնամյակն պատշաճ նշելու կապակցությամբ ստեղծվեց հանձնաժողով, որի վրա դրվեց նաև հեղափոխական օրինականության մասին վերադաս մարմինների որոշումների կատարման ստուգումը, այդ բնագավառում թույլ տրված բոլոր սխալների երևան հանմամբ, ընդարձակվեց շրջափակումի դատախազության ցանցը՝ Դիզակի, Ջրաբերդի և Շուշիի շրջաններում սահմանվեցին շրջափակումի գործուղվող դատական և դատախազության աշխատակիցների թիվը, միջոցներ ձեռնարկվեցին դատարանի և դատախազության աշխատակիցների նյութական և կենցաղային պայմանները բարելավելու ուղղությամբ²¹: Մարզում հեղափոխական օրինականության կատարման դրվածքի ստուգման արդյունքները քննարկվեցին մարզային կուսակցական և պետական մարմիններում: Հատուկ քննարկման առարկա դարձավ Մարտակերտի շրջանի դատաքննչական ապարտի աշխատանքը, որը բամբակահավաքի գործարշավը տապալող անձանց նկատմամբ «փափկասրտություն» էր ցուցաբերել և մեղմ պատիժներ սահմանել: Կուսակցության Մարզկոմի բյուրոյի 25.12.1932թ. որոշմամբ Մարտակերտի շրջափակումի նախագահ Ա. Քամայանը հեռացվեց աշխատանքից, վտարվեց կուսակցությունից և ենթարկվեց քրեական պատասխանատվության: Նույն բախտին արժանացավ շրջափակումի

նի քննիչ Մ.Ջաքարյանը: Վերջինիս մեղքը կայանում էր նրանում, որ բանբակագործների համար նախատեսված զննան կետից իր ընտանիքի համար 5 փուլ ցորեն էր գնել²²: Նույն որոշմամբ Մարգկոմի բյուրոն հանձնարարեց վերստուգիչ հանձնաժողովին ստուգել Մարտակերտի շրջատախազության աշխատանքները, առանձնապես բանբակափաթի գործարշավի գծով նրա գործունեությունը և խախտումներ գտնելու դեպքում շրջատախազության նկատմամբ ևս նմանօրինակ միջոցներ ձեռնարկել:

ԽՍՀՄ 1936թ. Սահմանադրության մեջ արձանագրված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը մտնում է Ադր.ԽՍՀ կազմի մեջ, և որ մարզային դատարանի դատավորն ընտրվում է Մարզխորհրդի կողմից 5 տարի ժամկետով, իսկ շրջանների ժողդատավորները՝ շրջանի քաղաքացիների կողմից՝ ընդհանուր, ուղղակի և հավասար ընտրական իրավունքի հիման վրա՝ գաղտնի քվեարկությամբ, 3 տարի ժամկետով: Սահմանադրության մեջ, միաժամանակ, նշված էր, որ ինքնավար մարզում դատավարությունը տարվում է ինքնավար մարզի լեզվով²³:

ԽՍՀՄ Սահմանադրության այդ դրույթները լրիվությամբ արտացոլվեցին Ադր.ԽՍՀ 1937թ. Սահմանադրության մեջ: Մասնավորապես, Սահմանադրության 117-րդ հոդվածի համաձայն՝ դատավարությունը Ադր.ԽՍՀ-ում տարվում էր ադրբեջաներեն լեզվով, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում՝ հայերեն լեզվով, իսկ այն շրջաններում, որտեղ ազգաբնակչության մեծամասնություն են կազմում հայերը, կամ ռուսները, կամ թալիշները՝ համապատասխանորեն հայերեն կամ ռուսերեն, կամ էլ թալիշերեն լեզվով, այդ լեզուներին չտիրապետող անձանց համար ապահովելով լիակատար ծանոթացումը գործի նյութերին թարգմանչի միջոցով, ինչպես նաև մայրենի լեզվով դատարանում հանդես գալու իրավունքը²⁴:

Խորհրդային Ադրբեջանի 1937թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո Ադր.ԽՍՀ Գերագույն դատարանի ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի դատարանի բաժանմունքը վերանվանվեց ԼՂԻՄ մարզային դատարանի, որն առաջին և վճռաբեկ ատյաններով իր գործունեությունն անփոփոխ շարունակեց շուրջ 55 տարի:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին մարզի դատավորները, դատական ծառայողները, իրավապահ մարմինների աշխատողներն իրենց համեստ ներդրումն ունեցան Հաղթանակի կերտման գործում և ողջ վերադարձածները շարունակեցին իրենց ծառայությունն իրավապահ մարմիններում:

Մինչև 1958թ. ներառյալ՝ շրջանային ժողդատավորներն ընտրվում էին երեք տարի ժամկետով: Արդարադատության իրականացման տեսակետից նման կարճ ժամանակահատվածը չի կարելի արդյունավետ համարել: Ուստի ԽՍՀ Միության միութենական և ինքնավար հանրապետությունների 1958թ. «Դատարանակազմության մասին» օրենսդրության հիմունքները փոփոխություն մտցրին շրջանային, քաղաքային ժողդատավորների լիազորությունների ժամկետի վերաբերյալ և այն սահմանվեց հինգ տարի ժամկետով: Հիմունքների ուժով ժողդատավորներն ընտրվում էին տվյալ տարածքի քաղաքացիների կողմից՝ փակ գաղտնի քվեարկությամբ, ժողատենակալները՝ տվյալ շրջանի քաղաքի աշխատանքի վայրի կամ բնակավայրի ընդհանուր ժողովներում, իսկ զինծառայողները՝ զորամասերում՝ ըստ քվեարկությամբ՝ երկու տարի ժամկետով:

Մարզի շրջդատարաններում և մարզային դատարանի առաջին ատյանում բոլոր քրեական և քաղաքացիական գործերը քննվել են կուլեգիալ՝ մեկ դատավորի և երկու ատենակալների կազմով:

Ստեփանակերտի շրջանը 1978թ. վերանվանվեց Ասկերանի շրջանի՝ Ասկերան շրջկենտրոնով: Նորաստեղծ շրջկենտրոնում ստեղծվեց Ասկերանի շրջանային դատարան, իսկ Ստեփանակերտ քաղաքը մնաց որպես մարզկենտրոն, և նրա դատարանը վերանվանվեց Ստեփանակերտի քաղաքային դատարան՝ երկու դատավորի կազմով: Փաստորեն, մարզի շրջանային հինգ, քաղաքային մեկ ժողդատարաններում և մարզային դատարանում աշխատում էին տասնմեկ դատավորներ, որոնցից չորսը՝ մարզային դատարանում (2016թ. հունվարի 1-ի տվյալներով ԼՂՀ դատավորների քանակը հասնում է 26-ի):

Համաձայն «Դատարանակազմության մասին» և «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մասին» Ադրբեջանական ԽՍՀ օրենքների՝ ժողովրդական պատգամավորների ինքնավար մարզի խորհրդի նստաշրջանի իրավասությանը վերապահված բացառիկ հարցերից մեկն էլ ինքնավար մարզի դատարանի ընտրությունը և նրա կազմի փոփոխումն, ինքնավար մարզի դատարանի աշխատանքի մասին հաշվետվության լսումն է:

Խորհրդային իշխանության տարիներին ինքնավար մարզի մարզային դատարանը վերջին անգամ կազմավորվել է մարզային խորհրդի 1987թ. հուլիսի 8-ի նստաշրջանում, որի որոշմամբ մարզային դատարանի նախագահ ընտրվեց Նիկոլայ Դադայանը, նախագահի տեղակալ՝ Սուրեն Ալեքսանյանը, դատարանի անդամներ՝ Ջոյա Օհանյանը և Շահին Կուլիևը ու 50 ժողովրդական ատենակալներ²⁵: Հետագայում մարզային դատարանի անդամների թիվն ավելացավ ևս մեկ հաստի-

քով և ԼՂԻՄ-ում ստեղծված հատուկ կառավարման կոմիտեի (ՀԿԿ) 1989թ. սեպտեմբերի 7-ի որոշմամբ Գրետա Արզումանյանը նշանակվեց մարզային դատարանի անդամ: Այդ կազմով մարզդատարանը գործեց մինչև Խորհրդային միության փլուզումը:

Բնական է, որ մարզի դատարանները Խորհրդային իշխանության տարիներին ղեկավարվել են ԽՍՀՄ և Խորհրդային Ադրբեջանի օրենսդրությամբ և դատական ակտերը կայացրել են հանուն Խորհրդային Ադրբեջանի Հանրապետության:

Համաձայն Խորհրդային Ադրբեջանի քրեական և քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքերի՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մարզային դատարանն օրենքով սահմանված կարգով հսկողություն էր իրականացնում ինքնավար մարզի շրջանային (քաղաքային) ժողդատարանների դատական գործունեության նկատմամբ²⁶:

Համաձայն Ադր.ԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 16-րդ հոդվածի՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում դատավարությունը տարվում է ինքնավար մարզի լեզվով կամ տվյալ տեղանքի բնակչության մեծամասնության լեզվով: Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ Ադր.ԽՍՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրքը այդ հարցին ավելի ճիշտ էր նույնիսկ, որի 8-րդ հոդվածն ուղղակի նշում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում դատավարությունը տարվում է հայերեն լեզվով:

Մարզային դատարանի կարգավիճակը հավասարեցված էր Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության գերագույն դատարանի և Բաքվի քաղաքային դատարանի կարգավիճակին: Այդ երեք դատարաններին ընդդատյա էին այն հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը, որոնք սահմանված էին Ադր.ԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 32-րդ հոդվածով: Մարզային դատարանը, որպես առաջին ատյանի դատարան, իրավունք ուներ իր վարույթն ընդունելու մարզի ժողդատարաններին ընդդատյա ամեն մի գործ: Մարզի շրջանային (քաղաքային) դատարանների օրինական ուժի մեջ չմտած դատավճիռները և վճիռները վճռաբեկության կարգով գանգատարկվել ու բողոքարկվել են մարզային դատարանի դատական կոլեգիային, որը վճռաբեկության կարգով ստուգել է դրանց օրինականությունը և հիմնավորվածությունը:

Մարզային դատարանի առաջին ատյանի կարգով կայացված դատավճիռները վճռաբեկության կարգով բողոքարկվել են Ադր.ԽՍՀ Գերագույն դատարանի համապատասխան դատական կոլեգիային:

Ինքնավար մարզի դատախազը և մարզային դատարանի նախագահն իրավունք ունեին մարզային դատարանի նախագահությանը բո-

դոքարկելու շրջ/քաղ/ժողդատարանների օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռները և որոշումները, ինչպես նաև մարզային դատարանի դատական կոլեգիայի քրեական գործերով որոշումները: Իսկ մարզային դատարանի դատավճիռները և որոշումները, եթե դրանք Ադր.ԽՍՀ Գերագույն դատարանում վճռաբեկության կարգով քննարկման առարկա չեն եղել, ինչպես նաև մարզային դատարանի նախագահության որոշումները կարող էին բողոքարկվել Ադր.ԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերով դատական կոլեգիային:

Մարզի դատարանների օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռները և որոշումները նոր երևան եկած հանգամանքների հետևանքով կարող էին բողոքարկվել մարզային դատարանի նախագահի կողմից:

Քաղաքացիական դատավարության բոլոր փուլերում դատախազը պարտավոր է եղել ժամանակին ձեռնարկել օրենքով նախատեսված բոլոր միջոցները՝ վերացնելու օրենքի ամեն մի խախտում, ում կողմից էլ կատարված լիներ այն: Դատախազն իրավունք ուներ հայց հարուցելու կամ գործի մեջ մտնելու դատավարության ամեն մի փուլում, եթե այդ էր պահանջում պետական կամ հասարակական շահերի կամ քաղաքացիների իրավունքների և օրենքով պահպանվող շահերի պաշտպանությունը:

Մարզի շրջ(քաղ)դատարանների օրինական ուժի մեջ մտած վճիռները վճռաբեկության կարգով կարող էին գանգատարկվել կամ բողոքարկվել մարզային դատարանի դատական կոլեգիային, իսկ մարզային դատարանի որոշումները՝ Ադր.ԽՍՀ Գերագույն դատարանին:

Մարզային դատարանի նախագահությունը մարզդատարանի նախագահի և մարզի դատախազի հսկողության կարգով բերված բողոքների հիման վրա վերանայել է շրջ(քաղ) դատարանների վճիռները և մարզային դատարանի կողմից վճռաբեկության կարգով կայացված քաղաքացիական գործերով որոշումները:

Մարզային դատարանի նախագահության որոշումները վերանայվել են Ադր.ԽՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերով դատական կոլեգիայի կողմից:

Քրեական և քաղաքացիական գործերով «բողոքները» դատախազական հսկողություն իրականացնողների և վերադաս դատական ատյանների նախագահների փաստաթուղթ են հանդիսացել, իսկ «գանգատները»՝ դատավարության մասնակիցների և կողմերի:

Ղարաբաղյան զարթոնքի տարիներին մարզում հանցավորությունը համարյա անպատժելի բնույթ էր կրում: Նրա հիմքն էին կազմում ազգամիջյան հողի վրա կատարված հանցագործությունները՝ սպանությունները, մարդկանց առևանգումները, հրետակոծությունները և այլն,

իսկ հրաձգությունները և պայթեցումները սովորական երևույթ էին դարձել: Հանցագործությունների բացահայտումները ոչ թե անբավարար, այլ աղետալի բնույթ էին կրում:

ԼՂ ինքնավար մարզում և նրա հարակից շրջաններում ազգամիջյան լարվածությունը վերացնելու նպատակով ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահության 1989թ. հունվարի 12-ի հրամանագրով մարզում ժամանակավորապես սահմանվեց կառավարման հատուկ ձև՝ հատուկ կառավարման կոմիտե՝ ԽՍԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Ա. Վոլսկու գլխավորությամբ: Այն ուղղակիորեն ենթակա էր ԽՍՀՄ կառավարությանը և պահպանվեց մինչև 1989թ. նոյեմբերի 28-ը: Համաձայն հրամանագրի՝ մարզի տարածքում դատախազության և դատարանների գործունեությունն իրականացվում էր գործող օրենսդրությանը և կարգին համապատասխան, որը սահմանում էին համապատասխանաբար ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազը, ԽՍՀՄ արդարադատության նախարարությունը և ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանը²⁷: Նշված հրամանագրի ուժով ազգամիջյան հանցագործությունները քննելու համար Խորհրդային Միության տարբեր վայրերից ինքնավար մարզ գործուղվեցին 86 քննիչներ, այդ թվում՝ ԽՍՀՄ ՆԳՆ գլխավոր քննչական վարչության 9 աշխատակիցներ:

Վերջիններիս 1989թ. ընթացքում վարույթում եղած 126 քրեական գործերից միայն երկուսն են ուղարկվել դատարան: Ահա այդպիսին էին ԽՍՀՄ ՆԳՆ օպերատիվ-քննչական խմբի աշխատանքի իրական արդյունքները²⁸: Փաստորեն, ադրբեջանցիների կողմից կատարված հանցագործությունների հիմնական մասը մնաց չբացահայտված, իսկ հայերի կողմից կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը դատաքննության առարկա էին դառնում հիմնականում Ադրբեջանի Գերագույն դատարանի կամ էլ Ռուսաստանի դաշնության տարբեր մարզերի դատարանների կողմից: Այսպես, Դոնեցկի մարզի մարզային դատարանի 16.09.1989թ. դատավճռով դատապարտված 4 հայորդիների մեղքը կայանում էր նրանում, որ իբր նրանք Մարտունի քաղաքում զանգվածային անկարգություններ են կազմակերպել հայերի և ադրբեջանցիների միջև: Ադրբեջանի Գերագույն դատարանի 19.04.1991թ. դատավճռով 10 դարաբաղցի հայորդիներ մտացածին մեղադրանքով դատապարտվեցին տարբեր ժամկետների ազատազրկման:

Բայց դա չի նշանակում, որ մարզի իրավապահ մարմինները ժողովրդի արդարացի պահանջը բավարարելու համար պասիվ դիրք էին բռնել: Դեռևս 1989թ., մարզի դատավորների ընդհանուր ժողովը

հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիր էր ուղարկել ԽՍՀՄ ղեկավար մարմիններին. «Ազգային պատկանելիության հատկանիշով հայերին Ադրբեջանից վտարման շարունակվող քաղաքականությունը՝ աննախադեպ ֆիզիկական ոչնչացումը, զանգվածային ջարդերն անդրադարձել են մարզի դատական մարմինների աշխատանքին, ստեղծված իրավիճակում այլևս հնարավոր չէ հետագայում արդարադատություն իրականացնել հանուն մի հանրապետության, որի հակահայկական քաղաքականությունը բացարձակորեն հասցվել է պետական աստիճանի: Խնդրում ենք մարզի դատական ատյաններին անհապաղ հանել Ադրբեջանի արդարադատության մարմինների կազմից»:

Ավաղ, Կենտրոնը խուլ էր արցախահայության պահանջների նկատմամբ:

ԽՍՀՄ Պերագույն խորհրդի նախագահության 28.11.89թ. հրամանագրով ինքնավար մարզում իրավահավասար հիմունքներով պետք է ստեղծվեր հանրապետական կազմկոմիտե և վերականգնվեին Մարզ-խորհրդի և նրա Գործկոմի աշխատանքները²⁹: Սակայն, Խորհրդային Ադրբեջանը ոչ թե կատարեց կենտրոնի ցուցումը, այլ մարզում և նրա հարակից շրջաններում մտցրեց արտակարգ դրություն և պարետային ժամ, իսկ նրա ստեղծած Կազմկոմիտեն՝ Վ. Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ, մի ռազմակոմունիստական դիկտատուրա էր, որը ադրբեջանական ոստիկանության, արտակարգ շրջանի պարետ Սաֆոնովի ու ներքին գործերի ուժերի միջոցով մշակեց և իրականացրեց Լեռնային Ղարաբաղի և հարակից շրջանների հայ բնակչության մի ստվար հատվածի տեղահանումը: Իսկ երբ Ադրբեջանը 1991թ. օգոստոսի 29-ին հայտարարեց ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու մասին, Լեռնային Ղարաբաղին Խորհրդային Ադրբեջանին հրաժեշտ տալուց բացի այլ բան չէր մնում:

**ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ՊԱՏԺԻՉ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1991-1994թթ.)**

*Ով պատմություն ունի՝
չի կարող ետ չնայել:*
Պ.Սևակ

Խորհրդային Միության փլուզման նախօրյակին, նրա բարձրագույն պետական մարմինը՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը, 1991թ. ապրիլի 3-ին ընդունեց օրենք՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու կարգի մասին: Ընդ որում, դուրս եկող հանրապետության կազմում գտնվող ինքնավար կազմավորմանն իրավունք էր վերապահվում ինքնուրույն որոշելու իր ճակատագիրը՝ ԽՍՀՄ կազմում մնալ, թե գնալ դուրս եկող հանրապետության հետևից: Օգոստոսյան պետական հեղաշրջումն (պուտչ) ազդարարեց Խորհրդային Միության հոգևարքը: Փլուզվում էր աշխարհի երբեմնի հզոր պետությունը: Օգոստոսի 29-ին Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը, խախտելով այն ժամանակ իրավազորություն ունեցող օրենքը՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու կարգի մասին, արտահերթ նստաշրջանում ընդունեց Յոչակագիր՝ ադրբեջանական պետության անկախության վերականգնման մասին՝ մերժելով Խորհրդային քաղաքաիրավական ժառանգությունը և հրաժարվելով լինել Ադր.ԽՍՀ իրավահաջորդը: Արցախի հայությունը զգաց պահի լրջությունը և դիմեց միակ ճիշտ քայլին: Ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը՝ բոլոր մակարդակների պատգամավորների մասնակցությամբ, 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունեց Յոչակագիր՝ ինքնավար մարզի և հարակից Շահումյանի շրջանի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն հռչակելու մասին¹:

Համաձայն Յոչակագրի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում մինչև ԼՂՀ Սահմանադրության և օրենքների ընդունումը՝ գործում են ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը և օրենսդրությունը, ինչպես նաև ներկայումս գործող այն մյուս օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն Յոչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին»:

Արցախի դեմ չհայտարարված պատերազմում ստանալով արժանի

հակահարված՝ Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը 1991թ. նոյեմբերի 23-ին ընդունեց օրենք՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը լուծարելու, «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ կազմավորելու մասին» Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդի 1923թ. հունիսի 7-ի դեկրետը և «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մասին» 1981թ. հունիսի 16-ի Ադր.ԽՍՀ օրենքն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին:

Այդ օրենքով Ստեփանակերտ, Մարտակերտ և Մարտունի քաղաքները վերանվանվեցին համապատասխանաբար Խանքենդի, Ադդարա և Խոջավանդ քրքահունչ անուններով: Նախկին ինքնավար մարզի տարածքը մտցվեց Ադդարայի, Խոջավանդի, Խոջալուի և Շուշիի շրջանների մեջ²:

Մեր աշխատանքի շրջանակներից դուրս է այդ հրեշավոր օրենքին իրավական գնահատական տալը, միայն թռուցիկ նշենք, որ համաձայն Ադր.ԽՍՀ «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի մասին» 1981թ. օրենքի 3-րդ հոդվածի՝ «ինքնավար մարզի տարածքը չի կարող փոփոխվել առանց ժողովրդական դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սովետի համաձայնության»³:

Ինքնավար մարզը լուծարելու մասին Ադրբեջանի կողմից ընդունված օրենքն ընդամենը 3 օրվա կյանք ունեցավ: Այն ճանաչվեց հակասահմանադրական և վերացվեց ԽՍՀՄ սահմանադրական հսկողության կոմիտեի 1991թ. նոյեմբերի 27-ի որոշմամբ⁴:

Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելառուսիայի միջև 1991թ. դեկտեմբերի 8-ին կնքված Բելովեժյան համաձայնագիրը ազդարարեց Խորհրդային Միության վախճանը: Արցախի իշխանությունները, մի կողմից քաջ իմանալով, որ ազգերի, ժողովուրդների փաստացի անկախության ճանապարհը հիմնականում անցնում է ազգային-ազատագրական զինված պայքարի միջոցով, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու քայլեր ձեռնարկեցին՝ խստորեն ղեկավարվելով ՄԱԿ-ի Կանոնադրության և միջազգային իրավունքի նորմերով ու հանրապետության տարածքում 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքներով⁵:

1991թ. դեկտեմբերի 28-ին տեղի ունեցան հանրապետության Գերագույն խորհրդի ընտրությունները, իսկ 1992թ. հունվարի 6-ին հրավիրվեց Արցախի նորընտիր Գերագույն խորհրդի /այսուհետ՝ նաև Խորհրդարան/ առաջին նստաշրջանը, որն էլ ընդունեց սահմանադրական օրենք՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության հիմունքների մասին»: Օրենքը, ամրագրելով իշխանու-

թյան երեք ճյուղերի տարանջատման սկզբունքը, միևնույն ժամանակ արձանագրեց, որ ԼՂՀ իրավասությունների մեջ է մտնում նաև «Գերագույն դատարանի և դատական իշխանության մարմինների համակարգերի, հանրապետության արդարադատության և մյուս մարմինների կազմակերպումը, կազմի հաստատումը, դրանց իրավասության և աշխատակարգի սահմանումը»:

Խորհրդարանի նստաշրջանում ընդունված որոշման համաձայն՝ «ԼՂՀ տարածքում այլ պետությունների գործող օրենսդրական ակտերը, որոնք չեն հակասում ԼՂՀ անկախության ճշակագրին, ժամանակավոր գործում են որպես ԼՂՀ օրենսդրական ակտեր»:

Նորընտիր Խորհրդարանի մեկ այլ որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային դատարանը վերանվանվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն դատարան, իսկ մարզային դատախազությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դատախազություն⁶: Նույն որոշմամբ հանձնարարվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն դատարանի և դատախազության անձնակազմին՝ շարունակել իրենց գործունեությունը, մինչև Գերագույն դատարանի և դատախազության նոր կառուցվածքների ձևավորումը:

Խորհրդարանի որոշմամբ ձևավորվեց նաև Արցախի առաջին կառավարությունը (Նախարարների խորհուրդ), որի անդամներից մեկն էլ արդարադատության պետական վարչության պետն էր հանդիսանում:

Խորհրդարանի կողմից 1992թ. հունվարի 9-ին ընդունվեց օրենք՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասին»⁷: Օրենքը, ամրագրելով, որ ԼՂՀ պետական իշխանության բարձրագույն մարմինը ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդն է հանդիսանում, միաժամանակ բազմաթիվ ելակետային դրույթներ էր պարունակում իրավապահ մարմինների, մասնավորապես դատական իշխանության հիմնահարցերի վերաբերյալ: Համաձայն օրենքի, ԼՂՀ Խորհրդարանն ընտրում է ԼՂՀ Գերագույն դատարանի նախագահին, նրա տեղակալներին և Գերագույն դատարանի անդամներին, գլխավոր արբիտրին, նշանակում գլխավոր դատախազին, իսկ Խորհրդարանի նախագահությունը հաստատում էր Գերագույն դատարանի նախագահության կազմը, դատախազության կոլեգիան, պետական արբիտրաժի կոլեգիան, ընտրում շրջանային և քաղաքային ժողովրդական դատարանների ժողովրդական դատավորներին, նրանց թվից հաստատում այդ դատարանների նախագահներին, օրենքով սահմանված կարգով լուծում նշված պաշտոնատար անձանց հետկանչի կամ ազատման հարցերը: Դատավորների և

դատախազության կոլեգիայի անդամների դասային աստիճաններ շնորհելու հարցը նույնպես լուծում էր Խորհրդարանի նախագահությունը:

Պետք է նշել, որ Գերագույն դատարանի նախագահի, Գերագույն դատարանի նախագահության, դատախազության կոլեգիայի և պետական արբիտրաժի կոլեգիայի կազմում պաշտոնատար անձանց, ինչպես նաև շրջանային և քաղաքային ժողովրդական դատարանների ժողովրդական դատավորների և դատարանների նախագահների նշանակումն ու ընտրությունը կատարվում էր Խորհրդարանի համապատասխան մշտական հանձնաժողովների եզրակացության առկայության դեպքում: Ըստ Խորհրդարանի մասին օրենքի՝ Գերագույն դատարանի նախագահը, գլխավոր դատախազը և գլխավոր պետական արբիտրն օժտված են եղել օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով:

Խորհրդարանի կողմից ընդունվեց նաև օրենք՝ «Արտակարգ դրության մասին», որի նպատակն էր իրադրության շուտափույթ կայունացումը, օրինականության ու կարգուկանոնի վերականգնումը, քաղաքացիների անվտանգության նկատմամբ սպառնալիքի վերացումը և նրանց անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալը:

Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմը փորձության ենթարկեց նորաստեղծ երկրորդ հայկական հանրապետության հասարակական և քաղաքական կարգը, որից Արցախի ժողովուրդը դուրս եկավ պատվով և արժանապատվությամբ: Պատերազմը, որը հազարավոր մարդկանց կյանք խլեց, արմատապես փոխեց երկրի ներքին քաղաքականության գերակայությունները և պատճառ դարձավ նաև արդարադատության համակարգում խոր վերափոխումներ կատարելու համար: Փաստորեն, պետության բոլոր գործառույթներն ուղղվեցին հող հայրենին ավարառու հրոսակներից մաքրելու և հաղթանակն իր ավարտին հասցնելու համար: Բոլոր դեպքերում, պետական շինարարության բնագավառում իրավական փոփոխությունների մեծ մասը պայմանավորված էին ռազմական դրությամբ և պատերազմական ժամանակի օրենքներով, որոնք էլ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո վերացվեցին: Ասել է թե՛ փաստորեն, երկրում պետական շինարարության հիմնաքարերը դրվում էին մի այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ Ադրբեջանն Արցախին խեղդամահ անելու համար լայնածավալ պատերազմական գործողություններ էր ձեռնարկել թե՛ օդում, և թե՛ ցամաքում:

Պատերազմի տարիներին կիրառված պատժիչ միջոցառումներն օրինականացնելու համար քրեական և քաղաքացիական արդարադա-

տության բնագավառի մի շարք ինստիտուտներ կախվածության մեջ դրվեցին երկրի ամենօրյա քաղաքականությունից, քանի որ ռազմական ռեժիմի պայմանները պահանջում էին ամրապնդել պետական կարգապահությունը և հասարակական կարգը, զորահավաքի ենթարկել հասարակության բոլոր ուժերը: Այդ խնդիրների կատարման բավական բարդ և պատասխանատու ժամանակահատվածում շատ կարևոր էր իրավապահ մարմինների գործունեությունը:

Պետության կողմից իրականացված առաջին պատժիչ միտումներն ուղղված էին մարդու և քաղաքացու մի շարք հիմնարար իրավունքների ու ազատությունների և պարտականությունների սահմանափակմանը: Այդ կապակցությամբ Խորհրդարանի նախագահության 1992թ. մարտի 4-ի որոշմամբ կազմավորվեց «ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ» մարմինը, որի կազմի մեջ էին մտնում Խորհրդարանի նախագահը, նախագահի առաջին տեղակալը, Նախարարների խորհրդի նախագահը, ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարը, պաշտպանության նախարարը և Խորհրդարանի պաշտպանության գործերի հանձնաժողովի նախագահը: Ապրիլի 22-ին հաստատվեց «ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի մասին» Կանոնադրությունը, համաձայն որի՝ պաշտպանության խորհրդին իրավունք էր վերապահվում.

ա/ աշխատապարտ քաղաքացիներին ներգրավել պաշտպանական աշխատանքներ կատարելու, հաղորդակցության ուղիների, կառույցների, կապի միջոցների, էլեկտրակայանների, էլեկտրացանցների, կարևորագույն այլ օբյեկտների պահպանության համար, հրդեհների, համաճարակների, այլ աղետների դեմ պայքարին մասնակցելու համար,

բ/ հայտարարել աշխատանքային և ավտոսայլային պարհակ պաշտպանության կարիքների համար,

գ/ պաշտպանության կարիքների համար ինչպես ձեռնարկություններից, այնպես էլ առանձին քաղաքացիներից կատարել փոխադրամիջոցների և անհրաժեշտ այլ գույքի ժամանակավոր առգրավում,

դ/ կարգավորել հիմնարկների և ձեռնարկությունների աշխատանքի ժամանակը, ամեն տեսակի ժողովների, երթերի և նման բաների կազմակերպումը, արգելել որոշակի ժամանակից հետո առանց հատուկ անցագրերի փողոցում հայտնվելը, սահմանափակել փողոցային երթևեկությունը, ինչպես նաև անհրաժեշտության դեպքում կատարել խուզարկություններ և կասկածելի անձանց կալանքներ,

ե/ արգելել առանձին վայրեր մտնելը և դուրս գալը:

Վերոնշյալ բոլոր հարցերի առնչությամբ պաշտպանության խոր-

հուրդն իրավունք ունեն արձակել ամբողջ բնակչության համար պարտադիր որոշումներ և դրանք չկատարելու համար սահմանել վարչական բնույթի պատիժներ՝ մինչև 3 ամիս ժամկետով ազատազրկում կամ մինչև 1500 ռուբլի տուգանք:

Հանրապետական մարմինների կազմավորման սկզբնական ամիսներին Լեռնային Ղարաբաղի դատարանները և իրավապահ մարմինները ձևականորեն ղեկավարվում էին նաև Խորհրդային Ադրբեջանի օրենքներով, պատճառաբանելով, որ Ադրբեջանի Գերագույն Խորհրդում այդ օրենքների քննարկմանը և ընդունմանը մասնակցել են նաև ինքնավար մարզից ընտրված պատգամավորները: Այդ հարցում Խորհրդարանի 1992թ. հունիսի 6-ի որոշմամբ հստակություն մտցվեց, որի ուժով՝ մինչև սեփական Սահմանադրության և օրենքների ընդունումը, ԼՂՀ տարածքում կիրարկման մեջ դրվեց Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը, իսկ ՀՀ օրենսդրությամբ չկարգավորված հարաբերությունների համար թույլատրվեց կիրառել նախկին ԽՍՀՄ այն օրենսդրական ակտերը, որոնք չեն հակասում ԼՂՀ անկախության Հռչակագրին, այդ ակտերի կիրառման ընթացքում «Հայաստանի Հանրապետություն» կամ «Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն» բառերը փոխարինելով «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն» բառերով⁸: Այդ որոշման շնորհիվ հանրապետության դատաքննչական մարմինների կողմից օրենսդրության կիրառման դատաիրավական պրակտիկան հստակեցվեց:

Այսպես, ըստ մեղադրանքի Աշոտ Ադամյանի և Սամվել Գրիգորյանի Ադր.ԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 144-րդ 2-րդ մասով (անձնական գույքի գողություն) քրեական գործը 17.04.92թ. մեղադրական եզրակացությամբ ուղարկվել է Ստեփանակերտի քաղժողդատարան: Մեղադրյալները դատի են տրվել Խորհրդային Ադրբեջանի օրենսդրությամբ, գործով 23.11.92թ. դատավճիռ է կայացվել՝ հանուն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության⁹:

Արցախյան գոյամարտի առաջին տարում մի շարք առարկայական ու ենթակայական հանգամանքների բերումով թափուր էին մնացել Գերագույն դատարանի մեկ դատավորի, Հադրութի, Մարտունու, Մարտակերտի, Շուշիի, Ստեփանակերտի շրջ(քաղ) ժողդատավորների պաշտոնները: Փաստորեն, Արցախի դատավորական կորպուսի աշխատանքը համարյա կազմալուծված էր: Իրենց «մարտական դիրքերում» էին մնացել միայն Գերագույն դատարանի նախագահի պաշտոնակատար Նիկոլայ Դադայանը, Գերագույն դատարանի դատավորներ

Գրետա Արզումանյանը, Ջոյա Օհանյանը և Ասկերանի շրջժողդատավոր Աիդա Համբարձումյանը, որոնց պահվածքն այդ առումով արժանի է պատշաճ գնահատանքի և դրվատանքի: Դատարանների աշխատանքը դժվարանում էր նաև նրանով, որ ժողովրդական ատենակալների մի մասը բացակայում էր երկրից, իսկ մի մասն էլ զորակոչվել էր գործող բանակ:

Դատավորների թափուր տեղերը համալրելու նպատակով Խորհրդարանի նախագահության 1992-1994թթ. հրամանագրերով Ռոման Հարությունյանը նշանակվեց Հադրութի շրջանի, Ոսկան Խաչատրյանը՝ Մարտունու, Հենրիկ Այվազյանը՝ Մարտակերտի, Նելսոն Բալայանը՝ Շուշիի շրջժողդատավորներ, իսկ Աշոտ Ապրեսյանը՝ Ստեփանակերտի քաղժողդատարանի նախագահ, Ասկերանի շրջանի ժողդատավոր Ա.Համբարձումյանին փոխարինեց Սերգեյ Աղաբեկյանը: Գերագույն դատարանի դատավորներ նշանակվեցին Իրինա Կարապետյանը, Ռոբերտ Հայրապետյանը, Ապրես Թովմասյանը, Ալեքսանդր Հարությունյանը, Յուրի Ստեփանյանը և Սուրեն Ալեքսանյանը: Արկադի Բաբայանը նշանակվեց պետական արբիտրի պաշտոնակատար, իսկ հետագայում՝ Գերագույն դատարանի դատավոր: Հանրապետության շրջաններում նշանակվեցին ժողովրդական ատենակալների նոր ընտրություններ, իսկ ԼՂՀ դատարանների լիազորությունների ժամկետը լրանալու կապակցությամբ Խորհրդարանի նախագահության 1992թ. հունիսի 27-ի հրամանագրով դատարանների լիազորությունները երկարաձգվեցին մինչև նոր ընտրությունների անցկացումը¹⁰: Պատերազմի տարիներին որպես քրեական օրենսդրության նորարարություն հանդիսացավ այն, որ Խորհրդարանի կողմից 1992թ. հունիսի 6-ին ՀՀ քրեական օրենսգրքի 12-րդ գլխով նախատեսված «Ձինվորական հանցագործությունների մասին» հոդվածները շարադրվեցին առանձին օրենքի տեսքով՝ «Ձինվորական հանցագործության համար քրեական պատասխանատվության մասին» վերտառությամբ: Հաջորդ քայլով երկրում մեկ ամիս ժամկետով մտցվեց արտակարգ դրություն և սահմանվեցին արտակարգ դրության պայմաններում կիրառվելիք արտակարգ միջոցների ցանկը և շրջանակները, որոնց խախտման վերաբերյալ գործերի քննության կապակցությամբ ժողդատավորների համար սահմանված էր եռօրյա ժամկետ, իսկ վարչական խախտումներ թույլ տված անձինք կարող էին ձերբակալվել նախքան ժողդատավորի կողմից գործի քննումը:

1992թ. հունիս-հունիս ամիսներին նախկին ինքնավար մարզի տա-

րածքի կեսից ավելին բռնագավթվել էր Ադրբեջանի կողմից, ընկել էին Գետաշենը, Շահունյանը, Մարտակերտը, Ասկերանի և Յաղոթի շրջանների մի շարք բնակավայրեր: Ռուսները պայթում էին Ստեփանակերտ քաղաքի վրա: Հայտարարվեց 18-ից մինչև 45 տարեկան տղամարդկանց զորահավաք: ԼՂՀ քաղաքացիներին ժամանակավորապես արգելվեց հանրապետությունից դուրս մեկնումը: Բացառիկ դեպքերում նման թույլտվություն կարող էին տալ միայն Խորհրդարանի նախագահը և Նախարարների խորհրդի նախագահը, իսկ գործուղման թույլտվությունը և վիրավոր ազատամարտիկների բուժումը՝ կառավարությանն առընթեր ինքնապաշտպանության ուժերի կոմիտեի նախագահը¹¹: Թշնամու կողմից ժամանակավոր գրավված հանրապետության հյուսիսային և հյուսիսարևելյան մասերում ծավալվեց զանգվածային պարտիզանական շարժում, որին ներգրավվեցին գերազանցապես Շահունյանի և Մարտակերտի շրջանների՝ թշնամու կողմից ժամանակավոր գրավված տարածքների երիտասարդությունը և կարող այլ ուժեր:

Հաջորդ կարևոր քայլը հանդիսացավ այն, որ Խորհրդարանի նախագահության 1992թ. օգոստոսի 13-ի հրամանագրով հանրապետության տարածքում մտցվեց ռազմական դրություն, որի ռեժիմն իրականացնող մարմիններին, բացի «ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի մասին» Կանոնադրությամբ նախատեսված լիազորություններից, տրվեցին լրացուցիչ այլ լիազորություններ: Խստացվեցին նաև նրանց կողմից կիրառվող վարչական արգելանքները՝ սահմանելով ազատագրվում մինչև վեց ամիս ժամկետով կամ ենթարկելով տուգանքի մինչև 10.000 ռուբլու չափով: Ռազմական դրության ռեժիմն իրականացնող մարմինների կարգադրություններին և հրահանգներին չենթարկվելու, ինչպես նաև ռազմական դրություն հայտարարված վայրերում կատարած հանցագործությունների համար մեղավորները քրեական պատասխանատվության էին ենթարկվում պատերազմական ժամանակի օրենքների համաձայն:

Ի բացառումն դատարանների կողմից քրեական գործերի կանոնների, ռազմական դրություն հայտարարված վայրերում հասարակական կարգուկանոնի և պետական անվտանգության պաշտպանության դեմ ուղղված հանցանքների վերաբերյալ բոլոր գործերն ընդդատյա էին ռազմական տրիբունալների քննությանը: Դրանք էին՝ պետական հանցագործությունների, պետական և հանրային հասարակական սեփականության հափշտակման հետ կապված հանցագործությունների,

զինծառայողների կողմից կատարված հանցանքների, ավարառության, դիտավորյալ սպանությունների, բանտարկության և ձերբակալման վայրերից բռնությամբ ազատելու, համընդհանուր զինվորական պարտականության կատարումից խուսափելու, անօրեն կերպով զենք զնելու, վաճառելու և պահելու, ինչպես նաև հափշտակելու վերաբերյալ գործերը¹²:

Ինչպես նկատելի է հրամանագրից, նախատեսված էր երկրում ստեղծել ռազմական տրիբունալ, որտեղ վերոնշյալ քրեական գործերի դատական քննությունը պետք է կատարվեր Խորհրդարանի նախագահության կողմից հաստատված «ԼԴՅ ռազմական տրիբունալի մասին» Կանոնադրությամբ սահմանված կանոններով:

Ռազմական տրիբունալի դատավճիռները վճռաբեկության կարգով բողոքարկման կամ գանգատարկման ենթակա չէին և կարող էին բեկանվել կամ փոփոխվել հսկողական կարգով: Այսինքն՝ դրանք կարող էին վերանայվել միայն Գերագույն դատարանի պլենումի կողմից՝ զլխավոր դատախազի կամ Գերագույն դատարանի նախագահի հսկողության կարգով բերված բողոքների հիման վրա: Նման դեպքերում բեկանված գործերը ռազմական տրիբունալում քննվում էին երեք դատավորների կազմով:

Պատերազմական ժամանակի կարիքներին առնչվող արտադրական աշխատանքների կատարումն ապահովելու նպատակով՝ արդյունաբերության, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության և առևտրի բնագավառների բանվորների և ծառայողների համար սահմանվեցին օրական մինչև 5 ժամ տևողությամբ պարտադիր արտաժամյա աշխատանքներ, թույլատրվեց 14-ից մինչև 16 տարեկան անչափահասներին ներգրավել օրական 3 ժամից ոչ ավել տևողությամբ պարտադիր արտաժամյա աշխատանքներին:

Երկրում տեղի ունեցող ճգնաժամային իրադրությունը վերացնելու, Շահունյանի և Մարտակերտի շրջաններից տասնյակ հազարավոր փախստականների վիճակը թեթևացնելու, ժողովրդի և իշխանության մեջ ծագած խուճապն ու անվստահության մթնոլորտը կանխելու համար իշխանության վերակազմավորման հարց ծագեց: Օգոստոսի 15-ին Խորհրդարանի նախագահությունն ընդունեց ԼԴՅ առաջին վարչապետ Օլեգ Եսայանի հրաժարականը և նույն օրն էլ հրամանագիր ընդունեց ԼԴՅ պաշտպանության պետական կոմիտե (ՊՊԿ) ստեղծելու մասին՝ բաղկացած յոթ հոգուց: ԼԴՅ ՊՊԿ-ի նախագահ նշանակվեց Ռոբերտ Քոչարյանը¹³:

ԼՂՀ ՊՊԿ-ին հանձնվեցին «ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի մասին» օրենքով նախատեսված բոլոր գործառնությունները, «Ռազմական դրության մասին» խորհրդարանի նախագահության 1992թ. օգոստոսի 13-ի հրամանագրով նախատեսված բոլոր գործառնությունները և լիազորությունները: ՊՊԿ-ին փոխանցվեցին նաև խորհրդարանի նախագահության մի շարք լիազորություններ: ՊՊԿ-ի նախագահն օժտվեց Նախարարների խորհրդի նախագահի լիազորություններով:

Չարկ է նշել, որ արցախյան գոյամարտի տարիներին ռազմական դրության ռեժիմն իրականացնող որևէ հատուկ մարմին այդպես էլ չստեղծվեց: Այդ մարմինների լիազորությունները սկզբնական շրջանում հանձնարարվեցին «կայազորների զինվորական պարետատներին, որոնք ենթարկվում էին տեղական զինվորական հրամանատարներին»¹⁴:

Խորհրդարանի նախագահության 1992թ. օգոստոսի 26-ի որոշումներով Կարեն Ղարայանը նշանակվեց ԼՂՀ ռազմական տրիբունալի նախագահ, Վազգեն Չայրապետյանը՝ ԼՂՀ զինվորական դատախազ, Նիկոլայ Դադայանը՝ Գերագույն դատարանի նախագահի, Յուրի Սահակյանը՝ գլխավոր դատախազի պաշտոնակատարներ: Միաժամանակ ընդունվեց «ԼՂՀ ռազմական տրիբունալի մասին» Կանոնադրությունը, իսկ Գերագույն դատարանի նախագահի պաշտոնակատար Ն.Դադայանին հանձնարարվեց կարճ ժամկետում օրինագիծ ներկայացնել Գերագույն դատարանի մասին: Ռազմական դրության պայմաններում կարևոր նշանակություն տրվեցին նաև դատարանների կողմից արդարադատության իրականացմանն աջակցող իրավապահ մարմինների, առաջին հերթին, դատախազության և ոստիկանության գործունեությունը նորմատիվ ակտերով կարգավորելու հարցերին: Հաստատվեցին «ԼՂՀ դատախազության մասին» և «Զինվորական դատախազության մասին» Կանոնադրությունները: ԼՂՀ ներքին գործերի նախարարության (ներկայումս՝ ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր ոստիկանություն) մասին Կանոնադրությունը հաստատվել էր կառավարության 1992թ. հունիսի 7-ի թիվ 65 որոշմամբ: Օպերատիվ-հետախուզական հարցերում ՆԳ նախարարության մարմինները ղեկավարվում էին ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ ԽՍՀՄ նորմատիվ ակտերով:

Կանգնած լինելով հասարակական կարգի պահպանության, օրինականության ամրապնդման, քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների ապահովման դիրքերում, ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր ոստիկանության մարմինների աշխատակիցներն իրենց արժանի լուծան են ներդրել հայրենիքի պաշտպանության և ազատագր-

ման գործում: Ոստիկանության 700-ից ավելի աշխատակիցներ (անձնակազմի 2/3-ը) մասնակցել են Հայրենիքի համար մղվող մարտական գործողություններին՝ թե՛ մարտերում տալով 34 զոհ: ԼՂՀ ոստիկանության 200-ից ավելի աշխատակիցներ պարզևատրվել են պետական շքանշաններով և մեդալներով:

Համաձայն «ԼՂՀ ռազմական տրիբունալի մասին» (այսուհետ՝ Ձինդատարան) Կանոնադրության՝ Ձինդատարանները մտնելով ԼՂՀ դատական համակարգի մեջ, գործել են ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերում: Ձինդատարանի դատավորներ կարող էին ընտրվել 25 տարին լրացած այն քաղաքացիները, որոնք գտնվում էին իսկական զինվորական ծառայության մեջ: Դատավորներն ընտրվում էին Խորհրդարանի նախագահության կողմից՝ 10 տարի ժամկետով, պատասխանատու և հաշվետու էին նախագահության առջև, իսկ Ձինդատարանի ժողովրդական ատենակալները՝ զինծառայողների ժողովների կողմից՝ 5 տարի ժամկետով: Վերջիններս արդարադատություն իրականացնելիս օժտված էին դատավորի բոլոր իրավունքներով:

Կանոնադրության համաձայն՝ Ձինդատարանը կազմված էր դատարանի նախագահից, նրա տեղակալներից, դատարանի անդամներից և ժողովրդական ատենակալներից: Ձինդատարանի հաստիքացուցակը և դրանց համապատասխան զինվորական կոչումները հաստատվեցին ավելի ուշ՝ Խորհրդարանի նախագահության 1993թ. նոյեմբերի 2-ի հրամանագրով:

Խորհրդարանի նախագահության հրամանագրերով՝ մինչև զինվորական դատախազության կառուցվածքի և հաստիքացուցակի լրիվ ձևավորումը, շրջանային դատախազները ժամանակավորապես օժտվեցին նաև շրջանային զինվորական դատախազների լիազորություններով¹⁵, իսկ շրջանային ժողովրդական դատարանները՝ Ձինդատարանի լիազորություններով այն բոլոր քրեական գործերի քննության համար, որոնց մեղադրական եզրակացությունները հաստատվել են համապատասխան շրջանային դատախազների կողմից՝ նրանց զինվորական դատախազի լիազորություններով օժտելու կապակցությամբ¹⁶:

Չնայած «ԼՂՀ դատախազության մասին» Կանոնադրության (1993թ. նոյեմբերի 3-ին ընդունվել է օրենքի տեսքով) համաձայն՝ հանրապետության դատախազության մարմինների համակարգը կազմել են ԼՂ հանրապետական դատախազությունը և քաղ/շրջանների դատախազությունները, որտեղ զինվորական դատախազության մասին

որևէ խոսք չկար, սակայն վերջինիս Կանոնադրության համաձայն՝ «Հանրապետության զինվորական դատախազը նշանակվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Խորհրդարանի նախագահության կողմից՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գլխավոր դատախազի ներկայացմամբ: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զինվորական դատախազը ենթարկվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գլխավոր դատախազին և պատասխանատու է նրա առջև: Ջինվորական դատախազության քննիչներին նշանակում և աշխատանքից ազատում է ԼՂՀ գլխավոր դատախազը՝ ԼՂՀ զինվորական դատախազի ներկայացմամբ: Նրանք հաշվետու և պատասխանատու են գլխավոր դատախազի և զինվորական դատախազի առջև»:

Գերագույն դատարանի կառուցվածքը և նրա քանակական կազմը սահմանվեց Խորհրդարանի նախագահության 1992թ. դեկտեմբերի 22-ի որոշմամբ¹⁷, որի համաձայն՝ հանրապետության Գերագույն դատարանը պետք է կազմված լիներ 13 դատավորներից՝ նախագահից, նրա երեք տեղակալներից և դատարանի 9 անդամներից: Նախատեսվում էր ստեղծել 3 դատական կոլեգիաներ՝ քրեական, զինվորական և քաղաքացիական գործերով: Յուրաքանչյուր կոլեգիա պետք է կազմված լիներ կոլեգիայի նախագահից և 3-ական անդամներից: Դատական կոլեգիաների նախագահները միաժամանակ Գերագույն դատարանի նախագահի տեղակալներն էին հանդիսանում: Նախատեսվում էր նաև կազմավորել Գերագույն դատարանի նախագահություն՝ 6 դատավորների և պլենում՝ 13 դատավորների կազմով: Գերագույն դատարանի համար ժողովրդական ատենակալների թվակազմը սահմանվեց 50 հոգի: Վերջիններիս ընտրությունները տեղի ունեցան 1993 թվականին:

Սակայն, ֆինանսական սուղ պայմանների և կադրերի բացակայության պատճառով 1993թ. առաջին 5 ամիսների ընթացքում Գերագույն դատարանի համապատասխան ատյանները չձևավորվեցին և դատարանը շարունակեց գործել 3 դատավորների կազմով և այն էլ՝ առանց աշխատավարձ ստանալու: Նման հանգամանքներում զինվորական գործերով դատական կոլեգիայի գործառույթները դրվեցին քրեական գործերով դատական կոլեգիայի վրա:

Հարցի բարդությունը կայանում էր նաև նրանում, որ նորաստեղծ հանրապետությունում իրավաբան-մասնագետների խիստ կարիք էր զգացվում, իսկ դրսից հրավիրվածները դնում էին իրենց պայմանները՝ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն դատարանի դատավորին չափ համահավասար աշխատավարձ, բնակտարածության ապահովում և այլն:

Որոշակի դժվարություններ էր առաջացնում նաև ժողովրդական ատենակալների ընտրությունների հարցը, քանի որ երկիրն ամբողջությամբ պատերազմի մի թատերաբեմ էր, ինչի պատճառով բնակչության տեղաշարժային գործընթացներ էին տեղի ունենում:

Բացի այդ, նախկին մարզային դատարանը, մարզային դատախազությունը և մարզային նշանակության մի շարք պետական հիմնարկ ձեռնարկություններ և կազմակերպություններ տեղակայված էին Ստեփանակերտի Լենինի (ներկայումս՝ Վ.Սարգսյանի) պողոտայի թիվ 24 շենքում, որը 1992թ. փետրվարի 15-ի գիշերը հրետակոծվեց Շուշիի կողմից և ամբողջությամբ հրո ճարակ դարձավ: Շենքից մնացին միայն պատերը: Մարզդատարանի և մարզդատախազության իրավահաջորդը հանդիսացած Գերագույն դատարանը, հանրապետության դատախազությունը, իսկ հետագայում՝ Ջինվորական դատարանը ժամանակավորապես տեղավորվեցին նախկին քաղուսավորության շենքում (ներկայումս՝ ԼՂՀ մշակույթի և երիտասարդության պալատ):

Այդ առումով միջոցներ էին ձեռնարկվում համապատասխան գույք և սարքավորումներ ձեռք բերելու և արդարադատություն իրականացնելու նպատակով դատավորների համար աշխատանքի նվազագույն պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ:

ԼՂՀ պետական իշխանության բարձրագույն մարմնի կողմից 1992թ. ընթացքում ընդունված նորմատիվ ակտերի վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ հանրապետության պետական շինարարության առաջին տարվա վերջում երկրում ձևավորվել էր երկաստիճան դատական համակարգ, որի ստորին օղակը հանդիսացել են Հատուկ, Մարտունու, Ասկերանի և Մարտակերտի շրջժողդատարանները և Ստեփանակերտի քաղժողդատարանը, ինչպես նաև դրանց հավասարեցված Ջինդատարանը: Դատական համակարգի վերին օղակը գլխավորել է Գերագույն դատարանը: Վերջինիս կառուցվածքում պետք է գործեին քրեական, քաղաքացիական և զինվորական գործերով 3 դատական ատյաններ՝ վճռաբեկ ատյանը, դատարանի նախագահությունը (հսկողական ատյանը) և դատարանի պլենումը: Գերագույն դատարանն օժտված էր նաև առաջին ատյանի կարգով ցանկացած քրեական և քաղաքացիական գործ քննելու իրավասությամբ:

Չնայած արցախյան գոյամարտի տարիներին դատարանակազմության կամ դատական իշխանության մասին համապարփակ որևէ փաստաթուղթ չի ընդունվել, բայց արխիվային տվյալները վկայում են, որ ԼՂՀ դատարաններն իրենց գործունեության ընթացքում ղեկավարվել

են նաև «Դատարանակազմության մասին» Հայկական ԽՍՀ 1981թ. օրենքի մի շարք դրույթներով:

Ադրբեջանական բանակի կողմից ռազմական գործողությունների կտրուկ ծավալման հետ կապված՝ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի պաշտպանունակության ամրապնդման, ԼՂՀ բնակչության անվտանգության ապահովման, դասալքության դեպքերի, մարտական իրադրությունում զորամասն ինքնակամ թողնելու և պաշտպանությունը քայքայող այլ զինվորական հանցագործությունների կանխման ու խափանման նպատակով, Խորհրդարանի նախագահության 1994թ. հունվարի 11-ի որոշմամբ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի Ձինդատարանի համակարգում ստեղծվեցին ռազմադաշտային դատարաններ¹⁸: Ռազմադաշտային դատարանների դատավճիռները եղել են վերջնական, գանգատարկման և բողոքարկման ոչ ենթակա:

Ռազմադաշտային դատարանը գործը լսել է 3 հոգու կազմով՝ Ձինդատարանի դատավորի և 2 ժողովրդական ատենակալների մասնակցությամբ: Ռազմադաշտային դատարանների իրավասությանը ենթակա էին «Ձինվորական հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվության մասին» ԼՂՀ օրենքի 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 23-րդ հոդվածներով սահմանված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, որոնցով պատասխանատվություն էր նախատեսված դասալքության, մարտական իրադրությունում զորամասերն ինքնակամ թողնելու, անդամախեղության կամ այլ միջոցներով զինվորական ծառայությունից խուսափելու, մարտադաշտն ինքնակամ լքելու կամ զենքը գործադրելուց հրաժարվելու դեպքերի համար:

Ձինվորական դատախազության մարմինները և ռազմադաշտային դատարաններն օժտված էին հետաքննության, դատավճռի կայացման և այն ի կատար ածելու արտակարգ լիազորություններով: Ռազմադաշտային դատարանների դատավճիռներն ուժի մեջ էին մտնում հրապարակման պահից և բողոքարկման ու ներման ենթակա չէին: Ազատազրկման ենթարկված անձինք պատիժը կրել են պաշտպանական շրջաններում ստեղծված պատժական զինստորաբաժանումներում: Պատժի առավելագույն չափի՝ մահապատժի դատապարտված անձանց դատավճիռն ի կատար է ածվել պարետության մարմինների կողմից:

Հաշվի առնելով հանրապետությունում ստեղծված կացությունը, արդարադատության իրականացման հետ կապված դժվարությունները և ժողովրդական ատենակալների մեծ մասի հանրապետության

սահմաններից դուրս գտնվելու հանգամանքները՝ երկրի տարածքում մտցվեց որոշ տեսակի գործերի դատաքննության պարզեցված կարգ և ժողդատավորներին իրավունք վերապահվեց միանձնյա քննելու հետևյալ քրեական գործերը՝ տուժողի մասնավոր բողոքի կապակցությամբ հարուցված (ԼՂՀ նախկին քրեական օրենսգրքի 109-րդ հոդված, 110-րդ հոդվածի 1-ին մաս, 131-րդ և 132-րդ հոդվածներ), պետական կամ հանրային գույքն անզգուշությամբ ոչնչացնելը կամ վնասելը (ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 97-րդ հոդված), ալիմենտ վճարելուց կամ երեխաներին պահելուց խուսափելը (ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 124-րդ հոդված), ապօրինաբար ազատությունից զրկելը (ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 130-րդ հոդված), խուլիգանությունը (ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 222-րդ հոդվածի 1-ին մաս) և հետաքննության մարմինների կողմից քննված արձանագրային ձևի բոլոր գործերը:

Քաղաքացիական իրավունքի բնագավառում ժողդատավորներին իրավունք վերապահվեց միանձնյա քննելու քաղաքացուն անհայտ բացակայող ճանաչելու, քաղաքացուն մահացած ճանաչելու, ամուսնալուծության (առանց ունեցվածքի բաժանման), քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցումների անճշտությունները պարզելու, կորցրած ներկայացուցչական փաստաթղթերի նկատմամբ իրավունքները վերականգնելու և քաղաքացիների իրավունքները ոտնահարող պետական կառավարման մարմինների և պաշտոնատար անձանց ոչ իրավասու գործողությունների վերաբերյալ գործերը:

Նույնիսկ պատերազմի թեժ գործողությունների պահին Արցախի պետական իշխանության մարմինները տոգորված էին ժողովրդավարական և իրավական պետություն ստեղծելու ոգով՝ երկրի հետագա վերելքի հիմնական երաշխիքը համարելով մարդու և քաղաքացու հիմնարար իրավունքները և ազատությունները: Այդ առումով պետական իշխանության բարձրագույն մարմնի որոշումներով Արցախը միացավ Ռազմագերիների հետ վարվելու կերպի մասին ժնկի կոնվենցիային և դրա լրացուցիչ արձանագրությանը, Գաղութային երկրներին և ժողովուրդներին անկախություն շնորհելու հռչակագրին, Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրին, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային դաշնագրին կից ֆակուլտատիվ արձանագրությանը¹⁹:

Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ պատերազմն արհավիրք է բոլոր ժողովուրդների համար: Դա այն դեպքում, եթե հաշվի առնենք, որ Արցախի դեմ պատերազմ էր սանձազերծել 7 միլիոնանոց բնակչություն

ունեցող Ադրբեջանը, որի բանակում հայ ժողովրդի դեմ կռվում էին հազարավոր աֆղան, չեչեն և այլազգի վարձկաններ: Գերի ընկած վարձկան մոջահեդ Բախտիյար Բաբերգաիդը, ով «հավատի համար» կռվում էր «անհավատ հայերի դեմ», նշել է, որ Ադրբեջանի բանակում եղել են ավելի քան 2500 մոջահեդներ, որոնցից միայն 250 հոգի կռվել են Յորդանիոյի ուղղությամբ²⁰: Իսկ Ադդամի ուղղությամբ չեչեն վարձկաններին առաջնորդում էր տխրահռչակ Շամիլ Բասաևը:

Ուկրաինայի Յանրապետության բնակիչ, ադրբեջանական բանակի վարձկան Յու. Բելիչենկոն, 1992թ. հուլիսի 30-ից մինչև օգոստոսի 20-ը 16 ավիաթռիչք է կատարել ԼՂՀ տարածքի վրա՝ ռմբակոծելով հանրապետության բնակավայրերը և կենսական նշանակություն ունեցող կարևոր օբյեկտները: Նրա հանցավոր գործողությունների հետևանքով երկրին հասցված վնասը կազմել է 231 միլիոն 620 հազար 437 ռուբլի: Մարտակերտի շրջանի Մեհմանա գյուղը ռմբակոծելու ժամանակ հայ հակաօդայինների կողմից խփվեց վարձկանի ինքնաթիռը և նա օդապարիկով իջնելու ժամանակ գերեվարվեց: Զինդատարանի դատավճռով Յու.Բելիչենկոն դատապարտվեց պատժի առավելագույն չափի՝ մահապատժի:

Վարձկանության դեմ պայքարն ուժեղացնելու համար ԼՂՀ քրեական օրենսգիրքը լրացվեց ԱՊՀ երկրների մեջ իր նախադեպը չունեցող 63¹-րդ հոդվածով՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Վարձկանությունը, այսինքն՝ հակամարտությանը մասնակցող կողմի քաղաքացի չհանդիսացող անձի մասնակցությունը Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետության դեմ ռազմական գործողություններին, նյութական բարիքներ ստանալու կամ այլ դրդապատճառներով, ինչպես նաև վարձկանների հավաքագրումը, ուսուցումը, ֆինանսավորումը կամ այլ խրախուսանք, դրան համահավասար՝ նրանց օգտագործումը Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետության դեմ զինված հակամարտության կամ ռազմական գործողությունների մեջ՝ ինչպես հակամարտությանը մասնակցող կողմի ներկայացուցչի, այնպես էլ՝ այլ անձի, պատժվում է ութից մինչև տասնհինգ տարի ժամկետով ազատազրկմամբ կամ մահապատժով»: Քրեական օրենսգրքում մտցված այս փոփոխությանը տրվեց նաև հետադարձ ուժ, այսինքն՝ օրենսգրքի 63¹-րդ հոդվածով սահմանված գործողությունները տարածվում էին նաև այն հակահասարակական արարքների վրա, որոնք տեղի են ունեցել մարտական գործողությունները սկսվելու պահից:

Պետության կողմից իրականացված արտակարգ քայլ հանդիսա-

ցավ նաև այն, որ ԼՂՀ պաշտպանության զինծառայողների սուր կարիքավոր ընտանիքներին, զոհվածների ընտանիքներին, ռազմական գործողությունների հետևանքով տուժած կամ թշնամու գրաված տարածքում տներ ունեցող հանրապետության բնակիչներին, փախստականներին և բնակարանային պայմանների բարելավման կարիք ունեցող այլ անձանց բնակարանով շուտափույթ ապահովելու համար և առաջնորդվելով սոցիալական արդարության սկզբունքով, Խորհրդարանի նախագահության 1993թ. դեկտեմբերի 14-ի հրամանագրով սահմանվեց կարգ, համաձայն որի՝ առանց տերերին դրամական փոխհատուցում վճարելու իբրև պետության սեփականություն առգրավել հանրապետության տարածքում գտնվող այն բնակելի, ներառյալ կոոպերատիվ, ինչպես նաև անավարտ շինարարությամբ և չգրանցված տները, որոնց սեփականատերերը կամ նրանց ընտանիքի զինապարտ անդամները 1989թ. հունվարի 1-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանում հեռացել են Արցախի տարածքից և մինչև 1994թ. ապրիլի 15-ը չեն վերադարձել հանրապետություն: Նշված անձինք, ինչպես նաև նրանց զավակները, զրկվել են Արցախի տարածքում գտնվող որևէ գույք, ներառյալ՝ տուն ժառանգելու իրավունքից²¹:

ԼՂՀ սահմաններից դուրս բնակության մեկնած քաղաքացիներին պատկանող բնակելի տների առգրավման կարգը սահմանվեց ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեի կարգադրություններով: Համաձայն դրանց՝ բնակարանն առգրավելու մասին որոշումը կատարվում էր ՊՊԿ-ի շրջանների և Ստեփանակերտ քաղաքի լիազոր ներկայացուցիչների որոշմամբ՝ համապատասխան բնակարանային հանձնաժողովների եզրակացության հիման վրա²²: Ի դեպ, ՊՊԿ-ի լիազոր ներկայացուցիչներն օժտված էին բավական մեծ լիազորություններով: Նրանց կարգադրությունները չկատարելու դեպքում մեղավորները պատասխանատվություն էին կրում պատերազմական ժամանակի օրենքներով: Լիազոր ներկայացուցչի կարգադրությունը ԼՂՀ օրենքներին, Խորհրդարանի որոշումներին, ՊՊԿ-ի որոշումներին և կարգադրություններին չհամապատասխանելու դեպքում կարող էր վերացվել կամ կասեցվել միայն ՊՊԿ-ի նախագահի կողմից²³:

Բնակարանից օգտվելու տվյալ անձի իրավունքը կորցրած ճանաչելու և բնակարանը պետության բնակֆոնդ մտցնելու մասին գործադիր իշխանության մարմնի որոշումը 6 ամսվա ընթացքում կարող էր դատական կարգով զանգատարկվել: Ակնհայտ է, որ այս պարագայում շրջանցվել և խախտվել են 1982 թվականին ընդունված Հայկ. ԽՍՀ

բնակարանային օրենսգրքի բազմաթիվ նորմերի պահանջներ:

Խորհրդարանի նախագահության մեկ այլ հրամանագրով այն անձանց, որոնց զինապարտ երեխաներն անհարգելի պատճառներով խուսափել են Արցախի բանակում ծառայելուց, արգելվում էր ընտրովի և ղեկավար կամ այլ պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնել պետական, կոոպերատիվ, գյուղատնտեսական և հասարակական հիմնարկներում, ձեռնարկություններում և կազմակերպություններում: Նման անձինք զրկվել են նաև ԼՂՀ օրենսդրությամբ սահմանված արտոնություններից օգտվելու իրավունքից²⁴:

Հաշվի առնելով, որ հանրապետության տարածքում իրենց գործունեությունն ակտիվացրել էին ԼՂՀ բնակչության պառակտմանը նպաստող, հանրապետությունում ներքին կայունության և բարոյահոգեբանական իրադրության ամրապնդմանը խոչընդոտող, ինչպես նաև զինվորական ծառայության նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունք քարոզող ԼՂՀ-ում չգրանցված զանազան կրոնական կազմակերպություններ և աղանդներ, ՊՊԿ-ի որոշմամբ, բացի Հայ առաքելական եկեղեցու արցախյան թեմից, արգելվեց սահմանված կարգով չգրանցված կրոնական խմբերի և աղանդների գործունեությունը հանրապետության տարածքում, իսկ Խորհրդարանի որոշմամբ ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 244-րդ հոդվածի (կրոնական ծիսակատարությունների պատրվակով քաղաքացիների անձի և իրավունքների դեմ ոտնձգություն կատարելը) 2-րդ մասը շարադրվեց հետևյալ խմբագրությամբ. «Նույն գործողությունները, որոնք վնասում են պետության շահերն ու ազգային անվտանգությունը և զուգորդվում պատերազմական ժամանակներում ԼՂՀ օրենքների կատարումից քաղաքացիների հրաժարմանը քարոզելուն կամ դրդելուն, պատժվում են ազատազրկմամբ 10-ից մինչև 15 տարի ժամկետով, գույքի բռնագրավմամբ կամ, առանձնապես ծանր հետևանքների դեպքում, մահապատժով»:

ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 23-րդ հոդվածի (ազատագրվում) առաջին մասում «քսան տարի» բառերը փոխարինվեցին «քսանհինգ տարի» բառերով:

Չնայած վերոնշյալ նորմատիվ ակտերն առաջին հայացքից հակաժողովրդական և հակասահմանադրական են թվում, բայց դրանք պետք է գնահատել ոչ թե այսօրվա, այլ այն դաժան ժամանակների դիրքերից, երբ ամեն ինչ դրված էր ռազմական ռելսերի վրա, իսկ հակառակորդը պատկերացնում էր, թե ինչպես է Ստեփանակերտում կիսալուսնի դրոշը ծածանելու և Սևանի քաղցրահամ ջրերում լողանալու:

Միաժամանակ արժանին պետք է մատուցել Արցախի պետական իշխանություններին, որ, մի կողմից, մարտական գործողությունների պատճառով սահմանափակելով քաղաքացիների որոշակի իրավունքներ, մյուս կողմից՝ պետությունը մեծ հոգատարությամբ է վերաբերվել հայրենիքի պաշտպանների և նրանց ընտանիքների սոցիալ-տնտեսական պայմանների հարցերի լուծմանը: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի կազմում մարտական գործողություններին մասնակցությունը, ինչպես նաև պարտիզանական ջոկատներում և միավորումներում լինելու ժամանակահատվածը համարվել է աշխատանքային ստաժ և հաշվվել՝ մեկ ամսվա ծառայությունը երեք ամսվա ստաժի դիմաց: Հայրենիքի պաշտպանության ժամանակ հաշմանդամություն ստացած անձինք և նրանց ընտանիքների անդամներն ապահովվել են կենսաթոշակով: Այդ անձանց ընտանիքների անդամներին՝ կերակրողին կորցնելու դեպքում կենսաթոշակ է նշանակվել այն չափերով և պայմաններով, որոնք սահմանված են եղել «Ձինծառայողների կենսաթոշակային ապահովման մասին» նախկին ԽՍՀՄ օրենքով: Հարկերի գծով արտոնություններ սահմանվեցին այն հարկատուների համար, որոնց ընտանիքների կազմի մեջ մտնում էին իսկական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող և ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժեր գրակոչված քաղաքացիներ: Իսկ զոհված զինծառայողների ընտանիքները և երկու ու ավելի զինծառայող ունեցող ընտանիքները լրիվությամբ ազատվել են որոշակի հարկային պարտավորություններից:

Այդ համատեքստում երկրի Խորհրդարանն էլ ավելի առաջ գնաց և ամուսիններից մեկի մահվան կամ անհայտ կորած լինելու դեպքում փաստացի ամուսնական հարաբերությունները ճանաչելու կարգ սահմանեց: Համաձայն այդ կարգի՝ 1989թ. մինչև ռազմական դրության ժամանակաշրջանի ավարտը, փաստացի ամուսնական հարաբերությունների մեջ գտնվող անձանցից մեկի մահվան կամ անհայտ բացակայող ճանաչելու դեպքում՝ մյուս կողմն իրավունք ուներ նման փաստացի ամուսնական հարաբերությունների մեջ լինելու փաստի հաստատման համար դիմել ժողովրդական դատարան: Իսկ չգրանցված ամուսնությունից ծնված երեխայի հայրությունը ճանաչված լինելու դեպքում և հոր մահվան պարագայում երեխան ձեռք էր բերում բոլոր այն իրավունքները, ինչ որ գրանցված ամուսնությունից ծնված երեխաները²⁵:

Ժողովրդին ցուցաբերվող իրավական օգնության կատարելագործման նպատակով կազմավորվեց տնտեսաշարժային սկզբունքների

վրա աշխատող ԼՂՀ փաստաբանների կոլեգիան, որի մարմինների ընտրությունները հանձնարարվեցին ԼՂՀ արդարադատության պետական վարչությանը²⁶:

Օրենքի գերակայության ապահովման, օրինականության ամրապնդման, քաղաքացիների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և այլ իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության համար կարևոր քայլ հանդիսացավ 1993թ. նոյեմբերի 3-ին «ԼՂՀ դատախազության մասին» օրենքի ընդունումը: Օրենքով առաջին անգամ սահմանվեցին դատախազական գործունեության նպատակները և ուղղությունները, կազմակերպման սկզբունքները, ԼՂՀ դատախազական մարմինների համակարգը և այլն: ԼՂՀ դատախազության առջև ծառայած նոր խնդիրներն իրագործելու համար ԼՂՀ գլխավոր դատախազ նշանակված Մավր Ղուկասյանը համակարգը ղեկավարեց մինչև 2006 թվականը: Անկախության հռչակումից հետո ԼՂՀ դատախազության մարմիններն իրենց ներհատուկ գործառույթներով միշտ էլ աջակցել են ԼՂՀ դատարանների կողմից արդարադատության իրականացմանը: Ռազմական դրության ռեժիմն արդյունավետ իրականացնելու նպատակով ՊՊԿ-ի 1993թ. ապրիլի 26-ի որոշմամբ ստեղծվեց ԼՂՀ պարետատունը, որի առաջին պարետ նշանակվեց Մուրադ Պետրոսյանը: Նույն որոշմամբ պարետատան կարգադրության տակ դրվեց ինքնապաշտպանության կոմիտեի համակարգում ստեղծված ռազմական ոստիկանությունը²⁷:

Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ արցախյան գոյամարտի տարիներին անուրանալի է զինվորական պարետատների աշխատանքը՝ հասարակական գույքը հափշտակողների, դասալիքների և խուճապարարների դեմ պայքարի գործում, բայց պատմությունը չի մոռանա և այն, որ զինվորական պարետատան աշխատակիցները ոչ քիչ կուպիտ կամայականություններ էին թույլ տալիս քաղաքացիական բնակչության, պաշտպանության բանակի մարտիկների, անչափահասների, հաշմանդամների, լրագրողների, ժողովրդական պատգամավորների նկատմամբ: Մարդիկ հանիրավի կալանավորվում էին և դաժանորեն ծեծվում: Ձինվորական պարետների կողմից ձերբակալված քաղաքացիների վերաբերյալ արձանագրությունները կազմվում էին բացառիկ դեպքերում և հետին թվով, որտեղ ոչինչ չէր նշվում, թե երբ, որտեղ և ինչի համար է ձերբակալվել իրավախախտողը և ինչ բացատրություն է տվել այդ կապակցությամբ²⁸: Ձինվորական պարետների կողմից կիրառվող վարչական տույժերի բողոքարկման (գանգատարկման) որևէ

կարգ սահմանված չէր, այլ միայն «ԼՂՀ դատախազության մասին» օրենքում արձանագրված էր, որ, ի թիվս այլ լիազորությունների, դատախազը ստուգում է համապատասխան մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից քաղաքացիներին վարչական կալանքի վերցնելու և նրանց նկատմամբ ներգործության միջոցներ կիրառելու օրինականությունը: Նույնիսկ օրենքի առկայության պայմաններում հանրապետության դատախազությունը գործնականորեն զրկված էր վարչական կալանքների օրինականության և հիմնավորվածության, ձերբակալվածների պահման կարգի ու պայմանների նկատմամբ դատախազական հսկողություն իրականացնելու հնարավորությունից:

Հարցն այնտեղ էր հասել, որ զինվորական պարետության մարմինների անօրեն գործողությունների վերաբերյալ երկրի Խորհրդարանը 2 անգամ՝ 1992թ. դեկտեմբերին և 1993թ. դեկտեմբերին, ընդունել է հայտարարություն²⁹: Նման իրավիճակը հիմնականում թելադրված էր նրանով, որ պատերազմի տարիների իրական իշխանությունը գտնվում էր ռազմադաշտային հրամանատարների ձեռքում: Գիշտ է, ուժը ծնում է իրավունք, բայց այն, բիրտ և իշխանատենչ մարդու ձեռքում գտնվելու դեպքում, վերածվում է բռնության:

Արդեն 1994թ. ընթացքում Գերագույն դատարանի կազմը մասնակիորեն համալրվել էր, կարգավորվել էին քրեական և քաղաքացիական գործերով դատական կոլեգիաների, նախագահության և պլենումի աշխատանքները: Սկսեցին գործել նաև Մարտակերտի և Շուշիի շրջատարանները:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Գերագույն դատարանում առաջին ատյանի կարգով 1992թ. քննվել են 3 քրեական գործեր 7 հոգու նկատմամբ, 1993թ. ընթացքում ոչ մի գործ չի քննվել: Ծանրաբեռնված չեն եղել նաև Գերագույն դատարանի վճռաբեկ և հսկողական ատյանները: Նույնը կարելի է ասել նաև Մարտակերտի, Ասկերանի, Հադրութի և Մարտունու շրջփողատարանների մասին: Դա բացատրվում է նրանով, որ Մարտակերտ շրջկենտրոնը և շրջանի մի շարք բնակավայրեր բռնազավթվել էին հակառակորդի կողմից, իսկ մյուս 2 շրջկենտրոնները գտնվում էին մշտական հրետակոծության տակ:

Գերագույն դատարանի քրեական գործերով վճռաբեկ ատյանում 1992թ. քննվել է 2 գործ, հսկողական ատյանում որևէ գործ չի քննվել, իսկ 1994թ. ընթացքում առաջին ատյանի կարգով քննվել է 2 գործ, վճռաբեկ և հսկողական ատյաններում՝ 38 քրեական գործեր:

Վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ քաղշրջփողատարան-

ներ ուղարկված քրեական գործերի հիմնական մասը քննվել է Ձինդատարանի և Ստեփանակերտի քաղժողդատարանի կողմից:

Այսպես, 1992թ. հանրապետության դատարաններ ուղարկված 28 քրեական գործերից 19-ը ընթացքավորվել է Ստեփանակերտի քաղժողդատարանի, 7-ը՝ Ձինդատարանի և 1-ական՝ Մարտունու և Յաղրուքի շրջժողդատարանների կողմից, 1993թ.՝ 112 գործերից 54-ը՝ Ձինդատարանի, 35-ը՝ Ստեփանակերտի քաղժողդատարանի կողմից: Միայն 1994թ. Ձինդատարանի կողմից ընթացքավորվել է 110 գործ, որից 78-ը՝ զինվորական հանցագործությունների վերաբերյալ:

Անդրադառնալով հանրապետության դատարանների կողմից իրականացված պատժիչ քաղաքականությանը, հարկ է նշել, որ արցախյան գոյամարտի տարիներին խրախուսվում էր զինվորական ծառայողի կամ զինապարտի վերաբերյալ դատավճռի կատարման հետաձգումը՝ մինչև պատերազմական գործողությունների ավարտը կամ պայմանական դատապարտությունը՝ հանցավորի վարքի նկատմամբ վերահսկողության իրականացումը հանձնարարելով համապատասխան զորամասի կոլեկտիվին: Բնական է, որ դատավճռի կատարման հետաձգում չի կիրառվել նախկին ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 42¹-րդ հոդվածով նախատեսված անձանց նկատմամբ: Մի շարք դեպքերում ժանկետային ծառայության զինծառայողներն ուղարկվել են ԼՂՀ պաշտպանության բանակի տուգանային զինստորաբաժանումներ:

Ահա պատկերը, 1992թ. ընթացքում ազատագրված դատապարտված 17 քաղաքացիներից 12-ի նկատմամբ դատավճռի կատարումը հետաձգվել է մինչև պատերազմական գործողությունների ավարտը, 1993թ. ընթացքում՝ ազատագրված դատապարտված 114 քաղաքացիներից 50-ի նկատմամբ դատավճռի կատարումը հետաձգվել է, 26-ի նկատմամբ կիրառվել է քրեական օրենսգրքի 41-րդ հոդվածը՝ նրանց վարքի վերահսկողությունը հանձնարարելով զորամասի հրամանատարությանը, իսկ 19 զինծառայողներ ուղարկվել են կարգապահական զինստորաբաժանումներ: Միայն Ձինդատարանի կողմից 1994թ. ընթացքում ազատագրված դատապարտված 102 քաղաքացիներից 32-ի նկատմամբ դատավճռի կատարումը հետաձգվել է, 32-ի նկատմամբ նշանակված պատիժը պայմանականորեն չի կիրառվել, իսկ 35 հոգու նկատմամբ նշանակված ազատագրվումը փոխարինվել է տուգանային զինստորաբաժանումներում զինծառայությամբ³⁰:

Արխիվային տվյալները ցույց են տալիս, որ դատարանների պատժիչ քաղաքականությունն ավելի խիստ է եղել վարձկանների, մարդաս-

պանների, հայրենիքի դավաճանների և դասալիքների նկատմամբ, իսկ հասարակական վտանգավորություն չներկայացնող հանցագործություն կատարած անձանց նկատմամբ նշանակված պատիժները պայմանականորեն չեն կիրառվել կամ դատավճիռների կատարումը հետաձգվել է, նրանց ուղարկելով գործող բանակ կամ տուգանային զինստորաբաժանումներ, որտեղ նրանց հնարավորություն է տրվել Չայրենիքի առջև քավելու իրենց մեղքը: Ոչ քիչ դատապարտյալներ հետագայում ռազմական գործողությունների ժամանակ մաքրել են իրենց դեմքի հանցավոր խարանը և արժանացել պատժից ազատմանը և դատվածության հանմանը: Իսկ ոմանց կատարած սխրանքներն արժանացել են կառավարական պարգևների:

Թեև «Լեռնային Ղարաբաղի Չանրապետության պետական անկախության հիմունքների մասին» օրենքը հռչակել էր հանրապետության տարածքում ինքնուրույն դատական իշխանության իրականացման մասին, այնուհանդերձ պատերազմի տարիներին ԼՂՀ դատական իշխանության վերաբերյալ այդպես էլ որևէ օրենք չընդունվեց, որի պատճառով բավական ակնհայտ մնաց գործադիրի կողմից դատական իշխանության վրա ներգործելու դեռևս Խորհրդային Միությունից մնացած ժառանգությունը: Այսպես, ԼՂՀ արդարադատության պետական վարչության Կանոնադրության համաձայն՝ վարչությունը պետության և ժողովրդի առջև պատասխանատվություն է կրում հանրապետության դատական մարմինների կազմակերպման վիճակի համար, ապահովում շրջանային և քաղաքային ժողդատարանների, զինվորական դատարանի, ինչպես նաև փաստաբանների աշխատանքը, կարգապահական պատասխանատվության ենթարկում շրջադժողդատավորներին և այլն³¹: Դեռ ավելին, ՊՊԿ-ի անդամ, ներքին գործերի նախարար Ա.Իսագուլովին հանձնարարված էր համակարգել դատարանների և իրավապահ մարմինների աշխատանքը:

Արդեն 1994թ. գարնանը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի մեծ մասը գտնվում էր արցախյան բանակի վերահսկողության տակ: Հակառակորդը ետ էր շարտվել Արցախի Չանրապետության սահմաններից և պարտության բարդությից ձերբազատվելու համար հաշտություն էր խնդրում: Մեկնած ձեռքը ընդունվեց, և հակամարտող կողմերի միջև մայիսի 12-ից ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին:

Երկիրն անցավ խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքի: Խորհրդարանի նախագահության 1994թ. մայիսի 24-ի և սեպտեմբերի 13-ի հրամանագրերով «Ռազմական դրության մասին» 1992թ. օգոստոսի

13-ի հրամանագրում կատարվեցին մի շարք փոփոխություններ, վերականգնվեց ԼՂՀ քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված քրեական գործերի ընդդատությունը և դատավարության իրականացումը: Վերացվեց Զինդատարանի դատավճիռների՝ վճռաբեկության կարգով բողոքարկման սահմանափակումը, Խորհրդարանը հաստատեց «ԼՂՀ դատախազության, արդարադատության պետական վարչության, դատարանների, պետական նոտարիատի աշխատողներին դասային կոչումներ շնորհելու, ինչպես նաև հանրապետության դատարանների դատավորների համար որակավորման դասեր սահմանելու և դրանց համապատասխան դրամական հավելավճարներ տալու մասին» Կանոնադրությունը, Գերագույն դատարանի դատավորներին շնորհվեցին որակավորման համապատասխան դասեր, իսկ ՊՊԿ-ի որոշմամբ ԼՂՀ դատարանների դատավորների համար սահմանվեցին դրամական հավելավճարների դրույքաչափերը: Կառավարման ավելի ժողովրդավարական ձևի անցնելու նպատակով 1994թ. դեկտեմբերի 22-ին ընդունվեցին օրենքներ Լեռնային Ղարաբաղի Յանրապետության Նախագահի և կառավարության մասին: Երկրում մտցվեց նախագահական կառավարում, ՊՊԿ-ի նախագահ Ռեբերտ Քոչարյանն Ազգային ժողովի կողմից 2 տարի ժամկետով ընտրվեց Յանրապետության Նախագահ:

Ավելորդ չէ նշել, որ մինչև ՊՊԿ-ի ստեղծումը, ԼՂՀ-ում գործում էր կառավարման պառլամենտական ձևը, սակայն այդ մարմնի ստեղծումով փաստորեն սահմանափակվեցին օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունների լիազորությունները՝ գրեթե ամբողջությամբ անցնելով ՊՊԿ-ի իրավասությանը: Դա նշանակում էր նաև օրհասական պահին պատասխանատվություն ստանձնել ժողովրդի ու երկրի ճակատագրի և ապագայի համար:

Կառավարման պառլամենտական համակարգից դեպի ավտորիտար համակարգի անցման շրջանը մեծ հաշվով էական դեր խաղաց երկրի պետականության կերտման գործում: Նշված ռեժիմը համապատասխանում էր ստեղծված ճգնաժամային իրադրությանը և լրիվությամբ արդարացրեց իրեն:

Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ արցախյան գոյամարտի տարիներին պետական շինարարության և պատժիչ քաղաքականության հարցերում երկրի իշխանությունները հիմնականում աչքի առաջ ունեցել են Խորհրդային Միության՝ Յայրենական մեծ պատերազմի առաջին տարիների փորձը և ձեռնարկած քայլերը:

**ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՎ ԴԱՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1995-2005թթ.)**

*Ներկան անցյալի զավակն է
և ապագայի մայրը:
Մ. Նալբանդյան*

Պատվով դուրս գալով պատերազմի դաշտից՝ զինադադարից հետո Արցախի Հանրապետությունը խնդիր դրեց հաղթել նաև սոցիալ-տնտեսական ճակատում: Առաջնահերթ պլան մղվեցին նաև պետական իշխանության կատարելագործման հարցերը: Այն ընդգրկեց պետական իշխանության բոլոր թևերը և տեղական ինքնակառավարման ոլորտը: Ընդունվեցին բազմաթիվ օրենքներ, որոնք կանոնակարգում են երկրի քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, իրավական և հոգևոր մշակութային բնագավառներում ծագած հարաբերությունները¹: Խորհրդարանի կողմից 1994թ. դեկտեմբերի 22-ին «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահի մասին» օրենքն ընդունվելուց և երկու տարի ժամկետով երկրի Նախագահ ընտրվելուց հետո որոշակիորեն հստակեցվեցին օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միջև եղած լիազորությունները: Հանրապետության Նախագահի 1995թ. հունվարի 10-ի հրամանագրով հաստատվեց կառավարության կառուցվածքը և կազմը, որի ուժով պաշտպանության պետական կոմիտեն ինքնաբերաբար դադարեց գոյություն ունենալուց²:

Հանրապետության Նախագահի մասին ԼՂՀ օրենքի համաձայն՝ Նախագահը հանդիսանում է հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձը, գլխավորում է գործադիր իշխանությունը, ապահովում է օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնականոն գործունեությունը: Հանրապետության Նախագահը Խորհրդարանին թեկնածուներ է ներկայացնում ԼՂՀ Գերագույն դատարանի նախագահի, նրա տեղակալների, Գերագույն դատարանի անդամների, գլխավոր պետական արբիտրի պաշտոններում ընտրվելու համար, նշանակում և ազատում է ԼՂՀ գլխավոր դատախազին և նրա տեղակալներին: Հանրապետության Նախագահի՝ ԼՂՀ Սահմանադրությանը և օրենքներին հակասող հրամանագրերն ու կարգադրությունները կարող էին բեկանվել Խորհրդարանի կողմից՝ Գերագույն դատարանի եզրակացության հիման վրա³:

Հետպատերազմյան տարիներին վերացվեցին ռազմական դրությա-

նը վերաբերվող մի շարք նորմատիվ ակտեր, մյուս կողմից էլ ԼՂՀ դատարանների և իրավապահ մարմինների գործունեությունը կարգավորվեց նոր ընդունված օրենքներով: Հանրապետության Նախագահի որոշումներով և հրամանագրերով արգելվեց ռազմական դրության ժամանակ ԼՂՀ նախկին քրեական օրենսգրքի 42-րդ հոդվածի (դատավճռի կատարման հետաձգում) կիրառումն այն զինծառայողների և զինապարտների նկատմամբ, ովքեր ազատագրված էին դատապարտվել նույն օրենսգրքի 49-րդ հոդվածով թվարկված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով, որոնց կատարման համար օրենքով նախատեսված էր մահապատիժ⁴: Մինչև համապատասխան օրենսդրական բազայի ստեղծումը՝ 1995թ. ապրիլի 1-ից կասեցվեց ԼՂՀ պետական արբիտրաժի գործունեությունը: Վերջինիս ենթակա տնտեսական վեճերի քննությունը հանձնվեց Գերագույն դատարանի ընդդատությանը: Այդ վեճերի լուծումը պետք է իրականացվեր քաղաքացիական դատավարության կարգով⁵: Ուժը կորցրած համարվեց Խորհրդարանի 1992թ. հունիսի 6-ին ընդունած «Զինվորական հանցագործությունների համար քրեական պատասխանատվության մասին» օրենքը⁶, որից ելնելով դատաքննչական պրակտիկայում սկսեցին ղեկավարվել ԼՂՀ քրեական օրենսգրքով: «Ռազմական դրության մասին» ԼՂՀ օրենքի ընդունումով ուժը կորցրած ճանաչվեց Խորհրդարանի նախագահության 1992թ. օգոստոսի 12-ի՝ «ԼՂՀ-ում ռազմական դրություն մտցնելու մասին» հրամանագիրը: Նշված օրենքով մեղմացվեցին վարչական ազատագրված ձևով նշանակվող պատժամիջոցները՝ մինչև մեկ ամիս ժամանակով ռազմական դրության ռեժիմն իրականացնող մարմինների կողմից և մինչև երկու ամիս ժամանակով՝ դատական կարգով⁷: Սահմանվեց ներման խնդրագրերի քննարկման կարգը, որի համաձայն՝ ներման դիմած անձանց վերաբերյալ Գերագույն դատարանի նախագահի և գլխավոր դատախազի եզրակացությունը պարտադիր էին⁸:

Խորհրդարանի կողմից սահմանվեցին դատարաններում ժողովրդականատենակալների կողմից իրենց պարտականությունների կատարման հետ կապված ծախսերի, դրանց հատուցման կարգի ու չափերի վերաբերյալ հարցերը: ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 42-րդ հոդվածը լրացվեց 4-րդ մասով, որի համաձայն՝ դատավճռի կատարման հետաձգում չէր թույլատրվում ԼՂՀ դատարանների կողմից երեք տարուց ավել ժամկետով ազատագրված դատապարտված և ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 49-րդ հոդվածում թվարկված անձանց նկատմամբ⁹:

Քաղաքացիներին պետական բնակֆոնդի բնակելի տարածությունից օգտվելու իրավունքից զրկելու և անձնական սեփականության

իրավունքով բնակելի տների առգրավման գործում հնարավոր սխալները կանխելու հարցերն առավել բազմակողմանիորեն և մանրագնահին քննության առնելու նպատակով, Խորհրդարանի 1995թ. հունիսի 16-ի որոշմամբ, ուժը կորցրած ճանաչվեց «ԼՂՀ սահմաններից դուրս բնակության մեկնած քաղաքացիներին պատկանող պետական բնակֆոնդի տների, լքյալ բնակելի տների և անձնական սեփականության իրավունքով բնակելի տների օգտագործման կարգի մասին» Խորհրդարանի նախագահության 1994թ. մարտի 15-ի հրամանագրի 3-րդ հոդվածը /գործադիր իշխանության որոշման հիման վրա բնակարանից տվյալ անձի օգտվելու իրավունքը կորցրած ճանաչելու մասին/ և վերականգնվեց բնակարանային օրենսդրությամբ սահմանված կարգը¹⁰: Խորհրդարանի մեկ այլ որոշմամբ, հաշվի առնելով, որ 1994թ. մայիսի 12-ից հանրապետության տարածքում դադարեցվել էին մարտական գործողությունները և որ դատավճռի կատարման հետաձգմամբ ազատագրված դատապարտված զինծառայողների և զինապարտների զգալի մասն իրենց դրսևորել են որպես հայրենիքի տոկուն պաշտպաններ՝ պատժի հետագա կրումից ազատվել են, իսկ նույն կարգի անձինք, ովքեր զոհվել էին ԼՂՀ մարտական գործողությունների ընթացքում կամ մահացել ստացած վնասվածքներից, կամ ընդհանուր հիվանդություններից, ինչպես ԼՂՀ պաշտպանության բանակում ծառայելու ժամանակ, այնպես էլ հարգելի պատճառներով զորացրվելուց հետո համարվել են դատվածություն չունեցող¹¹:

Արխիվային տվյալները վկայում են, որ Գերագույն դատարանի կողմից 1995թ. փետրվարի 9-ին «ԼՂՀ դատական իշխանության» մասին օրինագիծ էր ներկայացվել երկրի Նախագահին և Խորհրդարանի ղեկավարին: Չնայած օրինագծի քննարկման վերաբերյալ տվյալներ չկան, բայց քանի որ այն վերաբերվում է խնդրո առարկային՝ սխալ չի լինի մի քանի խոսքով նշել օրինագծի էության և բնորոշ գծերի մասին:

Օրինագիծը կազմված էր 14 գլուխներից՝ իր մեջ ներառելով 93 հոդվածներ: Ըստ օրինագծի՝ ԼՂՀ-ում դատական իշխանությունը կոչված է իրականացնելու հանրապետության իրավակարգի և օրինականության, օրենսդրության, բոլոր ազգերի, անհատի և սոցիալական խմբերի օրենքով երաշխավորված իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանությունը: Դատական իշխանության գործունեության հիմնական ուղղությունները պետք է հանդիսանային արդարադատության իրականացումը և իրավախախտումների նախագուշացումն ու կանխարգելումը: Օրինագծի համաձայն՝ ԼՂՀ դատական համակարգը կազմված է լինելու Գերագույն դատարանից, շրջանային

(քաղաքային) դատարաններից և զինվորական դատարանից:

Գերագույն դատարանի կազմում պետք է գործեին վեց դատական ատյաններ՝ Գերագույն դատարանի պլենումը, Գերագույն դատարանի սահմանադրական հսկողության ատյանը, Գերագույն դատարանի նախագահությունը, Գերագույն դատարանի վճռաբեկ դատական ատյանը, Գերագույն դատարանի քաղաքացիական գործերով դատական ատյանը և Գերագույն դատարանի քրեական գործերով դատական ատյանը: Դատավորների ընտրության հետևյալ կարգն էր սահմանված՝ Գերագույն դատարանի նախագահը, նրա տեղակալները և Գերագույն դատարանի անդամները պետք է ընտրվեին Խորհրդարանի կողմից՝ տասը տարի ժամկետով՝ ԼՂՀ Նախագահի ներկայացմամբ, իսկ նյուս դատարանների դատավորները՝ Խորհրդարանի կողմից՝ նույնպես տասը տարի ժամկետով: Ընդ որում, շրջանային (քաղաքային) և զինվորական դատարանների ընտրությունների համար բարդացված կարգ էր սահմանված: Նշված դատավորների թեկնածուներ կարող էին առաջադրել աշխատավորական կոլեկտիվները, հասարակական կազմակերպությունները և ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության զորամասերը: Առաջադրված թեկնածուների ընտրության հարցը պետք է որոշեր Խորհրդարանի կողմից ստեղծված ժամանակավոր հանձնաժողովը, որի մեջ պետք է մտնեին երեք պատգամավորներ, Գերագույն դատարանի նախագահը և ԼՂՀ արդարադատության պետվարչության պետը:

Օրինագծով նախատեսվում էր հանրապետությունում մտցնել երդվյալ ատենակալների ինստիտուտը, որը պետք է քններ այն հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, որոնց համար օրենքով նախատեսված էր մահապատիժ կամ ազատազրկում տասը տարի և ավելի ժամկետով, ինչպես նաև առավել բարդ քաղաքացիական գործերը:

Դժվար չէ կռահել, որ «ԼՂՀ դատական իշխանության մասին» օրինագիծը դատավարական օրենսգրքերից և օրենքներից տարբեր երանգներով և խմբագրական թերություններով կատարված մի ծաղկաքաղ էր՝ պատվաստած Հայկական ԽՍՀ «Դատարանակազմության մասին» 1981թ. օրենքին: Ուստի, բնական է, որ այն երկրի ղեկավարության հավանությանը չարժանացավ և տեղ գտավ արխիվային պահոցներում¹²:

Բոլոր դեպքերում՝ զինադադարից հետո, իրավապահ մարմինների գործունեության հարցերը գտնվում էին երկրի ղեկավարության մշտական ուշադրության ներքո: Այդ է վկայում, որ իրավապահ մարմինների գործունեությունը ստուգելու նպատակով ԼՂՀ Նախագահի կողմից ստեղծված հանձնաժողովը 1995թ. ընթացքում 2 անգամ ստուգումներ է կատարել ԼՂՀ դատարաններում և իրավապահ մարմիններում, որոնց

արդյունքները քննարկվել են ԼՂՀ Նախագահին առընթեր Անվտանգության խորհրդի նիստերում: Ուշագրավ է նաև, որ 1995թ. ընդունված «ԼՂՀ դատախազության մասին» նոր օրենքն ավելի կատարյալ էր իր նախորդ՝ 1993թ. նույնանուն օրենքի համեմատ: Նոր օրենքում հստակ նշված էին դատախազության խնդիրները, գործունեության հիմնական ուղղությունները, դատախազության մարմինների համակարգը, դրանց կազմակերպումը և այլն:

Խորհրդարանի կողմից «Դատական իշխանության մասին» ԼՂՀ օրենքն (այսուհետ՝ Օրենք) ընդունվեց 1996թ. մայիսի 6-ին: Ասել, թե Օրենքն արմատական բարեփոխումներ կատարեց պետական իշխանության երրորդ ճյուղի համար, ճիշտ չէր լինի, քանի որ Օրենքը միայն արձանագրեց գործնականորեն ստեղծված դատական համակարգը և քիչ թե շատ լավագույն տարբերակ մշակեց Գերագույն դատարանի տարբեր աստիճանների դատական գործառույթները դատավորների ավելի քիչ քանակով իրականացնելու համար:

Օրենքն արձանագրեց, որ հանրապետությունում արդարադատությունն իրականացնում են միայն դատարանները, իսկ դատական իշխանությունը, որն անկախ և ինքնուրույն է, իրականացվում է քրեական, քաղաքացիական և վարչական դատավարությունների միջոցով: Հանրապետությունում սահմանվում էր երկաստիճան դատական համակարգ՝ Գերագույն դատարան և շրջանային (քաղաքային) դատարաններ ու նրանց հավասարեցված Ձինդատարան:

Գերագույն դատարանի նախագահը, նրա տեղակալը և դատարանի երեք անդամները Հանրապետության Նախագահի առաջադրմամբ ընտրվել են Խորհրդարանի կողմից՝ հինգ տարի ժամկետով: Խորհրդարանի կողմից ԼՂՀ արդարադատության պետվարչության պետի ներկայացմամբ նույն ժամկետում ընտրվել են շրջանային (քաղաքային) դատարանների և Ձինդատարանի դատավորները: Ձինդատարանի դատավորների նշանակման դեպքում ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության համաձայնությունը պարտադիր էր: Սահմանված էր նաև տարիքային ցենզ և աշխատանքային ստաժ: Գերագույն դատարանի դատավորներ կարող էին ընտրվել երեսուն տարին լրացած ԼՂՀ քաղաքացիները, որոնք ունեին բարձրագույն իրավաբանական կրթություն և հինգ տարուց ոչ պակաս մասնագիտական ստաժ: Ստորադաս դատարանների դատավորների համար տարիքային ցենզը կազմում էր քսանհինգ տարի, իսկ աշխատանքային ստաժը՝ երեք տարի:

Խորհրդարանի 1996թ. մայիսի 21-ի և հունիսի 3-ի որոշումներով Գերագույն դատարանի նախագահ ընտրվեց Նիկոլայ Դադայանը, նախագահի տեղակալ՝ Վլադիմիր Հովսեփյանը, դատարանի անդամներ՝ Սու-

րեն Ալեքսանյանը, Ալեքսանդր Չարությունյանը և Ջոյա Օհանյանը¹³:

Գերագույն դատարանը կազմված էր երեք ատյաններից՝ դատավորների ընդհանուր ժողով (պլենում), դատական պալատ (նախագահություն) և դատական կոլեգիա:

Բարձրագույն դատական ատյանը դատավորների ընդհանուր ժողովն էր, որի կազմի մեջ մտնում էին հանրապետության բոլոր դատավորները: Պլենումի նիստերին մասնակցում էին հանրապետության գլխավոր դատախազը, արդարադատության պետական վարչության պետը և փաստաբանների կոլեգիայի նախագահության նախագահը: Պլենումի աշխատանքներին գլխավոր դատախազի մասնակցությունը պարտադիր էր:

Պլենումը գումարվում էր ոչ ուշ, քան եռամսյակը մեկ անգամ: Այն իրավագոր էր միայն հանրապետության դատավորների երկու երրորդի մասնակցության դեպքում: Պլենումի որոշումներն ընդունվում էին բաց քվեարկությամբ՝ ժողովի աշխատանքին մասնակցող դատավորների ձայների մեծամասնությամբ: Պլենումի որոշումները ստորագրվել են Գերագույն դատարանի նախագահի և պլենումի քարտուղարի կողմից:

Պլենումն ուներ որոշակի լիազորություններ: Օրենքով սահմանված կարգով որոշում էր իշխանության օրենսդիր և գործադիր մարմինների կողմից ընդունված նորմատիվ ակտերի համապատասխանությունը ԼՂՀ օրենքներին: Լուծում էր հանրաքվեի, Չանրապետության Նախագահի և Խորհրդարանի պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը: Որոշում էր կայացնում քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական միավորումների գործունեությունը կասեցնելու վերաբերյալ: Հսկողական կարգով քննության էր առնում Գերագույն դատարանի նախագահի և գլխավոր դատախազի բողոքները՝ բոլոր ստորադաս դատական ատյանների վճիռների, դատավճիռների և որոշումների դեմ բերված գործերով: Ղեկավար պարզաբանումներ էր տալիս ԼՂՀ օրենսդրության կիրառման վերաբերյալ: Քննարկում էր դատավորների, դատական կոլեգիայի և դատական պալատի աշխատանքի վերաբերյալ հաշվետվությունները, դատական պրակտիկայի և դատական վիճակագրության ընդհանրացման նյութերը: Պլենումն իր գործունեության 10 տարիների ընթացքում ԼՂՀ օրենսդրության կիրառման վերաբերյալ սովել է ընդամենը երեք ղեկավար պարզաբանումներ, որոնցից առաջինը՝ եղել է պլենումի 1995թ. հունիսի 5-ի որոշումը՝ դիտավորյալ սպանությունների վերաբերյալ դատական պրակտիկայի մասին, երկրորդը՝ 1997թ. փետրվարի 5-ին՝ ԼՂՀ դատարանների կողմից ԼՂՀ քրեական օրենսգրքի 40-րդ հոդվածի կիրառման դատական պրակտիկայի մասին և 1998թ. մարտի 4-ին՝

Ձինդատարանի կողմից պատժի ընդհանուր սկզբունքների վերաբերյալ օրենսդրության կիրառման դատական պրակտիկայի մասին¹⁴:

Գերագույն դատարանի դատական պալատը կազմավորվում և գործում էր հինգ դատավորների կազմով, որի մեջ էին մտնում Գերագույն դատարանի նախագահը, նրա տեղակալը և դատարանի երեք անդամները: Նույն գործը դատական պալատում վերստին քննության առնելու դեպքում, Գերագույն դատարանի նախագահն իրավունք ուներ գործի մեջ ներգրավելու այլ դատավորների կամ գործի քննարկումը տեղափոխելու դատավորների ընդհանուր ժողովի քննարկմանը: Դատական պալատն իր լիազորությունների սահմաններում հսկողական կարգով և նոր երևան եկած հանգամանքներով վերանայում էր օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռները, վճիռները և որոշումները: Վճաբեկության կարգով երեք դատավորի կազմով քննության էր առնում Գերագույն դատարանի կողմից առաջին ատյանի կարգով կայացված դատավճիռները և վճիռները:

Գերագույն դատարանի դատական կոլեգիայի կազմը՝ կոնկրետ քրեական և քաղաքացիական գործեր քննելու համար, կազմավորվում էր Գերագույն դատարանի նախագահի կողմից: Դատական կոլեգիան օժտված էր առաջին ատյանի, վճաբեկության և հսկողական կարգով, ինչպես նաև նոր երևան եկած հանգամանքներով գործեր քննելու լիազորություններով: Դատական կոլեգիան առաջին ատյանի կարգով գործերը քննում էր մեկ դատավորի և երկու ժողովրդական ատենակալների կազմով, իսկ օրենքով նախատեսված դեպքերում՝ Գերագույն դատարանի դատավորի կողմից՝ միանձնյա: Դատական կոլեգիայի քաղաքացիական գործերով առաջին ատյանի կարգով կայացված վճիռները վերջնական էին և զանգատարկման ոչ ենթակա: Դրանք կարող էին բողոքարկվել միայն հսկողական կարգով, իսկ քրեական գործերով կայացված դատավճիռները կարող էին վճաբեկության կարգով բողոքարկվել Գերագույն դատարանի դատական պալատին: Դատական կոլեգիան ստորադաս դատարանների գործերը վճաբեկության կարգով և նոր երևան եկած հանգամանքներով քննում էր երեք դատավորների կազմով:

Գերագույն դատարանի նախագահն օժտված էր օրենսդրական նախաձեռնության իրավունքով: Կարծում եմ, որ դա մի կարճ ճանապարհ էր՝ նորմատիվ ակտերում առկա թերությունները և բացթողումները վերացնելու նպատակով օրենսդիր մարմին մտնելու համար:

Գերագույն դատարանի և շրջանային (քաղաքային) դատարանների ժողովրդական ատենակալները ևս ընտրվում էին հինգ տարի ժամկետով՝ նրանց բնակության կամ աշխատանքի վայրի քաղաքացիներ

րի ընդհանուր ժողովում, իսկ Ջինդատարանի ժողովրդական ատենակալները՝ զորամասերի ընդհանուր ժողովում՝ երկու տարի ժամկետով:

Ինչպես Գերագույն դատարանի, այնպես էլ ստորադաս դատարանների ժողովրդական ատենակալները մտնում էին տվյալ դատարանի կազմի մեջ, արդարադատություն իրականացնելիս օժտված էին դատավորի բոլոր լիազորություններով: Նրանց համար ևս սահմանված էր տարիքային ցենզ՝ Գերագույն դատարանի պարագայում՝ առնվազն երեսուն տարեկան և ոչ պակաս հինգ տարվա աշխատանքային ստաժ, շրջադատարանի դեպքում՝ առնվազն քսանհինգ տարեկան և ոչ պակաս երեք տարվա աշխատանքային ստաժ, Ջինդատարանի դեպքում՝ առնվազն տասնութ տարեկան և իսկական զինվորական ծառայության մեջ գտնվելը:

Ժողովրդական ատենակալները դատարանում իրենց պարտականությունները կատարելու ժամանակահատվածի համար վարձատրվում էին դատավորի վարձատրությանը համահավասար:

Համաձայն Օրենքի՝ դատական համակարգի ստորին օղակը կազմում էին շրջանային (քաղաքային) դատարանները և Ջինդատարանը: 1996թ. դրությամբ հանրապետությունում գործել են Ստեփանակերտի քաղաքատարանը՝ երկու դատավորների կազմով, որոնցից մեկը դատարանի նախագահն էր, Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու, Հաղղութի և Շուշիի շրջադատարանները՝ յուրաքանչյուրը մեկ դատավորի կազմով, ով և դատարանի նախագահն է հանդիսացել:

Շրջանային (քաղաքային) դատարանները մեկ դատավորի և երկու ժողովրդական ատենակալների կազմով, ինչպես նաև դատավորը, միանձնյա քննել են բոլոր քրեական և քաղաքացիական գործերը, բացի այն գործերից, որոնք ընդդատյա էին Գերագույն դատարանին և Ջինդատարանին:

Շրջանային (քաղաքային) դատավորը միանձնյա քննել է վարչական իրավախախտումների և կատարողական վարույթների վերաբերյալ գործերը, ինչպես նաև ԼՂՀ օրենսդրությամբ նախատեսված դեպքերում քրեական և քաղաքացիական գործերը:

Խորհրդարանի որոշմամբ «ԼՂՀ զինվորական դատարանի մասին» Կանոնադրությունն ընդունվել է որպես հավելված «Դատական իշխանության մասին» ԼՂՀ օրենքի¹⁵: Կանոնադրության մեջ արձանագրված էր, որ արդարադատության իրականացման սկզբունքները, Ջինդատարանի դատավորների և ժողովրդական ատենակալների ընտրության կարգը, նրանց կարգավիճակը, դատարանի նախագահի լիազորությունների շրջանակը և մի շարք այլ հարցեր կարգավորվում են վերոնշյալ օրենքով: Կանոնադրությամբ Ջինդատարանին ընդդատյա են

եղել զինծառայողների կամ զինապարտների կողմից կայացրած հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը (բացի Գերագույն դատարանին ընդդատյա գործերից), ինչպես նաև զինվորական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, ազգային անվտանգության մարմինների զինծառայողների կողմից կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, ներքին գործերի նախարարության ներքին ծառայության և ներքին գործերի աշխատակիցների կողմից կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, ուղղիչ-աշխատանքային հիմնարկների հրամանատարական կազմի կողմից սահմանված կարգով ծառայությունը կատարելու դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը և այն խմբակային հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը, որոնցում հանցագործներից թեկուզ մեկը զինծառայող է հանդիսացել:

Ձինդատարանը քրեական գործերի հետ համատեղ քննել է նաև վնասի հատուցման վերաբերյալ քաղաքացիական գործերը:

Գնդապետի և ավելի բարձր աստիճան ունեցող, ինչպես նաև նման աստիճանների առկայություն պահանջող պաշտոն զբաղեցրած անձանց կողմից կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ գործերն ընդդատյա են եղել Գերագույն դատարանին:

Այսպիսով, ԼՂՀ դատական իշխանության մասին 1996թ. օրենքով նախկին դատական համակարգից մնացած ժառանգությունը հարմարեցվեց հանրապետությունում իրականացվող պետական շինարարության պահանջներին: Մնացին և շարունակեցին գործել նախկին ինքնավար մարզի շրջանային (քաղաքային) դատարանները, Գերագույն դատարանի գործառույթները համապատասխանեցվեցին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն դատարանի գործառույթներին, ամբողջ դատական համակարգը փաստացի մնաց Գերագույն դատարանի նախագահի վերահսկողության ներքո, դատական ակտերի հարկադիր կատարումն ապահովող ծառայության գործառույթները թողնվեցին դատական կատարածությունների վրա և այլն:

Զնայած Խորհրդարանի նախագահության 1993թ. դեկտեմբերի 3-ի որոշմամբ նորաստեղծ հանրապետության կազմում ստեղծվեց Քաշաթաղի շրջանը և ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեին հանձնարարվեց աշխատանքներ իրականացնել շրջանի գործադիր իշխանությունների ձևավորման համար¹⁶, սակայն քաղաքական նկատառումներով շրջանի վարչական ապարատը կազմավորվեց Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության կողմից: Այդ համատեքստում Ֆերդինանդ Սահակյանը 1996թ. փետրվարի 22-ին նշանակվեց Քաշաթաղի շրջանի առաջին ատյանի դատարանի դատավոր: Դրանով պետք է բա-

ցատրել նաև, որ դատարանն իր գործունեության սկզբնական շրջանում ղեկավարվում էր ՀՀ օրենսդրությամբ, բայց դատական ակտերը կայացնում էր հանուն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության:

Փաստորեն, Քաշաթաղի շրջանի առաջին ատյանի դատարանը, դատական ակտերը կայացնելով Արցախի Հանրապետության անունից, վերջինիս դատական համակարգի մեջ չէր մտնում: Դեռ ավելին, դատական ակտերի բողոքարկման համար որպես վերադաս ատյաններ մատնանշվում էին ՀՀ դատարանները: Այդ հարցում պարզություն չմտցվեց նաև ԼՂՀ վարչատարածքային բաժանման մասին 1998թ. օրենքն ընդունվելուց հետո, որտեղ հստակ նշված էր, որ Քաշաթաղի շրջանը՝ Բերձոր շրջկենտրոնով, մտնում է Արցախի Հանրապետության տարածքի մեջ: Հարցը կարգավորվեց միայն ՀՀ և ԼՂՀ կառավարությունների միջև 2001թ. օգոստոսի 30-ին ստորագրված համագործակցության մասին պայմանագրով, որի շրջանակներում Քաշաթաղի շրջանի փաստացի կառավարման լիազորությունները վերապահվեցին Արցախի Հանրապետությանը և հանձնարարություն տրվեց կարճ ժամկետում իրականացնել շրջանի տարածքային կառավարման բոլոր մարմինների և կառույցների ենթակայությունը ԼՂՀ համապատասխան նախարարություններին և գերատեսչություններին¹⁷: Նշված միջկառավարական պայմանագրի կնքմամբ՝ Քաշաթաղի շրջանի առաջին ատյանի դատարանի վերաբերյալ ԼՂՀ-ում ընդունված միակ իրավական փաստաթուղթը՝ ԼՂՀ արդարադատության պետական վարչության պետի 2001թ. նոյեմբերի 9-ի թիվ 153 հրամանն է, որով շրջանի դատարանը համարվել է ընդգրկված ԼՂՀ դատական համակարգում¹⁸: Դրանով իսկ կողմերը և դատավարության մասնակիցները հնարավորություն ձեռք բերեցին Քաշաթաղի շրջանի առաջին ատյանի դատարանի դատական ակտերը բողոքարկելու և գանգատարկելու Գերագույն դատարանին:

Պատերազմի արհավիրքներից նոր դուրս եկած երիտասարդ հանրապետության պետական շինարարության հիմնախնդիրներից մեկն էլ ԼՂՀ Սահմանադրություն ունենալու հարցն էր: Այդ կապակցությամբ Խորհրդարանի 1996թ. ապրիլի 9-ի որոշմամբ ստեղծվեց սահմանադրական հանձնաժողով՝ Հանրապետության Նախագահի գլխավորությամբ¹⁹: Չնայած մի շարք ժանրակչիռ հանգամանքների՝ ուժով Սահմանադրության շուտափույթ ընդունումը հնարավոր չէր, և այն ընդունվեց շուրջ տասը տարի անց, բայց այդ ժամանակահատվածում ընդունվեց սահմանադրական օրենքների մի փաթեթ, որը կարելի է ասել, ժամանակավորապես փոխարինեց Սահմանադրությանը:

Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. Սահմանադրության ընդունմամբ երկրի իշխանությունները ձեռնամուխ եղան դատական համակարգի արմատական բարեփոխումների իրականացմանը: Ընդունվեց դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրության մի ամբողջ փաթեթ, որը մինչ այդ տարբեր երկրների գիտահետազոտական իրավական ատյաններում ենթարկվել էր միջազգային իրավական փորձաքննության և արժանացել հավանության: Սահմանադրական նորմերի պահանջներով 1999թ. հունվարից ՀՀ-ում ստեղծվեց և սկսեց գործել եռաստիճան դատական համակարգ:

ԼՂՀ-ն պատերազմից հետո անմիջապես անցավ շուկայական տնտեսության ու նոր տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական հարաբերությունների խթանմանն ու ամրապնդմանը: Երկրի օրենսդրությամբ երաշխավորված էին սեփականության բոլոր ձևերի ազատ զարգացումը և հավասար իրավական պաշտպանությունը, տնտեսական գործունեության ազատությունը, ազատ տնտեսական մրցակցությունը: Խորհրդային օրենսդրությունը՝ կառուցված լինելով մարքս-լենինյան գաղափարախոսության և երկրի տնտեսական հիմքը կազմող հանրային սեփականության սկզբունքների վրա, բնականաբար, չէր կարող կարգավորել նոր հասարակական հարաբերությունները: Իրենց հերթին, նոր հարաբերություններն էլ հանգեցնում են համընդհանուր ճանաչում գտած իրավական նոր սկզբունքների արմատավորման՝ կողմերի մրցակցություն, անձի և սեփականության անձեռնմխելիություն, մասնավոր գործերին որևէ մեկի կամայական միջամտության անթույլատրելիություն, խախտված իրավունքի վերականգնման ապահովում, դրանց դատական պաշտպանություն և այլն: Նման պայմաններում, հիմնականում Խորհրդային Միությունից ժառանգած օրենքներն ակնհայտորեն խոչընդոտում էին նոր համակարգի ձևավորմանը և հաստատմանը: Հանրապետությունն այլևս չէր կարող ղեկավարվել հին օրենքներով և օրենսգրքերով: Ուստի Արցախում դատաիրավական բարեփոխումների առաջին փուլը պարտադրված էր ժամանակի հրամայականով:

Փաստացի իրավիճակը հուշում էր, որ, ելնելով այն հանգամանքից, որ Արցախը և Հայաստանի Հանրապետությունը, գտնվելով միևնույն օրենսդրական, տնտեսական, պաշտպանական, ֆինանսավարկային և այլ հարթությունների վրա, ԼՂՀ-ում իրականացվող դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրության հենքը եղել և պետք է մնա ՀՀ օրենսդրությունը: Այսպիսի մոտեցումն արդյունավետ է նաև այն պատճառով, որ հնարավորություն է ստեղծվում օգտագործելու ՀՀ օրենսգրքերը և այլ իրավական ակտերը՝ մինչև սեփա-

կանը մշակելն ու ընդունելը: Արցախի օրենսդիրներն այդ նրբությունը միշտ էլ աչքի առաջ են ունեցել և ներկայումս էլ ունեն: Միաժամանակ, իհարկե, կան նաև էական տարբերություններ, որոնց մեծ մասը կապված է Արցախի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդավարական և այլ առանձնահատկությունների հետ: Օրինակ, ռազմաքաղաքական իրավիճակի պարտադրանքով առայսօր մեր հանրապետությունում պահպանվում է ռազմական դրության ռեժիմը, ինչը, բնականաբար, ինքնին որոշակի օրենսդրական տարբերությունների տեղիք է տալիս:

Վերոշարադրյալի հիմնավորմամբ 1999-2000թթ. ԼՂՀ-ում ընդունվեց դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրական ակտերի մի ամբողջ փաթեթ՝ միջնորդ դատարանների և միջնորդ դատավարության, դատական ակտերի հարկադիր կատարումն ապահովող ծառայության, դատախազության, փաստաբանական գործունեության, դատարանակազմության, դատավորի կարգավիճակի, դատական մագիստրատուրայի խորհրդի մասին և այլն: Հանրապետության տարածքում կիրարկման մեջ դրվեց 1998թ. ընդունված ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը²⁰:

ԼՂՀ-ում դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրական փաթեթը պետք է ուժի մեջ մտներ 2000թ. հունվարի 1-ից, սակայն, կապված հանրապետության Նախագահ Ա.Ղուկասյանի նկատմամբ ահաբեկչական ակտ կատարելու հայտնի իրադարձությունների հետ, այն կիրարկման մեջ դրվեց ավելի ուշ: Այդ կապակցությամբ գործող դատավորների ատենակալների լիազորությունները երկարաձգվեցին մինչև նոր դատական համակարգի կազմավորումը²¹:

Խորհրդարանի կողմից 2002թ. փետրվարի 6-ին ընդունված «Դատաիրավական բարեփոխումների անցումային ժամանակաշրջանում Գերագույն և առաջին ատյանի դատարանների գործունեության մասին» ԼՂՀ օրենքի համաձայն՝ Գերագույն և առաջին ատյանի դատարանների դատավորների կողմից պաշտոնը ստանձնելու օրվանից Գերագույն և առաջին ատյանի դատարանները համարվում են կազմավորված, իսկ այդ օրվանից Գերագույն դատարանի նախորդ կազմի անդամների և շրջանային (քաղաքային) դատարանների դատավորների լիազորությունները դադարեցված²²: Խորհրդարանի նույն օրվա որոշումներով Գերագույն դատարանի նախագահ նշանակվեց Վլադիմիր Հովսեփյանը, դատարանի անդամներ՝ Նիկոլայ Դադայանը, Իրինա Կարապետյանը, Նաիրի Հակոբյանը, Կարեն Ղարայանը, Ջոյա Օհանյանը և Շուրա Օհանյանը: Առաջին ատյանի դատարանի նախագահ նշանակ-

վեց Սեյրան Ամիրյանը, դատարանի դատավորներ Արթուր Աբրահամյանը, Արսեն Ամիրջանյանը, Գրետա Արզումանյանը, Կամո Ղահրամանյանը, Արտյուշա Մաղաթյանը և Վլադիմիր Ստեփանյանը²³:

Նորանշանակ դատավորներն իրենց պաշտոնները ստանձնեցին փետրվարի 15-ին՝ հանդիսավոր պայմաններում անհատական կարգով՝ Հանրապետության Նախագահի ներկայությամբ տրված երդմամբ: Երդման տեքստը սահմանված էր «Դատավորի կարգավիճակի մասին» ԼՂՀ օրենքով²⁴:

Խորհրդարանի ընդունած հաջորդ երկու օրենքներով 2002թ. փետրվարի 15-ից հանրապետության տարածքում կիրարկման մեջ դրվեցին 1998թ. ընդունված ՀՀ քրեական և քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքերը՝ լրացումներով և փոփոխություններով հանդերձ, դրանք վերանվանելով, համապատասխանաբար, ԼՂՀ քրեական կամ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք²⁵:

Նոր դատական համակարգն Արցախում սկսեց գործել 2002թ. փետրվարի 15-ից: Այն գործեց մինչև 2008թ. հունիսի 19-ը:

«Դատարանակազմության մասին» ԼՂՀ օրենքով սահմանվեց, որ արդարադատությունն իրականացվում է. ա) մարդու և քաղաքացու ազատությունները, իրավունքներն ու օրինական շահերը, պետության և իրավաբանական անձանց իրավունքներն ու օրինական շահերը շոշափող քաղաքացիական, տնտեսական վեճերի վերաբերյալ գործեր դատական նիստերում քննելու և լուծելու միջոցով, բ) վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ գործեր քննելու և լուծելու միջոցով, գ) դատական նիստերում հանցագործությունների վերաբերյալ գործեր քննելու, հանցանք կատարած անձանց մեղավոր ճանաչելու, նրանց նկատմամբ օրենքով սահմանված պատիժ նշանակելու, հանցանք կատարած անձանց անպարտ ճանաչելու և արդարացնելու միջոցով:

Համաձայն օրենքի՝ ԼՂՀ դատական համակարգը կազմված էր ԼՂՀ առաջին ատյանի դատարանից և Գերագույն դատարանից: Փաստորեն, երկրում գործում էր առաջին ատյանի մեկ դատարան՝ նախագահի և 6 դատավորների կազմով, որի դատական տիրույթը հանրապետության ողջ տարածքն էր և որն ըստ էության քննում էր բոլոր քաղաքացիական, տնտեսական, քրեական, ինչպես նաև վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ գործերը:

Այլ էր խնդիրը Գերագույն դատարանի պարագայում: Կազմված լինելով նախագահից և վեց դատավորներից՝ այն արդարադատություն էր իրականացնում վերաքննության կարգով՝ մեկ դատավորի կազմով, և վճարելության կարգով՝ կոլեգիալ, ոչ պակաս, քան երեք դատա-

վորների կազմով: Գերագույն դատարանը նաև սահմանադրական դատարանի լիազորություններ իրականացնող ատյան էր, որի դեպքում գործերը քննում էր կոլեգիալ, բայց ոչ պակաս, քան հինգ դատավորների կազմով: Այսինքն, Արցախում 2002-2008թթ. գործում էր երկաստիճան դատական համակարգ, որտեղ վերաքննիչ և վճռաբեկ դատարանների լիազորությունները զուգակցված էին մեկ «տանիքի»՝ Գերագույն դատարանի անվան ներքո:

Ի տարբերություն ՀՀ-ի, որտեղ գործը վերաքննության կարգով քննվում էր երեք դատավորների կազմով՝ Արցախում նշված տարիներին վերաքննությունը տարվում էր մեկ դատավորի կազմով: Իհարկե, այս պարագայում այնքան էլ ճիշտ լուծում չէր մշակվել: Չէ՞ որ միանձնյա որոշումը շատ դեպքերում լինում է միակողմանի, իսկ սխալի հավանականությունը՝ ավելի մեծ:

Եթե 1998-1999թթ. ՀՀ-ում դատաիրավական բարեփոխումների արդյունքում ՀՀ վճռաբեկ դատարանը կազմված էր դատարանի նախագահից և երկու պալատներից՝ իրենց նախագահներով, ապա մեր հանրապետության օրենսդիրները Գերագույն դատարանի համար նման կառույցներ չնախատեսեցին, նկատի ունենալով դատավորների սակավ քանակը: Գործնականում Գերագույն դատարանի նախագահը յուրաքանչյուր գործով, իր մակագրությամբ ստեղծում էր վերաքննիչ և վճռաբեկ ատյաններ ու նշանակում դրանց կազմը: Փաստորեն, դատական ատյանների միջև տարանջատում չկար:

Գերագույն դատարանը, գտնվելով դատական բուրգի գագաթին, օժտված էր նաև, ինչպես նշեցինք, սահմանադրական դատարանի լիազորություններով, որոնք իրականացնում էր «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված նորմերով՝ մինչև «Սահմանադրական դատարանի մասին» ԼՂՀ օրենքի ընդունումը: Սահմանադրական վերահսկողության հարցերով 1995-2005թթ. ընթացքում Գերագույն դատարանի կողմից ընթացքավորվել է ընդամենը վեց դիմում:

Արժե նշել որոշակի ուշադրավ մի հանգամանքի մասին ևս: «Դատախազության մասին» 2000թ. ԼՂՀ օրենքի համաձայն՝ հանրապետության տարածքում տեղակայված կոնկրետ կայազորների զինվորական դատախազությունները, որպես կառուցվածքային ստորաբաժանումներ, պետք է մտնեին ԼՂՀ դատախազության մեջ: Մինչդեռ, իրականում, զինծառայողների կողմից կատարված զինվորական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը քննվում էին և ներկայումս էլ քննվում են՝ չպահպանելով «Քրեական դատավարության օրենքի ներգործությունը տարածության վրա» սկզբունքը: Այդ համատեքստում լուծարվեց նաև Ջինդատարանը: Ջինծառայողների վերաբերյալ բոլոր

քրեական գործերը հանձնվեցին Սյունիքի մարզի առաջին ատյանի դատարանի քննությանը:

Եվ ապա՝ դատաիրավական բարեփոխումների ընթացքում միանշանակ մոտեցում չկար կալանավորման, բնակարանի խուզարկության թույլտվության, ինչպես նաև նամակագրության, հեռախոսային խոսակցությունների, փոստային, հեռագրական և այլ հաղորդումների գաղտնիության իրավունքի սահմանափակման հարցերի վերաբերյալ: «Դատարանակազմության մասին» ԼՂՀ օրենքն այդ լիազորությունները վերապահել էր ԼՂՀ դատախազությանը: Դա այն դեպքում, երբ ԼՂՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 41-րդ հոդվածում դրանք հստակորեն նշված էին որպես դատարանի լիազորություններ, որոնք մատնանշված էին նաև քրեական դատավարության օրենսդրության մի շարք սկզբունքներում:

Ըստ երևույթին, այս հարցականների լուծումը ժամանակի խնդիր էր: Եվ այն չուշացավ. այսպես ասած «սանկցիայի» հարցերը 2004թ. հունվարի 1-ից ԼՂՀ դատախազության լիազորություններից հանվեցին, և վերականգնվեց քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգը:

Չետպատերազմյան տարիներին դատաիրավական բարեփոխումների շրջանակներում ՀՀ և ԼՂՀ իրավական դաշտերի տարբերություններից մեկն էլ ԼՂՀ դատական մագիստրատուրայի խորհուրդն էր, որը, ինչ խոսք, շփման եզրեր ուներ ՀՀ Սահմանադրությամբ նախատեսված «Արդարադատության խորհրդի մասին» օրենքի հետ: Սակայն վերջինից այն առանձնանում էր իր կազմով, ձևավորման կարգով ու լիազորությունների շրջանակով: ԼՂՀ դատական մագիստրատուրայի խորհրդի կազմի մեջ մտնում էին Հանրապետության Նախագահի կողմից հինգ տարի ժամկետով նշանակված յոթ անդամներ, որոնցից մեկական ներկայացուցիչ Հանրապետության Նախագահի, Խորհրդարանի և Կառավարության առաջադրմամբ, ապա՝ Գերագույն դատարանի նախագահը և երեք դատավորներ, որոնցից երկուսը առաջին ատյանի դատարանից, մեկը՝ Գերագույն դատարանից: Խորհրդի ոչ դատավոր ներկայացուցիչները, որպես կանոն, պետք է իրավաբանական կրթություն ունենային: Խորհրդի նիստերը, որոնք գումարվում էին ըստ անհրաժեշտության, հրավիրվում էր Գերագույն դատարանի նախագահի կողմից: Խորհուրդը Հանրապետության Նախագահին առաջարկություններ էր ներկայացնում դատավորներին որակավորման դասեր շնորհելու մասին: Նշված իրավունքից օգտվում էր նաև ԼՂՀ արդարադատության պետվարչության պետը: Դատարանների նախագահների և դատավորների թեկնածությունները խորհրդում կարող էին առաջադ-

րել խորհրդի յուրաքանչյուր անդամ և արդարադատության պետվարչության պետը: Խորհրդի հավանությանն արժանացած թեկնածությունը ներկայացվում էր Հանրապետության Նախագահին:

Նշված օրենքը նախատեսել էր նաև ինչպես խորհրդի անդամների, նույնպես և դատավորների լիազորությունների վաղաժամկետ դադարեցման, դատավորների նկատմամբ կարգապահական վարույթի հարուցման հիմքերը: Իրավաբանական տեսակետից՝ խորհուրդն ընդունում էր որոշումներ, որոնք Հանրապետության Նախագահին իր առարկություններով կարող էր ետ վերադարձնել:

Կային նաև այլ տարբերություններ:

«Դատարանակազմության մասին» ԼՂՀ օրենքով Քաշաթաղի շրջանի առաջին աստիճանի դատարանի իրավական կարգավիճակը մնաց չկանոնակարգված, այն շարունակեց գործել որպես ինքնուրույն դատարան:

Դատաիրավական բարեփոխումների շրջանակներում, ԼՂՀ կառավարության 1999թ. օգոստոսի 13-ի թիվ 43 որոշմամբ, ԼՂՀ արդարադատության պետական վարչության համակարգում ստեղծվեց դատական ակտերի հարկադիր կատարումն ապահովող ծառայություն: Որոշումն ուժի մեջ մտավ 1999թ. սեպտեմբերի 1-ից, ըստ այդմ էլ նույն ժամկետից ԼՂՀ-ում դադարեցվեց շրջանային (քաղաքային) դատարանների դատական կատարածուների գործունեությունը²⁶: Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ենթակայությունից հանվեց և ԼՂՀ արդարադատության պետվարչության տնօրինությանը հանձնվեց քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման ծառայությունը:

Կարևոր քայլ հանդիսացավ նաև, Խորհրդարանի կողմից «Ոստիկանության մասին» ԼՂՀ օրենքի ընդունումը (2001թ. նոյեմբերի 30-ին), որով սահմանվեցին «ոստիկանություն» հասկացությունը, նրա խնդիրները և գործունեության սկզբունքները, ոստիկանության իրավունքներն ու պարտականությունները և այլն:

Փաստաբանի ինստիտուտը ԼՂՀ դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրության մի օղակն է: «Փաստաբանական գործունեության մասին» ԼՂՀ օրենքն ընդունվել է 1999թ. հունիսի 12-ին: Այդ գործունեությունն օրենսդրությամբ ճանաչված իրավապաշտպան գործունեության տեսակ է, որն ուղղված է իրավաբանական օգնություն ստացողի հետապնդած շահերի իրականացմանը՝ օրենքով չարգելված միջոցներով ու եղանակներով: Հանրապետության տարածքում փաստաբանական գործունեության վերաբերյալ առաջին անգամ ընդունված օրենքը մանրամասն կարգավորում էր փաստաբանի իրավունքները, պարտականությունները, գործունեության արտոնագրու-

մը և երաշխիքները, փաստաբանների միության ստեղծման, գրանցման և լուծարման պայմանները: Ի դեպ, փաստաբանների միության գրանցումն իրականացվում էր Գերագույն դատարանում: Պաշտպանի գործունեության կարևորագույն երաշխիքը կայանում է նրանում, որ նա ենթարկվում է միայն Սահմանադրությանը և օրենքներին: Բացի այդ, նրցակցության սկզբունքի ուժով փաստաբանը քրեական դատավարության ընթացքում մեղադրյալի հետ արդեն հանդես էր գալիս որպես դատավարության հավասար կողմ: Գերագույն դատարանում գրանցված հատուկ արտոնագիր ունեցող փաստաբանն իրավունք ուներ բողոքարկել օրինական ուժի մեջ մտած վճիռները, դատավճիռները և որոշումները: Օրենքի համաձայն, հատուկ պայմանագիր ունեցող փաստաբանը պետք է գրանցված լիներ Գերագույն դատարանում՝ վերջինիս նախագահի հրամանով: Հատուկ պայմանագիրը տրվում էր հինգ տարի ժամկետով: Նոր ընդունված քրեական ու քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքերը հատուկ արտոնագիր ունեցող փաստաբաններին վճռաբեկ բողոք բերելու իրավունք էին վերապահում, մի իրավունք, որով օժտված անձանց շրջանակը չափազանց սահմանափակված էր: Այսպես, քաղաքացիական գործերով վճռաբեկ բողոք բերելու իրավունք ունեին միայն գլխավոր դատախազը, նրա տեղակալներն ու հատուկ արտոնագիր ունեցող և Գերագույն դատարանում գրանցված փաստաբանները:

Գերագույն դատարանում 2002-2006թթ. գրանցվել են հատուկ արտոնագիր ունեցող երեք փաստաբաններ: Դատական պրակտիկան ցույց տվեց, որ հատուկ արտոնագիր ունեցող փաստաբանների կողմից բերված վճռաբեկ բողոքները շատ հազվադեպ էին բավարարում գործող օրենսդրության պահանջները, որոնց պատճառով չափազանց թույլ էր քաղաքացիներին ցույց տրվող փաստաբանական ծառայության որակը: Այսպես, 2003թ. ընթացքում Գերագույն դատարանում գրանցված փաստաբանների կողմից օրինական ուժի մեջ մտած վճիռների և որոշումների դեմ բերված տասնհինգ վճռաբեկ բողոքներից մինչև դատական նիստն սկսելը յոթը հետ է վերցվել, ութը քննարկվել է, որոնցից վեց գործով կայացված դատական ակտերը թողնվել են անփոփոխ, միայն երկու գործով դատական ակտերը բեկանվել և գործի վարույթները կարճվել են:

Հատուկ արտոնագիր ունեցող փաստաբանների ինստիտուտը և վճռաբեկ բողոք բերելու սահմանափակումը գործեց մինչև 2006թ. հուլիսը, երբ քաղաքացիական և քրեական դատավարության օրենսգրքերում կատարված փոփոխությունների ուժով հատուկ արտոնագիր ունեցող և Գերագույն դատարանում գրանցված փաստաբանները

գրկվեցին օրինական ուժի մեջ մտած վճիռների, որոշումների և դատավճիռների դեմ վճռաբեկ բողոք բերելու իրավունքից: Նման իրավունքով օժտվեցին բոլոր փաստաբանները:

Հետպատերազմյան տարիներին հնարավորություն ստեղծվեց ավելի խորացնել ԼՂՀ և ՀՀ դատական կառույցների համագործակցությունը: Դատարանների պրակտիկ գործունեության և փորձի փոխանակման նպատակով հաճախակի դարձան ՀՀ սահմանադրական և վճռաբեկ դատարանների ու ԼՂՀ Գերագույն դատարանի պատվիրակությունների փոխադարձ այցելությունները:

Դեռևս 2005թ. հոկտեմբերի 7-ին Ստեփանակերտ քաղաքում ԼՂՀ Գերագույն և ՀՀ վճռաբեկ դատարանների նախագահների կողմից ստորագրվել է համաձայնագիր՝ «Հայաստանի Հանրապետության վճռաբեկ դատարանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն դատարանի միջև համագործակցության և իրավական տեղեկատվության փոխանակման մասին»: Համաձայնագրում նշված մի շարք կետեր իրագործվեցին: ԼՂՀ դատավորները, որպես կանոն, յուրաքանչյուր տարի սկսեցին կատարելագործման դասընթացներ անցել ՀՀ վճռաբեկ դատարանին առընթեր դատական դպրոցում, իսկ այժմ՝ ՀՀ արդարադատության նախարարությանն առընթեր արդարադատության ակադեմիայում:

Արդարադատությունը ցանկացած երկրի հիմնական հենասյուներից մեկն է: Իսկ ժողովրդավարական պետության հիմքերից մեկն էլ դատական իշխանության անկախությունն է:

Ժամանակը ցույց տվեց, որ ԼՂՀ-ում գործող դատական համակարգը լուրջ բարեփոխումների կարիք ունի թե ներպետական, և թե միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Այդ կապակցությամբ ԼՂՀ արդարադատության նախարարության կողմից 2005թ. դատարանակազմության մասին օրինագիծ մշակվեց, այն արժանացավ երկրի ղեկավարության հավանությանը: Ըստ օրինագծի, Արցախի դատական համակարգը պետք է կազմված լիներ չորս առաջին ատյանի դատարաններից, վերաքննիչ դատարանից և Գերագույն դատարանից:

Վերաքննիչ դատարանին տրվում էր նաև առաջին ատյանի կարգով տնտեսական վեճեր լուծելու լիազորություններ: Օրինագիծը մտցվեց Խորհրդարան, բայց այն Խորհրդարանի պետական-իրավական հարցերի մշտական հանձնաժողովում քննարկելուց հետո, այլ քննարկում չունեցավ, քանի որ արդեն ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծն էր մշակվում, ուստի արմատական և բովանդակային դատաիրավական բարեփոխումներ կատարելու հարցի պատասխանը պետք է տար 2006թ. ընդունված երկրի մայր օրենքը:

**ԱՐՑԱԽԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԲԽՈՂ
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ**

*Salus populi suprema lex (լատ.)
ժողովրդի բարիքը բարձրագույն օրենքն է:*

Գիտության տվյալները վկայում են, որ մարդկային հասարակությունը գոյություն ունի շուրջ 50.000 տարի, պետությունները՝ 5000, իսկ առաջին սահմանադրությունները՝ արդի իմաստով, որպես պետության հիմնական օրենք, 230 տարուց ոչ ավելի: Հայ ժողովուրդը, սկսած ազգերի պատմության արշալույսից, մշտապես բնակվելով իր բնօրրանում՝ հայկական լեռնաշխարհում, մ.թ.ա. XV դարում արդեն ստեղծել էր իր քաղաքական և պետական կազմավորումները, որոնց հենքի վրա ձևավորված հայկական հզոր պետության հյուսիս-արևելյան նահանգներից մեկն էլ Արցախ աշխարհն է հանդիսացել:

Հայոց սահմանադրական մշակույթը գալիս է դարերի խորքերից: Սահմանադրական ազգ լինելու և երկրում սահմանադրական կարգ հաստատելու առաջին պատիվը պատկանում է Հայոց Արևելից կողմանքի թագավոր Վաչագան Բարեպաշտին: Վերջինիս թագավորության օրոք, ինչպես նշեցինք նախընթաց գլուխներում, V դարի վերջում Արցախի Աղվեն վայրում (Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս գյուղի մոտակայքում) ընդունվել է իրավագիտական մտքի և սահմանադրական մշակույթի մի խոշոր հուշարձան, որը մեզ է հասել VII դարի հայ անվանի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» գրքի միջոցով:

Ուշագրավ պետք է համարել այն, որ մեր երկրամասում ընդունված փաստաթղթի մեջ առաջին անգամ «սահմանադրություն» եզրույթի օգտագործումը, իրավական և քաղաքական առումով փաստաթղթի բովանդակությունը, ընդունման կարգը և եղանակը, վկայում են, թե Արցախ աշխարհում որքան խորն էին արմատավորված արդարադատությունը և արդարամտությունը, օրինականությունը և իրավակարգը:

XVIII դարի 2-րդ կեսին հայ ազգային-ազատագրական շարժման հիմնական ջահակիրներն էին Արցախի մելիքները և Գանձասարի կաթողիկոսները: Այդ ժամանակահատվածում հասարակական-քաղաքական առումով կարևոր դեր էր խաղում Յնդկաստանի Մադրաս քաղաքի քաղաքական խմբակը, որտեղ մեծահարուստ հայր և որդի Շահամիրյանների տպարանում հրատարակվեցին քաղաքական և իրավական մտքի մի քանի խոշոր աշխատություններ, որոնցից հիշատակելի է «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» (1772թ.)¹ և «Որոգայթ փառաց» (1773թ.)² գրքերը: «Որոգայթ փառաց»-ի արժեքը հասկանալու համար բավական է հիշել, որ նրա 521 հոդվածներից շուրջ 120-ը վերաբերում են սահմանադրական իրավունքին: Շահամիր Շահամիրյանը Գանձասարի Յովհաննես կաթողիկոսին 1779թ. հունվարի 15-ին գրած նամակում խորհուրդ էր տալիս ազգի երևելի և խոհեմ ներկայացուցիչների մասնակցությամբ մի հիմնադիր ժողով հրավիրել Արցախ աշխարհում՝ մարդկանց իրավունքների և արդարության կանոնների մի հավաքածու ընդունելու համար: Ըստ Շահամիրյանի, այդ կանոնները պետք է լինեն պարտադիր՝ ի շահ հասարակության բարօրության³:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմոն Երևանցին, ով վերոնշյալ գրքերը, հայ ժողովրդի համար «վնասակար», «դիվաշունչ» համարելով, չէր ընդունում դրանց գաղափարները, իր «Յիշատակարան» աշխատության մեջ նշել է, որ գրքերի իրական հեղինակը «խամսայեցի» Մովսես Բաղրամյանն է, որին անձամբ ճանաչելով՝ բանադրել (նզովել) է⁴: Վերջինս, հանդիսանալով ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ և լուսավորության գաղափարախոս, Արցախից Յնդկաստան էր տարել իր լեռնաշխարհի մարդկանց ազատատենչ ոգին և այն արտացոլել այդ երկու նշանավոր փաստաթղթերում: Իհարկե, աշխատությունները «խամսայեցու» կողմից գրելու առումով իրավացի էր կաթողիկոս Սիմոն Երևանցին, քանի որ կշեռքի և կշռաքարերի տեր մարդը, ինչպիսին ակնավաճառ Շ.Շահամիրյանն էր, չէր կարող նման մտքեր շարադրել: Միևնույն ժամանակ, կաթողիկոս Ս. Երևանցին այլ կերպ չէր կարող մտորել, որովհետև այդ գրքերը սասանում էին նրա հոգևոր իշխանապետությունը:

«Որոգայթ փառաց»-ը, որի առաջին մասը շարադրվեց 1773թ., այսինքն՝ ԱՄՆ-ի Սահմանադրությունից 14 տարի առաջ, ապագա անկախ Հայաստանի համար նախատեսվող Սահմանադրության նախագիծ էր: Եվ հատկանշական է, որ ըստ Սահմանադրության նախագծի, անկախ

Հայաստանի միջուկը պետք է լիներ Արցախի հինգ մելիքությունների տարածքը, որտեղ պետության բարձրագույն մարմնի՝ Հայոց տան (պառլամենտ) հիմնադիր նիստում հաստատվելու էր բուն Սահմանադրությունը: Սակայն հայ ժողովրդին չհաջողվեց վերականգնել իր պետականությունը և նրա պատմական տարածքների արևելյան մասը XIX դարի սկզբում արդեն գտնվում էր ռուսական կայսրության կազմում, իսկ մնացած տարածքները՝ օսմանյան թուրքերի տիրապետության տակ: Մեկ դար հետո, հայ ժողովրդին հաջողվեց իր պատմական հայրենիքի մի շատ փոքր հատվածում վերականգնել իր անկախ պետականությունը, բայց այն գոյություն ունեցավ ընդամենը երկուսուկես տարի, որից հետո, ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ Արցախում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր:

Անկախության հռչակումից հետո երկրի ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ ստեղծելու երկրի հիմնական օրենքը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրությունը մշակելու նպատակով հանրապետության ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմի 1991թ. նոյեմբերի 28-ի թիվ 4/146 որոշմամբ ստեղծվեց 15 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որին և հանձնարարվեց մեկամսյա ժամկետում ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմի քննարկմանը ներկայացնել երկրի հիմնական օրենքի նախագիծ⁵:

Սակայն, Ադրբեյջանի կողմից սանձազերծված լայնածավալ պատերազմի պատճառով, նորաստեղծ Արցախի Հանրապետությունը չափազանց ծանր պայմանների մեջ էր ամրապնդում պետական շինարարության հիմնաքարերը, ուստի սահմանադրական հանձնաժողովի ստեղծման մասին որոշումը մնաց միայն թղթի վրա: Մինչույն ժամանակ, ազատության համար մարտի ելած Արցախը ձգողական մի հզոր ուժ էր դարձել աշխարհասփյուռ հայության համար և յուրաքանչյուրն իր ուժերի ներածին չափով ցանկանում էր սատար լինել նրա պետականության կերտմանը:

Հետպատերազմյան տարիներին ստեղծված սահմանադրական երկու հանձնաժողովների կազմը պարբերաբար նորացվեց, սակայն ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ հանձնաժողովը որևէ նիստ չիրավիրեց: Առաջին նիստը տեղի ունեցավ միայն 2004թ. հունիսի 3-ին, որը վարում էր հանձնաժողովի նախագահ Ա.Ղուկասյանը: Իր ելույթում Հանրապետության Նախագահ Ա.Ղուկասյանը հիմնավորեց Սահմանադրություն ունենալու անհրաժեշտությունը, որի ընդունումը կդառ-

նար ևս մի կարևոր քայլ Լեռնային Ղարաբաղի պետականության կայացման ճանապարհին: Սահմանադրության մշակման ուշացումը բացատրվեց ներքին և արտաքին քաղաքական, այդ թվում նաև՝ դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացին վերաբերող մի շարք առարկայական պատճառներով: Հանրապետության Նախագահի առաջարկությամբ ստեղծեց ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի մշակման աշխատանքային խումբ: Խմբի ղեկավար նշանակվեց Նախագահի պետաիրավական հարցերով խորհրդական Ա. Ջալիմյանը⁶:

ԼՂՀ Սահմանադրության հայեցակարգը հրապարակվեց «Ազատ Արցախ» թերթի 2005թ. դեկտեմբերի 20-ի, իսկ Սահմանադրության նախագիծը՝ նույն թերթի 2006թ. հոկտեմբերի 12-ի համարում: Նախագիծը հատուկ թողարկվեց նաև ԼՂՀ պաշտոնական տեղեկագրում⁷:

ԼՂՀ Նախագահի հրամանագրով ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունման հանրաքվեի օր նշանակվեց 2006թ. դեկտեմբերի 10-ը՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային օրը և ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի օրը: 2006թ. դեկտեմբերի 10-ի համաժողովրդական հանրաքվեով ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրությունը⁸:

Արցախի Սահմանադրությունն ամրագրեց երկրի 15-ամյա ձեռքբերումները և ուղենշեց նրա զարգացման հետագա ընթացքը: Երկրի ելակետային տվյալների համար ամենաբնութագրիչը հանդիսացավ այն, որ Սահմանադրությունն Արցախը հռչակեց որպես ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետություն: Իհարկե, Արցախի Սահմանադրությունը մերձեցման շատ եզրեր ունի Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հետ (2005թ. փոփոխություններով), որի պարագայում կիրառվել են ՀՀ և ժողովրդավարական երկրների սահմանադրական շինարարության ու մշակույթի փորձը: Բոլոր դեպքերում դա հայկական երկրորդ պետության մայր օրենքն է:

Առաջին գրված Սահմանադրությունը, որի մեջ առաջին անգամ սահմանադրական մակարդակով օգտագործվեց «Ղատական իշխանություն» եզրույթը և տրվեց դրա հասկացությունը (հոդված 3), ԱՄՆ-ի 1787թ. Սահմանադրությունն է:

Հանրահայտ փաստ է, որ խորհրդային իրավունքի համակարգը տասնամյակներ շարունակ դատական իշխանությունը չի ճանաչել որպես իշխանության ինքնուրույն ճյուղ: Ընդհակառակը, խորհրդային Միության տարիներին «արդարադատությունն» իրականացրել են ոչ

միայն դատարանները, այլև կոմունիստական կուսակցության կենտրոնի ցուցումով գործող այլ պատժիչ մարմիններ: Գրպանում կարմիր կուսակցական տոմս կրող դատավորը գտնվել է կուսակցության «վերահսկողության ներքո»: Ասածի ապացույց կարող է հանդիսանալ 1937թ. օգոստոսի 8-ին Սարատովի մարզկոմ ուղարկված հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիրը. «ԿԿ-ն առաջարկում է հրկիզման գործով մեղավորների նկատմամբ 7 օրվա ժամկետում դատաքննության արագացված կարգ կիրառել, բոլորին դատապարտել զնդակահարության, որի մասին տեղական թերթում հայտարարություն անել»⁹:

Արցախի պետական շինարարությանն առնչվող փաստաթղթերում «դատական իշխանություն» եզրույթն իր արտացոլումը գտավ Խորհրդարանի 1992թ. հունվարի 6-ին ընդունած «Լեռնային Ղարաբաղի Չանրապետության պետական անկախության հիմունքների մասին» սահմանադրական օրենքում, որի առաջին հոդվածն արձանագրեց, որ «Լեռնային Ղարաբաղի Չանրապետության ինքնիշխանությունն արտահայտվում է իր ամբողջ տարածքում օրենսդիր, գործադիր և դատական բարձրագույն իշխանության ինքնուրույն իրականացման ձևով՝ ի շահ հանրապետությունում ապրող բոլոր ազգերի»:

Ժամանակակից իրավագիտության մեջ «դատական իշխանություն» հասկացությունն օգտագործվում է մի քանի նշանակությամբ: Առաջին. դատական իշխանությունը համարվում է դատական մարմինների գործունեություն՝ իրենց վրա դրված լիազորությունների իրականացման համար: Երկրորդ. դատական իշխանությունը պետական իշխանության տեսակ է՝ օժտված բացառիկ լիազորություններով և դրանց իրականացման հնարավորություններով: Երրորդ. դատական իշխանության տակ նկատի է ունեցվում դատական մարմինների համակարգը: Եվ չորրորդ. որպես սահմանադրաիրավական ինստիտուտ, դատական իշխանությունը հանդիսանում է իրավունքի ինքնուրույն ճյուղ՝ դատական իրավունք¹⁰:

Ակնհայտ է, որ «դատական իշխանություն» հասկացությանը վերաբերող վերոնշյալ չորս բնորոշումները միմյանց փոխլրացնում են:

Դատական իշխանության կազմակերպմանն ու գործունեությանն ուղեկցող ելակետային սկզբունքները և դրույթներն ամրագրված են Արցախի Սահմանադրության տարբեր գլուխներում:

Սահմանադրության 6-րդ հոդվածն ամրագրում է այն դրույթը, համաձայն որի՝ պետական իշխանությունն իրականացվում է Սահմանադր-

րությանն և օրենքներին համապատասխան՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման հիման վրա: Իշխանությունների բաժանման գաղափարը նոր չէ: Որպես սկզբունք, այն առաջ է քաշվել դեռևս XVIII դարում՝ ֆրանսիացի փիլիսոփա Մոնտեսքիեի կողմից:

Գործող դատական իշխանության մարմինների համակարգի ձևավորման համար սկզբունքային նշանակություն ուներ ԼՂՀ Սահմանադրության 50-րդ հոդվածի 1-ին մասով հռչակված նորմը. «Յուրաքանչյուր ոք օրենքով սահմանված կարգով ունի իր նկատմամբ կայացված դատավճռի վերանայման իրավունք՝ վերադաս դատարանի կողմից»: Այս դրույթն ինքնին կանխորոշում է վերաքննիչ դատարանի ստեղծման անհրաժեշտության մասին, որն էլ ամրագրված է Սահմանադրության 109-րդ հոդվածով: Սահմանադրական այս դրույթը լրիվությամբ բխում է մի շարք միջազգային իրավական նորմերից, մասնավորապես, ՄԱԿ-ի կողմից 1948թ. ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրից, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին 1966թ. միջազգային դաշնագրից և Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին ԱՊԶ երկրների 1995թ. կոնվենցիայից: Նշված առաջին երկու փաստաթղթերին Արցախը վաղուց է միացել¹¹:

Սահմանադրության 6-րդ գլուխը, որը կրում է «Դատարանները» անվանումը, ամբողջությամբ վերաբերում է Արցախի դատական իշխանությանը: Սահմանադրությունն արձանագրեց, որ Արցախում դատական իշխանությունն իրականացնում են դատարանները՝ Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան, և որ դատական իշխանությունն իրականացվում է սահմանադրական, քաղաքացիական, քրեական և օրենքով նախատեսված այլ դատավարության միջոցով: Այստեղից բխում է, որ պետական իշխանության մարմինների համակարգում դատական իշխանություն իրականացնող միակ մարմինը դատարանն է, որը, օժտված լինելով հատուկ լիազորություններով, հանդես է գալիս պետության անունից: Այստեղից բխում է նաև, որ դատական իշխանությունը պետական իշխանության ձև է, այն պատկանում է միայն դատարաններին, որի կրողները և իրականացնողները դատավորներն են: Իհարկե, արդարադատության իրականացումը դատական իշխանության գլխավոր և հիմնական, բայց ոչ միակ գործառույթն է: Այդ շրջանակներում ԼՂՀ Գերագույն դատարանն օժտված է սահմանադրական

վերահսկողության գործառնություն, դատարանների կողմից վերահսկողություն է իրականացվում մինչդատական վարույթի նկատմամբ, տրվում են իրավական նորմերի մեկնաբանումներ, հաստատվում են իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստեր, սահմանվում են դատական նախադեպեր և այլն:

Համաձայն Սահմանադրության՝ Արցախի դատական համակարգը բաղկացած է ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի, վերաքննիչ դատարաններից և Գերագույն դատարանից, ինչպես նաև օրենքով նախատեսված մասնագիտական այլ դատարաններից: Արտակարգ դատարանների ստեղծումն արգելվում է:

Սահմանադրության 12-րդ գլուխը, որը վերնագրված է «եզրափակիչ և անցումային դրույթներ», կանխորոշեց նաև ԼՂՀ դատական մարմինների գործունեությունն անցումային շրջանում և նոր մարմինների կազմավորման ժամկետները: Սահմանադրությունից բխող դատաիրավական բարեփոխումների ոլորտում կարևոր եղավ Հանրապետության Նախագահի 2008թ. փետրվարի 1-ի կարգադրությունը՝ դատաիրավական համակարգի բարեփոխումների հայեցակարգը մշակելու և անհրաժեշտ օրենսդրական փաթեթը նախապատրաստելու նպատակով աշխատանքային խումբ ստեղծելու մասին, որին պահանջ դրվեց մինչև 2008թ. օգոստոսի 1-ն ավարտել դատաիրավական համակարգի բարեփոխումների հայեցակարգի մշակման աշխատանքները և ներկայացնել համապատասխան օրենսդրական փաթեթը:

Աշխատանքները սկսվեցին և շարունակական բնույթ կրեցին: Այդ համատեքստում 2008թ. ընդունվեց «Դատական ծառայության մասին» ԼՂՀ օրենքը, որի համաձայն՝ դատական ծառայությունը համարվեց օրենքով դատարաններին, ինչպես նաև դատական իշխանության մարմիններին վերապահված լիազորությունների ու գործառնությունների իրականացումն ապահովելու նպատակով իրականացվող մասնագիտական գործունեություն և պետական ծառայության մաս: Դատական ծառայությունն իրականացվում է դատական ղեկարտամենտի միջոցով, որը գործում է Գերագույն դատարանի նախագահի հաստատած Կանոնադրության հիման վրա:

Նոր դատական համակարգի կայացման արմատական նորություններից մեկն էլ այն էր, որ հանրապետության օրենսդիր մարմինը 2008թ. ապրիլի 16-ին ընդունեց «Դատարանակազմության մասին» միջանկյալ օրենք, որի ուժով Սահմանադրությունից բխող եռաստիճան նոր

դատական համակարգի ձևավորումն սկսվեց վերաքննիչ դատարանի ստեղծմամբ, Քաշաթաղի շրջանի առաջին ատյանի դատարանի գործունեության դադարեցմամբ և ԼՂՀ առաջին ատյանի դատարանը «ԼՂՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարան» վերանվանվամբ: Օրենքն արձանագրեց, որ վերաքննիչ դատարանը սկսում է գործել ոչ ուշ, քան 2008թ. հուլիսի 1-ից:

2008թ. հուլիսի 19-ին Հանրապետության Նախագահի հրամանագրերով նշանակվեցին ԼՂՀ վերաքննիչ դատարանի նախագահը, վերաքննիչ դատարանի վեց դատավորները և ԼՂՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանի երեք դատավորներ: Հետագայում առաջին ատյանի դատարանը համալրվեց ևս երեք նորանշանակ դատավորներով:

2008թ. հուլիսի 26-ին Հանրապետության Նախագահի և այլ պաշտոնատար անձանց ներկայությամբ կայացավ ԼՂՀ վերաքննիչ դատարանի նախագահի, դատավորների և ԼՂՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանի նորանշանակ դատավորների երդման արարողությունը, իսկ հուլիսի 1-ից սկսեց գործել ԼՂՀ Սահմանադրությամբ նախատեսված եռաստիճան դատական համակարգը:

Ելնելով բնակչության թվաքանակից և մայրաքաղաքի նկատմամբ շրջանների աշխարհագրական դիրքից՝ ԼՂՀ-ում գործում է ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի մեկ դատարան՝ դատարանի նախագահի և տասնմեկ դատավորների կազմով, որի կենտրոնական նստավայրը գտնվում է Ստեփանակերտ քաղաքում: Դատարանը նստավայրեր ունի բոլոր շրջկենտրոններում:

ԼՂՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանն օժտված է նույն իրավասությամբ և գործառույթներով, ինչ որ ՀՀ ընդհանուր իրավասության դատարանները: Միակ տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ԼՂՀ-ում վարչական դատարան չստեղծվելու պատճառով, առաջին ատյանի դատարանին ընդդատյա են նաև վարչական գործերը, որոնցով կայացված դատական ակտերի համար մինչև 2012թ. հունվարի 1-ը նախատեսված էր «թռիչքային» բողոքարկում, այսինքն՝ դրանք վերաքննիչ դատարանին չէին բողոքարկվում, այլ միանգամից Գերագույն դատարանին: ԼՂՀ դատական և վարչական դատավարության օրենսգրքերում 2011թ. նոյեմբերի 30-ին կատարված փոփոխությունների ուժով սահմանվեց ԼՂՀ առաջին ատյանի դատարանի վարչական գործերով դատական ակտերի վերաքննության ձևով

բողոքարկման կարգը:

Ի տարբերություն ՀՀ-ի, ԼՂՀ-ում գործում է մեկ վերաքննիչ դատարան՝ նախագահի և վեց դատավորների կազմով, որտեղ առաջին աստիճանի դատարանի դատական ակտերի դեմ ներկայացված բողոքները քննվում են կոլեգիալ՝ երեք դատավորների կազմով: Հարկ է նշել, որ վերաքննիչ վարույթը ՀՀ-ում մտցվեց 1998թ. հունվարի 12-ից, որտեղ ստեղծվեցին քաղաքացիական, տնտեսական, քրեական և զինվորական գործերով 3 վերաքննիչ դատարաններ, իսկ 2010թ. տնտեսական դատարանի փոխարեն՝ վարչական գործերով վերաքննիչ դատարան: Հայաստանը վերաքննության տեսակը վերցրեց Ֆրանսիայից, իսկ վերաքննության սահմանները՝ Գերմանիայից և Ավստրիայից, այսինքն՝ ընտրեց վերաքննության խառը ձևը, որն իր արտացոլումը գտավ Հայաստանի Հանրապետության 1998թ. քրեական և քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքերում և «Դատարանակազմության մասին» օրենքում:

ԼՂՀ քաղաքացիական և քրեական դատավարության օրենսգրքերն ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ 2009թ. փետրվարի 10-ից, ԼՂՀ վերաքննիչ դատարանն իր գործունեությունն իրականացնում է ոչ լրիվ վերաքննության ձևով, այսինքն՝ վերաքննիչ բողոքների և հիմնավորումների սահմաններում վերանայվում են ԼՂՀ առաջին աստիճանի դատարանի դատական ակտերի օրինականությունը և հիմնավորվածությունը:

Դատական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ վերաքննության արդյունքում վերաքննիչ բողոքների ավելի քան 50%-ը բավարարվում է: Եվ, չնայած վերաքննության կարգով բողոքարկվող առաջին աստիճանի դատարանի որոշումների ոչ մեծ քանակին՝ (7-10%), դատական սխալների վերացման արդյունավետությունն ակնհայտ է:

Այն հանգամանքը, որ Արցախում վերաքննիչ և վճռաբեկ աստիճանների տարանջատումն արդարացված էր, կարելի է բացատրել մի շարք գործոններով: Եթե մինչև վերաքննիչ դատարանի ստեղծումը վերաքննությունն ու վճռաբեկությունն իրականացվում էին մեկ՝ Գերագույն դատարանի «տանիքի» ներքո և այն էլ՝ մեկ դատավորի կազմով, որի պարագայում, որպես կանոն, վերաքննիչ աստիճանի վճիռը վճռաբեկ աստիճանի կողմից թողնվում էր անփոփոխ, ապա ԼՂՀ վերաքննիչ դատարանի ստեղծման պահից վերաքննությունն իրականացվում է կոլեգիալ՝ երեք դատավորների կազմով: Գործերի կոլեգիալ քննության դեպքում արդարադատության որակն ավելի բարձր է լինում, սխալի

հավանականությունը՝ ավելի քիչ: Նման պայմաններում ավելի մանրակրկիտ և բազմակողմանի են հետազոտվում նյութերը, իսկ կոլեգիալ որոշումը՝ միևնույն հարցի տարբեր տեսակետների և տարբեր կարծիքների բախումների արդյունք է հանդիսանում: Իսկ այն, որ ԼՂՀ Գերագույն դատարանը որոշ գործերով ԼՂՀ վերաքննիչ դատարանի դատական ակտերը բեկանում և օրինական ուժ է տալիս ԼՂՀ առաջին ատյանի դատարանի դատական ակտերին, վկայում է, որ այս պարագայում գործում է երկու դատարանների դատական ակտերի մրցակցության սկզբունքը:

ԼՂՀ վերաքննիչ դատարանի գոյությունն արդարացված է նաև իրավունքի զարգացմանը նպաստելու՝ ԼՂՀ Գերագույն դատարանի սահմանադրական առաքելությունն իրականացնելու տեսանկյունից:

Եռաստիճան դատական համակարգի առկայությունը բարձրացնում է հասարակության մեջ դատական իշխանության հեղինակությունը, աջակցում առավելագույնս պաշտպանելու քաղաքացիների իրավունքները և շահերը, վերադաս դատական ատյանին հնարավորություն տալիս ապահովելու ստորադաս դատարանի դատական ակտերի ստուգումը, ձևավորելու միասնական դատական պրակտիկա: Այն միտքը, որ առաջին ատյանի դատարանի որոշումը վերջնական չէ և այն կարող է վերանայվել ավելի փորձառու և բանիմաց դատավորների կողմից, բարենպաստ և հանգստացնող գործոն է ինչպես կողմերի, այնպես էլ ամբողջ հասարակության համար՝ բարձրացնելով վերջինիս կայունությունը:

ԼՂՀ բարձրագույն դատական մարմինը ԼՂՀ Գերագույն դատարանն է, որն ապահովում է ԼՂՀ Սահմանադրության գերակայությունը և օրենքի միատեսակ կիրառումը: Այդ սահմանադրական առաքելության տակ ԼՂՀ դատական օրենսգրքի համաձայն՝ Գերագույն դատարանի վրա նաև խնդիր է դրված՝ նպաստելու իրավունքի զարգացմանը: Բացի այդ, ԼՂՀ դատական օրենսգրքի 15-րդ հոդվածի 4-րդ կետի ուժով որոշակի փաստական հանգամանքներ ունեցող գործով Գերագույն դատարանի դատական ակտի հիմնավորումները (այդ թվում՝ օրենքի մեկնաբանությունները) պարտադիր են դատարանի համար նույնամանակ փաստական հանգամանքներով գործի քննության ժամանակ, բացառությամբ այն դեպքի, երբ վերջինս ծանրակշիռ փաստարկների մատնանշմամբ հիմնավորում է, որ դրանք կիրառելի չեն տվյալ փաստական հանգամանքների նկատմամբ:

Փաստորեն, Արցախի օրենսդիրների կողմից անգլո-սաքսոնական իրավական ընտանիքի երկրներում կիրառվող դատական նախադեպի ինստիտուտը և սահմանադրական վերահսկողության ամերիկյան մոդելը ներմուծվեցին մեր երկրի իրավունքի համակարգ և ներդրվեցին հանրապետության բարձրագույն դատական ատյանի գործառնությունների մեջ:

Համաձայն ԼՂՀ Սահմանադրության 113-րդ հոդվածի 2-րդ մասի՝ Գերագույն դատարանը բաղկացած է սահմանադրական և վճռաբեկ պալատներից:

Հարկ է նշել, որ սահմանադրական արդարադատության ինստիտուտը ԼՂՀ-ում նտցվեց 1999թ. ընդունված «Դատարանակազմության մասին» ԼՂՀ օրենքով (օրենքն ուժը կորցրած ճանաչվեց «Դատարանակազմության մասին» ԼՂՀ 2008թ. ապրիլի 16-ի ՀՕ-21 օրենքով), համաձայն որի՝ «Գերագույն դատարանը ԼՂՀ սահմանադրական դատարանի լիազորություններ իրականացնող ատյան է: Գերագույն դատարանը սահմանադրական դատարանի լիազորություններն իրականացնում է ԼՂՀ օրենսդրությանը չհակասող «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված նորմերով՝ մինչև «Սահմանադրական դատարանի մասին» ԼՂՀ օրենքի ընդունումը: Գերագույն դատարանը սահմանադրական վերահսկողության լիազորություններն իրականացնելիս գործերը քննում է կոլեգիալ, բայց ոչ պակաս, քան հինգ դատավորների կազմով»:

Պրակտիկայում հակասություններից խուսափելու նպատակով Արցախի օրենսդիրները «Սահմանադրական դատավարության մասին» ԼՂՀ օրենքում ամրագրել են, որ «սահմանադրական պալատը կազմավորվում է յուրաքանչյուր գործով՝ Գերագույն դատարանի նախագահի կողմից»: Օրենքը Խորհրդարանի կողմից ընդունվեց 2009թ. մայիսի 27-ին: Այն հրապարակվեց հունիսի 15-ին և ուժի մեջ մտավ պաշտոնական հրապարակման օրվան հաջորդող տասներորդ օրվանից, իսկ սահմանադրական արդարադատություն իրականացնելու մասին Կանոնակարգն ընդունվեց Գերագույն դատարանի 2009թ. հունիսի 28-ի թիվ 3 աշխատակարգային որոշմամբ: Այսինքն՝ այդ օրվանից սկսեց գործել Գերագույն դատարանի սահմանադրական պալատը:

Այսպիսով, ի տարբերություն ՀՀ-ի, ԼՂՀ-ում առանձին սահմանադրական դատարան չստեղծվեց, և սահմանադրական արդարադատության իրականացումը վերապահվեց Գերագույն դատարանի սահմա-

նադրական պալատին, որի յուրաքանչյուր գործով կազմավորումը վերապահվեց Գերագույն դատարանի նախագահին:

Երկու հայկական պետությունների սահմանադրություններից հետևում է, որ տարիքային ցենզի և մասնագիտական ստաժի առումով ԶԶ և ԼԴԶ դատավորների թեկնածուներին ներկայացվող պահանջներն էականորեն տարբերվում են միմյանցից: Տարբեր է նաև հանրապետությունների դատավորների ընտրության և նշանակման կարգը: Այսպես, եթե ԶԶ սահմանադրական դատարանի դատավոր կարող է ընտրվել 40 տարին լրացած (վճռաբեկ դատարանի դատավորի պարագայում՝ նույնպես 40 տարի, իսկ առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանների դատավորի դեպքում՝ Սահմանադրությամբ տարիքային ցենզ չի նշված), միայն ԶԶ քաղաքացի հանդիսացող ընտրական իրավունք ունեցող, բարձր մասնագիտական որակներով և մասնագիտական աշխատանքի առնվազն 15 տարվա (վճռաբեկ դատարանի դատավորի պարագայում՝ 10 տարվա) փորձառությամբ, բարձրագույն կրթությամբ իրավաբանը, ապա Գերագույն դատարանի դատավոր կարող է լինել 35 տարին լրացած, ԼԴԶ ընտրական իրավունք ունեցող, այլ պետության քաղաքացիություն չունեցող, բարձրագույն իրավաբանական կրթություն ունեցող, հայերենին տիրապետող, դատական օրենսգրքի 89-րդ հոդվածի առաջին մասի (դատավոր նշանակվելու սահմանափակումները) պահանջներին համապատասխանող այն քաղաքացին, որը իրավունքի ասպարեզում ունի առնվազն տասը տարվա աշխատանքային ստաժ կամ առնվազն հինգ տարի աշխատում է վերաքննիչ դատարանի դատավորի պաշտոնում և չունի կարգապահական տույժ՝ նկատողության կամ խիստ նկատողության ձևով, կամ վերջին 12 տարվա ընթացքում առնվազն ութ տարի աշխատել է որպես դատավոր, դատախազ, փաստաբան կամ քննիչ:

ԶԶ Սահմանադրությամբ (2015թ. փոփոխություններով) դատավորների ընտրության և նշանակման ավելի բարդ կարգ է սահմանված: Սահմանադրական դատարանի դատավորներին ընտրում է Ազգային ժողովը՝ 12 տարի ժամկետով: Դատարանը կազմված է 9 դատավորներից, որոնցից 3-ն ընտրվում են Հանրապետության Նախագահի, 3-ը՝ Կառավարության, 3-ը՝ դատավորների ընդհանուր ժողովի կողմից: Վճռաբեկ դատարանի դատավորներին նշանակում է Հանրապետության Նախագահը՝ Ազգային ժողովի առաջարկությամբ, իսկ դատարանի պալատների նախագահներին՝ Բարձրագույն դատական խորհրդի

առաջարկությամբ: Արցախի Սահմանադրությունը դատավորների նշանակման ավելի պարզեցված կարգ է սահմանել: Գերագույն դատարանի նախագահին և 6 դատավորներին Հանրապետության Նախագահի ներկայացմամբ նշանակում է ԼՂՀ Ազգային ժողովը: Վերաքննիչ և առաջին ատյանի դատարանների նախագահներին և դատավորներին նշանակում է Հանրապետության Նախագահը:

Կան նաև տարբերություններ երկու հանրապետությունների դատարանների սահմանադրական վերահսկողության լիազորությունների և դատարան դիմող սուբյեկտների հարցում: ՀՀ սահմանադրական դատարան կարող են դիմել Ազգային ժողովի խմբակցությունները, Բարձրագույն դատական խորհուրդը, Ազգային ժողովի ընտրությանն մասնակցած կուսակցությունների դաշինքները և այլն:

Ի տարբերություն ՀՀ Սահմանադրության, որտեղ «Դատախազությունը և քննչական մարմինները» վերտառությամբ գլխում քննչական մարմինների վերաբերյալ առանձին հոդված է չարադրված, Արցախի Սահմանադրությունում քննչական մարմինների մասին որևէ խոսք չկա՝ նման մարմին մեր հանրապետությունում դեռևս ստեղծված չլինելու պատճառով:

Բոլոր էական տարբերությունները հասկանալի պետք է համարել, քանի որ ԼՂՀ Սահմանադրության հեղինակները աչքի առաջ են ունեցել ՀՀ Սահմանադրությունը՝ 2005թ. փոփոխություններով:

Ներկայումս «դատական իշխանություն» և «արդարադատություն» հասկացությունները օգտագործվում են գրեթե նույն իմաստով, չնայած առաջինը բովանդակային առումով ավելի մեծ է երկրորդից, քանի որ արդարադատությունը դատական իշխանության իրականացման եղանակներից մեկն է:

Սահմանադրությունից բխող դատաիրավական բարեփոխումների շրջանակներում դատական իշխանության կայացման համար կարևոր փաստաթուղթ հանդիսացավ 2009թ. հունվարի 1-ից ուժի մեջ մտած ԼՂՀ դատական օրենսգիրքը, որի մեջ սահմանվեցին դատարանակազմությունը, դատական իշխանության գործունեության սկզբունքները, դատարանի բնականոն գործունեության ապահովման երաշխիքները, դատական իշխանության ինքնակառավարումը և այլ կարևոր իմաստիտուտներ: Օրենսգիրքն ամրագրեց, որ Արցախում դատական իշխանությունը գործում է ինքնակառավարման սկզբունքի հիման վրա, որի մարմիններն են հանրապետության դատավորների ընդհանուր ժողովը

և դատարանների նախագահների խորհուրդը:

Դատավորների ընդհանուր ժողովը դատական իշխանության ինքնակառավարման բարձրագույն մարմինն է: Նրա որոշումները գերակա են դատարանների նախագահների խորհրդի որոշումների նկատմամբ: Ժողովը, կազմված լինելով հանրապետության բոլոր դատավորներից, հրավիրվում է տարին առնվազն մեկ անգամ՝ Գերագույն դատարանի նախագահի կողմից: Արտահերթ ընդհանուր ժողով կարող է հրավիրվել դատավորների առնվազն 1/4-ի, դատարանների նախագահների խորհրդի կամ Գերագույն դատարանի նախագահի կողմից:

Դատավորների ընդհանուր ժողովը, գործելով իր հաստատած Կանոնակարգին համապատասխան, իրավասու է քննարկելու դատական իշխանության բնականոն գործունեության ապահովմանն առնչվող ցանկացած հարց, այդ թվում՝ դատարանների նախագահների խորհրդի իրավասությանը վերապահված: Ժողովն ընտրում է արդարադատության խորհրդի դատավոր անդամներին: Այդ առումով 2009թ. մարտի 13-ին հրավիրվեց Արցախի դատավորների առաջին ընդհանուր ժողովը, որը, հաստատելով իր Կանոնակարգը, զաղտնի քվեարկությամբ հինգ տարի ժամկետով ընտրեց արդարադատության խորհրդի հինգ դատավոր անդամների, որից երկուսկան դատավորներ՝ առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարաններից և մեկը՝ Գերագույն դատարանից: Քիչ ավելի ուշ արդարադատության խորհրդի կազմի մեջ մտան Հանրապետության Նախագահի և Ազգային ժողովի կողմից նշանակված երկուսկան իրավաբաններ:

Հարկ է նշել, որ Արցախի Սահմանադրությամբ արդարադատության խորհուրդն անհամեմատ քիչ լիազորություններով է օժտված, քան ՀՀ Բարձրագույն դատական խորհուրդը: Վերջինս իր նախադեպը չունեցող բոլորովին նոր դատական մարմին է, որը երաշխավորում է դատարանների և դատավորների անկախությունը: Արցախի արդարադատության խորհրդի լիազորությունները և գործառույթները նշված են Սահմանադրությամբ և դատական օրենսգրքով:

ԼՂՀ դատական իշխանության ինքնակառավարման հաջորդ մարմինը՝ դատարանների նախագահների խորհուրդը, սկսեց գործել 2009թ. մարտի 20-ից՝ իր կողմից հաստատված Կանոնակարգի համաձայն: Մշտապես գործող այս մարմինը ստեղծման պահից մինչ այսօր քննարկել և ընդունել է դատական իշխանության բնականոն գործունեության ապահովմանն առնչվող բազմաթիվ հարցեր:

Դատական իշխանության անկախության հենարաններից մեկն էլ՝ 2010թ. հունիսի 22-ին ԼՂՀ դատավորների ընդհանուր ժողովում «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դատավորներ» հասարակական կազմակերպության հիմնադրումը և նրա Կանոնադրության հաստատումն էր: Փակ գաղտնի քվեարկության արդյունքներով կազմակերպության նախագահ ընտրվեց ԼՂՀ վերաքննիչ դատարանի դատավոր Յ.Խաչատրյանը:

Երկրի համար աննախադեպ երևույթ հանդիսացավ «ԼՂՀ դատական իշխանություն» իրավական տեղեկատվական-վերլուծական հանդեսի ծնունդը, որի առաջին համարը լույս տեսավ 2011թ. մայիսին: Ներկայումս գործում է դատարանների պաշտոնական ինտերնետային կայք էջը /courtnkr.am/:

2012թ. հունվարի 1-ից սկսեց գործել դատական կարգադրիչների ծառայությունը, որը կոչված է ապահովելու դատարանում դատավորի, դատավարության մասնակիցների և այլ անձանց կյանքի, առողջության և արժանապատվության, իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը և դատարանի տարածքի պահպանումը հանցավոր և հակաիրավական այլ ոտնձգություններից: Ծառայության խնդիրն է նաև դատարանի տարածքում, դատական նիստերի դահլիճում հասարակական կարգի պահպանությունը և անվտանգության ապահովումը: Օրենքը դատական կարգադրիչին զենք կրելու իրավունք չի վերապահել՝ այն փոխարինելով ռետինե մահակով, ձեռնաշղթայով, էլեկտրաշոկով և այլն:

Այսպիսով, ԼՂՀ Սահմանադրությունից բխող դատաիրավական բարեփոխումների օրենսդրական փաթեթը, որի դրույթները վերաբերում են իրավապահ և իրավակիրառ բոլոր մարմիններին, 2013թ. հունիսի 1-ի դրությամբ սկսեցին լրիվությամբ գործել:

ԼՂՀ դատական համակարգի հետ համագործակցելու և նրա զարգացմանն աջակցելու նպատակով՝ ՀՀ վճռաբեկ և ԼՂՀ Գերագույն դատարանների միջև 2013թ. հունիսի 17-ին կնքվեց համագործակցության և իրավական տեղեկատվության փոխանցման մասին նոր հուշագիր: Համանման հուշագիր ստորագրվեց նաև ՀՀ և ԼՂՀ դատավորների միությունների միջև: Ելնելով երկու պետությունների դատական համակարգերի կատարելագործման և գործունեության արդյունավետության շահերից, կարևոր քայլ հանդիսացավ նաև ՀՀ «Արդարադատության ակադեմիա» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության և

ԼՂՀ դատարանների նախագահների խորհրդի միջև 2015թ. ապրիլի 10-ին ստորագրված՝ համագործակցության մասին փոխընթացման հուշագիրը:

Հավելենք, որ 2014 թվականը հորեյանական (90) էր՝ երկրամասում խորհրդային տիպի դատական համակարգի կազմավորման առումով, որի գործունեության 68 տարիների ընթացքում /1923-1991թթ./ մարդ-դատարանի նախագահի պաշտոնը զբաղեցրել են՝ Իսահակ Բաղդասարովը /1924թ. հունվար-1924թ. սեպտեմբեր/, Արսեն Մարտիրոսյանը /1924թ. սեպտեմբեր-1924թ. դեկտեմբեր/, Հայկ Բաղդասարյանը, որը միաժամանակ կատարել է նաև գլխավոր դատարանի նախագահի գործառույթները /1925-1927թթ./, Ռուբեն Ղազարովը /1927-1929թթ./, Կոստանտին Դանիելյանը /1929-1930թթ./, Տիգրան Շաքարյանը /1930-1934թթ./, Պետրոս Ոսկանովը /1934-1938թթ./, Սերգեյ Դավիդովը /1938-1941թթ./, Արտավազ Օրբեյանը /1942-1950թթ./, Իսահակ Կապրիելովը /1950-1955թթ./, Վաղարշակ Խաչանովը /1955-1962թթ./, Մուշեղ Օսիպովը /1962-1968թթ./, Հրանտ Բաղդասարյանը /1968-1973թթ./, Բենիամին Տեր-Կասպարովը /1973-1987թթ./, Նիկոլայ Դադայանը /1987-1991թթ./: Ինքնավար մարզի գլխավոր դատարանի նախագահի պաշտոնը զբաղեցրել են՝ Արսեն Հայրապետյանը /1925-1926թթ./, Արշակ Խաչատուրովը /1926-1927թթ./ և Իվան Հայրապետովը /1927թ./, իսկ կարևոր գործերով դատարանինը՝ Կարապետ Շահնազարովը /1927-1928թթ./ և Կոստանտին Դանիելյանը /1929-1930թթ./: Անկախության հռչակումից հետո ԼՂՀ Գերագույն դատարանի նախագահի պաշտոնը 1992-2002թթ. զբաղեցրել է Նիկոլայ Դադայանը, 2002-2007թթ.՝ Վլադիմիր Հովսեփյանը, 2007-2010թթ.՝ Արարատ Դանիելյանը, 2010-2013թթ.՝ Արամայիս Ավագյանը, իսկ 2013թ. ապրիլի 25-ից Գերագույն դատարանի նախագահն է Նարինե Նարինյանը:

**ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏՉԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՆԱՊԱՅՈՎ ԽԱՎԵՐԻ ՀԱՍԱՐ**

*Որպեսզի երկիրը կարողանա ապրել,
հարկավոր է, որ իրավունքներն ապրեն:
Ադամ Միգկևիչ*

Մարդկության զարգացման պատմությունը վկայում է, որ մարդու կողմից իրավունքների և ազատությունների ձեռքբերումը և դրանց անվանացանկի ընդլայնումը պետության և անհատի միջև միշտ էլ սուր բախումների թատերաբեմ են եղել: Դա բացատրվում է նրանով, որ պետությունն իր քաղաքացիներին երբեք կամավոր կերպով սոցիալական բարիքներ չի տվել: Միջազգային փաստաթղթերում, սահմանադրություններում և օրենսդրություններում ամրագրված մարդու և քաղաքացու իրավունքները մարդկության կողմից տառապանքով են ձեռք բերվել և նվաճվել: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ այդ ճակատամարտը դեռևս չի ավարտվել և յուրաքանչյուր նոր սերունդ պետք է պայքարի՝ տեր կանգնելու իր իրավունքներին: Անձի իրավունքները և ազատությունները լրիվ չափով կարող են ապահովվել և պաշտպանվել միայն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական և սոցիալական պետության մեջ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրությունը երկիրը հռչակելով ժողովրդավարական և իրավական պետություն, մարդու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները ճանաչում է որպես անօտարելի ու բարձրագույն արժեքներ, ազատության, արդարության և խաղաղության հիմք: Սահմանադրությունը պետության վրա պարտականություն է դրել՝ ապահովել մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը՝ միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ սկզբունքներին ու նորմերին համապատասխան: Պետությունը սահմանափակված է այդ իրավունքներով և ազատություններով՝ որպես անմիջականորեն գործող իրավունք:

Սահմանադրությամբ ամրագրված վերոնշյալ դրույթները մատնանշում են, որ ԼՂՀ-ն ոչ միայն ճանաչում է մարդու իրավունքները և ազատությունները, այլև այդ իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը համարում է պետության հիմնական գործառույթներից մեկը, ինչը հնարավորություն է տալիս Լեռնային Ղարաբաղը բնորոշել

որպես ժողովրդավարական և իրավական պետություն:

Սահմանադրությունը նախատեսում է յուրաքանչյուր անձի՝ իրավունքների և ազատությունների օրենքով չարգելված բոլոր միջոցներով պաշտպանելու իրավունք:

Մարդու և քաղաքացու խախտված իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության ամենարդյունավետ միջոցը դատական պաշտպանությունն է: Դա պայմանավորված է նրանով, որ նախ, իրավունքների դատական պաշտպանությունն ամրագրված է սահմանադրաիրավական նորմերով և նույն նորմերն էլ ազդարարում են, որ դատարաններն անկախ են և ենթարկվում են միայն օրենքին, այսինքն, դատարանները զերատեսչական շահերով որևէ այլ մարմնի հետ կապված չեն:

Մարդու իրավունքների դատական պաշտպանությունն առաջին հերթին կարևորվում է միջազգային փաստաթղթերով: ԼՂՀ օրենսդրությանը ամրագրված բազմաթիվ նորմեր համահունչ են մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային փաստաթղթերին:

ԼՂՀ-ում պետական իշխանությունն իրականացվում է Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման հիման վրա, դրանով իսկ դատական իշխանության վրա առաքելություն է դրվում պաշտպանելու անհատի իրավունքները և ազատությունները, սոցիալական բախումների իրավական լուծումների ժամանակ հանդես գալու անկախ և անաչառ իրավարարի դերում:

Մեր երկրում դատական իշխանությունն իրականացվում է սահմանադրական, քաղաքացիական, քրեական և վարչական դատավարության միջոցով: Այդ դատավարություններին համապատասխան՝ անհատի իրավունքները սահմանադրական դատավարության ձևով պաշտպանում է ԼՂՀ Գերագույն դատարանը, քաղաքացիական, քրեական և վարչական դատավարության ձևերով՝ ԼՂՀ դատարանները: Դատական կարգով իրավունքների պաշտպանության չորս ձևերից ամենամասշտաբայինը քաղաքացիական դատավարությունն է: Շուկայական հարաբերությունների և օտարերկրյա ներդրումների զարգացմանը զուգընթաց ու սպառողական ծառայությունների աճի հետ կապված, դատարան դիմողների թիվը մշտապես փոփոխվելու է: Դատավարության այս ձևում անհատն իր իրավունքները կարող է իրացնել միայն քաղաքացիական դատավարության օրենսդրությանը նախատեսված մի շարք պայմանների առկայության դեպքում: Եվ եթե քաղաքացիական դատավարությունում, որպես կանոն, գործի հարուցման նախաձեռնողը հայցվորն է լինում, այսինքն՝ այն անձը, ով իր խախտված

կամ վիճարկվող իրավունքների վերաբերյալ դատավարական օրենքով սահմանված կարգով դատարանից պաշտպանություն է խնդրում, ապա դատարան դիմողը պետք է օժտված լինի դատավարական իրավունակությամբ, ճիշտ որոշի գործի ընդդատությունը, հայցադիմումը կազմված լինի պատշաճ ձևով և պետական տուրքի գումարը վճարած լինի:

Քաղաքացիական դատավարության հայցային վարույթում պատասխանողը և գործով մասնակցող մյուս անձինք ևս օժտված են լինում հայցվորին համահավասար դատական պաշտպանությամբ, քանի որ հայցվորի պահանջն անհիմն լինելու դեպքում դատարանը պարտավոր է մերժել հայցը՝ դրանով իսկ պաշտպանելով պատասխանողի՝ անհիմն կերպով վիճարկվող իրավունքները:

Քաղաքացիական դատավարության տարատեսակներից մեկն էլ հատուկ վարույթի գործերն են, որոնցում բացակայում է իրավունքի վերաբերյալ վեճը: Հատուկ վարույթում դատական պաշտպանության առարկա է հանդիսանում ոչ թե սուբյեկտիվ իրավունքը, այլ օրենքով պաշտպանվող դիմողի շահը: Այդ շահը կայանում է փաստերի հաստատման մեջ, որի հետ օրենքը կապում է իրավահարաբերությունների ծագումը, փոփոխումը և դադարումը:

Դատական պաշտպանությունը, որպես սուբյեկտիվ իրավունք, պատկանում է ոչ միայն ֆիզիկական, այլև՝ իրավաբանական անձանց, քանի որ վերջիններս հանդես են գալիս որպես ֆիզիկական անձանց միավորումներ: Այդ առումով ԼԴՀ Սահմանադրությունը շեշտում է, որ երկրի հիմնական օրենքով ամրագրված մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները տարածվում են նաև իրավաբանական անձանց վրա այնքանով, որքանով որ այդ իրավունքները, ազատությունները և պարտականություններն իրենց էությանը կիրառելի են դրանց նկատմամբ:

Անհատի իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանության ձևերի շարքում հատուկ տեղ է զբաղեցնում քրեական դատավարությունը: Դատավարության այս ձևում արդարադատությունն ավելի սուր է դիպչում դատավարության մասնակիցների շահերին: Հանցագործությամբ պատճառված վնասը միշտ էլ շոշափում է տուժողի իրավունքները և ազատությունները: Ոչ պակաս կարևոր հանգամանք են հանդիսանում հանցանքի կատարման մեջ մեղադրվող անձի շահերը: Եվ պատահական չէ, որ ԼԴՀ Սահմանադրությունը հատուկ հոդվածներով անդրադարձել է տուժողի և մեղադրյալի իրավունքներին:

Տուժողը, ում քրեական օրենսգրքով չթույլատրված արարքով ան-

միջականորեն պատճառվել է բարոյական, ֆիզիկական և գույքային վնաս, քրեական դատավարությունում հանդես է գալիս հատուկ կարգավիճակով: Տուժողին պատճառված վնասը հատուցվում է սահմանված կարգով: Օրենսդիրը սահմանել է քրեական գործերի այն շրջանակը, որոնք հարուցվում են տուժողի բողոքի հիման վրա, այսինքն, երբ տուժողն իր խախտված իրավունքների վերաբերյալ անմիջապես դիմում է դատարան՝ շրջանցելով նախաքննության փուլը:

ԼՂՀ Սահմանադրության 46-50-րդ հոդվածներն անմիջականորեն վերաբերում են մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքին: Այդ առումով, մեղադրյալի դատական պաշտպանության իրավունքը յուրահատուկ է և էականորեն տարբերվում է դատական պաշտպանության մյուս ձևերից: Այստեղ խոսքը խախտված իրավունքների պաշտպանության և վերականգնման մասին է, որտեղ մեղադրյալը պաշտպանվում է մեղադրանքից և դրա հետ կապված նրան սպառնացող պատժից: Քանի դեռ մեղադրյալի մեղավորությունն օրենքով սահմանված կարգով չի ապացուցված դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով, ապա անմեղության կանխավարկածի ուժով մեղադրվողը համարվում է անմեղ:

Քրեական դատավարության մասնակիցների իրավունքների պաշտպանությունը ոչ միայն դատարանի, այլև բոլոր իրավապահ մարմինների պարտականությունն է: Դա պարտավորեցնում է ԼՂՀ Սահմանադրությունը, որում պաշտպանված են քաղաքացիների գույքային /«Սեփականությունից կարող է զրկել միայն դատարանը՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում»-Սահմանադրության 33-րդ հոդված/ և ոչ գույքային /«Ոչ ոք պարտավոր չէ ցուցմունք տալ իր, ամուսնու և մերձավոր ազգականների վերաբերյալ»-Սահմանադրության 49-րդ հոդված/ իրավունքները: Այլ կերպ ասած, քրեական դատավարությունում անձի դատական պաշտպանության իրավունքը տարածվում է նաև մինչդատական վարույթի վրա:

Վարչական դատավարությունը քաղաքացիների իրավունքների դատական պաշտպանության նոր ձև է, որը մեր հանրապետությունում արմատավորվեց 2009 թվականի փետրվարի 10-ից, երբ ուժի մեջ մտավ ԼՂՀ վարչական դատավարության օրենսգիրքը: Դատավարության այս ձևի ժամանակ դատարանը քննում է բնակչության /քաղաքացիներ և իրավաբանական անձինք/ և հանրային իշխանության մարմինների ու դրանց պաշտոնատար անձանց միջև ծագած վեճերը:

Սահմանադրական դատավարությունը, որպես արդարադատության իրականացման ձև, մեր հանրապետությունում սկսեց գործել ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունումից հետո: Մայր օրենքը նշեց, որ սահմա-

նադրական արդարադատությունն իրականացնում է ԼԴՀ Գերագույն դատարանը և սահմանեց այն սուբյեկտների շրջանակը, ովքեր օրենքով սահմանված կարգով կարող են դիմել Գերագույն դատարան: Ի թիվս այլոց, այդ իրավունքը վերապահվեց նաև յուրաքանչյուր անձի՝ կոնկրետ գործով, երբ առկա է դատարանի վերջնական ակտը, սպառվել են դատական պաշտպանության բոլոր միջոցները և վիճարկվում է այդ դատական ակտով իր նկատմամբ կիրառված նորմատիվ ակտի դրույթների սահմանադրականությունը: Գերագույն դատարանում անհատական դիմումների ներկայացման ժամկետները և դրանց քննության կարգը սահմանված են «Սահմանադրական դատավարության մասին» ԼԴՀ օրենքով: Քաղաքացու՝ սահմանադրական արդարադատության հարցերով դատարան դիմելու ինստիտուտը, ոչ միայն խախտված իրավունքները վերականգնելու, այլև պետական իշխանության իրականացմանը մասնակցելու յուրահատուկ միջոց է, քանի որ քաղաքացու հարցի դրական լուծման դեպքում վերջնական արդյունքն արտացոլվում է օրենսդրության մեջ:

Քաղաքացու ցանկացած իրավունք անհմաստ է, եթե տվյալ պետության հիմնական օրենքով և օրենսդրությամբ ամրագրված չեն այդ իրավունքների պաշտպանության արդյունավետ երաշխիքները և իրականացման մեխանիզմները: Հակառակ դեպքում, իրավունքը վերածվում է խոստացվող հայտարարության: Այդ է վկայում Մարդու և քաղաքացու իրավունքների ֆրանսիական հռչակագրի այն դրույթը, որ «Յուրաքանչյուր հասարակություն, որտեղ ապահովված չէ իրավունքների երաշխավորումը և հաստատված չէ իշխանությունների բաժանումը, ընդհանրապես չունի Սահմանադրություն»:

Ժամանակակից աշխարհում մարդու իրավունքները և դրանց պաշտպանությունը կարգավորվում են ոչ միայն ներպետական, այլև միջազգային իրավունքի նորմերով: Քաղաքացու՝ միջազգային մարմիններին դիմելու իրավունքը ծագում է միայն այն դեպքում, երբ սպառված են լինում իրավունքի պաշտպանության ներպետական միջոցները: Մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային մեխանիզմներում իր ուրույն և առաջատար դերն ունի 1959թ. Ֆրանսիայի Ստրասբուրգ քաղաքում հիմնված Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը: Եվրոպատարանի հիմքում ընկած են Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի մասին նորմերը, որոնք 1950թ. ընդունվել են Եվրոպայի խորհրդի կողմից: ԼԴՀ Սահմանադրությունը յուրաքանչյուր անձի հնարավորություն է ընձեռում իր իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության խնդրով դիմելու մարդու իրավունքների և

ազատությունների պաշտպանության միջազգային մարմիններին, բայց ԼՂՀ-ը միջազգային հանրության կողմից միջազգայնորեն չճանաչված լինելու և նրա կողմից միջազգային մարմիններին, կազմակերպություններին և համաձայնագրերին, մասնավորապես, Եվրախորհրդին, Մարդու իրավունքների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիային միացած չլինելու պարագայում, ԼՂՀ քաղաքացիները զրկված են Եվրադատարան դիմելու իրավունքից:

Ինչպես վկայում է պրակտիկան, շատ պետություններ, չնայած այն փաստին, որ դեռևս չեն միացել այս կամ այն կարևորագույն միջազգային իրավական փաստաթղթին, ձգտում են իրենց ազգային օրենսդրությունը համապատասխանեցնել դրան: Այդ առումով, չճանաչված պետությունների միակողմանի հայտարարությունն այն մասին, որ իրենք պատրաստ են անշեղորեն և առանց որևէ նախապայմանի կատարել միջազգային խաղաղությունը և անվտանգությունը երաշխավորող, այդ թվում՝ մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանությունը նախատեսող միջազգային պայմանագրերի և կոնվենցիաների պահանջները, զգալիորեն կնպաստի նրանց նկատմամբ վստահության պաշարի ավելացմանը⁹:

Միջազգային իրավական հարթակներից օգտվելու համար ԼՂՀ-ն ուշադրության արժանի ծանրակշիռ քայլեր է կատարում՝ ելնելով միջազգային և ազգային իրավունքի դիրքերից: Այդ քայլերին միտված է նաև Հանրապետության Նախագահի դիմումների հիման վրա ԼՂՀ Գերագույն դատարանի կողմից քննության առնված՝ Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայում, Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագրում, Եվրոպայի ճարտարապետական ժառանգության պահպանության մասին կոնվենցիայում և Հնագիտական ժառանգության պահպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայում ամրագրված դրույթների՝ ԼՂՀ Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը, որոնց քննության արդյունքներով որոշվել են, որ դրանք համապատասխանում են երկրի Սահմանադրությանը:

Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից կարևորագույն նշանակություն ունեցող այդ փաստաթղթերը ԼՂՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվել և 2015-ի մայիսի 15-ին Հանրապետության Նախագահի կողմից վավերացվել են:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը սահմանում է մարդու կարևորագույն իրավունքներից մեկը՝ արդարացի դատական քննության իրավունքի իրականացման երաշխիքները: Այդ երաշխիք-

ները և դատական իշխանության գործունեության հիմնական սկզբունքները նախատեսված են ԼՂՀ Սահմանադրությամբ: Այստեղ ԼՂՀ դատարանները լուրջ անելիքներ ունեն՝ օրինական և հիմնավորված դատական ակտերի կայացման տեսանկյունից, քանի որ հրապարակված օրինական ուժի մեջ մտած ցանկացած դատական որոշում դառնում է հասարակության իրավական մտքի անբաժան մասը:

Ի՞նչ է արդարադատության մատչելիությունը: Արցախի բնակչության անապահով խավերի համար որքանո՞վ է այն բավարար: Որքանո՞վ է բարձր պետական տուրքը: Կարելի՞ է նրանից ազատվել կամ՝ կա՞ն որոշակի արտոնություններ: Որո՞նք են դրանք: Ապահովվա՞ծ են, արդյոք, բնակչության անապահով խավերը պետական բյուջեի հաշվին փաստաբանական գործունեությունից օգտվելու հնարավորությամբ: Հանրապետությունում անվճար իրավաբանական օգնություն մատուցող ինչպիսի՞ ծառայություններ կան:

Արդարադատության մատչելիության գործառնական սկզբունքը նշանակում է, որ ցանկացած շահագրգիռ անձ իրավունք ունի օրենքով սահմանված կարգով դիմել դատարան՝ իր իրավունքների, ազատությունների և օրինական շահերի պաշտպանության համար և դատավարությունում պաշտպանել դրանք: Արդարադատության մատչելիությունը ենթադրում է շահագրգիռ անձի հնարավորության առկայություն՝ հարուցելու դատական վարույթը և իր իրավունքների ու շահերի պաշտպանության համար օգտվելու դատավարական բոլոր միջոցներից:

Նման հնարավորությունը կարող են արգելակել մի շարք գործոններ, մասնավորապես՝ տվյալ երկրի ոչ սոցիալական բնույթը, սոցիալտնտեսական զարգացման ցածր մակարդակը, օրենսդրության թերի կամ ոչ կատարյալ լինելը, նորմատիվ ակտերի բարդությունը, դատական իշխանության ոչ լիարժեք և ոչ անկախ կարգավիճակը, դատական որոշումների կատարման անարդյունավետությունը, ցածր իրավական մշակույթը, կոռուպցիան և այլն:

ԼՂՀ Սահմանադրությունը, ամրագրելով արդարադատությանը վերաբերող կարևոր սկզբունքները, հռչակում է, որ բոլոր մարդիկ հավասար են օրենքի առջև, յուրաքանչյուր ոք ունի իր իրավունքների և ազատությունների դատական պաշտպանության իրավունք, հավասարության պայմաններում, արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ, անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից ողջամիտ ժամկետում իր գործի հրապարակային քննության իրավունք, դատարաններն անկախ են, և արդարադատություն իրականացնելիս դատավորն անկախ է:

Դատարան դիմելու կարգը, պայմանները, ձևերը և բովանդակությունը կարգավորվում են ԼՂՀ քաղաքացիական և վարչական դատավարության օրենսգրքերով:

ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 64-րդ հոդվածի համաձայն՝ դատական ծախսերը կազմված են պետական տուրքից և փորձագետին, վկային կանչելու, ապացույցները դրանց գտնվելու վայրում գննելու, փաստաբանի խելամիտ վարձատրության և գործի քննության հետ կապված այլ գործողությունների համար վճարման ենթակա գումարներից: Դատարաններում քննվող բոլոր գործերով պետական տուրքը գանձվում է պետական բյուջե:

Ցանկացած քաղաքացի, հայցադիմումով մտնելով ԼՂՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարան, հայցադիմումին պետք է կցի սահմանված կարգով և չափով պետական տուրքի վճարված լինելը հավաստող փաստաթուղթ կամ օրենքով նախատեսված դեպքերում՝ պետական տուրքի վճարման ժամկետը հետաձգելու կամ դրա չափը նվազեցնելու վերաբերյալ միջնորդություն:

Պետական տուրք հասկացությունը, տուրքերի տեսակները և դրույքաչափերը, տուրք վճարող անձանց շրջանակները, տուրքը գանձելու, վերադարձնելու, արտոնություններ տրամադրելու կարգն ու պայմանները սահմանված են «Պետական տուրքի մասին» ԼՂՀ օրենքով:

Ըստ վերոնշյալ օրենքի՝ բազային տուրքի չափը հավասար է 1000 դրամի: Օրենքի 9-րդ հոդվածը սահմանում է առաջին ատյանի դատարան տրվող հայցադիմումների, դիմումների ու բողոքների, դատարանի վճիռների և որոշումների դեմ վերաքննիչ և վճռաբեկ բողոքների համար, ինչպես նաև դատարանի կողմից փաստաթղթերի պատճեններ (կրկնօրինակներ) տալու համար գանձվող պետական տուրքի դրույքաչափերը: Գույքային բնույթի պահանջով պետական տուրքը կազմում է հայցագնի 2 տոկոսի չափը, բայց բազային տուրքի 150 տոկոսից ոչ պակաս, ոչ գույքային բնույթի պահանջով՝ բազային տուրքի քսանապատիկի չափը:

Իրավաբանական անձանց սնանկ ճանաչելու գործերով դիմումի համար պետական տուրքը կազմում է բազային տուրքի 250-ապատիկի չափը, իսկ քաղաքացիներին սնանկ ճանաչելու՝ բազային տուրքի 50-ապատիկի չափը:

Հատուկ վարույթի գործերի վերաբերյալ դիմումների՝ անչափահասին լրիվ գործունակ ճանաչելու համար պետական տուրքը կազմում է բազային տուրքի չափը, այլ դիմումների համար՝ բազային տուրքի եռապատիկի չափը:

Իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստերի հաստատման

մասին դիմումների համար պետական տուրքը կազմում է բազային տուրքի կրկնապատիկի չափը:

ԼՂՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանի վճիռների և որոշումների դեմ վերաքննիչ բողոքների համար ոչ գույքային պահանջի գործերով պետական տուրքի չափը կազմում է բազային տուրքի 10-ապատիկի չափը, գույքային պահանջի գործերով՝ վերաքննիչ բողոքում նշված վիճարկվող գումարի 3 տոկոսի չափով, իսկ եթե վիճարկվում են առաջին ատյանի դատարանի կողմից բավարարված կամ չբավարարված պահանջներն ամբողջությամբ, կամ՝ բավարարված կամ չբավարարված պահանջները չեն վիճարկվում, ապա՝ առաջին ատյանի դատարան հարուցված և բողոքարկվող հայցի հայցագնի 3 տոկոսի չափով: Օրենքով հստակ սահմանված են դատական ակտերի դեմ բերված վճռաբեկ բողոքների համար պետական տուրքի դրույքաչափերը: Օրենքը սահմանում է նաև պետական տուրքի գծով արտոնությունների տեսակները և այն անձանց շրջանակները, որոնք դատարաններում ազատվում են պետական տուրքի վճարումից: Մասնավորապես, պետական տուրքի վճարումից ազատվում են հայցվորները՝ աշխատավարձի և դրան հավասարեցված վճարումների հետ կապված այլ գումարների գանձման և աշխատանքային վեճերի վերաբերյալ հայցերով, հայցվորները՝ ալիմենտի գանձման վերաբերյալ հայցերով, հայցվորները՝ խեղման կամ առողջության այլ վնասման, ինչպես նաև կերակրողի մահվան հետևանքով պատճառված վնասի փոխհատուցման վերաբերյալ հայցերով, հայցվորները՝ հանցագործության հետևանքով իրենց պատճառված նյութական վնասի փոխհատուցման վերաբերյալ հայցերով, հայցվորները՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում այլ անձանց օրենքով պաշտպանվող իրավունքների և շահերի պաշտպանության հարցերով դատարան տրվող դիմումների գծով, դատախազության մարմինները՝ պետական շահերի պաշտպանության վերաբերյալ հայցերով, դիմողները՝ ընտրելու և (կամ) ընտրվելու իրենց իրավունքների խախտման վերաբերյալ դիմումներով, դիմողները՝ քաղաքացուն անգործունակ կամ սահմանափակ գործունակ ճանաչելու վերաբերյալ դիմումներով, փախստականի կարգավիճակ ունեցող անձինք՝ իրենց խախտված բնակարանային իրավունքները վերականգնելու վերաբերյալ հայցերով և բողոքներով:

Քրեական դատավարությունում հարուցված քաղաքացիական հայցի համար պետական տուրք չի գանձվում: Առանձին վճարողների կամ վճարողների խմբերի համար պետական տուրքի գծով արտոնություններ կարող են սահմանել Լեռնային Ղարաբաղի Չանրապետության Նախագահը, Լեռնային Ղարաբաղի Չանրապետության կառավարու-

թյունը և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը, դեսպանը կամ հյուպատոսական հիմնարկի ղեկավարը՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում: Դատարանը կամ դատավորը, ելնելով քաղաքացու գույքային դրությունից, իրավունք ունի նրան ազատել պետական տուրքի վճարումից:

Պետական տուրքը վճարվում է հայկական դրամով:

Դատական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ հանրապետության քաղաքացիները դատարանում իրենց գործերը վարում են մեծամասամբ ներկայացուցիչների (փաստաբանների) միջոցով, իսկ քաղաքացիների մի որոշ հատված՝ անձամբ: Դրանք հիմնականում բնակչության անապահով խավերը, գործազուրկները, թռակառուները և հաշմանդամներն են, որոնք, ֆինանսական սուղ պայմաններից ելնելով, սահմանափակ հնարավորություն ունեն փաստաբանների ծառայություններից օգտվելու համար: Բնակչության անապահով խավերի համար արդարադատության մատչելիությունն առաջին հերթին կախված է այդ խավերի սոցիալական ապահովվածությունից և պաշտպանվածությունից:

Իսկ այդ հանգամանքը որքանով է կարգավորված ԼՂՀ օրենսդրությամբ:

Ներկայումս մեր հանրապետությունում (2016թ. հունվարի 1-ի դրությամբ) նվազագույն անսական աշխատավարձն օրենքով սահմանված է 55.000 դրամ: Հիշեցնենք, որ 2006թ. այն կազմում էր 15000 դրամ:

Համաձայն ԼՂՀ կառավարության 2014թ. դեկտեմբերի 23-ի թիվ 906 որոշման՝ հանրապետությունում հիմնական կենսաթոշակի չափը կազմում է 16.000 դրամ, իսկ ապահովագրական ստաժի մեկ տարվա արժեքը՝ 1-ին 10 տարվա համար՝ 800 դրամ, մնացած տարիների համար՝ 500 դրամ: ԼՂՀ կառավարության 2009թ. հունվարի 20-ի թիվ 15 որոշմամբ առանձին սահմանված է այն անձանց շրջանակը, ովքեր պետական նպաստի իրավունք ունեն: Պետական նպաստի բազային չափը կազմում է 6.000 դրամ: ԼՂՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության աշխատանքի և զբաղվածության բաժնի տվյալների համաձայն՝ 2016թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հանրապետությունում գրանցված են 1259 աշխատանք փնտրողներ, որոնցից 1232-ը գործազուրկներ են:

Ըստ ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի՝ հայցագիներ որոշվում է. դրամական միջոցներ բռնագանձելու հայցերով՝ բռնագանձվող գումարի չափից, իսկ գույքը պահանջելու հայցերով՝ գույքի շուկայական գնից: Հայցագնի մեջ մտնում են նաև հայցադիմումում

նշված տուժանքի (տուգանքի, տույժի) գումարները: Մի քանի ինքնուրույն պահանջներից կազմված հայցագինը որոշվում է բոլոր պահանջների ընդհանուր գումարով:

ԼՂՀ քաղաքացիական և վարչական դատավարության օրենսգրքերը սահմանում են, որ դատավորը վերադարձնում է հայցադիմումը, եթե չեն ներկայացվել սահմանված կարգով և չափով պետական տուրքի վճարումը հավաստող փաստաթղթեր, իսկ այն դեպքերում, երբ օրենքով նախատեսված է պետական տուրքի վճարումը հետաձգելու կամ դրա չափը նվազեցնելու հնարավորություն՝ բացակայում է դրա վերաբերյալ միջնորդությունը կամ նման միջնորդությունը մերժվել է:

Այդ առումով՝ եթե հայցադիմումը վերադարձնելու մասին դատարանի որոշման մեջ նշված ժամկետում կողմը միջնորդություն է ներկայացնում պետական տուրքի վճարումից ազատելու կամ նրա չափը նվազեցնելու, կամ էլ նրա վճարումը հետաձգելու մասին, ապա կոնկրետ հանգամանքների առկայության դեպքում դատարանը որոշում է կայացնում պետական տուրքի մասով հայցվորի միջնորդությունը բավարարելու և հայցադիմումը կամ վերաքննիչ կամ վճռաբեկ բողոքը համապատասխան դատարանի վարույթ ընդունելու մասին:

Քաղաքացիական և վարչական գործերով հայցադիմումի ընդունումը մերժելու և հայցադիմումը վերադարձնելու մասին ԼՂՀ ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանի որոշումների համաձայն չլինելու դեպքում կողմը կարող է դրանք բողոքարկել վերադաս դատական ատյաններին: Տվյալ դեպքում օրինական ուժի մեջ չմտած դատական որոշումների բողոքարկումը կարևոր դեր է խաղում արդարադատության մատչելիության համար, քանի որ հրապարակման պահից օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտերը հնարավորություն չեն տալիս արդարադատության մատչելիությունը լրիվ իրականացնելու համար:

ԼՂՀ Սահմանադրությունը հռչակում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի իրավաբանական օգնություն ստանալու իրավունք: Յուրաքանչյուր ոք ունի ձերբակալման, խափանման միջոցի ընտրման կամ մեղադրանքի առաջադրման պահից իր ընտրությամբ պաշտպան ունենալու իրավունք: Դատապաշտպանի ծառայության համար վճարման բավարար միջոցներ չունեցող մեղադրյալին, ինչպես նաև օրենքով նախատեսված այլ դեպքերում անձին իրավաբանական օգնություն է ցույց տրվում պետական բյուջեի միջոցների հաշվին:

«Փաստաբանության մասին» ԼՂՀ օրենքը սահմանում է ԼՂՀ-ում փաստաբանական գործունեություն իրականացնելու և փաստաբանների մասնագիտական միավորում կազմակերպելու հիմունքները և

այդ գործունեության իրականացման կարգը: Փաստաբանական գործունեությունը վճարովի ծառայություն է հանդիսանում: Փաստաբանական գործունեության վճարի չափն ու վճարման կարգը որոշվում են փաստաբանի ու վստահորդի միջև ԼՂՀ քաղաքացիական օրենսգրքով սահմանված կարգով կնքված գրավոր պայմանագրով:

Պետությունը երաշխավորում է անվճար իրավաբանական օգնություն քրեական գործերով՝ ԼՂՀ քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով և նախատեսված դեպքերում, ինչպես նաև ԼՂՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքով սահմանված կարգով և հետևյալ դեպքերում՝ ալիմենտի գանձման վերաբերյալ գործերով և խեղման կամ առողջությանն այլ վնաս պատճառելու, ինչպես նաև կերակրողի մահվան հետևանքով պատճառված վնասի փոխհատուցման վերաբերյալ գործերով:

Անվճար իրավաբանական օգնությունն ապահովվում է ԼՂՀ փաստաբանների պալատը՝ պետության հաշվին՝ փաստաբանների պալատի կազմում գործող հանրային պաշտպանի գրասենյակի միջոցով: Վերջինիս ֆինանսավորումն իրականացվում է պետական բյուջեի միջոցների հաշվին: Հանրային պաշտպանի գրասենյակում, որպես հանրային պաշտպաններ, ընդգրկված են 19 փաստաբաններ: Հանրապետության բոլոր շրջաններն ապահովված են հանրային պաշտպաններով:

Բացի հանրային պաշտպանի գրասենյակից, հանրապետությունում անվճար իրավաբանական օգնություն ցույց տվող այլ ծառայություններ չկան:

Ինչպես ցույց է տալիս անցած տարիների կատարած աշխատանքի վերլուծությունը, ԼՂՀ դատական պրակտիկայում ամկա են պետական տուրքը չվճարելու պատճառով հայցադիմումները, բողոքները վերադարձնելու եզակի դեպքեր, բայց դրանք դատարանների կողմից երբեք չեն օգտագործվել որպես գործիք բնակչության անապահով խավերի դեմ արհեստական պատնեշ ստեղծելու համար, և ԼՂՀ դատարանները միշտ էլ մատչելի են եղել բնակչության բոլոր խավերի համար:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ցանկացած պետության մեջ կան հիմնախնդիրներ, որոնք մշտապես գտնվում են պետական իշխանության և հասարակության անդամների ուշադրության կենտրոնում: Այդ առումով կան հարցեր, որոնցով զբաղվում են ոչ թե մեկ, այլ մի քանի սերունդներ: Դրանք թվին պետք է դասել իրավական և դատական բարեփոխումները, որոնք ոչ ավելի պակաս կարևոր են, քան պետական շիանարարության ցանկացած հարց: Ինչպես ընդունված է ասել. «Իրավական և դատական բարեփոխումները եթե առաջինը չեն, բայց և երկրորդն էլ չեն»:

Հարցը կարևորվում է նաև նրանով, որ նորաստեղծ երկրները բարեփոխումների երկար և դժվար ճանապարհ են անցնում և այդ ճանապարհը զերծ չի լինում տարբեր բախումներից, կոնֆլիկտներից և սոցիալական պայթյուններից: Այդ համատեքստում, պետության իրավական համակարգի զարգացման ուղղությունները և սկզբունքները պետք է համահունչ լինեն միջազգային իրավական համակարգի չափանիշներին:

Ինչպես ցանկացած նորաստեղծ պետություն, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, անկախության տարիներին հասարակական և պետական կյանքի տարբեր ոլորտներում բարեփոխումների ոչ դյուրին ճանապարհ է անցել: Այդ տեսակետից դժվար է առանձնացնել հասարակական կյանքի որևէ ոլորտի առաջնահերթությունը, քանի որ դրանցից յուրաքանչյուրը սոցիալական, պետական շինարարության կամ մեկ այլ բնագավառի կարևորագույն հարցեր է լուծում:

Կազմված լինելով 3 հասկացությունից՝ «իրավական և դատական բարեփոխումներ» անվանումը փիլիսոփայական, սոցիալական, իրավական բարդ երևույթ է, որը կարգավորում է մեր հասարակության և պետության կյանքի կարևորագույն կողմերը:

«Իրավական» հասկացությունն իր մեջ ներառում է տարբեր պետաիրավական կառույցներ, բյուջետային, տնտեսական, նյութատեխնիկական, սոցիալ-կենցաղային և այլ բնույթի միջոցառումներ: Հանրահայտ է, որ իրավապահպան մարմինների համակարգում կենտրոնական տեղը պատկանում է դատական մարմիններին՝ համարվելով «իրավապահպան գործունեության սիրտը», քանի որ նրա խնդիրներին են ենթարկված մնացյալ բոլոր իրավապահպան գործառնությունների կատարումը:

Բարեփոխումների մի հատվածն էլ դատարանաշինությունն է, քանի որ արդարադատության իրականացման ընթացքում պետք է անհրաժեշտ պայմաններ լինեն թե՛ դատավորների, և թե՛ դատական կողմերի ու դատավարության մասնակիցների համար: Չէ՞ որ ընդունված ճշ-

մարտություն է՝ թատրոնը սկսվում է հանդերձարանից, դատարանն էլ՝ դատական նիստերի դահլիճից: Փաստ է, որ շենքային պայմանների, կահավորանքի և տեխնիկական հագեցվածության տեսանկյունից ԼՂՀ դատարանների նստավայրերը և դատական նիստերի դահլիճները ժամանակակից պայմաններին չեն համապատասխանում: Հուսանք, որ այս հարցը մոտ ապագայում կստանա իր լուծումը:

Ներկայումս մեր հանրապետությունը թևակոխել է դատաիրավական բարեփոխումների որակական մի նոր փուլ: Հանրապետության Նախագահի 2013թ. օգոստոսի 16-ի կարգադրությամբ հաստատվել է ԼՂՀ իրավական և դատական բարեփոխումների 2013-2017թթ. ռազմավարական ծրագիրը և ծրագրից բխող միջոցառումների ցանկը: Նույն կարգադրությամբ ստեղծվել է աշխատանքային խումբ, և աշխատանքներն ընթանում են: Քառամյա ծրագիրը, մասնավորապես, ներառում է քրեական, քաղաքացիական, վարչական արդարադատությունը, դատական համակարգը, դատախազությունը, փաստաբանության և քաղաքացիներին մատուցվող ծառայությունների ոլորտները, որոնցից յուրաքանչյուրում առկա խնդիրների լուծման համար նախատեսված են ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ իրավակիրառական բնույթի միջոցառումներ: Այս բարեփոխումները նախկիններից տարբերվում են նրանով, որ համակարգային բնույթ են կրում: Ծրագրում ուղղակիորեն նշված է, որ դատական իշխանության անաչառությունը և անկախությունը դասվում են տվյալ երկրի ազգային անվտանգության ռազմավարության իրագործման հիմնական երաշխիքների շարքին, քանի որ դատաիրավական համակարգի նկատմամբ վստահության պակասը երկրի ներքին սպառնալիքներից մեկն է հանդիսանում:

Դատաիրավական բարեփոխումները հարափոփոխ և ամբողջական գործընթացներ են և ունեն իրենց ներքին զարգացման դինամիկան: Բարեփոխումները պետք է կատարվեն ոչ միայն դատական համակարգում, այլև բոլոր իրավապահ կառույցներում: Հաղորդակից անոթների օրենքը գործում է ամենուրեք:

Հատկանշական է, որ ժողովրդավարության ուղին բռնած և անցումային զարգացման փուլում գտնվող պետություններից որևէ մեկին դեռևս չի հաջողվել կարճ ժամկետում ստեղծել անկախ և կենսունակ իրավական համակարգ: Իսկ կատարյալ համակարգ երբեք չի լինում, կյանքն է, որ ժամանակի ընթացքում հղկում է ամեն ինչ, որի արդյունքների գնահատականը տալիս է հասարակությունը՝ իր վստահության քվեով:

Բարեփոխումները, որպես կանոն, փոխում են ոչ թե հասարակական հարաբերությունների հիմքերը, այլ՝ նրա ձևն ու բովանդակությունը: Այն մի արմատական և երկարատև գործընթաց է: Դա այն դեպքում,

երբ նկատի ունենալով Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված սահմանադրական բարեփոխումների գործընթացը, Արցախի քաղաքական ուժերը 2016թ. փետրվար ամսին սահմանադրական բարեփոխումների թեմայով 2 անգամ քաղաքական խորհրդատվություններ են անցկացրել, որի արդյունքում խորհրդարանական և արտախորհրդարանական կուսակցությունները գրավոր դիմել են Հանրապետության Նախագահ Բ.Սահակյանին՝ առաջարկելով ստեղծել սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողով: Արձագանքը չուշացավ:

Հանրապետության Նախագահը ելնելով իրավունքի գերակայության և ժողովրդաիշխանության սկզբունքների իրացման կառուցակարգերը բարելավելու, իշխանության ճյուղերի լիազորությունների հավասարակշռումը կատարելագործելու, հանրային կառավարման արդյունավետությունը բարձրացնելու անհրաժեշտությունից ու հաշվի առնելով ԼՂՀ Ազգային ժողովում ներկայացված կուսակցությունների ու արտախորհրդարանական մի շարք քաղաքական ուժերի առաջարկը և ղեկավարվելով ԼՂՀ Սահմանադրության 68-րդ հոդվածի 10-րդ կետով մարտի 21-ին ստորագրել է հրամանագիր՝ ԼՂՀ Նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով ստեղծելու մասին: Հրամանագրով հաստատվել է հանձնաժողովի անհատական կազմը՝ ԼՂՀ Ազգային ժողովի նախագահ Աշոտ Ղուլյանի գլխավորությամբ:

Հրամանագրի համաձայն՝ մասնագիտական հանձնաժողովին հանձնարարվել է մինչև 2016 թվականի մայիսի 1-ը Նախագահին ներկայացնել սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգը և հայեցակարգին հավանություն տրվելուց հետո՝ մինչև 2016 թվականի սեպտեմբերի 10-ը, մշակել և Նախագահին ներկայացնել սահմանադրական բարեփոխումների նախագիծը: Բայց ինչպես ասում են՝ մարդը ենթադրում է, իսկ աստված կարգադրում: Շուրջ 22 տարի տևած փխրուն հրադադարի խախտման պատճառով (Ադրբեջանի կողմից 2016թ. ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը ձեռնարկված ռազմական գործողությունների արդյունքում նորից արյուն հեղվեց... մարդկային զոհեր... ավերածություններ... Ապրիլի 5-ին կրակը դադարեցնելու մասին հայտարարություն արվեց. որքա՞ն հուսալի կլինի այն) հնարավոր է, որ սահմանադրական բարեփոխումների գործընթացի ժամկետների փոփոխություն կատարվի:

Ժամանակը ցույց կտա, թե սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի կողմից սահմանադրական բարեփոխումների ի՞նչ հայեցակարգ կմշակվի և ինչպիսի՞ նախագիծ կներկայացվի Արցախի հասարակության դատին:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր

Ա

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՐՔԱ ՎԱՋԱԳԱՆԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ հաստատված Աղվենում տեղի ունեցած ժողովում

Աղվանից արքա Վաչագանի տարիներին աշխարհականների ու եպիսկոպոսների, քահանաների ու քորեպիսկոպոսների, ազնվականների ու ռամիկների միջեւ բազմաթիվ հակառակություններ էին լինում: Արքան կանեցավ մի բազմամարդ ժողով գումարել Աղվենում, որ կայացավ մարտի ամսի տասներեքին:

Ես՝ Վաչագան Աղվանից արքաս, Շուփաղիշոն՝ Պարտավի արքեպիսկոպոսը, Մանասեն՝ Կապաղակի եպիսկոպոսը, Հունանը՝ Հաշուի եպիսկոպոսը, Անանիան ու Սահակը, եւ Ուտիքի Փող եպիսկոպոսները, Հովսեփը՝ Կաղանկատուքի քահանան, Մատթեն՝ Պարտավի քահանան, Թոման՝ թագավորի պալատական քահանան, Պողոսը՝ Գայեգուճի քահանան, Շնավոնը՝ Ցրիի քորեպիսկոպոսը, Մատթեն՝ Դարահոջի քահանան, Աբիկազը՝ Բեթի քահանան, Ուրբաթայրը՝ Մանուչէի քահանան, Հովել, Պարպ, Միգե, Հակոբ քահանաները, ազնվական մարդիկ և Արցախի նահապետները, Կաղանկատուքի Բակուր նահապետը և այլ բազմաթիվ մարդիկ, որոնք միաբան ինձ մոտ ներկայացան՝ ամառանոցային վայր Աղվենում, որոշեցինք հետևյալը.

Ա. Այն քահանաները, որոնք գյուղերում են լինում, տարեկան երկու անգամ երկրպագում են եպիսկոպոսին և հոգեւոր կարգ ու կանոն են սովորում նրանից՝ ըստ Աստվածաշնչի, և ինչպես կարգն է, տարվա մեջ եպիսկոպոսին ընծա պետք է տարվի:

Բ. Երբ քահանա և սարկավազ են ձեռնադրում, չորս դրամ քահանային, իսկ երկու դրամ սարկավազին պետք է տան:

Գ. Ազնվական կամ թագավորական ցեղին պատկանող որևէ մեկը կենդանության ժամանակ իր ձեռքով հոգու բաժին պետք է տա. ասենք՝ ձի թամբով ու սանձով, կամ ինչ հարստություն որ ունի, դրանից պետք է տա, եթե կենդանության օրոք չտա, ապա նրա մահից հետո ընտանիքն է պարտավոր տալ:

Դ. Քահանային ժողովրդի կողմից տալու կարգը այսպես է լինելու. ունեւորը պետք է տա չորս գրիվ ցորեն, վեց գրիվ գարի, տասնվեց փաս քաղցու. իսկ նա, որ հացասակավ է, դրա կեսը պետք է տա. ինչ

վերաբերում է գինուն, թող տա այնքան, որչափ կարող է: Վար ու ցանք եւ այգի չունեցողից չպետք է առնեն. իսկ նա, որ իր հոգու համար սրանցից ավելին կտա, բարիք կանի: Ինչպես Պողոսն է ասում. «Նա, որ առատությամբ է սերմանում, առատությամբ էլ կհնծի»: Իսկ նա, ով ոչ-խար ունի, պետք է տանից մի ոչխար տա, երեք զգաթ բուրդ ու մի գլուխ պանիր. ով ձիեր ունի տանը, պետք է տա մի քուռակ, իսկ խոշոր եղջերավոր անասուն ունեցողը՝ մի հորթ:

Ե. Աշխարհականներից ոչ ոք՝ ազնվական, շինական, կամ մեկ ուրիշը, տարվա ընթացքում պատարագը բաց չպետք է թողնի, այսինքն՝ մեռելների հիշատակը պետք է կատարի, ինչպես որ կարող է. իրենց վաստակից մեռելներին անմասն չպետք է թողնեն. մեռած մարդու համար մի ձի, եթե ձի կա, մի խոշոր եղջերավոր անասուն՝ արջառ, եթե կա. մեռելի տերը եկեղեցում պետք է տա, դրանցից որ մեկը կամենա:

Զ. Եթե վաներեցը կամ որևէ վանական վանքին վնաս է հասցնում (գողանում է) և վրան հաստատվում է, պետք է անարգեն ու տեղից հեռացնեն, իսկ գողացածը գրավեն եկեղեցու համար:

Է. Եթե մի վանքի քահանաները շատ են, իսկ ժողովուրդը քիչ, և մի այլ վանքի ժողովուրդն է շատ, բայց քահանաները քիչ են, շատ ժողովուրդ ունեցող վանքից ժողովրդի մի մասը վերցնում և հանձնում են այն վանքին, որի քահանաներն են շատ:

Ը. Եթե քրիստոնյա մարդը կռվում և արյուն է թափում, ներկայացնում են եպիսկոպոսին ու ըստ օրենքների պատժում:

Թ. Այն քահանան, որ հովվում է մեծ գյուղի վրա, մի այլ գյուղ ևս չպետք է պահի, իսկ եթե երկու գյուղեր միմյանց մոտ են, կարող է հովվել մի քահանա և առհասարակ քահանան սպասարկում է այնքան, որքան կարողանում է կառավարել:

Ժ. Ոչ մի տղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի և եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա:

ԺԱ. Ով առանց պատճառի կնոջը բաց է թողնում ու առանց պսակի կին է առնում, ով անօրեն ու մարդասպան է՝ կամ կախարդահարցությամբ է զբաղվում, նրան կապելով պետք է թագավորի մոտ տանել ու չարաչար կերպով սպանել:

ԺԲ. Նրանց, որոնք լացուկոծում են տան գլխավորին, գուսանների հետ պետք է կապել, տանել թագավորի դուռը և պատժել, իսկ հարազատները չպետք է համարձակվեն նրանց հետեւից լաց լինել:

ԺԳ. Նրան, որ գեշ է ուտում, և նրան, որ քառասունքին միս է ուտում, կիրակի օրը աշխատում է ու եկեղեցի չի գնում, քահանան, ժողովրդի հետ միացած պատժում է:

ԺԴ. Նա, որ չորեքշաբթի կամ ուրբաթ աղուհացից առաջ միս է ու-

տում, մի շաբաթ պաս պետք է պահի, իսկ եթե մեկը գա ու քահանայի մոտ այդ մասին վկայություն տա, թե պասը չի պահել, գյուղի տանուտերը նրանից պետք է մի եզ առնի ու տա քահանային:

ԺԵ. Եթե որևէ մի աշխարհական մարդ բամբասի քահանայի կամ սարկավազի և խոստովանի, թե իրոք այդպես է, եպիսկոպոսը կարգ է սահմանում նրա վրա ու այդպիսին անապատում ապաշխարում է: Իսկ եթե ճիշտը չի խոստովանում, այլ ուրիշներն են հայտնում ճշտությամբ, և այդ պարզվում է, ինչպես որ կանոնների մեջ գրված է, պետք է պատժեն ու գյուղից հեռացնեն. իսկ եթե հանցանքը չի պարզվում, պետք է կարգադրեն, որ քահանային նվեր տա, և այդ երդում է լինում նրա համար:

ԺԶ. Եթե մի որևէ քահանայի ընկերներն ու աշակերտները մեղք են բարդում այդ քահանայի վրա, իսկ իրենք անմեղ են, քահանան պետք է կանգնի սուրբ սեղանի, իսկ ամբաստանողները՝ ժողովրդի առաջ, ապա պետք է բենից իջեցնեն և գյուղից արտաքսեն: Իսկ եթե նրա ընկերները և աշակերտները վրեժով լցված են, և ժողովուրդը գիտեր, որ նրանք առաջ խռով են եղել, քահանան պատարագ պետք է մատուցի, և ժողովուրդը անեծքով նրանց դուրս քշի: Իսկ եթե խոստովանում են, որ սուտ են ասել, պետք է ապաշխարանք դնեն դրանց վրա և վանքից չհանեն, բայց եթե դրանցից հետո էլ հանցանք են գործում, պետք է դատվեն կանոններով:

ԺԷ. Դարձյալ՝ եթե եպիսկոպոսներն ու քահանաները թագավորի մոտ գանգատվեն ազնվականների դեմ, թե դրանք գյուղում երկու կամ երեք եկեղեցի վանք են դարձնում, և եթե թագավորի ներկայությամբ ազնվական մարդիկ պայմանավորվեցին, և թագավորին, եպիսկոպոսին, ազնվականներին այդպես հաճելի թվաց, թե վանք դարձված եկեղեցիները կթողնեն նույն վիճակում, իսկ եկեղեցու պտղին ու տուրքը կտան մայր եկեղեցուն:

ԺԸ. Եթե ազնվականները տասանորդ են տալիս, պետք է մի մասը բուն գլխավոր եկեղեցուն տան, մյուս մասը՝ իրենց եկեղեցուն:

ԺԹ. Կիրակի օրը տերն ու ծառան պետք է գնան մայր եկեղեցի, աղոթքներ ու հիշատակ կատարեն եկեղեցուն, իսկ կրոնավորը հոգեբաժինը եկեղեցուն պետք է տա:

Ի. Ազնվականները առանց եպիսկոպոսի իրավունք չունեն քահանային հեռացնել կամ նշանակել, չնայած, որ իրենց դաստակերտն է. եպիսկոպոսն էլ չպետք է առանց նրանց ազատի կամ նշանակի: Եթե ազնվականից կամ ժողովրդից քահանային վտանգ է սպառնում, քահանան էլ իրավունք չունի հեռանալու առանց եպիսկոպոսի թույլտվության:

ԻԱ. Եթե որևէ ազնվական ցանկանում է իր եկեղեցում սեղան կառուցել, կամ ինչ-որ մասունքներ բերել, կամ պատարագ անել, պետք է կատարի եպիսկոպոսի հրամանով, որքան էլ ինքը կարողություն ունենա: Եթե կատարում է թույլտվությամբ, կօրհնվի, իսկ եթե այդպես չի անում, թող եկեղեցուց հեռու մնա, այլապես ըստ իր կարողության տուգանք պետք է վճարի եպիսկոպոսին, իսկ դրանից հետո ինչքան տուգանք տա այդ մարդը ըստ կանոնների, թող օրհնությամբ կատարի:

ԻԲ. Այս պայմանները թագավորի ներկայությամբ դրեցին եպիսկոպոսներ, քահանաներ, ազնվականներ: Թող մեր եպիսկոպոսների, քահանաների ու եկեղեցու կողմից օրհնվի թագավորը թագուհով, իր զավակով ու ամբողջ երկրով հանդերձ. թող օրհնվեն նաև այս ժողովին մասնակցողները: Այս հրամանը մատանիներով կնքեցին արքայի հրամանատար Մուծիկը, պալատի վերակացու Միրհօրիկը եւ տոհմապետներ Մարութը, Իրազը, Սպարակոսը, Ղանան, Բակուրը, Ռատանը, Արչեսը, Գարդմանա տեր քաջ Վարդանը, Խուրսը, Գերմանոսանը, Խոսկենը, Փիրոզ նահապետը, Աղվանքի բոլոր ազնվականները և գրության ավելի վավերական լինելու համար կնքվեց նաև Աղվանքի թագավոր Վաչագանի մատանիով:

Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» գրքի Ի2 գլուխը, Երևան, 1969թ.:

Բ
Ադրբեջանի կողմից Արցախին «շնորհված» Սահմանադրությունը

Համաձայն Ադրբեջանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի նախագահության վորոշման, ընդ սմեն հայտարարվում է «Ինքնավար Շրջան Լեռնային Ղարաբաղի Սահմանադրությունը»:

**Ադրկենտգործկոմի նախագահի
տեղակալ՝ Բ. Կասունով**

**Սահմանադրություն Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Շրջանի
I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԻՍՈՒՆՔՆԵՐ**

1. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը կազմում է Ադրբեջանի Սոց. Խորհ. Հանրապետության մի բաղկացուցիչ մասը:
2. Բոլոր գործավարությունը, դատավարությունը և ուսուցումը դպրոցներում ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղում կատարվում է մայրենի լեզվով:
3. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը մասնակցում է Ադրբեջանի Սոց. Խորհ. Հանրապետական բոլոր մարմիններում՝ համեմատական չափի սկզբունքով:

**II. ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
(տերիտորիան)**

Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի մեջ մտնում է այն տարածությունը, վորը բռնված է հետևյալ գավառների քաղաքներով և գյուղերով:

Շուշու գավառից - Շուշի քաղաքը և Ստեփանակերտը. գյուղերը, Կարաբետուկ, Ուլուբաբ, Կայաբաշի, Սարի-Քեշիշ, Կիշլաղ-Քենդ, Շալվա, Սեյիտ-Բեգլի, Դաշբուլաղ, Մեհտիքենդ, Բադուրա, Սունժինսկոյի, Խնձորիստան, Իսմայիլ-Բեգլի, Մալիբեգլի, Խալիփալի, Խոջալի, Ղուշնիլար, Քեորֆա -Աֆուտլի, Ջարուսլի, Նախիջևանիկ, Փիրջամալ, Դահրազ, Քեաթուկ -Աշդարա, Աղբուլաղ, Վարազաբուն, Լիսագորսկ, Կերկիժան, Ջամիլի, Բալուջա, Ղայբալիքենդ, Փախլիզ, Խնածախ, Մեհտի-Քենդ, Վերին Սզնիք, Դամուրչիլար, Ներքին Սզնիք, Սղնախ, Չանախչի, Ղարաբուլաղ, Ղուշչի-Բաբա, Սարուշեն, Խաչմաչ: Տուքնակալ, Հարալի, Պիրում Քենդ, Սիխթարա -Քենդ, Դաղդաղան,

Հարով, Դաշուքենո, Շուշի-Քենո, Դաշալթի, Հյունոտ, Քեշիշ Քենո, Դաղալթի-Խոզաբիր, Քենդիսուրո, Քարահունջ, Մուշկապատ, Դավախան, Մաշադի-Քենո, Կուչում-Քենո, Աղ-Քենո, Աշան, Հացի, Ենգի-Քենո, Կարա-Քենո, Եմիշճա, Ջամեաթ, Կրղարծի, Միրի-Քենո, Կարադուղլի, Խոնաշեն, Բախրումլի, Խոջալու, Մուգան, Աբդուլլար, Կոտլեարովկա, Կուրապատկինո, Նիկոլայեվկա, Սկորեվկա, Սոս, Սխտորաշեն, Խերխան, Ծովատեղ, Հերիեր, Մավաս, Ամարաս, Բիլբիլակ, Աղբուլաղ, Ուզում-Քենո, Դրախտիկ, Թաղար, Ազոխ, Ջարդանաշեն, Շեխեր, Ջաղավուզ, Թաղավարո, Ղուզե ճարտար, Գիշի, Գյունե-ճարտար, Իսպահանջուղ, Յենդիջա, Դաշբաղի, Խանբաղ նոր, Խանբաղ հին, Քեշիշքենո, Խրամորթ, Վերին Յելչիբաղ, Ներքին Յելչիբաղ, Տող, Մամեղաձոր, Սուլավաղին, Շեխեր, Հսկակու, Թաղուտ, Սուսալըխ, Կովչատչի, Տումի, Հողեր, Ծակոռի, Ջրակուս:

Ջիվանշիրի գավառից - գյուղեր. Հասանրիջ, Ունուղլի, Կիրանլու, Իմաբար, Կարավենո, Չափար, Ղուզլու (Բաղդուս), Կրզըլ-Կայա, Յայջա (Տըխդատ). Ջարդախաչ, Չարեքտար, Բաղլու-Կայա, Բալլու-Կայա, Ախմախլի, Բազարքենո, Քոլատակ, Դաղմանլու, Դովչանլու, Չորմանլու, Վանք, Տրումբոն, Հոռաթաղ, Շահմասուր, Ներիշտար, Քիչիկ-Կարաբեգ, Ուլու-Կարաբեգ, Կուսապատ, Աղդարա-Մարդակերտ, Դամիրլու, Հոռաթաղ, Բուրուջ, Յարըմջա, Մարաղա, Մարգուշեվան, Բրուջ, Լևոն Արխ, Լևոն-Արխ (Մարով), Մենգրեյսկ, Չարդախլու, Լյուլասագ, Որյովո-Դենիսովկա, Ղազանչի, Ջանյաթաք, Գյուլյաթաղ Արխավանդ, Դամիլի, Թալիշ, Տուրուս, Դաստագիր, Տոնաշեն, Մաղաղիս, Դամիրլար, Վերին-Չայլու, ներքին Չայլու:

Կարյազիների գավառից – գյուղեր. Հաջիքենո, Առաքել, Բանաշուր, Բինյաթի, Դուլանլար, Խժալլան, Դաշբաշի, Ծամծոր, Կենյա-աղ, Մյուլքիդարա, Խժաբերո, Վանք, Հադրութ, Կանբակյուճ, Կոչբեկ, Ղուշչիլար, Մելիքջանլու, Նորաշեն, Տայք, Թաղասեր, Տոր, Շաղախ, Վորդնաշատ, Աղբուլաղ, Ախուլլու, Քյուքուշլու, Թուլատան, Դուղուզչի, Կոգուլլու, Խարմանջուղ, Իդիլեցիք:

Ղուբաթլի գավառից - Ղարաղշլաղ գյուղը իր գաղութներով:

III. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունը նրա ընդգրկած ամբողջ տարածության վրա պատկանում է Խորհուրդների Համագու-

մարին, կենտրոնական գործադիր կոմիտեին և տեղական խորհուրդներին:

2. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի բարձրագույն իշխանությունը հանդիսանում է Խորհուրդների Համագումարը, վորը հրավիրում է ոչ պակաս քան տարին մի անգամ:

3. Սեկ համագումարից մինչև մյուսի հրավիրելու ժամանակամիջոցը լիակատար իշխանությունն ամբողջովին անցնում է Խորհուրդների կենտրոնական գործադիր կոմիտեին:

4. Խորհուրդների Համագումարների և Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Կենտրոնական գործադիր Կոմիտեի վորոշումները կյանքի մեջ անցկացնելու համար, Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն ընտրում է ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, վորը կենտրոնացնում է իր մեջ շրջանի կառավարության գործը, ստանձնելով Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի նախագահության իրավունքները:

Ծանոթություն. Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի նախագահը միաժամանակ հանդիսանում է և ժողկոմխորհի նախագահ:

5) Ինքնավար շրջանի կառավարության առաջին բաժինները վարելու համար սահմանվում են ժողովրդական կոմիսարիատներ՝

1. Ներքին գործերի՝ սոցիալական ապահովության և կոմունալ տնտեսության յենթաբաժիններով,

2. Արդարադատության,

3. Լուսավորության,

4. Առողջապահության,

5. Յերկրագործության,

6. Կենտրոնական վիճակագրական վարչության,

7. Ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ.

6. Շրջանի զինվորական գործերը վարում է Ձինվորական Կոմիսարիատը՝ կազմակերպված ընդհանուր հիմունքներով:

Շրջանի Ձինվորական կոմիսար նշանակվում է Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողկոմխորհի համաձայնությամբ Ադր. Ս. Խ. Հանրապետության Ձինվորական կոմիսարիատի կողմից:

7. Աշխատանքի, ֆինանսների և բանվորայուղացիական տեսչության կոմիսարիատների լիազորներ նշանակվում են Ադր. Ս. Խ. Հ. համապատասխան կոմիսարիատների կամ լիազորների կողմից ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողկոմխորհի համաձայնությամբ:

8. Կռիվը հակահեղափոխության դեմ մնում է Ադր. Ս. Խ. Հ. Չեկայի մարմինների իրավասության ներքո, վորը կազմակերպվում է տեղում՝ ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողկոմխորհի համաձայնությամբ:

9. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ներքին գործերի, Արդարադա-

տության, Լուսավորության, Առողջապահության, յերկրագործության կոմիսարիատները իրենց բոլոր գործառնությունների մեջ ինքնավար են և պատասխանատու Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեին:

10. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի արդյունաբերության անմիջական ղեկավարությունը պատկանում է Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Ժողովրդական Տնտեսության Խորհրդին:

11. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Ժողովրդական Տնտեսության Խորհուրդը իր գործունեության մեջ ղեկավարվում է իր կազմած արտադրական ծրագրով, վորը ներկայացնում է Ադր. Ս.Խ.Յ. Գերագույն Տնտեսական Խորհրդին՝ ընդհանուր պետական տնտեսության ծրագրի հետ համաձայնեցնելու համար:

IV. ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵՂԵՐՈՒՄ

Իշխանության մարմիններ տեղերում համարվում են.

1. Բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զինվորների ներկայացուցիչների խորհուրդները (գյուղական և քաղաքային) և նրանցից ընտրված գործադիր կոմիտեները:

2. Գավառական և գյուղական համագումարները և նրանցից ընտրված գործադիր կոմիտեներն ու նրանց նախագահությունները:

3. Խորհրդային իշխանության տեղական մարմինների ընտրության ժամանակամիջոցն ու կարգը, ներկայացուցիչների թիվը և այդ մարմինների ներքին կազմակերպության ընդհանուր կանոնները, վարչական խնդիրների և իշխանության սահմանագծումը նրանց միջև, ինչպես և սահմանագծումն իրավական խնդիրների տեղական մարմինների և կենտրոնականի միջև՝ սահմանվում են Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեից և հաստատվում Ադր. Կենտր. Գործադիր Կոմիտեի կողմից:

**Կոմունիստ - N 145 /924/, էջ 2
Բաքու, 1924թ. հուլիսի 6-ի, կիրակի**

Գ
ԼՂՀ Սահմանադրություն

գլուխ 6
Դատարանները

Հոդված 108.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում դատական իշխանությունն իրականացնում են դատարանները՝ Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան:

2. Դատական իշխանությունն իրականացվում է սահմանադրական, քաղաքացիական, քրեական և օրենքով նախատեսված այլ դատավարության միջոցով:

3. Դատարաններն անկախ են:

Հոդված 109.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դատական համակարգը բաղկացած է ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի, վերաքննիչ դատարաններից և Գերագույն դատարանից, ինչպես նաև օրենքով նախատեսված մասնագիտացված դատարաններից:

2. Արտակարգ դատարանների ստեղծումն արգելվում է:

3. Դատարանների լիազորությունները, կազմավորման ու գործունեության կարգը սահմանվում են Սահմանադրությամբ և օրենքներով:

4. Դատարանների վերջնական ակտերն ընդունվում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անունից:

Հոդված 110.

1. Դատավորն անփոփոխելի է: Դատավորը պաշտոնավարում է մինչև 65 տարին լրանալը:

2. Դատավորի լիազորությունները դադարում են միայն Սահմանադրությամբ և օրենքով նախատեսված դեպքերում ու կարգով:

Հոդված 111.

Դատավորը չի կարող զբաղեցնել իր պարտականությունների հետ չկապված պաշտոն պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում, պաշտոն առևտրային կազմակերպությունում, զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, կատարել այլ վճարովի աշխատանք, բացի գիտական, մանկավարժական և ստեղծագործական աշխատանքից: Դատավորը չի կարող լինել որևէ կուսակցության անդամ:

Հոդված 112.

1. Արդարադատություն իրականացնելիս դատավորն անկախ է:
2. Դատավորի գործունեության երաշխիքները և պատասխանատվության հիմքերն ու կարգը սահմանվում են Սահմանադրությամբ և օրենքով:
3. Դատավորը չի կարող ներգրավվել որպես մեղադրյալ, կալանավորվել, ինչպես նաև նրա նկատմամբ չի կարող դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցվել առանց արդարադատության խորհրդի եզրակացության և Հանրապետության Նախագահի համաձայնության՝ Սահմանադրության 116-րդ հոդվածով սահմանված կարգով:
4. Դատավորը չի կարող ձերբակալվել, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ ձերբակալումն իրականացվում է հանցագործության կատարման պահին կամ դրանից անմիջապես հետո: Դատավորի ձերբակալման մասին անհապաղ տեղեկացվում են Հանրապետության Նախագահը և Գերագույն դատարանի նախագահը:

Հոդված 113.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բարձրագույն դատական մարմինը Գերագույն դատարանն է:
2. Գերագույն դատարանը բաղկացած է սահմանադրական և վճռաբեկ պալատներից:
3. Գերագույն դատարանն ապահովում է Սահմանադրության գերակայությունը և օրենքի միատեսակ կիրառումը:
4. Գերագույն դատարանի նախագահը և մյուս դատավորները նշանակվում են Ազգային ժողովի կողմից՝ Հանրապետության Նախագահի առաջարկությամբ:

Հոդված 114.

1. Սահմանադրական արդարադատությունն իրականացնում է Գերագույն դատարանը: Գերագույն դատարանն օրենքով սահմանված կարգով՝
 - 1.1) որոշում է օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, Հանրապետության Նախագահի հրամանագրերի, կարգադրությունների, Կառավարության, վարչապետի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների որոշումների համապատասխանությունը Սահմանադրությանը.
 - 1.2) մինչև միջազգային պայմանագրի վավերացումը որոշում է նրանում ամրագրված դրույթների համապատասխանությունը Սահմանադրությանը.

- 1.3) լուծում է հանրաքվեների արդյունքների հետ կապված վեճերը.
- 1.4) լուծում է Հանրապետության Սախագահի և պատգամավորների ընտրությունների արդյունքներով ընդունված որոշումների հետ կապված վեճերը.
- 1.5) անհաղթահարելի կամ վերացած է ճանաչում Հանրապետության Սախագահի թեկնածուի համար առաջացած խոչընդոտները.
- 1.6) եզրակացություն է տալիս Հանրապետության Սախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին.
- 1.7) եզրակացություն է տալիս Հանրապետության Սախագահի կողմից իր լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին.
- 1.8) եզրակացություն է տալիս Պերագույն դատարանի դատավորի լիազորությունները դադարեցնելու, նրան որպես մեղադրյալ ներգրավելու, կալանավորելու կամ նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցելու մասին.
- 1.9) օրենքով նախատեսված դեպքերում որոշում է կայացնում կուսակցության գործունեությունը կասեցնելու կամ արգելելու մասին:
2. Սույն հոդվածի 1-ին մասում նշված հարցերով Սահմանադրությամբ և օրենքով սահմանված կարգով Պերագույն դատարան կարող են դիմել`
- 2.1) Հանրապետության Սախագահը` 1.1, 1.2, 1.3, 1.8 և 1.9-րդ կետերում նշված հարցերով.
- 2.2) Ազգային ժողովը` 1.3, 1.6, 1.8 և 1.9-րդ կետերում նշված հարցերով.
- 2.3) Ազգային ժողովի պատգամավորների առնվազն մեկ հինգերորդը` 1.1 և 1.3-րդ կետերում նշված հարցերով.
- 2.4) Կառավարությունը` 1.1, 1.7 և 1.9-րդ կետերում նշված հարցերով.
- 2.5) տեղական ինքնակառավարման մարմինները` իրենց սահմանադրական իրավունքները խախտող` պետական մարմինների նորմատիվ ակտերի սահմանադրականության հարցով.
- 2.6) յուրաքանչյուր ոք` կոնկրետ գործով, երբ առկա է դատարանի վերջնական ակտը, սպառվել են դատական պաշտպանության բոլոր միջոցները և վիճարկվում է այդ դատական ակտով իր նկատմամբ կիրառված նորմատիվ ակտի դրույթների սահմանադրականությունը.
- 2.7) դատարանները և գլխավոր դատախազը` իրենց վարույթում գտնվող կոնկրետ գործին առնչվող նորմատիվ ակտի դրույթների սահմանադրականության հարցով.
- 2.8) մարդու իրավունքների պաշտպանը` 1.1-րդ կետում թվարկված նորմատիվ ակտերի` Սահմանադրության 2-րդ գլխի դրույթներին համապատասխանության հարցով.

2.9) Հանրապետության Նախագահի և պատգամավորության թեկնածուները՝ 1.4 և 1.5-րդ կետերում նշված հարցերով:

Գերագույն դատարանը գործը քննում է միայն համապատասխան դիմումի առկայության դեպքում:

3. Գերագույն դատարանը սույն հոդվածի 1-ին մասի 1.1–1.5-րդ և 1.9-րդ կետերում նշված հարցերի վերաբերյալ ընդունում է որոշումներ, իսկ 1.6-1.8-րդ կետերում նշված հարցերով՝ եզրակացություններ: Եզրակացությունները և 1.9-րդ կետում նշված հարցերով որոշումներն ընդունվում են սահմանադրական պալատի դատավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով, մնացած որոշումները՝ ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ: Որոշումները և եզրակացությունները վերջնական են և ուժի մեջ են մտնում հրապարակման պահից:

4. Սահմանադրությանը հակասող ճանաչված՝ սույն հոդվածի 1-ին մասի 1.1-րդ կետում նշված իրավական ակտերը կամ դրանց առանձին դրույթները կորցնում են իրավաբանական ուժը: Գերագույն դատարանն իր որոշմամբ կարող է սահմանել Սահմանադրությանը չհամապատասխանող նորմատիվ ակտի կամ դրա առանձին դրույթների իրավաբանական ուժը կորցնելու ավելի ուշ ժամկետ:

5. Եթե Գերագույն դատարանի եզրակացությունը բացասական է, ապա հարցը դուրս է գալիս իրավասու մարմնի քննարկումից:

Չորված 115.

1. Սահմանադրությամբ և օրենքով սահմանված կարգով ձևավորվում և գործում է արդարադատության խորհուրդը:

2. Արդարադատության խորհրդի կազմի մեջ մտնում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դատավորների ընդհանուր ժողովի կողմից գաղտնի քվեարկությամբ հինգ տարի ժամկետով օրենքով սահմանված կարգով ընտրված հինգ դատավորներ, Հանրապետության Նախագահի և Ազգային ժողովի կողմից նշանակված երկուական իրավաբաններ:

3. Արդարադատության խորհրդի նիստերը վարում է Գերագույն դատարանի նախագահը՝ առանց քվեարկության իրավունքի:

Չորված 116.

Արդարադատության խորհուրդն օրենքով սահմանված կարգով՝

1) կազմում և Հանրապետության Նախագահի հաստատմանն է ներկայացնում դատավորների թեկնածուների և դատավորների ծառայողական առաջխաղացման ցուցակները, որոնց հիման վրա կատարվում են առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանների դատավորների նշանակումները.

2) Հանրապետության Նախագահին առաջարկություն է ներկայացնում դատավորների նշանակման վերաբերյալ:

3) դատավորներին ենթարկում է կարգապահական պատասխանատվության:

4) Հանրապետության Նախագահին եզրակացություն է տալիս դատավորի լիազորությունները դադարեցնելու վերաբերյալ: Գերագույն դատարանի դատավորի առնչությամբ Հանրապետության Նախագահին եզրակացությունը տրվում է Գերագույն դատարանի եզրակացության հիման վրա:

5) Հանրապետության Նախագահին եզրակացություն է տալիս դատավորին որպես մեղադրյալ ներգրավելու, կալանավորելու կամ նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցելու համար համաձայնություն տալու վերաբերյալ: Գերագույն դատարանի դատավորի առնչությամբ Հանրապետության Նախագահին եզրակացությունը տրվում է Գերագույն դատարանի եզրակացության հիման վրա:

Գլուխ 7 Դատախազությունը

Հոդված 117.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դատախազությունը միասնական համակարգ է, որը ղեկավարում է գլխավոր դատախազը:

2. Գլխավոր դատախազին Հանրապետության Նախագահի առաջարկությամբ նշանակում է Ազգային ժողովը՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ՝ վեց տարի ժամկետով: Նույն անձը չի կարող ավելի քան երկու անգամ անընդմեջ նշանակվել գլխավոր դատախազ:

3. Գլխավոր դատախազը չի կարող զբաղեցնել պաշտոն պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում կամ առևտրային կազմակերպությունում, զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, կատարել այլ վճարովի աշխատանք, բացի գիտական, մանկավարժական և ստեղծագործական աշխատանքից: Գլխավոր դատախազը չի կարող լինել որևէ կուսակցության անդամ:

4. Օրենքով նախատեսված դեպքերում Հանրապետության Նախագահի առաջարկությամբ Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ կարող է պաշտոնանկ անել գլխավոր դատախազին:

Հոդված 118.

1. Դատախազությունն օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով՝
 - 1.1) հարուցում և իրականացնում է քրեական հետապնդում.
 - 1.2) հսկողություն է իրականացնում հետաքննության և նախաքննության օրինականության նկատմամբ.
 - 1.3) դատարանում պաշտպանում է մեղադրանքը.
 - 1.4) պետական շահերի պաշտպանության հայց է հարուցում դատարանում.
 - 1.5) բողոքարկում է դատարանների վճիռները, դատավճիռները և որոշումները.
 - 1.6) հսկողություն է իրականացնում պատիժների և հարկադրանքի այլ միջոցների կիրառման օրինականության նկատմամբ:
2. Դատախազությունը գործում է Սահմանադրությամբ իրեն վերապահված լիազորությունների շրջանակում՝ օրենքի հիման վրա:

Գլուխ 8

Մարդու իրավունքների պաշտպանը

Հոդված 119.

1. Մարդու իրավունքների պաշտպանը անկախ պաշտոնատար անձ է, որն իրականացնում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ու պաշտոնատար անձանց կողմից մարդու և քաղաքացու խախտված իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությունը:
2. Մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության կարգը սահմանվում է օրենքով:

Հոդված 120.

1. Մարդու իրավունքների պաշտպանին նշանակում է Ազգային ժողովը՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երեք հինգերորդով՝ վեց տարի ժամկետով: Նույն անձը չի կարող ավելի քան երկու անգամ անընդմեջ նշանակվել մարդու իրավունքների պաշտպան:
2. Մարդու իրավունքների պաշտպանն անփոփոխելի է:
3. Մարդու իրավունքների պաշտպանը չի կարող զբաղեցնել պաշտոն պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում կամ առևտրային կազմակերպությունում, զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, կատարել այլ վճարովի աշխատանք, բացի գիտական, մանկավարժական և ստեղծագործական աշխատանքից: Մարդու իրավունքների պաշտպանը չի կարող լինել որևէ կուսակցության անդամ:
4. Մարդու իրավունքների պաշտպանն օժտված է պատգամավորի համար սահմանված անձեռնմխելիությամբ: Նրա գործունեության այլ երաշխիքները սահմանվում են օրենքով:

7

Որոշում

**«Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունքի կենտրոն» խորհրդի
(քաղվածք)**

2016թ. հունվարի 18-ին, քննարկելով Վլադիմիր Հովսեփյանի «Իրավունքը և արդարադատությունն Արցախում» վերտառությամբ գիտական մենագրությունը տպագրելու համար երաշխավորման հարցը՝

որոշեց

1. Հավանության արժանացնել Վլադիմիր Հովսեփյանի «Իրավունքը և արդարադատությունն Արցախում» վերտառությամբ գիտական մենագրությունը և երաշխավորել տպագրության:

2. Առաջարկել «Սահմանադրական իրավունքի կենտրոն» խորհրդի նախագահ Գ.Դանիելյանին՝ խմբագրել նշված մենագրությունն ու պատրաստել նախաբան:

«Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունքի կենտրոնի» խորհրդի նախագահ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գևորգ Դանիելյան

Օգտագործված աղբյուրներ և գրականություն

Գլուխ 1

1. Հրաչեայ Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, Ա. հատոր, Երևան, 1926թ., էջ 250 /այսուհետ՝ Աճառեան, Բառարան/:
2. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, Երևան, 2010, էջ 897:
3. Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836, էջ 600: Աճառեան, Բառարան, էջ 629-631: Ստեփանոս Մալխասյան, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944, էջ 493, 494:
4. Лукиан Самосатский, сочинения в 2-х томах, т.2, СПб., 2001, стр. 194:
5. Хосров Торосян, Суд и процесс в Армении X-XIII вв, Ереван, 1985, стр. 193. (այսուհետ՝ Торосян, Суд и процесс):
6. Ռուբեն Ավագյան, Հայ իրավական մտքի գանձարան, հատոր առաջին, Երևան, 2001, էջ 131:
7. Աստուածաշունչ, Մատեան հին եւ նոր Կտակարանների, Stuttgart, 1989, էջ 65 /այսուհետ՝ Աստվածաշունչ/:
8. Ռաֆիկ Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարություն, Երևան, 2003, էջ 61:
9. Նույնի, էջ 63:
10. Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 73:
11. Նույնի, էջ 445:
12. Փավստոս Բյուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1987, էջ 59 (այսուհետ՝ Բյուզանդ):
13. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1968, էջ 319 /այսուհետ՝ Խորենացի/:
14. Բյուզանդ, էջ 169:
15. Աճառեան, Բառարան, էջ 286: Արարատ Ղարիբյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատոր առաջին, Երևան, 1969, էջ 205:
16. Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1989, էջ 270 /այսուհետ՝ Եղիշե/:
17. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982, էջ 253, 272, 273:
18. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994, էջ 50, 51:
19. Թովմաս Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 258, 306:
20. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 223:

21. Иованнес Драсханакертци, История Армении, перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарий, М.О. Вартанян-Меликян, Ереван, 1986, стр.168:
22. Մաթևոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 36, 47:
23. Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, Երևան, 1975, էջ 8:
24. Торосян, суд и процесс, стр. 194-199:
25. Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Երևան, 1958, էջ 161:
26. Ալեքսեյ Սուքիասյան, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 1978, էջ 306:
27. Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 4:
28. Աստրախանի Հայոց դատաստանագրքի բնագիրն առաջին անգամ 1967 թվականին Երևանում հրատարակվել և գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Մատենադարանի գիտական աշխատակից Ֆելիքս Պողոսյանի կողմից:
29. «Որոգայթ փառացը» աշխարհաբար թարգմանվել և ընդգրկվել է պրոֆեսոր Ռուբեն Ավագյանի` 2003թ. լույս տեսած «Հայ իրավական մտքի զանձարան» աշխատության երկրորդ հատորում:

Գլուխ 2

1.История агван Моисея Каганкатваци, пер. К.Патканов, /с примеч. и прилож./, СПб 1861, Մովսես Կաղանկատուացւոյ` Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912 (գրաբար), գիրքը լույս է տեսել նաև անգլերեն, ֆրանսերեն, հունգարերեն, լեհերեն և այլ լեզուներով, գիրքն առաջին անգամ աշխարհաբար թարգմանվել, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրվել է Վարազ Առաքելյանի կողմից ու լույս է տեսել Երևան քաղաքում, 1969 թվականին, որին էլ հիմնականում հղումներ ենք կատարում մենք (այսուհետ` Կաղանկատվացի): К.Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании /IV в до н.э. – VII в н.э./ Москва-Ленинград, 1959, А.Акопян, Албания- Алуанк в греко – латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, Ф.Мамедова, “История Албан” Моисея Каганкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, Баку, 1977: она же, Агуенские каноны 487/488. как источник по социально-экономической истории Кавказской Албании, ДАН Азерб. ССР, N4, 1968: она же, “Политическая история и историческая география Кавказской Албании”, Баку, 1986: М.Исмаилов, “История государства и права Дагестана”, Махачкала, 2006 Բ.Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981: Նույնի, Արցախի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994: Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998: Կ.Ղահրամանյան և Վ. Հովհաննիսյան, 1500-ամյա հայկական Սահմանադրությունը, Երևան, 1999:

4. Ղահիրամանյան, Իրավակարգի 1500-ամյա ակունքներն Արցախում, Երևան, 2010:

2. 3. Бунятов, “Азербайджан в VII-IX вв”, Баку, 1965: он же “Государство атабеков Азербайджана”, Баку, 1978: он же, “О некоторых тенденциях в освещении средневековой истории Азербайджана”, Баку, 1987: Ф. Мамедова, “История Албан” Моисея Каганкатуйского как источник по общественному строю средневековой Албании, Баку, 1977: она же, политическая история и историческая география Кавказской Албании, Баку, 1986: Р. Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984: Д. Ахундов, Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, Баку, 1986 и проч.:

3. Կաղանկատվացու աշխատության ԻԶ գլուխը լրիվությամբ վերաբերում է Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությանը, որի ամբողջական տեքստը տպագրված է նաև «ԼՂՀ դատական իշխանություն» իրավական տեղեկատվական-վերլուծական հանդեսի 2011 թվականի թիվ 3 համարում, Կ. Ղահիրամանյանի՝ «Իրավակարգի 1500-ամյա ակունքներն Արցախում» հոդվածից հետո, էջ 16-18: Մատենադարանում թիվ 1531 համարի տակ պահվող Վաչագան թագավորի Սահմանադրության ամենահին ձեռագիրը (գրված 1288թ.) և աշխարհաբար լեզվով նրա թարգմանությունը հրապարակվել է Կ. Ղահիրամանյանի և Վ. Հովհաննիսյանի՝ «1500-ամյա հայկական Սահմանադրությունը» գրքում, Երևան, 1999, ինչպես նաև հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով Կ. Ղահիրամանյանի՝ «Իրավակարգի 1500-ամյա ակունքներն Արցախում» գրքույկում, Երևան, 2010:

4. Կաղանկատվացի, էջ 88:

5. Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 451-457, (այսուհետ՝ Ադոնց):

6. Բուզանդ, էջ 59: Ադոնց, էջ 294, 295:

7. Խ. Թորոսյան, Ընդդատությունը միջնադարյան Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի» 1967, N8, էջ 79-81 (այսուհետ, Թորոսյան, ընդդատությունը...):

8. Խ. Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատոր առաջին, Երևան, 1939, էջ 24-63, (այսուհետ՝ Սամուելյան):

9. Ռ. Ավագյան, Հայ իրավական մտքի գանձարան, հատոր առաջին, Երևան, 2001 (Պրոֆեսոր Ռ. Ավագյանի երկհատոր աշխատությունն ամփոփում է մ.թ.ա IX– I մ.թ. XIX դդ. հայ իրավական մտքի հուշարձանները, առաջին հատորում զետեղված են մ.թ.ա IX – I մ.թ. XIVդդ. հայ իրավունքի հուշարձանները, էջ 99-110, (այսուհետ՝ Գանձարան...):

10. Գանձարան, էջ 111-131:

11. Բ. Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, էջ 93-98, Երևան, 1998: Վ. Բալայան, Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 73-78:

12. Ս. Հասան Ջալալեանց, ճանապարհորդութիւն ի Սեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփիսիս, 1858, էջ 248:

12. Հանրագիտական բառարան, հատոր առաջին, կազմեց Համբարձում Առաքելյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 199: Հայկական համառոտ Հանրագիտարան, չորս հատորով, հատոր չորրորդ, Երևան, 2003, էջ 592:

14. Կաղանկատվացի, էջ 62-65: Կանոնագիրք հայոց, հատոր Ա, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 501-505:

15. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, Երևան, 1986, էջ 120:

16. Լեոն Աղվենը տեղադրում է Մռավ լեռան վրա, Պարտավի դիմաց, իսկ Ս. Երեմյանը՝ Շահումյանի շրջանի «հետագա Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղի տեղը», (Լեո, երկերի ժողովածու, հատոր 2, Երևան, 1967, էջ 154: Ս. Երեմյան, «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 34):

17. Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 165, (այսուհետ՝ Ուլուբաբյան, Դրվագներ...):

18. Այդ մասին մանրամասն տես Ադոնց Ն., Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու: Աշխատասիրել, ժանոթագրել և ներածությունը գրել է Պետրոս Հ. Հովհաննիսյանը, խմբագրությամբ Հակոբ Զյոսեյանի, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին, 2005: Սամուելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939: Հ. Մանանդյան, Երկեր, Դ հատոր, Երևան, 1981: Լեո, երկերի ժողովածու, հատոր երկրորդ, Երևան, 1967: С. Еремян, Экономика и социальный строй Албании, III-VII вв., Москва, 1958: Թ. Ավդալբեկյան, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969: А. Сукиасян, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма / III- IX вв. н.э./, Ереван, 1963г.: Վ. Առաքելյան, Մ. Կաղանկատվացու Աղվանից աշխարհի պատմության աշխարհաբար Թարգմանություն առաջաբանը, Երևան, 1969: Մ. Հովհաննիսյան, Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Պատմաբանասիրական հանդես», N4, 1967: «Կանոնագիրք հայոց», աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, հատոր Ա. Երևան, 1964: Նույնի, հատոր Բ, Երևան, 1971: Ա. Թովմասյան, Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Երևան, 1977: Ն. Ակինյան, Մովսես Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի և իր պատմութիւն Աղուանից), Վիեննա, 1970: Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հատոր առաջին, Կ. Պոլիս, 1912:

19. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, Երևան, 201, էջ 9-11:

20. Ներսես վրդ. Մելիք Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին հրատարակչություն, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 25, 26, (այսուհետ՝ Թանգյան):

21. Սամուելյան, էջ 42, 43:

22. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատոր առաջին, Ա-Ե, Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1969, էջ 10: Մ. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2009, էջ 8:

23. Ադոնց, էջ 516:

24. Ա. Շիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1979, էջ 329:

25. Յ.Մանանդյան, Երկեր չորս հատորով, հ. Դ, Երևան, 1981, էջ 134-143, /այսուհետ՝ Մանանդյան/:
26. Սամուելյան, էջ 190, 191:
27. Գանձարան, էջ 122, 123:
28. Լեո, Երկերի ժողովածու, հատոր երկրորդ, Երևան, 1967, էջ 155:
29. Հայկական համառոտ հանրագիտարան 4 հատորով, հատոր չորրորդ, Երևան, 2003, էջ 690:
30. Հայկական համառոտ հանրագիտարան 4 հատորով, հատոր երկրորդ, Երևան, 1995, էջ 7:
31. Յ.Մանանդյան, էջ 296-299:
32. Ադոնց, էջ 534:
33. Աստվածաշունչ, էջ 208, 209:
34. Կաղանկատվացի, էջ 39, 40:
35. Աստվածաշունչ, էջ 141-145:
36. Մ.Թանգյան, էջ 807-822:
37. Ա.Թովմասյան, հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Երևան, 1977, էջ 314-317, (այսուհետ՝ Թովմասյան, Քրեական իրավունք):
38. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատոր առաջին, Ա-Ե, Երևան, 1969, էջ 148: Ա.Սուրբիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, 2009, էջ 73:
39. Թովմասյան, Քրեական իրավունք, էջ 138, 139:
40. Աստվածաշունչ, էջ 92, 145:
41. Կաղանկատվացի, էջ 37:
42. Սամուելյան, էջ 263, 264:
43. Կաղանկատվացի, էջ 237:
44. Ս.Հովհաննիսյան, Աղվենի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշատի կանոնների հետ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1967, N14, էջ 265-274: Մովսես Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի և իր պատմութիին Աղուանից) գրեց Հ.Ներսես Վ.Ակինյան, Մխիթ. ուխտեն, Վիեննա, 1970, էջ 135-140:
45. Խ.Թորոսյան, Դատարանի կառուցվածքը միջնադարյան Հայաստանում, «Բանբեր Սատենադարանի», N10, 1971, էջ 71, 72:
46. Թորոսյան, Ընդդատությունը, էջ 79-91:
47. Մ.Բարխուդարյան, Արցախ, Ստեփանակերտ, 1995, էջ 152, 274/այսուհետ՝ Արցախ/:
48. ԼԴՀ գործող օրենքների ժողովածու, 1994-2001, Ստեփանակերտ, 2001, էջ 87-89:
49. Մ.Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 150, 151:

Գլուխ 3

1. Կաղանկատվացի, էջ 142, 228, 235, 262:
2. Նույնի, էջ 65-67, 238-241:
3. Նույնի, էջ 31, 140, 156, 166, 180, 206, 231, 235: Եղիշե, էջ 155, 425:

4. Караулов Н.А., Сведения арабских писателей О Кавказе, Армении и Азербайджане, выпуск XXIX, Тифлис, 1901, стр. 33:

5. ԼՂՀ դատական իշխանություն, իրավական-տեղեկատվական-վերլուծական հանդես, N2(6), 2012թ., էջ 57: Աղուանից կաթողիկոս Տ. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 59:

6. Արցախ, էջ 19-21: Տ. Կարապետյան, Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, Ереван, 2000, стр. 215: Ա.Սարգսյան, Անարիակ-Պարտավ-Բարդա, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 4-19: Ք.Գեոսիև, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, стр. 15, 88:

7. «Կանոնագիրք Հայոց», հատոր Ա, աշխատասիրությանը Վ.Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 192-197, հատոր Բ, Երևան, 1971, էջ 3-18, 307-310 /այսուհետ՝ Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Ա կամ Բ/:

8. Բյուզանդ, էջ 121, 169, 193:

9. Գանձարան, էջ 124, 125:

10. Նույնի, էջ 126:

11. Թանգյան, էջ 324, 325:

12. Կաղանկատվացի, էջ 166, 167:

13. Գանձարան, էջ 87, 88:

14. Թանգյան, էջ 763, 764:

15. Աստվածաշունչ, էջ 141-145:

16. Եղիշե, էջ 105:

17. Կաղանկատվացի, էջ 244, 245:

18. В.А.Ряснецов, Семейное право, Москва, 1969, стр. 15, 61, 67: ՀՍՍՀ Անուանության և Ընտանիքի 1969թ. օրենսգրքի 16-րդ հոդվածը:

19. Գ.Հ.Ղարախանյան, Հայաստանի Հանրապետության ընտանեկան իրավունք, Երևան, 2005, էջ 37-50: ԼՂՀ ընտանեկան օրենսգիրք, ԼՂՀ պաշտոնական տեղեկագիր N 07(197) 21 ապրիլի 2012, էջ 6:

20. Ն.Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, Պարիս, 1948, էջ 34:

21. Արցախ, էջ 65: Ա.Բարխուդարյան, «Արցախի, Շաքիի և Փառխոսի իշխանությունները IX-X դարերում», Պատմաբանասիրական հանդես, հ.1, 1971, էջ 53-75: Ա.Բարխուդարյան «Տապանագիր Համամ իշխանի անունով» ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր, հ.1, 1964, էջ 61-64: ՀՀ կրթության ազգային ինստիտուտի ԼՂՀ մասնաճյուղի գլխավոր մասնագետ Արտո Մարտիրոսյանի ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Համամ թագավորի գերեզմանը գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Գառնաքար գյուղի հին գերեզմանատանը, որտեղ տապանաքարի վրա քանդակված են Գրիգոր-Համամի և կնոջ պատկերները, որոնք գիպսի վրա պատճենավորել է ԼՂՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ Լավրենտ Ղալայանը (ԼՂՀ դատական իշխանություն, հ.1, 2011թ.: «Ազատ Արցախ» հանրապետական թերթ, 21 օգոստոսի 2012թ.):

22. Բագրատ Ուլուբաբյան, Խաչեն իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 75 -78, /այսուհետ՝ Խաչենի իշխանությունը/:

Գլուխ 4

1. Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Բ, էջ 14-19:
2. Հայկական համառոտ հանրագիտարան չորս հատորով, հատոր առաջին, Երևան, 1994, էջ 442, 443, քարտեզը տե՛ս 448-449-րդ էջերի միջև՝ ներդիրում: Атлас Нагорно-Карабахской Республики, Ереван, 2009, стр. 51 (այսուհետ՝ Атлас НКР):
3. Լեո, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հատոր ութերորդ, Երևան, 1985, էջ 143:
4. Նույնի, էջ 29:
5. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատոր երկրորդ, Երևան, 1995, էջ 707, 708: Լեո, հատոր երրորդ, Երևան, 1967, էջ 612:
6. Խաչենի իշխանությունը, էջ 95:
7. Սամուելյան, էջ 74:
8. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1982, էջ 90:
9. Կաղանկատվացի, էջ 259: Հայոց թվականությունը կամ Հայոց Մեծ թվականը սկիզբ է առնում 552թ. հուլիսի 11-ից: ՅՄԹ-ի հիմնադրման հարցը քննարկվել է 554-ի Դվինի ժողովում, սակայն պաշտոնապես ընդունվել է 584-ին՝ Մովսես Բ.Եղիվարդեցի կաթողիկոսի օրոք (մանրամասն տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատոր երրորդ, Երևան, 1998, էջ 278):
10. Արցախ, էջ 23, 24: Атлас НКР, стр. 38:
11. Սամուելյան, էջ 75:
12. Ալեքսեյ Սուքիասյան, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), Երևան, 1978, էջ 227:
13. Գանձարան, էջ 192-244:
14. Դավիթ Ալավկա որդու աշխատության քրեական բնույթի նորմերը պատմահամեմատական մեթոդով հիմնականում լուսաբանված են Արշակ Թովմասյանի Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք մենագրության մեջ:
15. Գանձարան, էջ 205, 206:
16. Ֆրիդրիխ Էնզելս, Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, Երևան, 1943, էջ 47:
17. Թովմասյան, Քրեական իրավունք, էջ 282:
18. Խորենացի, էջ 319:
19. Թանգյան, էջ 279:
20. Торосян, Суд и процесс, стр. 89:
21. Նույնի, էջ 88:
22. Սմբատ Հովհաննիսյան, Անունա-ընտանեկան իրավունքը վաղ պատասխիրական Հայաստանում, Երևան, 1976, էջ 297, 298:
23. Фарида Мамедова, Кавказская Албания и албанцы, Баку, 2005, стр. 16, 70, 205:

24. (<http://www.panorama.am/ru/politics/2012/12/12/javid-aga/>):
25. Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ (XI-XIX դդ. 30-ական թթ.) Երևան, 1946, էջ 62-64, 148:

Գլուխ 5

1. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1982, էջ 123, (այսուհետ՝ Գանձակեցի): Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 316:
2. Արցախ, էջ 234:
3. Խաչենի իշխանությունը, էջ 118:
4. Գանձակեցի, էջ 160: Նոր Գետիկը կամ Գոշավանքը գտնվում է ՀՀ Տավուշի մարզի Գոշ գյուղում՝ Դիլիջանից արևմուտք՝ 1.5 կմ հեռու, 1200 մետր բարձրության վրա: Վանքն այժմ շրջապատված է Գոշ գյուղի տներով:
5. Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, (աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի), Երևան, 1975, էջ ԽՁ, ՈՒԷ /այսուհետ՝ Գիրք Դատաստանի/:
6. Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, իրաւաբանական հետազոտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբք Վահան Ծ.վարդապետի Բաստամեանց: Ի Վաղարշապատ 1880թ. /այսուհետ՝ Բաստամեանց/:
7. Ալեքսեյ Սուքիասյան, Մխիթար Գոշը և «Հայոց Դատաստանագիրքը», Երևան, 1965:
8. Գիրք Դատաստանի, էջ 18-25:
9. Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, Գ խմբագրություն, Երևան, 2008:
10. Գանձարան, էջ 360-530:
11. Թանգյան, էջ 615-617:
12. Խոսրով Թորոսյան, պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, Երևան, 1971, էջ 35-48:
13. Գանձարան, էջ 386:
14. Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, Գ խմբագրություն, Երևան, 2008, էջ 24:
15. Lraber.asj-oa.am /2010/1/19:
16. Գիրք Դատաստանի, էջ 74-77: Գանձարան, էջ 437-441:
17. Գանձարան, էջ 383, 384:
18. Խ.Թորոսյան, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, Երևան, 1971, էջ 47, 48:
19. Գանձարան, էջ 387, 388, հռոմեական (հունական) թվագրության 405 թիվը համապատասխանում է քրիստոնեական դարաշրջանի 1184 թվին (633-101+247+405=1184թ.), հայկական օրացույցը սկսվում է մ.թ. 552 թվականից: Գոշն իր Դատաստանագիրքը սկսել է գրել հայկական թվագրության 633-ին, որին գումարելով 551՝ ստացվում է նույնպես 1184 թիվը:
20. Լ.Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մա-

սին, գիրք Բ, Երևան, 1934, էջ 14, 15:

21. Դասնո կամ Յոռոմաշեն վանքային համալիրը (նաև հայտնի է որպես Կարմիր վանք), գտնվում է Ադրբեջանի Յանրապետության Շամքորի շրջանի նախկին հայկական Գյուլամբար գյուղի եզրին՝ Շամքոր գետի աջ ափին: Վանքն ավերվել և սրբատաշ քարերն ազերիների կողմից օգտագործվել են որպես անասնագոմի շինանյութ:

22. Խաչենի իշխանությունը, էջ 146, 147:

23. Բ.Ուլուբաբյան, Յայոց արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998, էջ 396-400 /այսուհետ՝ Եկեղեցին և մշակույթը/:

Գլուխ 6

1. Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 1, Երևան, 1965, էջ VIII:

2. Արցախ:

3. И.А.Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963г.:

4. Աշոտ Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959:

5. Դիվան հայ վիճագրության, պրակ V, Արցախ, 1982, /այսուհետ՝ Դիվան/:

6. Բազրատ Ուլուբաբյան, Արցախի պատմությունը, Երևան, 1994: Գանձասար, Երևան, 1981: Խաչենի իշխանությունը: Յայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան, 1998: Դրվագներ Յայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981 և այլն:

7. Շահեն Սկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985:

8. Վահրամ Բալայան, Արցախի պատմություն, Երևան, 2002:

9. Самвел Карапетян, Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха, Ереван, 2000:

10. Հնագիտական ուսումնասիրություններ Արցախում 2005-2010թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 12:

11. Կաղանկատվացի, էջ 59, 60, 62, 69:

12. Գիրք Դատաստանի, էջ 152: Գանձարան, էջ 527:

13. Հայկ Դեմոյան, Հայկական ազգային խորհրդանշաններ, Երևան, 2012, էջ 165: Արտակ Ղուլյանն իր «Արցախի և Սյունիքի մեկիքական ապարանքները» աշխատությունում /Երևան, 2001/ Գյուլիստանի մեկիքության Աղջակալա գյուղը հայերեն սխալմամբ թարգմանել է Աղջկաբերդ անունով /էջ 128, 129/: Թուրքական Աղջակալա անունը հայերեն նշանակում է Սպիտակ բերդ, իսկ Աղջկաբերդը /նախկին Կարաքենդ կամ Ղըզղալա գյուղը/ գտնվում է ԼՂՀ Սարտունու շրջանում:

14. Հակոբ Փափազյան, Մելիք Եզանի ընդունարանի մուտքի արձանագրությունը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1985, հ. 5, էջ 75-78:

15. Արցախ, էջ 54:

16. Տիգրան Յայազն /Պետրոսյանց/, Հայկական իշխանական զինանշաններ, Երևան, 2005, էջ 86-88:

17. Արտակ Մաղալյան, Մելիք Եգանի նորահայտ թրերի արձանագրությունները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2013, հ. 2, էջ 180-192:
18. Արցախ, էջ 50:
19. Րաֆֆի, Խամսայի մեկիքությունները, հատոր տասերորդ, Երևան, 1964, էջ 178:
20. Юрий Асадов, Родословные тайны армянских князей, Москва, 1997, стр. 91, 92:
21. Խաչենի իշխանությունը, էջ 383:
22. Նույնի, էջ 384:
23. Գիրք Դատաստանի, էջ 44: Բ.Ուլուբաբյան, Գանձասար, Երևան, 1981, էջ 101:
24. Սարգիս Ջալալեանց, ճանապարհորդութիւն ի Սեճն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1958, էջ 243, 244:
25. Արցախ, էջ 120:
26. www.Erevangala500.com 06.03.2012:
27. Արցախ, էջ 129:
28. Հակոբ Փափազյան, «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», պրակ 1 /ԺԴ-ԺԶ դարեր/, Երևան, 1968, էջ 116:
29. Դիվան, պրակ 1, էջ 13:

Գլուխ 7

1. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ.6, Երևան, 1970, գիրք բ., գլուխ 48: Խաչենի իշխանությունը, էջ 50:
2. Րաֆֆի, երկերի ժողովածու, հատոր տասերորդ, Խամսայի մեկիքությունները, Երևան 1964, էջ 161-164 /այսուհետ՝ Րաֆֆի/:
3. Նույնի, էջ 187, 191:
4. Նույնի, էջ 564:
5. Նույնի, էջ 164: Потто В. Первые добровольцы Карабаха, Тифлисъ, 1902, стр. 2-4: Մուսայելյան, Հ. Ղարաբաղի նուաճման հարիրամեակը, «Արարատ» ամսագիր, 1914-Ռ34Գ ՈԱ Ս.Էջմիածին, էջ 150: Ֆ.Պողոսյան, Խամսայի մեկիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1966, ք. 1, էջ 199, 200:
6. Բաստամեանց, էջ 104, 178: Եկեղեցին և նշակույթը, էջ 304-306: Մաղալյան Ա. Արցախի մեկիքությունները և մեկիքական տները, Երևան, 2007, էջ 35:
7. «Դատաստանագիրք Աստրախանի հայոց», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1967:
8. Գիրք Դատաստանի, նախադրություն, Ե գլուխ: Թովմասյան, Քրեական իրավունք, էջ 8, 9:
9. Թորոսյան Խ., Դատարանային համակարգը միջնադարյան Հայաստանում ըստ Մ.Գոշի Դատաստանագրքի, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների» -1965, թիվ 12, էջ 94:

10. Լեո, հատոր 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 23: Նույնի, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934թ., էջ 168:
11. Լալայան Ե., Երկեր, հատոր 2, Երևան, 1988, էջ 245-274, 252 /այսուհետ՝ Լալայան/:
12. Առաքել Վարդապետ Կոստանյանց, Դիզակի մեկիքուբյունը, Վաղարշապատ, 1913, էջ 44-47, 73, 74: Րաֆֆի, էջ 274:
13. «Նոր տետրակ, որը կոչվում է Հորդորակ», Երևան, 1991, էջ 102, 103:
14. Լալայան, էջ 241:
15. Լեո, հատոր 3, գիրք 2, էջ 376, 377:
16. Արցախ, էջ 54: Սկրտունյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձրեցի կաթողիկոսի օրոք, «ԼՀԳ», 2000, թիվ 1, էջ 90:

Գլուխ 8

1. А.Мильман, Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков, Баку, 1966, стр. 67, 68: Акты Кавказский археографической комиссии, т. ч 1 док. N 1217, 1276: Описание Карабахской провинции, составленное по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова Действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым, Тифлис, 1866:
2. Լալայան, էջ 254, 255:
3. Центральный Государственный Исторический архив СССР, ф. 1268, оп. 1, д. 81, л.л., 4, об 5: А.Мильман, указ. соч., стр. 90-92:
4. 1837г. 19 декабря “Записка Нефедова о Карабахской провинции” в Азербайджане в 20-60-х гг. 19 в., ч. 1, АН СССР, М-Л-1936, стр. 358:
5. Записка коллежского ассесора Зубарева о Карабахской провинции, представлена гр. Паскевичу при рапорте от 20 апреля 1830г. /АКАК, т.д. N411 стр. 462/:
6. Перевод с объяснения прапорщика Алибека к Карабахскому коменданту господину майору и Каваллеру Райтеру от 5 февраля 1934г. /ЦГИА Азербайджанской ССР, стр. 73, от 2, д. N3, л. 67/:
7. Мирза Адигезал-Бек, “Карабаг-Наме”, Баку-1950г.:
8. ЦГИА СССР, ф. 1268, оп 1, д. 340, л.л.3- 5об:
9. Там же, ф. 1268, оп 1, д.108, л. 140: Полный Свод Законов собрание 2, Т XX, стр. 13368:
10. Լալայան, էջ 47-49, 94, 95:
11. Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 66-70: Ռ.Յ.Տեր-Պասապոյան, Շուշի, Երևան, 1993, էջ 76-79:
12. ЦГИА СССР, ф. 1268, оп 1, д. 671, ч.1, л. 19 об:
13. В.Иваненко, указ. соч., стр. 307, 308:
14. Г.Арутюнян, Шуши, Степанакерт, 2008, стр. 349:
15. Լեո, հատոր չորրորդ, Երևան, 1984, էջ 523:
16. Նույն տեղում, էջ 524:

17. ПСЗ собрание 2-е, Т. XVII, дополнение ст. 16199а:
18. ЦГИА Грузинской ССР, ф. 416, оп 3, д. 755, л. 1 об: Г.Туманов, Земельные вопросы и преступность на Кавказе, СПб, 1900г., стр. 78-82: М.Грузенберг, Суд присяжных в Закавказье, Тифлис, 1917г. стр. 2:
19. ЦГИА СССР, ф. 1268, оп 19, д. 117, л.10 об:
20. Գ. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971, էջ 35, 36: Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան (Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր), Երևան, 2007թ., էջ 126-129:
21. Եղիշե Իշխանյան, Լեռնային Ղարաբաղ, 1917-1920, Հայաստան, 1999, էջ 80-83 /այսուհետ՝ Իշխանյան/:
22. Հարություն Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920թթ, Երևան, 2008, էջ 49-56 /այսուհետ՝ Թումյան/:
23. «Ղարաբաղի Սուրհանդակ» շաբաթաթերթ, 1918 օգոստոս, N 1:
24. Թումյան, էջ 110:
25. Իշխանյան, էջ 167, 268-270:
26. Հայաստանի Հանրապետության պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ.200, ց.1, գ. 433,434: Հրանտ Աբրահամյան, Մարտնչող Արցախ, գիրք Ա.1917-1923թ.թ., Երևան, 2003, էջ 194-196
27. ՀՀ դատավորների միության «Օրինաթերթ» ամսագիր, հոկտեմբեր 2002թ., N10, էջ 39, 40:

Գլուխ 9

1. Հայկական համառոտ հանրագիտարան չորս հատորով, հատոր երրորդ, Երևան, 1999, էջ 82:
2. Գիրք Դատաստանի, էջ 32, 33:
3. Վ.Ա.Աբրահամյան, Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում /18-20-րդ դարի սկիզբը/, Երևան, 1971, էջ 95-97, /Այսուհետ՝ Հայ համքարությունները/: Աբրամ Կիսիբեկյան, Հուշեր, 2 հատորով, հատոր առաջին, Երևան, 2011, էջ 293:
4. Հայ համքարությունները, էջ 238-247:
5. Լալայան, էջ 83-85:
6. Մխիթար Գոշ, Վարդան Այգեկցի, Առակներ, Երևան, 1986, էջ 27:
7. Գիրք Դատաստանի, էջ 130, 148, 149:
8. Հայ համքարությունները, էջ 127:

Գլուխ 10

1. Центральный партийный архив института марксизма-ленинизма ЦК КПСС, Ф. 64, ОП 1, Д. 92, л. 86, далее ЦПА ИМЛ:
2. Газета “Бакинский рабочий” N 151 от 9 июля 1923 года:
3. Путеводитель по областному государственному архиву НКАО, Баку 1923, стр. 16-19, /այսուհետ՝ Ուղեցույց/: Ադրբեջանի կողմից 1992թ.

փետրվարի 16-ին Ստեփանակերտ քաղաքը հրետակոծելու հետևանքով ամբողջությամբ հրո ճարակ է դարձել մարզային պետական արխիվի այն մասը, որոնք վերաբերվում են 1920-ական թվականներին պետական շինարարության, այդ թվում՝ իրավակիրառ մարմինների ստեղծման և գործունեության հարցերին: Չի պահպանվել նաև «Խորհրդային Ղարաբաղ» և Բաքվում հայերեն լեզվով լույս տեսնող «Կոմունիստ» թերթերի որևէ համար: Փրկվել են հատուկեմտ պատառիկներ, որոնցից մեկն էլ 49 էջանոց վերոնշյալ «Ուղեցույց» գրքույկն է, որի մեջ սեղմ կերպով շարադրված են մարզի պետական իշխանության և կառավարման բարձրագույն ու տեղական մարմինների, դատարանների և դատախազության, ժողովատեսության, հասարակական կազմակերպությունների ձևավորման ժամանակագրությունը/:

4. Ուղեցույց, էջ, 24: Բ.Վ.Տեր-Կասպարով, Արդարադատությունը Լեռնային Ղարաբաղում 1923-1987թթ., Ստեփանակերտ, 2005թ.: Բ.Տեր-Կասպարովը 1973-1987թթ., աշխատել է մարզային դատարանի նախագահի պաշտոնում: Նշված գրքույկի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է, որ հեղինակի մոտ ԼՂ իրավակիրառ մարմինների, այդ թվում դատարանների, դատախազության և արդարադատության մարմինների վերաբերյալ բազմաթիվ արխիվային նյութեր են գտնվել, մասնավորապես՝ մարզային դատարանի առաջին հրամանագրերը, դատարանի և պետական իշխանության մյուս մարմինների միջև եղած գրագրությունները, մարզային դատարանի գործունեության վերաբերյալ զեկուցագրերը: Բ.Տեր-Կասպարովը մահացել է 2008 թվականին: Իմ ջանքերը, հանգուցյալի անձնական արխիվից օգտվելու համար՝ անցան ապարդյուն՝ քանի որ նրա հարազատները հայտնեցին ինձ, որ հանգուցյալի անձնական արխիվից ոչինչ չի պահպանվել: Ուստի որոշ տեղերում հետևել եմ Բ.Տեր-Կասպարովի գրքույկի շարադրանքին /այսուհետ՝ Տեր-Կասպարով/:

5. Госархив НКР, ф. 7, ф. 3, ед. 2, св. 1:

6. “Бакинский рабочий” от 21 августа 1923 года:

7. Ուղեցույց, էջ 12:

8. Госархив НКР, Ф. 1, ОП. 1, ед. хр. 1, св.1, стр. 5:

9. Ուղեցույց, էջ 20:

10. Տեր-Կասպարով, էջ 14:

11. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, 20 հունվարի 2011թ., N 01 /163/, էջ 50:

12. Տեր-Կասպարով, էջ 16:

13. «Կոմունիստ» թերթ, Բաքու, 1924թ. 6-ին հուլիսի, N 145/924/, էջ 2:

14. Госархив НКР, ф. 7, ОП. Ед. хр. 1, св. 1:

15. Հ.Աբրահամյան, Մարտնչող Արցախը, գիրք Բ, 1923-1985թթ., Երևան, 2005թ., էջ 29:

16. Ուղեցույց, էջ 12:

17. ПААФ ИМЛ Ф. 1, ОП 74, Д. 142, л. 100.

18. Տեր-Կասպարով, էջ 18:

19. «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 4 հունվարի 1930թ., N1:
21. «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 25 հուլիսի 1932թ., N123:
22. «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 27 դեկտեմբերի 1932թ., N 240:
23. «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 10 դեկտեմբերի 1936թ.:
24. «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 20 մարտի 1937թ.:
25. Гос. Архив. НКР, фонд 7, оп 1, ед. хр. 439, св. 36.
26. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской ССР, Баку, 1987г., Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской ССР, Баку, 1977г.:
27. Газета “Правда” от 15 января 1989 года.
28. Այս տվյալները տողերիս հեղինակը վերցրել է ղարաբաղյան շարժման տարիներին՝ ինքնավար մարզի դատախազության քննչական բաժնի պետի պաշտոնում աշխատելու ժամանակ:
29. Газета “Известия” от 30 ноября 1989 года.

Գլուխ 11

- 1.«Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, 3 սեպտեմբերի 1991թ.:
2. www.qanun.narod.ru:
3. Ադրբեջանական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության օրենքը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մասին.- Բաքու, Ազերնեշո, 1987, էջ 3:
4. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР, 1991г, N28, стр. 2-5:
5. Газета “Советский Карабах” от 18 декабря 1991г.:
6. ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի 06.01.92թ. որոշումը (Հ-ն-0011-1): ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի և նրա նախագահության կողմից 1992-1994թթ. ընթացքում ընդունված ոչ բոլոր նորմատիվ ակտերն են հրապարակվել հանրապետական թերթերում: Դրանք ներկայումս պահվում են ԼՂՀ Ազգային ժողովի արխիվում, ուստի հղումների դեպքում նշվելու են նաև Խորհրդարանի կողմից ընդունված նորմատիվ ակտերի համարները:
7. «ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի մասին» ԼՂՀ 09.01.92թ. օրենքը (Հ.Ն - 0017-1):
8. ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի 1992թ. հունիսի 6-ի որոշումը (Հ.Ն.-0040-1):
9. «ԼՂՀ պետական արխիվ» ՊՈԱԿ, ֆոնդ 7, ցանկ 2, պահպանման միավոր 597, կապ 55:
10. ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության (այսուհետ՝ ԼՂՀ ԳԽ.Ն.) 1992թ. հուլիսի 27-ի հրամանագիրը (Հ.նխ-0096-1):
11. ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի և ԼՂՀ ԳԽ.Ն. 1992թ. հուլիսի 11-ի թիվ 70 համատեղ որոշումը:
12. ԼՂՀ ԳԽ.Ն. 1992 թ. օգոստոսի 13-ի հրամանագիրը (Հ.նխ-0099-1):
13. Նույնի, 1992թ. օգոստոսի 15-ի հրամանագիրը (Հ.նխ-0103-1):
14. М.Петросян, Нет пророка в своем отечестве, Степанакерт, 2010, стр.. 112:

15. ԼՂՀ ԳԽ.Ն. 1992թ. նոյեմբերի 17-ի հրամանագիրը (Հ.Նխ-0127-1):
16. Նույնի 1994թ. մայիսի 24-ի հրամանագիրը (թ.Նխ-0344-1):
17. Նույնի 1992թ. դեկտեմբերի 22-ի որոշումը (Հ.Նխ-0146-1);
18. ԼՂՀ ԳԽ «Արցախ» պաշտոնաթերթ, 13 հունվարի 1994թ.:
19. ԼՂՀ ԳԽ.Ն. 1992թ. նոյեմբերի 26-ի որոշումը (Հ.Նխ-0131-1), նույնի 1993թ. հունվարի 26-ի հրամանագիրը (Հ.Նխ-0161-1):
20. Газета “Советский Карабах”, май, 1994г., N3:
21. ԼՂՀ ԳԽ.Ն. 1993թ. դեկտեմբերի 14-ի հրամանագիրը (թ.Նխ-0290-1), նույնի 1994թ. մարտի 5-ի հրամանագիրը (թ.Նխ-0402-1):
22. ԼՂՀ ՊՊԿ 1994թ. հունվարի 22-ի N21 կարգադրությունը, նույնի 1994թ. մարտի 28-ի թիվ 107 կարգադրությունը:
23. Նույնի 1993թ. ապրիլի 29-ի թիվ 197 որոշմամբ հաստատված ԼՂՀ ՊՊԿ լիազոր ներկայացուցիչների Կանոնադրությունը:
24. ԼՂՀ ԳԽ.Ն. 1994թ. հունվարի 20-ի հրամանագիրը (թ.Նխ-0309-1):
25. Նույնի 1993թ. հունիսի 16-ի հրամանագիրը (Հ.Նխ-0216-1):
26. ԼՂՀ ՊՊԿ 1992թ. հոկտեմբերի 30-ի թիվ 115 որոշումը:
27. Նույնի 1993թ. ապրիլի 26-ի թիվ 105 որոշումը:
28. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 7, ցանկ 2, պահպ. միավոր 636, կապ 63, էջ 159-161:
29. ԼՂՀ ԳԽ.Ն. 1992թ. դեկտեմբերի 22-ի որոշումը (Հ.Նխ-0150-1), նույնի 1993թ. դեկտեմբերի 20-ի որոշումը (թ.Նխ 0299-1):
30. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 7, ցանկ 1, պահպ. միավոր 468, կապ 37: ֆոնդ 7, ցանկ 1, պահպ. միավոր 428, կապ 36: ֆոնդ 227, ցանկ 1, կապ 16, պահպ. միավոր 83: ֆոնդ 203, ցանկ 2, պահպ. միավոր 2, կապ 1:
31. ԼՂՀ ՊՊԿ 1994թ. մարտի 26-ի թիվ 416 որոշմամբ հաստատված ԼՂՀ արդարադատության պետական վարչության Կանոնադրությունը:

Գլուխ 12

1. ԼՂՀ Խորհրդարանի կողմից 1994-2006թթ. ընդունված օրենքների հիմնական մասը բոլոր փոփոխություններով և լրացումներով, հրատարակվել են երկհատոր /գիրք Ա և Բ/ գործող օրենքների ժողովածուի մեջ /այսուհետ՝ ժողովածու Ա կամ Բ/ և այդ ժողովածուների երկրորդ և երրորդ հավելվածներում:
2. ԼՂՀ Նախագահի 1995 թվականի հունվարի 10-ի հրամանագիրը /թՆԻ-9/:
3. Ժողովածու Ա, էջ 9-12:
4. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 1, ցանկ 1, պահպ. միավոր 497, կապ 38:
5. ԼՂՀ Նախագահի 1995թ. մայիսի 14-ի հրամանագիրը /ՆԻ-39/:
6. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 7, ցանկ 1, պահպ. միավոր 497, կապ 39:
7. Ժողովածու, գիրք Ա, էջ 21-23:
8. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 7, ցանկ 1, պահպ. միավոր 497, կապ 39:
9. Նույնի, ֆոնդ 7, ցանկ 1, պահպ. միավոր 497, կապ 39:
10. ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1995թ. հունիսի 16-ի

հրամանագիրը /թնխ-0446-1/:

11. ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի 1995թ. նոյեմբերի 21-ի որոշումը /թ.ն.-0055-1/:

12. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 7, ցանկ 1, պահպ. միավոր 497, կապ 39:

13. «ԼՂ հանրապետություն» թերթ, 23 մայիսի 1996թ., 4 հունիսի 1996թ.:

14. Տվյալները գտնվում են հեղինակի անձնական արխիվում:

15. ԼՂՀ Ազգային ժողովի 1996թ. մայիսի 6-ի որոշումը /NH-0113-1/

16. ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1993թ. դեկտեմբերի 3-ի որոշումը /թնխ-0287-1/:

17. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 227, ցանկ 1, պահպ. միավոր 98, կապ 17:

18. Նույնի, պահպ. միավոր 133, կապ 19:

19. ԼՂՀ Ազգային ժողովի 1996թ. ապրիլի 9-ի որոշումը /թն. -0096-1/:

20. Ժողովածու, գիրք Ա, էջ 580-615, 645-656, 684-695:

21. ԼՂՀ Նախագահի 1999թ. դեկտեմբերի 31-ի հրամանագիրը /ԼՂ-138/:

22. Ժողովածու Բ, էջ 187, 188:

23. «Ազատ Արցախ» թերթ, 12 փետրվարի 2002թ.:

24. Նույնի, 16 փետրվարի 2002թ.:

25. Ժողովածու, գիրք Բ, էջ 189, 190:

26. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 227, ցանկ 1, պահպ. միավոր 98, կապ 17:

Գլուխ 13

1. Նոր տետրակ, որ կոչվի Յորդորակ, Երևան, 1991:

2. Գանձարան, էջ 5-20:

3. Լեռ, հատոր 3, Երևան 1973, էջ 317-320:

4. Նույնի, էջ 312, 313, 321-326, 535, 536:

5. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆոնդ 1, ցանկ 2, կապ 28, պահպ. միավոր 330, թերթ 10-11:

6. «Ազատ Արցախ» թերթ, 4 հունիսի 2004:

7. ԼՂՀ Պաշտոնական տեղեկագիր (հատուկ թողարկում), N 28(37), 10 նոյեմբերի 2006:

8. ԼՂՀ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի 2006թ. դեկտեմբերի 12-ի թիվ 26/90 որոշումը:

9. Газета “Известия” от 10 июня 1992 года.

10. Այդ մասին մանրամասն տես ՀՀ արդարադատության նախկին նախարար Հովհաննես Մանուկյանի թեկնածուականատեղեկատվությունը /www.hmanoukian.com/:

11. ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1992թ. նոյեմբերի 26-ի որոշումը (Հ.ն.խ.0131-1): Նույնի, 1993թ. հունվարի 26-ի հրամանագիրը (Հ.ն.խ.0161-1):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից.....	3
Նախաբան.....	5
Գլուխ 1. «Իրավունք», «արդարադատություն» և «դատարան» եզրույթները իրավահայտ աղբյուրներում	7
Գլուխ 2. Վաչագան արքայի Կանոնական Սահմանադրությունը	29
Գլուխ 3. Պարտավի ժողովի կանոնները որպես իրավունքի աղբյուր	61
Գլուխ 4. Դավիթ Ալավկա որդու Դատաստանագիրքը	79
Գլուխ 5. Միջնադարյան հայ իրավական մտքի գլուխգործոցը	103
Գլուխ 6. Պետականության և իրավունքի հարցերն Արցախի վիճաբերում	119
Գլուխ 7. Դատաստանական գործն Արցախի մեկիջություններում	143
Գլուխ 8. Արդարադատությունը Շուշիի գավառում	153
Գլուխ 9. Շուշիի համքարական դատարանները	169
Գլուխ 10. Իրավունքը և արդարադատության վիճակը Խորհրդային իշխանության տարիներին	179
Գլուխ 11. Իրավունքը և պատժիչ քաղաքականությունն արցախյան գոյամարտի տարիներին (1991-1994թթ.)	199
Գլուխ 12. Իրավական և դատական բարեփոխումները հետպատերազմյան տարիներին (1995-2005թթ.).....	223
Գլուխ 13. Արցախի Սահմանադրությունից բխող արդարադատության ոլորտի բարեփոխումները.....	241
Գլուխ 14. Իրավունքների դատական պաշտպանությունը և արդարադատության մատչելիությունը բնակչության անապահով խավերի համար	257
Վերջաբան	269
Հավելվածներ	
Ա. Աղվանից արքա Վաչագանի Կանոնական Սահմանադրությունը	272
Բ. Ադրբեջանի կողմից Արցախին «շնորհված» Սահմանադրությունը	276
Գ. ԼԴՀ Սահմանադրության 6-8-րդ գլուխները	280
Դ. «ՀՀ սահմանադրական իրավունքի կենտրոն» խորհրդի որոշումը	286
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	287

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԽՈՐԵՆՈՎԻՇ ՅՈՎԱՍԵՓՅԱՆ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ
ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐՑԱԽՈՒՄ

ВЛАДИМИР ХОРЕНОВИЧ ОВСЕПЯН

ПРАВО И ПРАВОСУДИЕ
В АРЦАХЕ

Խմբագիր՝	Գևորգ Դանիելյան
Սրբագրիչ՝	Դիանա Ղուկասյան
Համակարգչային	
Էջադրումը՝	Թամար Հարությունյանի
Կազմի ձևավորումը՝	Ալբերտ Բաղդասարյանի

Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84¹/₁₆,
ծավալը՝ 19 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 250:

Տպագրվել է «ԴԻՋԻԿ ԴԼՅՈՒՄ» հրատարակչության տպարանում
Հ. Հակոբյան 25
Ստեփանակերտ 2016